

ॐ सत्यं मधु ॥

“ इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मधु । अस्य सत्यस्य सर्वाणि
भूतानि मधु । यथायमस्मिन् सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यथा-
यमध्यात्म सत्यस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मा ।
इदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥

बृहदारण्यकोपनिषद् २-५-१२.

ॐ सत्य એજ મધુ છે :

“ એ સત્ય સર્વ પદાર્થોનું મધુ છે. એ સત્યના સર્વ પદાર્થો
મધુ છે. એ સત્યમાં જે તેજોમય, અમૃતમય પુરુષ છે અને
તેજોમય અમૃતમય પુરુષ જે અંતરમાં સત્યરૂપ છે તે એ જ છે
જે આત્મા છે : એ અમૃત છે : એ બ્રહ્મ છે : એ આ સર્વ છે. ”

—બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ્ ૨-૫-૧૨.

॥ समर्पणम् ॥

लोकोपकारकरणैकविनिश्चयैर्यो
विद्वद्भरैः प्रतिभया श्रुतपूतचित्तैः ।
निष्ठापितो विविधसुन्दरतालपाना-
यत्रेषु बोधनिकरः खलु पुस्तकेषु ॥ १ ॥

जातः स मानवकदाग्रहलुप्तकल्पः
पापण्डदम्भकलुषेऽर्थपरे युगेऽस्मिन् ।
तस्योद्धृतिं जनहिताय करिष्यमाणो
ग्रन्थाभिरक्षणपरीक्षणयोजनाभिः ॥ २ ॥

यः प्राकृतादिरचनोऽसु पुरातनीषु
ग्रन्थप्रदानविषमस्थलशोधनैर्मांम् ।
प्रावेशयद्गुरुरिवाथ कूर्तं ममैतां
पुण्यात्मपुण्यविजयाय समर्पयामि ॥ ३ ॥

मधुसूदन मोदी

સમર્પણ

૧. લોકો ઉપર ઉપકાર કરવો એજ જેમનો વિશિષ્ટ નિશ્ચય છે, વિદ્યાથી જેમનાં ચિત્ત પવિત્ર બનેલાં છે,—એવા ઉત્તમ વિદ્વાનોએ પોતાની પ્રતિભા-વડે વિવિધ પ્રકારના સુંદર તાડપત્રોથી નિર્મલ થયેલા અથોમાં જ્ઞાનસમુચ્ચય સ્થાપિત કર્યો હતો.

૨. પાખંડ અને દંભથી ભરપૂર અને અર્થ-પરાયણ આ યુગમાં મનુષ્યોના ખોટા આગ્રહથી એ લગભગ નષ્ટ થયો; અંધોની સાચવણી તથા તપાસણીની યોજનાઓ વડે તે જ્ઞાનસમુચ્ચયનો ઉદ્ધાર જતોના હિતને માટે કરવા ઇચ્છતા,—

૩. એવા જેમણે પ્રાકૃતાદિભાષાઓમાં રચાયેલી પુરાતન રચનાઓમાં, ગુરુની માફક, અથો આપીને તથા વિષમ ગૂંચો ઊકેલી આપીને મને પ્રવેશ કરાવ્યો તે, પવિત્ર આત્માવાળા મુનિશ્રી પુણ્યત્રિજયને હું મારી આ કૃતિ સમર્પું છું.

મધુસૂદન મોદી.

ग्रन्थकर्तुः प्रारम्भोक्तयः ।

धृतग्रन्थौघशस्त्राखैः साहित्यस्याक्षवाटके ।
वाग्भुजे युध्यते वीरैर्येस्तेभ्यः शतधा नमः ॥ १ ॥
अमर्षोत्प्लुष्टचित्तांस्तानन्वेवाहं च शारदाम् ।
शुक्लाम्बरधरां सौम्यां नत्वेमं ग्रन्थमारभे ॥ २ ॥
ग्रन्थशस्त्रभृतां ग्रन्थोः शमोऽत्यर्थं हि दुष्करः ।
सरस्वत्याः सुधावर्षी प्रसादोऽस्ति सनातनः ॥ ३ ॥
गुणमेदश्च तैः सद्भिः सर्पपीक्रियतेऽचिरात्
भक्ताहतगुणाणुस्तु हेमाद्रिर्मन्यतेऽनया ॥ ४ ॥
विधेकं वस्तुनो ज्ञात्वा मनोवैकल्यभीरुणा
शारदायाः स्तुतिः पश्चात्स्तुतेस्तेषां निधीयते ॥ ५ ॥
यः सुहैः सर्वविप्रोक्तः कलिकालेऽपि सूरिराट्
तस्य श्रीहेमचन्द्रस्य प्रमाणं मेऽन्न वर्तताम् ॥ ६ ॥
“श्रेयोऽर्धमयमारम्भः किं तत्रात्मविकल्पनैः
परात्मनिन्दास्तोत्रे हि नाद्रियन्ते मनीषिणः” ॥ ७ ॥
घैदुष्यं दूषयन्त्येके मार्जन्त्येके च दूषणम्
स्वभावो यादृशः पुंसामाविष्कारोऽपि तादृशः ॥ ८ ॥
यः सिपाधयिषुः श्रेयो लोकानां गूर्जरावनौ
निर्मायानन्तशास्त्राणि ब्रह्मकीर्तिं तिरोदधे ॥ ९ ॥

सारस्वतजलैः पूते रत्नसमृद्धिमण्डिते
 विहारारामहर्म्यादये विद्वज्जनविराजिते ॥ १० ॥
 अणहिल्लपाटके रेजे यस्य सिद्धकुमारयोः
 चन्द्रलेखेव विदुषां संसत्सु शेमुषीप्रभा ॥ ११ ॥
 तस्य श्रीहेमचन्द्रस्य पादाब्जद्वयसंनिधौ
 मधुलाभाभिलाषं मे भृङ्गीभवतु मानसम् ॥ १२ ॥
 सुहृदः सर्वदा सन्तु सज्जनाः सदसद्विदः
 आश्रया दुष्करे कार्ये त एव न तु दुर्जनाः ॥ १३ ॥
 निर्मिमाणस्य ग्रन्थं मे स्खलनानि स्युरनेकशः
 सज्जनाः परिमार्जन्तु तानि सर्वाणि शर्मदाः ॥ १४ ॥
 कोऽहं हेमसमीक्षायै भक्त्याहं प्रेरितो यते
 आत्मकीर्तिं लघुश्रायिगायति किं न कोकिलः ॥ १५ ॥
 हेमसारस्वतस्याहमुत्तितीपुमहोदधिम्
 भक्त्युत्को लघुपोतस्थः कर्णधार इवाबलः ॥ १६ ॥
 “तथापि श्रद्धामुग्धोऽहं नोपालभ्यः स्खलन्नपि
 विगृह्णलापि वाग्वृत्तिः श्रद्धाधानस्य शोभते” ॥ १७ ॥
 विधाय हृदि सद्गुणं सत्यं मधु मितं वचः
 मया हेमसमीक्षेया विद्वत्प्रीत्यै प्रतन्यते ॥ १८ ॥

मधुसूदन मोदी

ન્યાયાભોનિધિ જૈનાચાર્ય

શ્રીમદ્ પિળયાન દસુરીશ્વરજી મહારાજ

શ્રીમદ્ આત્મારામજી મહારાજ

બે બોલ

શ્રી. આત્માનંદ જૈનશતાબ્દીના પાંચમા પુષ્પ તરીકે કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યના સમગ્ર ઉપલબ્ધ ગ્રંથોની પરિચાયક વિવેચના કરતો હેમસમીક્ષા નામે ગ્રંથ વાચકો સમક્ષ રજૂ કરતાં અમને અત્યંત આનંદ થાય છે.

કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીહેમચંદ્રાચાર્ય ગૂજરાતના મહાન જ્યોતિર્ધર અને સંસ્કારસ્વામી હતા. દુર્ભાગ્યની વાત તો એ છે કે તેમની કીર્તિની કુંકુભી સમા તેમના ગ્રંથોનો પરિચય જનતાને તથા કેટલાક વિદ્વાનોને પણ પૂરતા પ્રમાણમાં ઠરાવવામાં આવ્યો નથી. આ જીણુપ ઘણાએક વખતથી સૌને સાલતો હતો.

આ જ ગ્રંથમાલાના ચોથા પુષ્પ તરીકે આપણા પ્રસિદ્ધ લેખક શ્રી. ધૂમકેતુ વિરચિત 'કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીહેમચંદ્રાચાર્ય' પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યું હતું. તે સારો આદર પામ્યું હતું. પ્રસ્તુત ગ્રંથની યોજના પણ શ્રી હેમસારસ્વતસત્ર પ્રસંગે વિચારાર્થ હતી. આ ગ્રંથનું કાર્ય પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન પ્રોફે. મધુસૂદન મોદી એમ. એ., એલએલ. બી., ને સોંપવામાં આવ્યું હતું. ગ્રંથ ૨૦૦ પૃષ્ઠો યથે તેમ ધારણા હતી. સ્વાભાવિક રીતે શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યનાં અનેક ગ્રંથરત્નોને ન્યાય આપવા આટલાં પૃષ્ઠો પૂરતાં ન હતાં. ગ્રંથનું કદ વધ્યું અને શ્રીહેમચંદ્રાચાર્ય જેવા અદ્વિતીય આચાર્યની કૃતિઓને સારી રીતે ન્યાય અપાવો

જોઈએ એ દષ્ટિએ કદ વધારવાને મંજૂરી પણ મળી. આ રીતે ૨૦૦ પૃષ્ઠના ગ્રંથને બદલે લગભગ ૪૪૫ પૃષ્ઠના દળદાર ગ્રંથને સમાજચરણે ધરતાં અમને આનંદ થાય એ સ્વાભાવિક છે.

હરિભદ્રસૂરિ, સિદ્ધસેન દિવાકર સમા યુગપ્રધાન • પ્રકાંક જૈનાચાર્યોનાં જીવન અને કવન આ રીતે પ્રસિદ્ધ થવાની અત્યંત આવશ્યકતા છે.

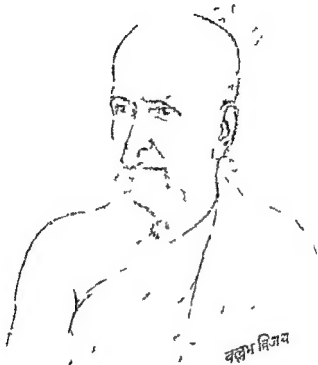
આ શતાબ્દીરમારકની યોજનાના પ્રયોજક જૈનધર્મ અને સમાજના કલ્યાણસાધક પંજાબ-કેસરી આચાર્યશ્રી વિજયવલ્લભ-સૂરીશ્વરજી છે. તેમની ગ્રેરણા અમારી સમિતિને વખતોવખત ધણી ઉપયોગી થઈ પડી છે.

આ વખતે પણ બાઈશ્રી કાન્તિલાલ મગનલાલ બાવનગરી તથા શ્રી. કુલચંદ હરિચંદ દોશીએ ગ્રંથપ્રકાશન માટે સારો એવો શ્રમ લીધો છે તેને માટે સમિતિ તે બંને બાઈઓના આભાર માને છે.

આ ગ્રંથનું પુરોવચન વિદ્વદ્વ્ય શ્રી. જિનવિજયજીએ પોતાનાં અનેક રોકાણોમાંથી સમય કાઢી લખી આપ્યું છે તે માટે અમે તેમના અત્યંત ઋણી છીએ.

આશા છે કે આ ગ્રંથરત્નને જૈન તેમજ જૈનેતર પ્રજા વધાવી લેશે.

મોહનલાલ દીપચંદ ચોકસી.
મંત્રી.

लैन भगवाना उद्यालसावक पालवसरी
 आचार्य श्री विजयवल्लभसूरीस्वरुह
 [गान्धी स्मारकना मेरक अने संस्थापक]

પુ રો વ ચ ન

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના કચેરી મુકામે ભરાયેલા સંમેલનમાં, ગુજરાતના પુરાતન ઉત્કર્ષકાલના સર્વશ્રેષ્ઠ શાસ્ત્રકાર, સર્વવિદ્યાપારંગત, અસામાન્ય જ્ઞાનજ્યોતિસ્વરૂપ અને કલિકાલસર્વજ્ઞ બિરુદધારક આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્રસૂરિને એક સાર્વજનિક સ્મૃતિઉત્સવ ઊજવવાનો પ્રેરક પ્રસ્તાવ ઉપરિચિત કરવામાં આવ્યો હતો. તદનુસાર વિ. સં. ૧૯૬૪-૬૫ દરમ્યાન મુંબઈ, અમદાવાદ અને પાટણ જેવી ગુજરાતની નવી-જૂની રાજધાનીઓમાં જુદા જુદા પ્રસંગે એ ઉત્સવની ઊજવણી કરવામાં આવી હતી. મુંબઈમાં ઉજવાયેલા ઉત્સવપ્રસંગે, એ સ્મૃતિ-ઉત્સવના મૂળ પ્રેરક અને વિધાયક શ્રી. કન્હૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશીના સમર્થ સદુદ્યોગથી ભારતીય વિદ્યાભવનની એક ભવ્ય અને ચિરસ્થાયી સ્થાપના પણ કરવામાં આવી, જેમાં પ્રાચીન ભારતીય વિદ્યાના વ્યાકરણ, સાહિત્ય, ઇન્દ્ર, કાવ્ય, દ્રાપ આદિ જે વિવિધ અંગોના પરિશીલનાત્મક અને વિવેચનાત્મક એવાં અનેકાનેક શાસ્ત્રોની હેમચંદ્રાચાર્યે રચનાઓ કરી છે, તેવાં સર્વ શાસ્ત્રોનું વિશિષ્ટ અધ્યયન થાય અને તે સાથે હેમચંદ્રાચાર્યના પુણ્યશ્લોક પ્રુનિત નામનું પણ સંયોજન થાય. એ મહર્ષિના સિદ્ધિદાયક શુભ નામના સંકલ્પાત્મક સંયોજનથી, મુંબઈ સમીપવર્તી

આન્દ્રગિરિ (અધેરી) સ્થળમા આજે એ વિદ્યાભવનનુ સ્વકોય
સુદર સ્થાન બની ચુક્યુ છે એમા મુખ્યમંત્રીનાસી ટેટલાક
શ્રીમત અને ઉદાગ્રચેતા જૈન બધુએએ આપેલી સારી સરખી
આર્થિક સહાયતાના પગિણામે હેમચંદ્રાચાર્યનું મનોહર ગ્રમારક
મન્દિર પણ પ્રતિષ્ઠિત થઈ ગયુ છે એ લબ્ય અને પુનિત
મન્દિરના એક શ્રદ્ધાળુ પુજારી તરીકે મે મારી જાળને પણ
સ્વેચ્છાએ નિયોજિત કરી છે

પાટણ મુકામે તો એ સ્મૃતિ-ઉત્સવ બહુ જ વિશિષ્ટરૂપે
ઉજવવામા આવ્યો હતો સાહિત્ય પરિષદે એ નિમિત્તે પોતાનુ
એક અસાધારણ સમેલન ત્યાં ગોઠવ્યુ હતું અને તેમા ગુજ-
રાતના ધણાખરા પ્રમુખ વિદ્વાનો, સાક્ષરો અને સરકારપ્રિય
સંજ્ઞનોએ સમ્મિલિત થઈ એ ઉત્સવને શોભા યો હતો એ
અનસરે પાટણમા બધાયેલા અભિનવ હેમચંદ્રચાનમન્દિરની
ઉદ્ઘાટનક્રિયા પણ શ્રીયુત મુનશીજીના શુભ હસ્તે કરવામા
આવી એ પ્રસંગનિમિત્તે ભરાયેલા સમ્મેલનમા અનેક વિદ્વાનો
અને લેખકોએ શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યના જીવન અને સાહિત્ય વિષે
પ્રસંગોચિત ટેટલાક નિમઘો, લેખો અને કાવ્યો દ્વારા પોતાની
પુષ્પાન્જલિઓ અર્પિત કરીહતી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદે એ
વિશિષ્ટ અધિવેશનના અહેવાલ અને નિમઘસંગ્રહને શ્રોહૈમ
સારસ્વતસત્રના નામે, સુન્દરરીતે, ગ્રન્થરૂપે પ્રકાશિત કરી, એ
સ્મૃતિ-ઉત્સવને ચિગ્રસ્મગ્ણીય બનાવ્યો છે

અમદાવાદ ખાતે ઉજવાયેલા એ ઉત્સવના મુખ્ય સચા-
લકો સ્થાનીય જૈનયુવકસંઘના સદસ્યો હતા ત્રેમાભાઈ હોલમા

અમદાવાદના સંસ્કારપ્રિય સર્વજ્ઞતીય નાગરિકોના સુન્દર સમારોહ સામે એ રમૂતિ-ઉત્સવનો સમારંભ યોજવામાં આવ્યો હતો. તેમાં જુદા જુદા અનેક વિદ્વાનોએ ગુજરાતના એ મહાન જ્યોતિર્ધરની જ્ઞાનજ્યોતિના ભાવપૂર્ણ રશ્મિ-પાઠો ઉચ્ચાર્યા હતા. પ્રાસંગિક સમારંભ ઉપરાંત, એ સંઘના કેટલાક સદસ્યોએ એ ઉત્સવની રમૂતિ ચિરકાલીન અને તે અર્થે કાંઈક ચિરસ્થાયી સાહિત્યિક કાર્ય પણ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો અને શ્રીઆત્માનંદ જૈનસત્તાળી રમારકના પ્રેરક આચાર્ય શ્રીવલ્લભસૂરીશ્વરજીએ આ પ્રયત્નને પ્રોત્સાહન આપ્યું. તેના પરિણામે શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યના સાધક જીવન અને વાદ્મય-ઉપાસનાનાં પરિચાયક એવા જે સુન્દર પુસ્તકો ગુજરાતી જનતાને પ્રાપ્ત થાય છે.

એમાંનું પહેલું પુસ્તક જેનું નામ ‘કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીહેમચંદ્રાચાર્ય’ છે તે આ પૂર્વે પ્રકટ થઈ ગયું છે. તેના પ્રણેતા ગુજરાતના સુવિશ્રુત પ્રતિભાવાન વિચારક, અને સમર્થ લેખક શ્રીધૂમકેતુ છે. એ પુસ્તકમાં શ્રીધૂમકેતુએ પોતાની અનોખી શૈલીમાં કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યના અસામાન્ય સાધક જીવનનો જે સુન્દર અને સર્વગ્રાહી પરિચય કરાવ્યો છે, તે ગુજરાતી વાદ્મયમાં ચિરસ્થાયી સ્થાન પ્રાપ્ત કરશે.

શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યે આજીવન કરેલી અદ્વિતીય વાદ્મય ઉપાસનાનો સુન્દર અને સર્વગ્રાહી પરિચય કરાવનાર બીજું પુસ્તક તે પ્રસ્તુત હેમસમીક્ષા. આ સમીક્ષાના લેખક શ્રીયુત મધુસૂદન મોદી પોતાના વિષયના ઉત્તમ પંડિત, પ્રામાણિક વિવેચક, પ્રૌઢ લેખક, મર્મજ્ઞ અધ્યાપક અને ચિન્તનશીલ

અભ્યાસક છે. સંસ્કૃતસાહિત્યવિષયક એમનું અધ્યયન તો ખૂબ વિસ્તૃત અને તલસ્પર્શી છે જ પણ તે સાથે પ્રાકૃત, અપભ્રંશ અને પ્રાચીન ગૂર્જર ભાષાનું એમનું અધ્યયન પણ એટલું જ મૌલિક અને અન્તઃપ્રવિષ્ટ છે. હેમચંદ્રાચાર્યગણિત વાદ્મયની સમીક્ષા કરવા માટે એ સમુચિત અધિકારી છે. યથેષ્ઠ શ્રમ અને વિશિષ્ટ અધ્યયન કરી એમણે પ્રસ્તુત પુસ્તકનું આલેખન કર્યું છે. એ દ્વારા ગૂર્જર જ્ઞાનપિપાસુઓને કલિકાલસર્વજ્ઞની જ્ઞાનોપાસનાનો સર્વાંગીણ અને સુબોધ પરિચય કરાવવાનો અભિનંદનીય પ્રયત્ન તેમણે કર્યો છે.

હેમચંદ્રાચાર્ય પ્રાચીનભારતના એક બહુ જ ભાગ્યશાલી ગ્રન્થકાર છે. સિદ્ધરાજ અને કુમારપાલ જેવા ગુજરાતના સુવર્ણયુગના સર્વશ્રેષ્ઠ બે નૃપતિઓએ એમને ગ્રન્થપ્રણયનમાં કેવળ ઉદાર એવો રાજ્યાશ્રય જ નહિ આપ્યો હતો પરંતુ અતિભક્તિપૂર્વક પ્રાર્થનાઓ કરીને એમને સાહિત્ય-સર્જનમાં બધા પ્રેરણાઓ પણ આપી હતી તથા એમની કૃતિઓને અદ્ભુત રીતે સન્માનિત કરી લોકપ્રતિષ્ઠિત પણ કરાવી હતી સિદ્ધરાજ અને કુમારપાલ બંનેએ એમના ગ્રન્થોની લાખો-કરોડો રૂપિયા ખર્ચો અસંખ્ય પ્રતિલિપિઓ કરાવી અને આખા ભારતના સુવિશ્રુત ભારતીયભંડારોમાં એ પ્રતિલિપિઓ સ્થાપિત કરાવી. ગુજરાતના એવા ગૌરવસૂચક જ્ઞાનભંડારોમાં સાક્ષાત્ હેમચંદ્રાચાર્યના જ જીવનકાલમાં લખાયેલી એમની કેટલીક ગ્રન્થકૃતિઓ આજે પણ ઉપલબ્ધ થાય છે જે ગુજરાતી પ્રજાની એક મોટામાં મોટી અને અસાધારણ મૂલ્યવાન સંપત્તિ ગણી શકાય. રાજ્યાશ્રય ઉપરાંત લોકપ્રિયતા પણ

એમની કૃતિઓને અસામાન્ય રીતે મળી હતી. તેને લીધે, એમના સર્જનસમયથી લઈ આજ સુધીમાં લગભગ ૭૦૦ વર્ષ જેટલા દાર્દકાળમાં, એ ગ્રંથોની હજારો-લાખો પ્રતિલિપિઓ થઈ છે અને તેને માટે અગણિત એવો દ્રવ્યવ્યય કરવામાં આવ્યો છે. આખા ઇંદુસ્તાનમાં નાના મોટા એવા જો હજારો જૈન ગ્રંથકારો આજે વિદ્યમાન છે તેમાંથી ભાગ્યે જ કોઈ એવો લાંડર હશે જેમાં હેમચંદ્રાચાર્યની કોઈ ને કોઈ કૃતિની પ્રતિલિપિ ઉપલબ્ધ નહિ થતી હોય. જૈન ગ્રંથકારોમાં ખીજો કોઈ એવો મહાભાગ્ય શાસ્ત્રકાર નથી થયો જેના ગ્રંથોનો આટલો વિશિષ્ટ પ્રચાર અને પ્રસાર થયો હોય.

હેમાચાર્યની કૃતિઓની આવી લોકપ્રિયતાનું મુખ્ય કારણ તેમાં રહેલી શૈલીની સુષાઠ્યતા, ભાષાની સરલતા, રચનાની પૂર્ણતા, વિષયની વ્યાપકતા, વિવેચનની તટસ્થતા, પ્રમાણની પરિમિતતા અને સંકલનાની સુગમતા આદિ છે. હેમચંદ્રાચાર્યની શાસ્ત્રરચનાનો મૂળ ઉદ્દેશ અગાધ એવા પાંડિત્યનું પ્રદર્શન કરાવવાનો ન હતો તેમ જ કોઈ નવીન સિદ્ધાન્ત કે તત્ત્વને પ્રતિપાદન કરવાનો ન હતો. તેમનો ઉદ્દેશ તો માત્ર વિદ્યાભિલાષિઓને વસલભાવે સુગમ અને સુઓધ રીતે તે તે વિષયોનું સર્વાંગીણ અને સારભૂત આકર્ષન કરાવવાનો હતો. હેમાચાર્યનો એ લોકદ્રહિતકર અને વિદ્યાપ્રિય વિશુદ્ધ ઉદ્દેશ સર્વ રીતે સફળ થયો છે; એ આપણે આજ સાતસાત સૈકાઓથી એમના ગ્રંથોના થતા આવતા અવિરત પકન

પાઠન અને ટીકા-ટિપ્પણ ઉપરથી તેમ જ પ્રસ્તુત સમીક્ષામાં કરવામાં આવેલા તે તે અન્યના વિસ્તૃત નિરૂપણ અને વિવેચન ઉપરથી સ્પષ્ટ રીતે જાણી શકીએ છીએ.

પ્રાચીન હસ્તલેખનયુગના સમયને વટાવી આપણે અર્વાચીન મુદ્રણયુગમાં જ્યારે પ્રવેશ કરીએ છીએ ત્યારે પણ સૌથી પ્રારંભમાં જ આપણને હેમાચાર્યના અન્યોમાંના કેટલાક અતિ ઉપયોગી અથોનું પ્રકાશન થએલું જોવા મળે છે. ભારતની પ્રાચીન વિદ્યાના જિજ્ઞાસુ એવા પશ્ચિમીય દેશોના વિદ્વાનોને જેવો હેમાચાર્યના અથોનો પરિચય થાય છે કે તેવો જ તે અન્યોનો અભ્યાસ અને ઉદ્ધારકાર્ય શરૂ થાય છે. હેમાચાર્યની કૃતિઓમાંથી સૌથી વધારે અને વહેલી પ્રસિદ્ધિ જે કૃતિઓને મળી છે. તેમાંની પહેલી કૃતિ તે અભિધાનચિન્તામણિ નામે સંસ્કૃત શબ્દકોષ, અને બીજી કૃતિ તે પ્રાકૃત વ્યાકરણના નામે સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસનનો અષ્ટમોધ્યાય. સંસ્કૃત ભાષાના જેટલા જૂના શબ્દકોષો છે તેમાં સૌથી પ્રથમ સ્થાન પ્રાચીનતાની દૃષ્ટિએ અમરકોષને મળે છે અને તે પછીનું બીજું સ્થાન વધુ ઉપયોગિતાની દૃષ્ટિએ હેમાચાર્યના અભિધાનચિન્તામણિને મળે છે. અભિધાનચિન્તામણિકોષનો, જૈન તેમ જ જૈનેતર બંને પક્ષના વિદ્વાનો, સરખો ઉપયોગ અને અભ્યાસ પ્રાચીન સમયથી જ કરતા રહ્યા છે, એ કોષની આવી પ્રસિદ્ધિ જોઈને, સૌથી પ્રથમ કલકત્તામાં, કેાલજુક સાહેબની આગ્રાથી વિદ્યાકરમિશ્ર નામના વિદ્વાને વિક્રમ સંવત ૧૮૬૪ (ઇ. સ ૧૮૦૮) માં એને છપાવીને પ્રકા-

શિત કર્યો હતો. એની સાથે અનેકાર્થનામમાળાનું પણ મુદ્રણ કરવામાં આવ્યું હતું આ રીતે લગભગ આજથી ૧૩૫ વર્ષ પહેલા હેમાચાર્યની કૃતિનું પ્રથમ મુદ્રણ થયું હતું એ પછી એમની ખીજ મહત્વની કૃતિ જે પ્રાકૃત વ્યાકરણ તેનું પ્રથમ પ્રકાશન વિ. સ. ૧૯૨૯ માં મુખર્ષના એક મહાબ્દન કૃષ્ણનામના મહારાષ્ટ્રીય વિદ્વાને કરેલું એ દરમિયાન, કાલકુક, લાસેન, વેનગ વગેરે યુરોપીય વિદ્વાનોએ હેમાચાર્યના ખીજ પણ ગ્રન્થોનો કેટલોક પરિચય મેળવ્યો હતો અને તેમના વિષે નાની-મોટી કેટલીક નોંધો વગેરે લખી પ્રસિદ્ધ કરી હતી. એ પછી ધીમે ધીમે એમના ગ્રન્થોનો વધારે વિસ્તૃત અભ્યાસ થતો ગયો. અતે આપણા દેશના તેમજ યુરોપના કેટલાય વિદ્વાનોએ એમના અન્યાન્ય ગ્રન્થોને પણ સંશોધિત-સંપાદિત કરી પ્રકાશમાં મૂકવાનો પ્રયત્ન કર્યો એ પ્રયત્નના પરિણામે વર્તમાનમાં હેમાચાર્યની પ્રાય બધી ઉપલબ્ધ કૃતિઓ ઓઢે-વડે અશે સંશોધિત-સંપાદિત થઈ મુદ્રિત રૂપમાં પ્રકાશ પામી શકી છે અને તેથી શ્રીયુત મધુસૂદન મોદીજેવા સાક્ષરને પ્રસ્તુત સમીક્ષા જેવા પુસ્તકની રચના કરવામાં ઉચિત સગળતા પ્રાપ્ત થઈ શકી છે

આ સમીક્ષાના વાચકોને જણાશે કે હેમાચાર્યે કેટલા બધા ભિન્ન વિષયના અને કેવા વિશિષ્ટ અને મહત્વના ગ્રન્થોની રચના કરી છે આટલા વિષયોના, આવા સર્વાંગ પરિપૂર્ણ ગ્રન્થો રચનાર તરીકે આપણને લાગે જ કોઈ અન્ય શાસ્ત્રકારનું નામ, આપણા પ્રાચીન ઇતિહાસમાં, મળી આવશે એમના એ

દરેક અથની વિગત, વિશિષ્ટતા અને વિવેચના અત્યુત સમીક્ષા-
મા શ્રીયુત મોદીએ સક્ષેપમા પણ બહુ જ સુદર ગીતે
રજૂ કરી છે એ સમીક્ષાના વાચનથી વાચકને હેમાચાર્યના
સમગ્ર વાહ્મયનો સારગ્રાહી સ્વરૂપાવબોધ ધણી સગ્ગ ગીતે થઈ
શકશે આજ સુધીમા એતદ્દેશીય તેમ જ વિદેશીય વિદ્વાનોએ
હેમાચાર્યના જુદા જુદા અથો વિષે, જુદી જુદી ભાષામા નાના-
મોટા અનેક નિગધો, લેખો વગેરે લખ્યા છે, પણ અત્યુત
સમીક્ષાના લેખકની જેમ સમગ્ર અથોનો, એકધારી શૈલીમા,
એકત્ર પરિચય કગવવાનો કાઈ વિદ્વાને પ્રયત્ન કર્યો ન હતો
અલબત્ત, જર્મન વિદ્વાન ડૉ. ખ્યુલ્ડરે હેમાચાર્યના જીવનનો
પરિચાયક એક વિશિષ્ટ નિબંધ જર્મન ભાષામા લખેલો છે,
જેનું અંગ્રેજી ભાષાન્તર, મે સિધી જોન અથમાળામા પ્રકટ
કરાયું છે તેમા એમના ધણાખગ અથોનું ચિંતાવલોકન જેવું
વિવેચન આપવામા આન્યુ છે પણ તેમા અત્યુત સમીક્ષાની
જેમ દરેક અથનો પ્રારંભિક પરિચય, વિષયવિભાગ વસ્તુસકલન,
અન્યપરિમાણ, ટીકા-ટિપ્પણ અને વિશેષત્વનિરૂપણ આદિ
ગ્રાપક પ્રશાય વિશિષ્ટ વિવરણાત્મક પરિચય આલેખવામા આવ્યો
નથી એ દષ્ટિએ શ્રીયુત મોદીની અત્યુત હેમસમીક્ષા સર્વ પ્રથમ
કૃતિ છે અને તે ગુજરાતી ભાષા બોલનાગ તેમજ સમજનારા
જિજ્ઞાસુવર્ગને ધણી ઉપયોગી થઈ પડશે એ નિઃસંશય છે.

હેમાચાર્યના અથોની આ પુસ્તકમા કગવામા આવેલી સમીક્ષા,
વિષયપરિચાયક અને તાત્પર્યદર્શક પૂરતી જ છે એ આપણે
એના સદર્ભથી સમજી શકીએ છીએ આવા સાધારણ કદના

પુસ્તકમાં દરેક અંચની વિસ્તૃત સમીક્ષાને અવકાશ ન હોઈ શકે. તેના માટે તો દરેક અંચ દીક આતું એક-એક સ્વતંત્ર પુસ્તક લખાય તો પણ તે પૂરતું ન થાય તેટલી વિવિધ વિચારણા અને વિસ્તૃત મીમાંસાની અપેક્ષાવાળા હેમાચાર્યના અંચો છે. વ્યાકરણ, કોષ, કાવ્ય, સાહિત્ય, ઇંદ, પ્રમાણ, યોગ, પુરાણ અને સ્તુતિ આદિ વિષય પ્રતિપાદક દરેક કૃતિનો અનેક દષ્ટિબિંદુઓથી અભ્યાસ કરી શકાય તેમ છે અને તે દરેક ઉપર, જે અભ્યાસીઓ લખવા ઇચ્છે તો, યુનિવર્સિટીની 'પીએચ. ડી.' (Ph. D.)ની ડીગ્રી મેળવવા માટે, કેટલાય મૌલિક અંચસંદર્ભ (Thesis) લખી શકાય તેમ છે. હેમાચાર્યની એ દરેક કૃતિ તે તે વિષયના વ્યાપક નિરૂપણની દષ્ટિએ તો પરિપૂર્ણ છે જ પણ તે ઉપરાંત એમાં ગુજરાતી ભાષા અને ગુજરાતી પ્રજાની જે ભૂની ભૌગોલિક પરિસીમા છે તેના પ્રાચીન સ્વરૂપ અને સંસ્કાર આદિના યાનની દષ્ટિએ અનન્ય સાધનરૂપ છે. ઉદાહરણ તરીકે એક 'ગૂર્જર' શબ્દ જ લઈએ. ગૂર્જર શબ્દનું ખરું મૂળ શું છે એ હજી સુધી નિર્ણય થયું નથી. પ મા ૬ ઠા સૈકા પછી એ શબ્દ આપણા સંસ્કૃત-પ્રાકૃત સાહિત્યમાં પ્રવેશ પામ્યો હોય તેમ દેખાય છે. પણ એ શબ્દને કાઈ જૂના વ્યાકરણ કે કોષમાં સ્થાન મળ્યું જણાતું નથી. ત્યાંસુધી હું જાણું છું, ત્યાંસુધી હેમાચાર્યે જ સૌથી પ્રથમ એ શબ્દને પોતાના સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસનમાં દાખલ કર્યો અને એ રીતે 'ગૂર્જર' શબ્દને વ્યાકરણસિદ્ધ શબ્દની માન્યતા આપી. અત્યુત સમીક્ષાના પૃષ્ઠ પપ ઉપર શ્રીયુત મોદીએ એ શબ્દની નોંધ લીધી છે, તે ઉપરથી જણાશે કે હેમાચાર્યે પોતાના ઉણાદિસૂત્રપાઠમાં ગૂર્જર શબ્દને તદ્દન નવો જ દાખલ કર્યો છે. એ શબ્દની જે

વ્યુત્પત્તિ ત્યાં આપવામાં આવી છે તેની કશી ટીકા કરવાની
 જરૂર નથી. કારણ કે સંસ્કૃત વૈયાકરણો હજારો શબ્દોની
 આવી જ કલ્પિત વ્યુત્પત્તિઓ આપતા રહે છે. જે શબ્દની
 કોઈ યથાર્થ વ્યુત્પત્તિ ન જડી આવે તે માટે એ શબ્દમાં
 પ્રાધાન્ય ભોગવતા શબ્દાવયવને, કોઈ એક એને જ મળતા એવા
 સંસ્કૃત 'ધાતુ'ને તદ્દરૂપસાધક પ્રત્યય લગાડી, તે શબ્દની સિદ્ધિ
 કરી બતાવવામાં આવે છે. એટલે વ્યુત્પત્તિની દૃષ્ટિએ નહીં; પણ
 શબ્દસંગ્રહના ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ આ ઉલ્લેખો અવશ્ય મહત્વના
 સમજવા જોઈએ. બાકી 'ગૂર્જર' શબ્દ અસલ કઈ ભાષાનો છે
 અને એનો વાસ્તવિક અર્થ શો છે એ હજુ સુધી ભારતીય ભાષા-
 શાસ્ત્રીઓ અને પુરાવિદો માટે એક વિશિષ્ટ શોધનો વિષય જ થઈ
 રહ્યો છે, તેથી હેમાચાર્યની વ્યુત્પત્તિને એ દૃષ્ટિએ જોવી-અવ-
 લોકવી અપ્રસ્તુત ગણાય. હેમાચાર્યના આ ઉલ્લેખ ઉપરથી
 આપણને એ પણ એક વસ્તુ વિચારવા જોવી લાગે કે એમના
 સમયમાં અને એમના મનમાં 'ગૂર્જર' દેશની વ્યાખ્યા અને
 પરિસીમા નિશ્ચિત ન હતી, 'ગૂર્જર' શબ્દનો અર્થ સમજા-
 વવાની દૃષ્ટિએ એની સાથે એ લખે છે કે 'ગૂર્જર: સૌરાષ્ટ્રાદિ:'
 એટલે કે સૌરાષ્ટ્ર આદિ દેશ 'ગૂર્જર' કહેવાય. ખરી રીતે
 તો 'ગૂર્જર' દેશ આણુની પશ્ચિમે અને ઉત્તરે આવેલા
 મારવાડના જિજ્ઞમાલ, જોધપુર, ડીડવાણા આદિનો જે પ્રદેશ
 છે તે અસલ ગૂર્જર દેશ હતો. પણ હેમાચાર્યના સમયમાં
 તે પ્રદેશનું એ પ્રાચીન નામ લગભગ વિસ્મૃત થઈ ગયું હતું. તેને
 બદલે એ સામાન્ય મરુભૂમિ અથવા મરુદેશના નામે ઓળખાવા
 લાગ્યો હતો. અણહિલપુર કે જે હેમાચાર્યના સમયમાં વાસ્તવિક
 રીતે ગૂર્જર દેશનું પાટનગર હોઈ જેના સ્વામિઓને એમણે

ગૂર્જરેન્દ્ર મહારાજાધિરાજ તરીકે આલેખ્યા છે તે જ 'ગૂર્જર' દેશનું કેન્દ્રસ્થળ હતું; પરંતુ લોકમાં એ પ્રદેશનું તે નામ રૂઢ બન્યું નહોતું અને તેથી એમને 'ગૂર્જર' એટલે 'સૌરાષ્ટ્રાદિ' એવો અરપણ અર્થ આપવો પડ્યો હતો. આ તો અદિ ઉદાહરણ સ્વરૂપે એક શબ્દ સૂચવવામાં આવ્યો છે. હેમચન્દ્રસૂરિએ યોતાના વ્યાકરણ, કાવ્ય, કાષ અને અલંકાર વિષયક ગ્રંથોમાં એવા અસંખ્ય નવા શબ્દો જોમ્યાં છે જે એમની પૂર્વેના ગ્રંથોમાં દૃષ્ટિગોચર થતા નથી, છતાં લોકમાં અને સાહિત્યમાં પ્રચલિત હતા. જો કોઈ અભ્યાસી હેમાચાર્યે સંગ્રહેલા એવા નૂતન શબ્દોનો પૃથક્ સંગ્રહ કરવા ઇચ્છે તો તેમનો એક નાનો સરખો કાષ જ જૂદો થાય એટલી એમની વિપુલતા છે.

હેમાચાર્ય એકલા સંસ્કૃત સાહિત્યના જ મહાન ગ્રંથકાર ન હતા પણ તેઓ પ્રાકૃત, અપભ્રંશ અને દેશ્ય ભાષાના વાક્ય-મયના પણ તેટલા જ સમર્થ અને પારંગત ગ્રંથપ્રણેતા હતા. તેમનું રચેલું પ્રાકૃત ભાષાઓનું વ્યાકરણ તો સમગ્ર ભારતીય વાક્યમયમાં એક અપૂર્વ અને અનન્ય ગ્રંથ તરીકે સર્વસમ્મત થયેલું છે અને તે સાથે તેમનો રચેલો દેશીનામમાલા તરીકે પ્રસિદ્ધ દેશી શબ્દકાષ પણ તેટલો જ અદિતીય મનાયો છે. એમનું રચેલું છન્દોડ્ડનુસાસન પણ છન્દઃશાસ્ત્રોમાં સર્વોપરિ ગણાય તેટલી ઉચ્ચ ક્ષાત્તિનો અને સર્વાંગપરિપૂર્ણ ગ્રંથ છે. શ્રીયુત મોદીએ, આધુનિક કવિઓને પણ એ ગ્રંથના અધ્યયનથી છન્દોવિષયક કેટલીય નવી વસ્તુઓ પ્રાપ્ત થઈ શકે તેમ છે, એવું જે સૂચન, એ ગ્રંથના નિરૂપણપ્રસંગે કરેલું છે તે સર્વથા સત્ય અને તથ્યપૂર્ણ છે.

હેમાચાર્યની કૃતિઓનું આપણે જે આવી દૃષ્ટિએ, વિસ્તૃત રૂપમાં નિરીક્ષણ અને સમીક્ષણ કરીએ તો આપણને એમાંથી આપણા સમાજ, ધર્મ, વિજ્ઞાન, સાહિત્ય, ઇતિહાસ, ભાષા અને સંસ્કારની દૃષ્ટિએ અનેકાનેક ઉત્સેખયોગ્ય વિચારો અને વિધાનો મળી આવે તેમ છે.

શ્રીયુત મોહીની પ્રસ્તુત સમીક્ષામાં આવી ઠેકઠીક ઉત્સેખનીય વસ્તુઓ તરફ ગર્ભિત દિશાસૂચક અંગુલિનિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે જે અભ્યાસીઓને અવશ્ય હેમાચાર્યના વાદમયનું અધ્યયન કરવામાં પ્રેરણાદાયક થઈ પડશે; અને આશા રાખીએ કે ભવિષ્યમાં વિશિષ્ટ અભ્યાસીઓના હાથે એમની દરેક કૃતિ વિષે વિસ્તૃત સમીક્ષા કરતું આવું અંકકું મૂલ્યવાન અને સદૈવ અભ્યસનીય પુસ્તક તૈયાર થઈ ગુજરાતી ભાષાના ભંડારને સમૃદ્ધ બનાવશે.

વૈશાખી પૂર્ણિમા

સંવત ૧૯૯૮

જિ ન વિ જ ય.

૩ સ્તા વ ના

શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યની કૃતિઓની સમીક્ષા કરવી એ મહાસાગર ઓળંગવા જેવો વિકટ પ્રયાસ છે. એમની કૃતિઓ અનેકાનેક, વળી વિષયવૈવિધ્ય પણ બહુ જ અને પાકિત્ય તથા પ્રતિભાના ગંભીર, સ્તોતક અને સામાન્ય અભ્યાસકની ભુક્તિને દષીળતેવા ઉન્મેષો પણ ધણા. આ બધાને જીવનની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં શેકાયેલો એક અભ્યાસક કદાચ પૂરે ન્યાય ન આપી શકે એ દેખીતું છે. પરંતુ આચાર્યશ્રી તરફની ભક્તિ અને શ્રદ્ધા, એ જ મારા જેવાને આ વિકટ કાર્ય હાથ લેવા પ્રેરે છે. કાકિલ લઘુ હોવા છતાં શું આંખનાં યશોગાન ગાતો નથી? કાલ અને સ્થળથી દૂર દૂર રહેલો એક વિનીત શિષ્ય પ્રતિભોજનવલ સરેકારસ્વામીના તેજના અંબારમાંથી એકાદ કિરણ શું ન ઝીલે? આવું જ કાર્મિક શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યની ઉપલબ્ધ કૃતિઓમાંથી ઝીલો વાચક સમક્ષ રજુ કરવાનું મને પ્રાપ્ત થાય છે એ હું મારો ધન્ય ઘટી સમજું છું. આચાર્યશ્રીની કૃતિઓનું મારી ભુક્તિ અનુસાર મનન કરતાં મારા હૃદયમાં અનેકાનેક ભાવો ઉત્પન્ન થયા છે, આચાર્યશ્રી પ્રત્યેની મારી ભક્તિમાં વધારો થયો છે, અને તે ભક્તિને લીધે એક પ્રકારની

શ્રદ્ધા અને સમભાવ મારામાં જન્મ્યાં છે. ભક્તિ, શ્રદ્ધા અને સમભાવથી રચાયેલા મારા અમુક પ્રકારના દૃષ્ટિકોણથી આચાર્યશ્રીના અર્થોની સમીક્ષા કરવા માટે આ પ્રયત્ન મેં આદર્યો છે.

સમભાવ વિના કોઈ પણ બાબતની સમજ પણ શક્ય નથી તો સમીક્ષા તો શક્ય ક્યાંથી જ હોય? પૂર્વમ્હોથી પોઝિત થયેલું માનસ લેખકના હાર્દને સમજી શકતું નથી. શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યના અર્થોના કેટલાક વિવેચકો આ પ્રકારના છે. શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય ઉપર પૂર્વઅર્થોના જ ઉતારા કરી અર્થો રચ્યાના આક્ષેપો આવા કેટલાક વિવેચકોએ કર્યા છે. સમભાવ ન હોવાને લીધે જ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યના અર્થરચનાના શુભાશયને તેઓ સમજ્યા નથી. એ બધાય માટે કાંઈક ને કાંઈક આ અર્થમાં યથાર્થાન દહેવા મેં પ્રયત્ન કર્યો છે. શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યના અર્થો વાંચવા માટે પ્રેરણા થાય તે માટે પણ પ્રત્યેક અર્થનું વિવેચન કરતાં કેટલાક નૂતન મુદ્દાઓ મેં રજૂ કર્યા છે. પ્રત્યેક અર્થના વસ્તુનો સાર આપવા માટે મેં ખાસ ધ્યાન આપ્યું છે. અર્વાચીન યુગમાં હેમચંદ્રાચાર્યના અર્થોનું સામાન્ય જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે આ પ્રકારના અર્થોની આવશ્યકતા હતી. તે આવશ્યકતા મંતોષવી એ આ અર્થરચનાનો હેતુ છે.

શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યના અર્થોનું વિષયવૈવિધ્ય ભુદ્ધિને હચમચાવી દે તેનું છે. વ્યાકરણશાસ્ત્ર, કાવ્યશાસ્ત્ર, મહાકાવ્ય-રચના, છંદઃશાસ્ત્ર, ન્યાયશાસ્ત્ર, યોગશાસ્ત્ર, પુરાણરચના અને એવા અનેક શાસ્ત્રીય પ્રકારના વૈવિધ્ય ભરેલા પાંડિત્યપૂર્ણ અર્થો તેમણે લખ્યા છે. તે બધાયની અહીં તો એક જ લેખકે સમીક્ષા

કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે. કેટલે દરજ્જે તે સફળ થયો છે તે તો વિદ્વાન વાચકોનો વિવેક જ નક્કી કરી શકે. આચાર્યશ્રીના પ્રત્યેક ગ્રંથને સમજાવવા માટે આવું એક એક પુસ્તક સર્જાવું ઘટે; પણ વિષયને મર્યાદિત કરી જેમ બને તેમ મંદોષમાં પ્રત્યેક ગ્રંથનું મેં અહીં વિવેચન કર્યું છે. આ કારણે એ તો સ્પષ્ટ છે કે કેટલાક મુદ્દાઓ આ ગ્રંથમાં લાવી ન શકાયા હોય, કેટલાકનું વિવેચન અધુરું હોય, કેટલાક ઉપર તો માત્ર મેં દૃષ્ટિસલાકા નાખી હોય, કેટલુંક ન પણ લખી શકાયું હોય. આ બધુંય મારા ખ્યાલમાં છે. છતાં પણ જો શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યની કૃતિઓ પ્રત્યે મારો આ નમ્ર પ્રયત્ન વિદ્વાનોને વધારે ઉડા અભ્યાસ કરવા પ્રેરશે તો મારો શ્રમ હું સફળ થયો માનીશ.

આ ગ્રંથ ધાર્યા કરતાં ઘણો મોડો બહાર પડે છે. કારણે અનેક છે. પ્રથમ તો આ ગ્રંથના યોજકોએ ધારેલું કે આ ગ્રંથ લગભગ સો દોઢસો પાનમાં પતી જશે. મેં પણ તે સમયે દૃષ્ટના કરી કે ખસે પાનમાં હું આ ગ્રંથને પૂર્ણ કરીશ. ખીજા એક મારી દૃષ્ટના હતી કે અન્ય વિદ્વાનોનાં વિવેચનોનો લાભ ઉઠાવી લઈ આ ગ્રંથ હું ઝડપથી લખી નાખીશ. પણ જેમ જેમ હું કાર્યમાં ઉડા જતો ગયો તેમ તેમ મારો શ્રમ બાગી ગયો. ખસે તો શું પણ સાઝતણસે પાન રોકતાં પણ મનમાં તો એમ યાદ છે કે આચાર્યશ્રીના ગ્રંથોની યોગ્ય સમીક્ષા થઈ શકી જ નથી. ખીજાનાં વિવેચનો ઉઠાવી લેવાનો ઈરાદો રાખ્યો હતો તે પણ ઇન્દ્રજાળ જેવો ઠર્યો. ખીજાનાં વિવેચનો કેટલાક જ ગ્રંથ ઉપર નીકળ્યાં અને તે પણ અધૂરાં. તેથી મારે પોતે જ મૂળ ગ્રંથોનું પરિશીલન કરી જવું પડ્યું અને તે ઉપરથી મને

દાંઈ સૂઝ્યું તે અઢી ગે' નોંધ્યું. ફટલીક વાર તો આચાર્યશ્રીના અથો પ્રાપ્ત કરવા એ પણ મુશ્કેલ બનતું. ફટલાક અથો મુદ્રણાતીત (out of print) હોઈ, વિદ્વાનો પાસેથી તથા અગ્રણ્યો અંચસંપ્રહોમાંથી મદામુશોબતે મેળવવા પડતા અને જાણે આ મુશ્કેલીઓને વધારે વિષમ બનાવવા દેવે નિર્ધારિત હોય તેમ વારંવાર આ અંચના મુદ્રણ માટે મુદ્રણાલયની ફેર-બદલીનાં સંકટો પણ અનેક આવ્યાં. શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યના ફટલાક અથો મારી નજર હેઠળ પહેલાંથી ન આવ્યા હોત, અનેક શાસ્ત્રોનો મને આછો-પાતળો પરિચય ન હોત, સંસ્કૃત-પ્રાકૃત-અપભ્રંશાદિ ભાષાનું જ્ઞાનનો ન હોત, તો કદાચ આ અંચ લખવો મારે માટે અશક્ય બનત.

મુનિમહારાજશ્રી પુણ્યવિજયજીએ આ અંચ છપાઈ રહ્યો ત્યાર પછી વાંચી લીધો હતો. તેમણે નીચેની સૂચનાઓ કરી હતી. તે અત્યંત ઉપયોગી હોઈ, તેમના પત્રમાંથી તેમના જ શબ્દોમાં હું નીચે આપું છું :

૧. તમે પૃષ્ઠ ૪૫ ઉપર લખ્યું છે કે - “આઠમા અધ્યાય ઉપરની બૃહદ્વૃત્તિ અઘાવધિ પ્રાપ્ત થઈ નથી.” મારી સમજ પ્રમાણે આ વાત બરાબર નથી. કારણ કે આજે જે વૃત્તિ મળે છે એ બૃહદ્વૃત્તિ જ છે. નથી મળતી તો લઘુવૃત્તિ નથી મળતી એમ કહેવું જોઈએ. સિદ્ધહેમચંદ્રાચાર્ય ઉપર જે બૃહદ્વૃત્તિ અને લઘુવૃત્તિ છે. તેનું ખાસ લક્ષણ એ છે કે બૃહદ્વૃત્તિમાં મૂધાતુનો પ્રયોગ આચાર્યે કર્યો છે અને લઘુવૃત્તિમાં અણધાતુનો. આ ઉપરાંત બૃહદ્વૃત્તિમાં અન્ય આચાર્યોના મતાંતરો ટાકેલા છે જ્યારે લઘુવૃત્તિમાં તે નથી. આજે મળતી આઠમા અધ્યાયની વૃત્તિમાં મૂધાતુનો પ્રયોગ અને અન્ય આચાર્યોના

મતાતરે નેધિવ ॥ આ સિવાય એક બીજી પણ વાત છે કે લઘુ
વૃત્તિમા આચાર્યે ગણેની નોંધ અર્થાત્ આકૃતિગણેને લગતા શબ્દોની
નોંધ નથી આપી; ન્યારે જૂઠ્ઠવૃત્તિમા ગણેને લગતા શબ્દો આપેલા
॥ જે આને ઉપનયમમાન વૃત્તિમા ॥ દાખલા તરીકે માસાદિ
વચ્ચાદિ વગેરે ગણે આચાર્યે વૃત્તિમા આપેલા છે. આ કારણસર
આને મળતી વૃત્તિ જૂઠ્ઠવૃત્તિ છે

૨. સિદ્ધહેમ શબ્દાનુસાસન ઉપર ન્યાસ નીચે પ્રમાણે મળે છે.

અધ્યાય	૧	પાદ	૧ નો
અધ્યાય	૨	પાદ	૧-૨-૩-૪ નો
અધ્યાય	૩	પાદ	૪ નો
અધ્યાય	૭	પાદ	૩ નો

એકદર સાત પાદનો ન્યાસ મળે છે

૩. સિદ્ધહેમમા ચાર વિભાગ ગણવામા આવ્યા છે જેની નોંધ
ન્યાસકારે કરેલી છે; તે વિભાગ આ પ્રમાણે છે

૧ ચતુષ્કવૃત્તિ ૨ આખ્યાતવૃત્તિ ૩ કૃદ્વૃત્તિ અને ૪ તદ્ધિતવૃત્તિ.

અધ્યાય ૩ પાદ ૨ સુધી ચતુષ્કવૃત્તિ.

અધ્યાય ૩ પાદ ૩ થી અધ્યાય ૪ સુપૂર્ણ પર્યંત આખ્યાતવૃત્તિ

અધ્યાય ૫ સુપૂર્ણ કૃદ્વૃત્તિ

અધ્યાય ૬-૭ પર્યંત તદ્ધિતવૃત્તિ

આ રીતે સરૂત બાકરણના વિભાગ છે

૪. હેમચંદ્રના સ્વોપજ્ઞ સિંગાનુસાસનની આવેશ્યના નથી થઈ કે
જે સિંગાનુસાસનની અપેક્ષાએ મહત્ત્વની છે. વિંગાનુસાસનની આ-
લેશ્યના કરી ॥ હવે જો એ પાછળના ભાગમા સકય હોય તો એ
સ્વોપજ્ઞ ટીકા સાથેનું પુસ્તક છપાઈ ચૂકેલું છે.

૫. બીજી વાત પૃષ્ઠ ૭૮ ઉપર શિલોગ જોને જે પાદ આપેલા ॥
તે અશુદ્ધ છે. વાસ્તવિક રીતે એ પાદ વૈકમેડન્દે ત્રિવિદ્યેન્દ્રમિતે

છે જે આ સાથે હું સદીક ઉતારો કરીને મોકલાવું છું તે વિદિત થાય.

ઋક્ષિન્ વર્ષે ? इत्याह - विष्णुस्य-विष्णुमादित्यनृपतेरयं वैष्णवः, तस्येदमित्यण्, तस्मिन्-विष्णुमादित्यनृपतिसम्बन्धिनि अन्ते' मन्सरे विष्णुते ? ' त्रिविधेन्द्रमिते ' " अद्भुतां वक्तो गतिः " इति वचनप्रामाण्यात् इन्द्रशब्देन चतुर्दशसंख्यायाः संज्ञा, यदुचम्-" शक्ति-शुभः सप्तविधं मन्दः " इत्यत्र शक्तिरिति चतुर्दशभिरित्यर्थः, विश्व-शब्देन भुवनम्, भुवनशब्देन ग्रीणि, पुनरपि ग्रीणि, ततश्च इन्द्रे त्रिविधेन्द्राः तैर्मितः-प्रमितः त्रिविधेन्द्रमितस्तस्मिन् त्रिविधेन्द्रमिते १४३३ वर्षे ॥ घट्टमोपाध्यायकृता टीका ॥

મૂલ પાઠ -

વૈષ્ણવેન્દ્રિત્રિવિધેન્દ્રમિતે પાઠ છે.

આપણા ગૂજરાતના અદિતીય અને પ્રસિદ્ધ પુરાવિદ્ શ્રી. નિનવિજયજીએ અનેક સૂચનાઓ આપી હતી તથા કેટલાંક અપ્રાપ્ય પુસ્તકો પણ તેમના સંગ્રહમાંથી મને ઉપયોગ માટે આપ્યા હતાં. વળી આ ગ્રંથ માટે પુરોવચન લખવા માટે તેમણે સમય દાઢી આ ગ્રંથનો પુરસ્કાર કર્યો છે. આ બધા માટે હું તેમનો અત્યંત ઋણી છું. પં. બેચરદાસ દોશીએ પણ આ ગ્રંથનો કેટલોક ભાગ મુદ્રણ માટે જાય તે પહેલાં વાંચ્યો હતો. તેમણે કરેલાં કેટલાંક સૂચનોનો પણ આ ગ્રંથમાં મેં ઘટિત સમાવેશ કરેલો છે. તેમણે પણ કેટલાંક અપ્રાપ્ય પુસ્તકો તેમના સંગ્રહમાંથી આપી મને મદદ કરી હતી. તેમનો હું આ બધી મદદ માટે આભારી છું. મારા અનેક મિત્રોની મદદ પણ

વિસરાય તેમ નથી. શ્રી ધૂમકેતુએ મને અનેક સૂચનાઓ આપી છે. શ્રી. ધીરજલાલ ધનજીભાઈ શાહે આ ગ્રંથને સૂચિ (Index) થી અલંકૃત કર્યો છે અને તેની ઉપયોગિતા વધારી છે. શ્રી. કુલચંદભાઈ દોશી તથા શ્રી. કાન્તિલાલ ભાવનગરીએ આ ગ્રંથની પ્રસિદ્ધિમાં મને અનેક પ્રકારની મદદ કરી છે. એ માટે એ સર્વ મિત્રોનો હું સહૃદય આભાર માનું છું.

શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય તો ગૂજરાતની પરમ વિભૂતિ હતા, અને તે વિભૂતિની સાહિત્યિક કૃતિઓનો આ ગ્રંથ પરિચય આપવા માત્ર થતું કરે છે. તેમની સાહિત્યિક કૃતિઓનો પૂરો પરિચય આપવો કેટલો દુર્ધટ છે એ તજજ્ઞો માટે અપરિચિત વાત નથી. જે કાંઈ આ ગ્રંથમાં આપી શકાયું છે, તે વિદ્વાનોને અને સંસ્કારવાંછતી સામાન્ય જનતાને પ્રેરક થશે તો આ ગ્રંથની કૃતાર્થતા સિદ્ધ થશે.

મધુસૂદન ચિમનલાલ શાહ

અનુક્રમ

વિષય	પૃષ્ઠ
ગ્રન્થકર્તુઃ પ્રારમ્ભીકથા:	૭
બે બોલ	૯
પુરોવચન (મી. જિનવિજયજી)	૧૧
પ્રસ્તાવના	૨૯
પૂર્વરંગ	૩
૧ સિદ્ધહેમચંદ્રશબ્દાનુશાસન	૩૧
૨ સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસનનાં અંગો	૫૦
૧ ઇષ્ટાદિગણ્યસૂત્ર	૫૧
૨ લિંગાનુશાસન	૫૬
૩ દ્વિભધાતુપારાયણ	૫૯
૪ ગણપાઠ	૬૬

૩. સંસ્કૃત શબ્દકોશો ૬૭

૧ અસિધાન ચિંતામણિ ૬૮

૨ અનેકાર્થસંગ્રહ ૭૮

૩ નિધનુશેષ ૮૪

૪ સંસ્કૃત દ્વાયાશ્રય મહાકાવ્ય ૮૯

૫ પ્રાકૃતવ્યાકરણ ૧૧૭

૬ દેશીનામમાલા ૧૩૫

૭ પ્રાકૃત દ્વાયાશ્રય મહાકાવ્ય ૧૫૦

૮ કાવ્યાનુશાસન ૧૬૫

૯ જોદોનુશાસન ૧૮૦

૧૦ પ્રમાણુભીમસિંહ ૧૯૬

૧૧ હેમચંદ્રાચાર્ય વિરચિત સ્તવનો ૨૧૮

૧ અન્યયોગ-વ્યવચ્છેદ-દ્વાત્રિ સિદ્ધા ૨૩૧

૨ અયોગ-વ્યવચ્છેદ-દ્વાત્રિ સિદ્ધા ૨૩૨

૩ વીતરાગસ્તોત્ર ૨૩૩

૪ મહોદયસ્તોત્ર ૨૪૪

૫ સકલાહત્ સ્તોત્ર ૨૪૬

१२ योगशास्त्र	२४८
१३ त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरित	२७३
१४ परिशिष्टपर्व	२८१
१५ शेषप्रश्नो	३०६
भारतवाक्य	
सूचि	३३८

Man is in the highest degree a historical being. He is situated in history and history is situated in him. Between man and history there exists such a deep, mysterious, primordial and coherent relationship, such a concrete interdependence that a divorce between them is impossible. It is impossible to detach man from history and to consider him abstractly as it is to detach history from man and to examine it from without, that is from a non-human point of view. Nor is it possible to consider man isolated from the profoundest spiritual reality of history.

—Prof Nicolas Berdyaev *The
Meaning of History* P 15

પૂર્વરંગ

મહાપુરુષના ઘડતરનું કારણ કેવળ તેની નિસર્ગશક્તિ નથી. તેના જન્મપ્રદેશની સંસ્કૃતિપરંપરાઓ તેની નિસર્ગશક્તિને રંગરેખાઓ પૂરી પાડે છે. તેની નિસર્ગશક્તિનો આવિષ્કાર સમકાલીન સંલેગો વચ્ચે થાય છે. આ રીતે મહાપુરુષનું વ્યક્તિત્વ ત્રણ કારણોએ કરીને સ્થૂલ સ્વરૂપમાં—તેના જીવનકાર્યમાં પરિણમે છે. તે ત્રણ કારણો : મહાપુરુષની નિસર્ગશક્તિ, તેની સંસ્કૃતિપરંપરાઓ, અને તેના સમકાલીન સંલેગો. શ્રીહૃદયદ્રાચાર્ય જેવા પ્રભાવક પુરુષના વ્યક્તિત્વની પ્રતિમા સમાં તેમનાં સારસ્વતસર્જનોનાં મૂલ્યાંકન ઉપર દર્શાવેલી ત્રણ દૃષ્ટિઓની ભૂમિકા ઉપર થવાં જોઈએ. તેમની નિસર્ગશક્તિ અને તેમના સંલેગોના પ્યાનના પૂર્વરંગરૂપે, તેમના જન્મપ્રદેશ તથા કાર્યપ્રદેશ, ગૂજરાતની સાંસ્કારિક પરંપરાનું—ખાસ કરીને સાહિત્યવિષયક પરંપરાનું—આલેખન પ્રથમ ચતુર્થ છે.

ગૂજરાત સારસ્વતપ્રદેશ છે: સરસ્વતીનાં નીર તેને પાવન કરી રહ્યાં છે તેથી માત્ર નહિ; પણ સરસ્વતીનાં અમૃત ગૂજરાતના પ્રતિભાશાળી પુત્રોએ ઝીલ્યાં છે અને બહલાબ્યાં છે તેથી પણ. મૌર્યકાળમાં—વિક્રમસંવત પૂર્વે ત્રીજા સૈકામાં—છિન્નપ-

તની તળેટીમા વસેલું ગિરિનગર પ્રથમ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. અશોકના શિલાલેખો ઊર્જયત—અર્વાચીન ગિરનાર—ની પથ્થરની છાદ ઉપર ક્રોતરાયા હતા ચદ્રગુપ્ત મૌર્યના સુમા પુણ્યગુપ્તે અને અશોકના સુમા પુષાસ્કે ગિરિનગરનું સુદર્શન તળાવ સમરાવ્યું હતું ?

વિક્રમ સવત્ ૧૩૪ થી ૪૫૪ સુધી ગૂજગત અને સૌરાષ્ટ્ર ઉપર ચક્રવર્તી વશના ક્ષત્રપોનું શાસન હતું ક્ષત્રપ રુદ્રદામાનો લેખ અશોકના લેખ પાસે જ ક્રોતરાયેયો હાલ પણ મોજૂદ છે રુદ્રદામાના લેખની બાષામૌઢી સસ્કૃતબાષાના વિકાસ અને પ્રચારનું દિગ્દર્શન કરાવે છે રુદ્રદામન, રુદ્રસિંહ જેવાં

૧ જુનાગઢનો રુદ્રદામાનો શિલાલેખ * હવે તકાલ સુદર્શન ગિરિનગરાદિપિ ધ૦, + + + પર્જ્જન્યેન એકાર્ણવમૂતાયામિવ પૃથિવ્યાં કૃતાયા ગિરેરુર્જયત* સુવર્ણસિરુના-પલાશિનીપ્રમૃતીના નદીનાં ધ૦, + + + મૌર્યસ્ય રાજા ચન્દ્રગુપ્તસ્ય રષ્ટ્રિયેણ વૈદ્યેન પુણ્યગુપ્તેન કારિત બલોકસ્ય મૌર્યસ્ય તે યવનરાજેન મુપાસ્કેનાધિપ્તાય પ્રનાર્ભિરલક્ષ્તં + + + હત્યાદિ . . . જૂનાગઢમા 'જીર્ણયન્ત' ઉદ્દેશ્ય વિપુલ પ્રમાણમા છે On Ynan Chwang's Travels in India Vol II by T Watters P. 248 'Su-la-cha' નામે પ્રદેશના વર્ણનમા જણાવવામા આવ્યું છે કે, "Near the capital was the YUH-SHAN-To hill on the top of which was a monastery with most of its various buildings quarried in cliff, it was densely planted and watered by running streams, it was visited by saints and sages and in it congregated supernatural rishis" "Yuh-Shan-To=જીર્ણયન્ત" એમ ઇનિગદામની માન્યતા છે. Ancient Geography of India - P 372

નામો, ક્ષત્રપો માહેશ્વર હોય એમ સૂચવે છે. આજ સમયમાં આબીર વગેરે મધ્ય એશિયાની રખડતી ટોળીઓએ આ પ્રદેશમાં પોતાનું થાણું જમાવ્યું હતું. બૌદ્ધ સ્થવિરોએ આ પ્રદેશમાં ક્યારનુયે ધર્મપ્રચારનું કાર્ય કરવા માંડ્યું હતું; અને જૈન આચાર્યોએ ક્યારનોય પોતાના સિદ્ધાન્તો અને ધર્મતત્ત્વોનો ઉપદેશ પ્રજાના માનસમાં રેડવો આરંભી દીધો હતો. સોમનાથનું સ્થાન અત્યંત પવિત્ર મનાતું. માહેશ્વરની સંખ્યા તે કાળમાં વિપુલ પ્રમાણમાં હતી.

ધર્મ અને રાજસત્તા સામાન્ય જનતા ઉપર આંતરિક તેમજ બાહ્ય શાસન ચલાવે છે. એ પ્રકારે તે બન્નેય પ્રજાના જીવનને અને સરકારને ધડે છે. આર્યાવર્તમાં પ્રવર્તતા વિશાળ સપ્રદાયોનો પ્રચાર તે કાળે સૌરાષ્ટ્ર અને ગૂજરાતમાં ચર્ધ રહ્યો હતો. તેમાં શુભકાળે ભાગવત-સપ્રદાયના બળને ગૂજરાતમાં આર્યુ. વિક્રમ સંવત ૪૫૫-૪૫૬ માં ચંદ્રગુપ્ત બીજાએ આ પ્રદેશ જીત્યો હતો. વિ. સં. ૫૧૩ માં સ્કંદગુપ્તે સુદર્શન સરોવરને ફરીથી સમરાબ્ધ્યું હતું.

શુભકાળમાં સાહિત્ય અને કલાએ ગૌરવ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. તે સુવર્ણકાળમાં આર્યાવર્તની સંસ્કૃતિ શિરોર્ણિદ્ધિએ હતી. ઉત્તર-ચિની પશ્ચિમ આર્યાવર્તની રાજધાની હતી. એ ઉત્તરચિનીની દેવાંગનાસમી અંગનાઓ અને ગગનચુબી મહોલાતો, સિપ્રા-નદીને કાંઠે આવેલું મહાકાલેશ્વરનું મંદિર અને ત્યાં યત્ય કરતી દેવનર્તકીઓ, પોતાની પ્રતિભાએ પૃથ્વીમાં પણ દેવલવનો સર્જતા કવિઓ અને બોતેર કલાઓની નિપુણતાથી પૌરજનોને પ્રેરણા પાતી વારાંગનાઓ—તત્કાલીન સંસ્કૃતિનાં સમૃદ્ધિ, શુદ્ધિ અને કલ્પનાનાં પ્રતીક હતાં. મેઘદૂતમાં કાલિદાસે ઉત્તરચિનીને

અમર કરી છે—તે ઉજ્જયિની, ગૂજરાતને સીમાડે જ પોતાની ફારમ ફેલાવતી જોભી હતી. તેની અસર સમકાલીન ગૂજરાતના સંસ્કાર અને સાહિત્ય ઉપર ન થાય એ અસંભવિત હતું.^૨

ગૂજરાતની સંસ્કૃતિ ઉપર માલવાની અસર ઠેક યૌલુક્યો સુધી રહી છે. માલવરાજ વિક્રમ અને જોજ નેવા સંસ્કારસ્વામી બનવાની અભિલાષાએ સિદ્ધરાજની સાંસ્કારિક પ્રેરણાઓને બળ અને વેગ આપ્યાં. પરંતુ તે સંસ્કારોને ગ્રહણ કરવાની શક્તિ તે ગૂજરાતે મૌર્ય, ક્ષત્રપો અને ગુપ્તોના શાસનનીયે ફળવવા માંડી હતી. તે શક્તિ મૈત્રકાના સમયમાં તેજસ્વી બની. મૈત્રકાના સમયમાં ગૂજરાત એક સામ્રાજ્યનો પ્રાન્ત મટી સ્વતંત્ર રાજ્ય બન્યું. મૈત્રકા તેના શાસક હતા; અને વલ્લભી તેમની રાજ્યધાની હતી. વલ્લભીએ સાહિત્ય અને ધર્મને પોષવા અનેક યત્નો કર્યા હતા. વલ્લભીમાં વિ. સં. ૫૬૫-૮૨૧-૨૨ સુધી મૈત્રકાનું શાસન રહ્યું. વિ. સં. ૬૬૭ ના અરસામાં મુઆન-ચ્વાંગ નામે ચીની મુસાફર આ પ્રદેશમાં આવ્યો હતો. તેણે વલ્લભી અને બિન્નમાલને પોતાની નજરે જોયાં હતાં. ગૂજરાતના પ્રદેશમાં તેણે પર્વટન

૨. Yuan-Chwang's Travels Vol. II: (Watters)

P. 247 માં આનન્દપુર-જેને અર્વાચીન વડનગર કહેવામાં આવે છે તેનું વર્ણન કરતાં જણાવવામાં આવે છે: "It was rich and flourishing. It was a dependency of Malava and like that country in products, climate, written language and institutions. In it there were more than 10 monasteries with 1000 brethren belonging to the Hinayanist Sammatiya school." વલ્લભી અને આનન્દપુરમાં માલવાની સંસ્કૃતિની અસર બહુ જ ધારી હતી. . .

ક્યું હવું. તેણે પોતાની મુસાફરીના અહેવાલમાં ગૂજરાતનું ગૌરવલયું વર્ણન આપ્યું છે. તે ઉપરાંત મૈત્રકોના સમયનાં અનેક તામ્રપત્રો પણ મળ્યાં છે. તે તામ્રપત્રો પણ મૈત્રકોના ગૌરવનો સારો ખ્યાલ આપે છે.

યુઆન-ચ્વાંગ માલવાના પ્રદેશનું વર્ણન કરતાં કહે છે :

“આર્યાવર્તની એ સરહદ ઉપરના પ્રદેશો તેના પ્રગળતોની વિદ્યા માટે પ્રખ્યાત છે : નૈઋત્યમાં મો-લા-પો અને અમિ-કાણુમાં મગધ પ્રદેશ. આ પ્રદેશમાં લોકો નીતિના પ્રશંસક છે અને માનવપ્રેમને આહે છે. તેમનું માનસ અત્યંત સુદ્ધિશાળી છે અને તેઓ અભ્યાસક વૃત્તિના છે; છતાં પણ આ પ્રદેશના લોકોમાં કેટલાક પાપડોને અને કેટલાક સાચા ધર્મને માને છે. આ પ્રદેશમાં સેંકડો સંધારાઓ છે અને તેમાં ૨૦,૦૦૦ લિક્ષુકો રહે છે. તેઓ હીનયાન સંપ્રદાયના સમ્મતીયમતનો અભ્યાસ કરે છે. જુદાં જુદાં ત્યાં સેંકડો દેવમંદિરો છે. પાપડીઓ ઘણી મોટી સંખ્યામાં છે અને તેઓ મુખ્યત્વે પાશુપત સંપ્રદાયના છે.”૩

તે જ પ્રખ્યાત મુસાફર વલ્લભીનું વર્ણન કરતાં જણાવે છે :

“આ પ્રદેશ (કિ-લ-પિ) ૬૦૦૦ લિના ચક્રાવામાં છે; અને તેના મુખ્ય શહેરનો ઘેરાવો ૩૦ લિ છે. પેદાશ, આબોહવા, લોકોની રીતભાત માલવાના રાજ્ય જેવી જ છે. પ્રદેશ બહુ કળદ્રૂપ અને સમૃદ્ધ છે. ૧૦૦ કરતાં વધારે સંધારાઓ છે; અને ૬૦૦૦ હીનયાન સમ્મતીય સંપ્રદાયના લિક્ષુકો તેમાં રહે છે.”

3. Yuan-Chwang's Travels: Vol. II. P. 242 Mo-la-po (Malava). પાશુપત સંપ્રદાયના વિસ્તૃત વ્યાન માટે અને મૈત્રકોના ધર્મસંબંધે જુઓ: Bom. Gaz. I. i. P. 83.

અહીં સેંકડો દેવમંદિરો છે અને વિવિધ સંપ્રદાયના અનુયાયીઓ મોટી સંખ્યામાં છે.”^૪ યુઆન-ચ્વાંગ ત્યાર પછી વલભીરાજ દુવપટનો ઉલ્લેખ કરે છે અને ગુણમતિ તથા સિંધરમતિએ આ શહેરમાં પોતાની પ્રખ્યાત કૃતિઓની રચના કરી હતી તેમ જણાવે છે.^૫ દુવસેનનું ઈ. સ. ૫૭૮નું તામ્રપત્ર પણ, યુઆન-ચ્વાંગે રજૂ કરેલી છેલ્લી હકીકતને ટેકા પૂરે છે.^૬ મૈત્રકવંશના રાજાઓ પણ વિદ્યાવ્યાસગી હતા. તેમણે આઠ-દ્યોને અને બીજોને પણ દાન કર્યા હતાં. ધર્મની બાબતમાં ધરસેન બીજો પરમ ભાગવત હતો; ધરપદ પરમાદિત્યભક્ત હતો; શુદ્ધસેન બીજો પરમોપાસક હતો; જ્યારે બીજાઓ પરમભાદેશ્વર હતા. ધરસેન ચોથાના વખતમાં ભટ્ટિકાવ્યની રચના વલભીમાં

૪. Yuan-Chwang's Travels. Vol. II. P. 246. Fa-la-hi (Valabhi).

૫. પાદનોંધ ૪ ના અનુસંધાનમાં જ તે ગ્રંથ જણાવે છે : “The reigning sovereign was Kshtriya by birth, a nephew of S'iladitya the former king of Malava and a son-in-law of S'iladitya reigning at Kanya-kubja. His name was Tu-lo-po-po-ta. . . . Not far from the capital was a large monastery erected by Achara in which the P'us'as Gunamati and Sthiramati had lodged and composed treatises which had great vogue.”

૬. ચૂનરાતના ઐતિહાસિક લેખો : પુસ્તક ૧ : વલભીનો શિલાલેખ. નં. ૪૫. (પાન ૬૩ : વલભીના લેખોનું) વલ્લભ્યાં આચાર્ય-મદન્તસ્થિરમતિકારિતશ્રીવજ્રપાદીયવિહારે મગવતાં શુદ્ધાનાં પ્રુપ્પધૂપગન્ધ-

ચર્ધ. ૭ વિ. સં. ૪૧૦ માં દેવર્દિગણી ક્ષમાશ્રમણેના પ્રમુખપદે સ્થવિરોની પરિષદ જ્ઞેનસિદ્ધાંતત્રયોનો ઉદ્ધાર કરવા માટે વલ્લભીમાં બોલાવવામાં આવી હતી. ૮ મલ્લવાદીએ જ્ઞેન સપ્રદાયને પોતાના કાર્યથી વલ્લભીમાં વેગ આપ્યો. ૯ વલ્લભીનું પતન વિ. સં. આઠમા સૈકામાં થયું, અને તેના સંસ્કારોનો પમરાટ અણુ-હિલપુરને મળ્યો.

ગૂજરાતની સંસ્કૃતિને પોષણ આપનાર વલ્લભી અને લિન્ગ-માલ એ બે શહેરો. વલ્લભી લાગ્યું; લિન્ગમાલ લાગ્યું—અને તે બન્નેય શહેરોના સંસ્કારો અણુહિલવાડે અપનાવ્યા અને બદલાવ્યા. લિન્ગમાલનાં 'ખીજા' નામ શ્રીમાલ અને લિન્ગમાલ, લિન્ગ અને માલ નામની જંગલી પ્રજાઓના નામ ઉપરથી આવું તેનું નામ પડ્યું.

શીપતૈલાદિત્રિયોત્સર્ગાર્થમ્ ૬૦; આ તાત્રપત્રમા હલ્લેએવ સ્થિરમતિ પ્રખ્યાત આચાર્ય વસુભદ્રુનો સુપ્રસિદ્ધ શિષ્ય હતો; અને સુવાન-ચ્ચાંગનો હલ્લેએ પણ આ જ સ્થિરમતિને અનુવક્ષીને છે.

૭. બદ્ધિકાચ : સર્ગ ૨૨. શ્લોક. ૩૫ :

કાવ્યમિદ વિહિત મયા વલ્લભા શ્રીધરસેનનરેન્દ્રપાલિતાયામ્ ।

કીર્તિરતો ભવતાકૃપસ્ય તસ્ય પ્રેમકર ક્ષિતિયો વતઃ પ્રજાનામ્ ॥

Bombay Gazetteer : I. 1. P. ૭૨. બદ્ધિકે ધરસેન ૪ થાના કાળમાં ઈ. સ. ૬૪૦-૬૪૯ માં આ કાવ્ય લખ્યું.

૮. જુઓ : મુનિશ્રી કલ્યાણવિજય : વીરનિર્વાણ સવન્ ધૌર જૈનક્ષત્રગણના : પાન ૧૧૨ ૬૦ વિસ્તૃત્વર્થા માટે. વીરનિર્વાણ સંવત ૯૮૦=વિ. સં. ૫૧૦.

૯. જુઓ પ્ર. ચ. પાન ૧૨૩-૧૨૭ હેમચંદ્રાચાર્ય મલ્લ-વાદીની વાદી વરીકે પ્રસસ્તિ કરી છે. જુઓ સિ. હે. ૨ ૨. ૩૯ ઉપર ટીકા : અનુમલ્લવાદિન તાર્કિક ।

હોય એ સંભવિત છે. એ લિલ્લમાલના રાજાઓ એક મતે-
 ચાપો અને ખીજે મતે ગૂર્જરા હોવા સંભવ છે. લિલ્લમાલનાં
 ખડેરા આબુની ગિરિમાલની પશ્ચિમે પંદર માર્ગલને છેટે
 આવેલાં છે. વલ્લીથી, કર્નેગદામના મતે, ૩૦૦ માર્ગલ છેટે
 લિલ્લમાલ આવેલું છે.^{૧૦} યુઆન-ચ્વાંગ વિ. સં. ૬૯૬ માં આ
 નગરમાં આવ્યો હતો. એ ચીની મુસાફર લિલ્લમાલને ગૂર્જરાની
 રાજધાની કહે છે. સરસ્વતીમાહાત્મ્ય, પ્રભાવકચરિત વગેરે આ
 પ્રસિદ્ધ નગરનાં તેજસ્વી વર્ણનો આપે છે. યુઆન-ચ્વાંગના
 વર્ણન પ્રમાણે ૭ માર્ગલનો તો તેનો ઘેરાવો હતો અને વસ્તી
 અત્યંત ઘાડી હતી. મહાકવિ માધુ તે નગરમાં થઈ ગયો.
 પ્રખ્યાત વણિકુલો—જેમકે શ્રીમાલી, પોરવાડ વગેરેનું તે
 નિવાસસ્થાન હતું. પ્રખ્યાત ખગોળશાસ્ત્રી પ્લહગુપ્ત લિલ્લમા-
 લકાચાર્ય કહેવાતા હતા. વિ. સં. ૯૬૨ માં જૈન મુનિ
 સિદ્ધર્ષિએ ‘ઉપમિતિભવપ્રપંચકથા’ આ નગરમાં લખી હતી.
 ઉદ્ધોતનસૂરિએ ‘કુવલ્લમાલા’ નામે પ્રાકૃત ભાષામાં કથા
 અહીં જ નિવાસ કરી પૂરી કરી હતી. પ્રસિદ્ધ જૈનાચાર્ય
 યાકિનીસુનુ હરિભદ્રસૂરિનો વિહાર આ નગરમાં ઘણી વાર
 થતો; અને તેમણે પોરવાડોને પોતાના ઉપદેશથી જૈન-
 ધર્મમાં આણ્યા. શ્રીમાલમાં—સરસ્વતીમાહાત્મ્યને આધારે—
 જૈનધર્મનો પ્રચાર સારો હતો. યુઆન-ચ્વાંગના કથન
 પ્રમાણે બૌદ્ધધર્મનો પણ કાંઈકે પ્રચાર આ નગરમાં ખરો.
 અન્ય ધર્મોનો પ્રચાર આ નગરમાં હતો જ, અને તે તેનાં

૧૦. Watters: Yuan-Chwang: Vol. II. P, 249:
 Ku-cho-lo=ગૂર્જરાપ્રદેશ.

ખડેરા ઉપરથી માલુમ પડી આવે છે. શ્રીમાલ વિદ્યાનું ધામ હતું. અનેક વિદ્યાશાળાઓમાં વિવિધ શાસ્ત્રોના અભ્યાસ ત્યાં થતો. સાહિત્ય, ધર્મશાસ્ત્ર, અને ખગોળશાસ્ત્ર જેવાં વિદ્યાન-શાસ્ત્રોને પણ આ નગર પોષણ આપતું. ભિન્નમાલની જાહોજ-લાલી વિક્રમના ૧૧ મા સૈકાના આરંભ સુધી હતી. ત્યારપછી ભીમસેન નામે રાજાના સમયે ૧૮૦૦૦ ગુજરાતો ભિન્નમાલ છોડ્યું. શ્રીમાલપુરાણના અભિપ્રાયે, વિ. સં. ૧૨૦૩ માં શ્રીએ શ્રીમાલનો ત્યાગ કર્યો.

વલભી અને શ્રીમાલ લાગ્યાં—અને તેમની ભવ્યતાના, કીર્તિના અને વિદ્યાના અશોધીમે ધીમે ધીમે અણુહિલવાડમાં આવ્યા. વિન્સેન્ટ સ્મિથના અભિપ્રાયે : "After the overthrow of Valabhi, its place as the chief city of Western India was taken by Anhilwad, which retained that honour until the fifteenth century, when it was superseded by Ahmedabad."^{૧૧} ભિન્નમાલના વિનાશ પછીની સ્થિતિ માટે બોમ્બે ગેઝેટિયરમાં જણાવ્યા પ્રમાણે : "An important result of this abandonment of Bhinnamala was the transfer of overlordship from Bhinnamala to Anhilavada."^{૧૨}

૧૧. Vincent Smith : Early History of India I P. 314-315.

૧૨. Bombay Gazetteer : Vol. I. Part i. 'History of Gujaraat' P. 469.

ગૂજરાતની મંસ્ત્રતિના ઇતિહાસમાં એક વાત ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવી છે. ધર્મ અને સાહિત્યના પોષકો અને રક્ષકો મધ્ય એશિયામાંથી આવેલા ક્ષત્રિયો અને મૈત્રિકો હતા. ગૂર્જર, માલ વગેરે પરદેશમાંથી આવેલા હતાં; તેમણે સત્તા અને શક્તિ કેળવ્યાં હતા. ધાર્મિક, સામાજિક અને રાજ-કારણીય ક્ષેત્રોમાં તેમણે અદ્ભુત વીર્ય અને તેજસ્વિતા વ્યક્ત કર્યાં હતાં. વિ. મં. ૮૦૨માં અણહિલવાડ પાટણની સ્થાપના થઈ, અને પરંપરા પ્રમાણે વનરાજે આ નગરની સ્થાપના કરી. વિ. સ. ૬૮૪માં લિત્તમાલમાં વ્યાઘ્રમુખ 'ચાપ' રાજ્ય કરતો હતો. અવનિજનાશ્રય પુલકેશી પોતાના તામ્રપટમાં જણાવે છે તે પ્રમાણે વિ. સં. ૭૯૫માં આરબોએ 'ચાવોટક' (ચાવડાઓ) ઉપર હુમલો કર્યો. પ્રતિહારોએ લિત્તમાલ જીતી લીધું; એટલે ચાવડાઓ પ્રચાસરમાં આવ્યા. પ્રતિહારોએ પોતાના રાજ્યનો વિસ્તાર કર્યો અને કાન્યકુબ્જને પોતાની રાજધાની બનાવી. ચાવડાઓનો રાજા પ્રતિહાર સાથેના યુદ્ધમાં હણાયો હશે, અને ચાવડાઓએ કનોજના પ્રતિહાર સામે બહારવટું લીધું હશે. ચાવડાઓને ગૂજરાતમાંથી ઠેઠાક સાધનસંપત્તિ અને સમર્થ માણસોએ ટેકો આપ્યો હશે, અને તેમની મદદથી અને પોતાના પરાક્રમથી પ્રાપ્ત કરેલી સમૃદ્ધિથી અણહિલવાડની સ્થાપના કરી નાનકડું રાજ્ય ચાવડા વનરાજે સ્થાપ્યું હશે.

‘ગુર્જરેનું’ આ રાજ્ય વનરાજથી માંડીને જૈનમંત્રીઓએ દબ કર્યું છે—એ મેરુતુગેનું કથન અવાસ્તવિક નથી.^{૧૩}

૧૩. પ્ર. ચિ. પાન ૧૩.

ગૂર્જરાણામિદં રાજ્ય વનરાજપ્રમુત્યપિ ।

જૈનસ્તુ સ્થાપિત મન્ત્રૈસ્તદ્દેષી નૈવ મન્દતિ ॥

ભિન્નમાલના પતન પછી ઝોસવાલ, પોરવાડ અને શ્રીમાલીઓ અણુહિલવાડ તરફ આવ્યા. તેમનાં સાહસિકતા અને શક્તિ, તેમનાં શુદ્ધિ અને ગૌરવ, તેમનાં પ્રતાપ અને તેજસ્વિતાએ ગૂજરાતના મંત્રીપદને ચોખ્ખું. વનરાજના મંત્રી જાન્ય અને નિત્યથી માંડી વસ્તુપાલ સુધી—ઠેક રોક શાંતિદાસ સુધી ગૂજરાતને તેમણે સૌર્ય, વીર્ય તથા વિદ્વતાથી હીપાશ્ચું છે, જૈનપ્રાસાદોના સુંદર સ્થાપત્યથી શણગાર્યું છે અને ચિત્રકલાને વિકસાવી ગૂજરાતને વિશિષ્ટતા આપી છે.

આવડાઓના રાજ્યનો વિસ્તાર ઘણો થયો હતો. ગૂજરાતની સંસ્કૃતિને વેગ આપનાર સોલંકીઓ હતા. સોલંકીયંશનો આદિ પુરુષ રાજા ભિન્નમાલની આસપાસના પ્રદેશનો, કાન્યકુબ્જના પ્રતિહારોનો સામંત હોવો જોઈએ; અને આવડાઓની સમૃદ્ધિ મોટા ઠાકોરાની સમૃદ્ધિથી વધારે નહિ હોય. પ્રમુખકારોના કહેવા પ્રમાણે છેલ્લા આવડા રાજા સામંતસિંહે પોતાની ઘેન હીલાને રાજા સાથે પરણાવી. તેનાથી તેને મૂલરાજ નામે પુત્ર થયો. મૂલરાજ પ્રતાપી, મહત્વાકાંક્ષી અને પરાક્રમી હતો. આવડાઓ પાસેથી તો નાનો પ્રદેશ જ તેના હાથમાં આવ્યો હતો. કાન્યકુબ્જ, માળવા, માન્યખેટ વગેરે રાજવંશોનું વર્ચસ્વ જોઈ મૂળરાજના મનમાં ચક્રવર્તીપદની મહત્વાકાંક્ષા જાગી. અને ચક્રવર્તીપદ કેવળ મુલક ‘જીતવાથી કે મુલકનો વિસ્તાર વધારવાથીજ આવતું નથી. મહત્વાકાંક્ષી રાજાઓ સાહિલે, સ્થાપત્ય અને એવાં અનેક સાંસ્કારિક અંગો ઉપર પોતાનું લક્ષ દોડાવે છે. દાનથી પોતાના રાજ્યના ચોખ્ખા જનોને ટેકા આપે છે, પ્રત્યેક સપ્રદાયને સતોષે છે, તેમનું જ્ઞાતરિક્ષિ ધર્મશુ શમાવે છે,

તેમનાં શુભ તરવોને બહલાવે છે. આ પ્રકારે મહત્વાકાંક્ષી રાજા પોતાના રાજ્યને રાનક અને વિશિષ્ટતા અર્પે છે.

મૂલરાજનું શાસન વિ. સં. ૯૯૮ થી ૧૦૫૩ સુધી ગૂજરાત ઉપર રહ્યું. મૂલરાજનાં કાર્યો ઉપરથી તેના માનસનો ખ્યાલ કરી શકાય છે. તેણે માળવાના પ્રતાપી, વિદ્યાગ્રિય અને પોતાની શક્તિઓથી માનવહૃદયોને મુગ્ધ કરનાર મુંજનો સામનો કર્યો. તેમાં મૂલરાજને પાછા હઠવું પડ્યું, પણ ત્યારથી માલવા અને ગૂજરાતની સ્પર્ધા તીવ્ર બની. મૂળરાજે રુદ્રમહાલય આરંભ્યો; ઔદિચ્યોને ઉત્તરમાંથી ગૂજરાતમાં આણ્યા; દાનથી દારિદ્ર્યને હણ્યું; શૌર્યથી દુર્જનોને છૂટ્યા; માલવપતિ મુંજ, શાકંભરીનાથ વિગ્રહરાજ અને દક્ષિણના ચાલુક્ય રાજા તૈલપ જેવા બળવાન પ્રતિપક્ષીઓ વચ્ચે રહી ગૂજરાતના સામ્રાજ્યનો પાયો નાખ્યો; અને દેવભક્તિમાં મગ્ન બની શ્રીસ્થળમાં પોતાના દેહની આહુતિ અગ્નિને આપી. તેના પુત્ર ચામુંડના હાથીઓના મદની ગંધથી માળવાનો સિંધુરાજ પાછો કર્યો. ચામુંડે પણ શુકલતીર્થમાં વિ. સં. ૧૦૬૬ માં અનશન મતથી દેહત્યાગ કર્યો. દુર્લભરાજ અને વલ્લભરાજ—ચામુંડના ઉત્તરાધિકારીઓ—શૂરવીર હતા. માળવા-ગૂજરાતની ઝપાઝપીનો આસ્વાદ તેમણે પણ કર્યો હતો.

દુર્લભરાજના ભાઈ નાગરાજનો પુત્ર ભીમદેવ વિ. સં. ૧૦૭૮ માં ગાદીએ આબ્યો. ગૂજરાતની સંસ્કૃતિની ભવ્યતાના સવિતાનો ઉદય મૂળરાજના સમયમાં થયો; તેનાં બધાં કિરણોનો આવિષ્કાર ભીમદેવના સમયમાં થયો; સિદ્ધરાજના સમયમાં તે મધ્યાહ્ને પહોંચ્યો; કુમારપાલના સમયમાં તેમાં મધ્યાહ્ન પછીની સુકુમારતા પ્રવેશી; અને કર્ણ વાઘેલાના સમયમાં તે અસ્ત પામ્યો.

લીમદેવના સમયમાં ગૂજરાત-માળવાનું, ધર્મણ ચાલુ હતું. ધારાપતિ ભોજ સાથે લીમને અનેક યુદ્ધો થયાં હોવાં જોઈએ. મેરુતુંગ એક પ્રબળમાં જણાવે છે કે સિંધુ દેશને જીતવામાં લીમ રોકાયો હતો ત્યારે ભોજે કુલચંદ્રને સેનાપતિ બનાવી અણહિલપુર ઉપર વિજય કરવા માટે મોકલ્યો. તેણે અણહિલપુર ભાંગી રાજપ્રાસાદના દ્વાર આગળ કાડીઓ દાટી જયપત્ર લીધું. ૧૪ ભોજથી હાર્યા પછી લીમે તેની સાથે સારો સંબંધ કેળવ્યો. તે સંબંધ કેળવવામાં ડામર-દામોદર-નામે ભોજના દરબારમાં રહેતો લીમનો મંત્રી કારણભૂત હતો. ભોજને તેણે લીમ ઉપર ચઢાઈ કરતાં પોતાની ચતુરાઈથી અટકાવ્યો હતો, એટલું જ નહિ પણ ભોજ તરફથી ભેટ મોકલાવી ગૂર્જરાજ લીમદેવને તેણે સન્માનિત કરાવ્યો હતો. ડામર સારો કવિ પણ હતો. તેનાં સુભાષિતો વલ્લભદેવની સુભાષિતાવલી વગેરે ગ્રંથોમાં મળી આવે છે. પ્ર. ચિં. ની એક પ્રતમાં તેને નાગર પ્રાણી કહ્યો છે. ધારાધીશ મુંજ અને ભોજ વિદ્યાપ્રેમી હતા. તેમની વિદ્વતાની અસર પણ ગૂજરાત ઉપર થઈ.

સોલંકીઓના સમયમાં ગૂજરાતની સંસ્કૃતિ ઉપર જૈનધર્મની અસર વિપુલ પ્રમાણમાં થવા લાગી. વલ્લભી અને લિંગમાલનું જૈન-ગૌરવ અણહિલવાડ રાજધાની બનતાં, અણહિલવાડમાં પણ આવ્યું. “મૂળરાજના સમય પહેલાંના બે ત્રણ સૈકાઓ દરમિયાન લિંગલમાલ મારવાડમાં જૈનધર્મનો સારો પ્રચાર હતો એમ એ સૈકાઓનો જૈન-ઈતિહાસ જોતાં જણાય છે.” ૧૫ ચામુંડ

૧૪. પ્ર. ચિં. પાન ૩૨.

૧૫. દુર્ગારાંકર શાસ્ત્રી : ગૂજરાતનો મધ્યકાલીન રાજ્યૂત ઇતિ-

ઉપર જોનાચાર્ય વીરમુરિનેા પ્રભાવ હતો; અને તેમણે કૃપા કરીને આપેલા ધાસક્ષેપથી તેની રાણીને વલ્લભરાજ વગેરે પુત્ર થયા. ૧૬ ચામુંડ સુવરાજ હતો ત્યારે તેણે જૈનમંદિરને ધૂપ, દીપ અને ફુલહારના નિભાવ માટે ક્ષેત્રનું દાન કર્યું હતું, એવું ચામુંડરાજનું તાત્રશાસન શ્રી. જિનવિજયજીએ પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. ૧૭ શ્રી શાંતિમુરિ અણહિલપુરમાં બીમદેવના દરબારમાં કવીંદ્ર અને વાદિયદી સરીકે પ્રખ્યાત થયા હતા; અને અવન્તીદેશના મહા-કવિ, અને મુંજરાજે જોને 'સરસ્વતી' નું બિરુદ આપ્યું હતું, તે ધનપાલે પોતાની 'તિલકમંજરી' નામે કથાનું સંશોધન શાંતિમુરિ પાસે કરાવ્યું હતું. બીમદેવના સમયમાં થયેલા કૌલ-મતના પ્રઠાંડ પંડિત ધર્મને પણ તેમણે અણહિલપુરમાં જીએ હતા. બીમદેવના મામા દ્રોણાચાર્ય મોટા જૈનાચાર્ય હતા અને

હાસ (વિભાગ ૧ લો) પાન ૨૨૨; તેમ જ મોહનલાલ દક્ષીચંદ દેરાઈઃ જૈનસાહિત્યનો ઇતિહાસ વિ. ૨. પ્રકરણ ૭.

૧૬. પ્ર. ચ. વીરપ્રજન્ધ : (પાન ૨૧૪) શ્લો. ૧૩૯-૧૪૩.

૧૭. ભારતીયવિદ્યા : ઈ. સ. ૧૯૩૯, નવેમ્બર. પાન ૮૦.

ધીમાન્ સુન્દરસ્ત્રીલતાપ્રવિદિતઃ સત્ત્વાહમાનાન્વય-

શ્રીમદ્બોજનરાધિપોત્તમસુતાશ્રીમાધવીવુદ્ધિભૂઃ ।

ઔદ્યત્યાસ્પદયૌવરાજ્યપદવીલામેઽપ્યનુસેવન્નાન્

તસ્પાનિકગુણાકરઃ સમમયચામુન્ડરાજઃ સુતઃ ॥

મોગન્યાગસુધર્મસાધનફલા નૈતાઃ શ્રિયઃ શાશ્વતા

મત્ત્વૈવં ધરુણાદિશર્મ્મકપુરે તેનામ્નનઃ શ્રેયસે ।

શ્રીમજ્જનગૃહાય વેતનકૃત્તે ધૂપપ્રદીપસજાં

ક્ષેત્રં દત્તમુદગિદિશિસ્થિતમદઃ સામાન્યકેદરત્કમ્ ॥

દ્રોણાચાર્યના ભાઈ સંત્રામસિંહના પુત્ર એટલે ભીમદેવના માતુલપક્ષે ભાઈ પ્રસિદ્ધ જૈનાચાર્ય સૂરાચાર્ય થઈ ગયા. તેમણે પણ પોતાની અદ્ભુત વિદ્વત્તાનો પરિચય ભોજરાજને કરાવ્યો હતો. તેમના વિજ્ઞાની વાત સાંભળી, હર્ષથી રોમાંચિત થયેલો ભીમરાજ કહેવા લાગ્યો: “મારા બાંધુએ ભોજરાજને જીતી લેતાં હવે તેના જ્ય માટે મને શી ચિંતા છે?” પછી ગજરાજ ઉપર પોતાની પાસે એક આસન ઉપર બેસાડીને રાજાએ સૂરાચાર્યનો પ્રવેશમહોત્સવ કરાવ્યો. ૧૮

ભીમદેવનો પૂર્વાધિકારી દુર્લભરાજ પણ જિનેશ્વરમુનિનો પ્રશંસક હતો. દુર્લભરાજના તથા ભીમદેવના સમયમાં જૈન અને શૈવ વિદ્વાનો કેટલા ઉચ્ચાશયી અને પરસ્પરસહિષ્ણુ હતા તેનું એક સુંદર દર્શાત પ્રભાવકચરિત નોંધે છે. સિદ્ધસેન, હરિભદ્ર અને હેમચંદ્ર—માનવ તરીકે વિશાળ હૃદયના, સૌમ્ય, સર્વધર્મને સત્યશોધકની દૃષ્ટિએ અવલોકનારા હતા. તેજ પ્રમાણે અન્ય સપ્રદાયીઓમાં પણ જનશ્રમણો પ્રત્યે દેવરહિત દૃષ્ટિથી જોનારા ધણા વિદ્વાનો હતા. દુર્લભરાજના રાજ્યકાલમાં બે સુવિદિત સાધુઓ—જિનેશ્વરમુનિ અને ભુદ્ધિસાગરસરિ પાટણમાં આવ્યા. રાજપુરોહિત સોમદેવને ત્યાં તેઓ આવ્યા અને કહેવા લાગ્યા: “વેદ અને જૈનાગમનો અર્થ

૧૮. પ્ર. ચ. શ્રીસૂતચાર્ય પ્રબન્ધ : પાન ૨૬૭, શ્લોક ૨૫૧-૨૫૨.

શ્રીમીમઃ પ્રાહ તન્નૃત્વા પુલ્કોદ્ગદમેદુરઃ

મદ્વ્યુના જિતે ભોજે ચ મે ચિન્તાઽસ્તિ તત્ત્વે ॥

સ્વર્ગનીપે સમારોપ્ય ગજરાજવણસને

સૂરાચાર્યસ્ય મૂળાલઃ પ્રવેશોત્સવનાનનોન્ ॥

સારી રીતે જાણીને અમે દયામાં અધિક એવા જૈનધર્મનો સ્વીકાર કર્યો છે. ” પુરોહિતે તેમને પૂછ્યું: “ તમે ક્યાં જાવ્યા છો ? ” તેમણે ઉત્તર આપ્યો: “ અહીં ચૈત્યવાસીઓને લીધે અમને કોઈ જગ્યાએ ઉતારો મળતો નથી. ” આ સાંભળી નિર્મળ મનવાળા પુરોહિતે તેમના નિવાસ માટે પોતાના પ્રાસાદનો ઉપરનો ભાગ કાઢી આપ્યો; અને તેમને માટે શુદ્ધ આહારની યોજના કરી. બપોરે પુરોહિતે બધા વિદ્વાનોને પોતાને ઘેર બોલાવ્યા. પદ્માની સભામાં ચાલે તેમ વિદ્યાવિનોદ ચાલી રહ્યો હતો. એવામાં ચૈત્યવાસીઓ ત્યાં આવી ગયા. તેમણે આવીને જણાવ્યું: “ તમે જલદી નગર બહાર ચાલ્યા જાવ: ચૈત્યબાહ્ય શ્વેતાંબરોને અહીં સ્થાન નથી. ” ચૈત્યવાસીઓએ આ વાત રાજા પાસે રજૂ કરી. પુરોહિતે જણાવ્યું: “ એ બે મુનિઓને, તેમના પક્ષમાં સ્થાન ન મળવાથી, ગુણગ્રાહકતાને લીધે મેં નિવાસ આપ્યો છે: આ બાબતમાં મારી ગફલત થઈ હોય, તો આપ મને ઉચિત દંડ કરો. ” ચૈત્યવાસીઓએ પોતાનો હક રજૂ કર્યો. ઉંચટે એ બે મુનિઓને નગરમાં રહેવા દેવા એવો રાજાએ નિર્ણય આપ્યો. પુરોહિતે તેમને માટે નિવાસભૂમિની માગણી કરી. એટલામાં જ્ઞાનદેવ નામે શૈવાચાર્ય ત્યાં આવ્યા. રાજાએ તેમનો સત્કાર કરી તેમને આસન આપ્યું. રાજાએ તેમને એ મુનિઓના ઉપાશ્રય માટે જમીન આપવા કહ્યું. શૈવાચાર્યે જણાવ્યું: “ નિષ્પાપ ગુણીજનોની તમે અવરજી પૂજા કરો. અમારા ઉપદેશનું એ જ ફળ છે. બાલભાવનો ત્યાગ કરી પરમપદમાં સ્થિર થનાર શિવ એ જ જિન છે. દર્શનમાં બેદ રાખવો એ મિથ્યામતિનું લક્ષણ છે. ” તેમણે પુરોહિતને તે મુનિઓના

ઉપાશ્રય માટે જમીન કાઢી આપી; અને સ્વપક્ષ તથા પરપક્ષથી થતા સમસ્ત વિધનું નિવારણ કરવા વચન આપ્યું. ૧૯

આ બુદ્ધિસાગરસૂત્રિએ આઠ હજાર શ્લોક પ્રમાણુ વ્યાકરણ રચ્યું. તેમનું વ્યાકરણ તે મેતાંબર પરંપરામાં આવે જૈન વ્યાકરણ છે. ૨૦ હેમચંદ્રાચાર્યનું વ્યાકરણ પછીથી રચાયું. વિ. સં. ૧૦૮૦માં એટલે બીમદેવ ગૂજરાતમાં રાજ્ય કરતો હતો ત્યારે, જાબાલિ-પુરમાં તેમણે આ વ્યાકરણનું સર્જન કર્યું. તેમના સાથીદાર જિતેશ્વરે પ્રમાણક્ષણુ-નામે ન્યાયશાસ્ત્ર ઉપર ગ્રંથની રચના કરી.

૧૯. પ્ર. ચ. પાન ૨૬૧-૨૭૨ અબયદેવપ્રબંધ : શ્લો. ૪૨-૮૬.
શાનદેવ નામે શૈવાચાર્યના શબ્દો : (શ્લો. ૮૫-૮૬):

ગુણિનામર્થનાં ચૂચ ચુરુચ્ચ વિધુર્તનસામ્
સોડ્સમારુમુનદેશાન્ત પટ્ટપાકશ્રિયાં નિધિ. ।
શિર એજ જિનો બાગ્યગાત્પરપદસ્થિત,
દર્શનેષુ વિમેદો હિ ચિહ્ન મિધ્યાનતેરિદમ્ ॥

૨૦. પ્ર. ચ. પાન ૨૬૭ : શ્લો. ૧૦

શ્રીબુદ્ધિસાગરઃ સુરિધાકે વ્યાકરણ નયમ્ ।
સહસ્રાટકનન તત્ શ્રીબુદ્ધિસાગરભિષમ્ ॥

શ્રી બુદ્ધિસાગર વ્યાકરણની અત-પ્રસાસ્તિ:

શ્રીનિષ્કાદિત્યનરેન્દ્રકલ્યાણ સાસીતિકે યાતિ સમસદ્યે ।
સત્રીવશ્ચાલિપુરે તદ્વાચં દબ્ધ મયા સામહસ્યજન્મ ॥

ઉપરનો 'આદ્ય' શબ્દ ધ્યાનમાં લેવા યોગ્ય છે. વધારે પરિચય માટે જુઓ પુનાત્તવ : પુ. ૪. અ. ૧-૨. પાન ૮૩-૮૪. ખં. બેચર-દામનો લેખ. 'ગૂજરાતનું પ્રધાન વ્યાકરણ.'

તેમના શિષ્ય અમયદેવસરિએ-બીમદેવના સમયમાં સન્મતિતર્ક નામે મહાન તર્કત્રયની વાદાર્ણવ નામે ત્રીકાની રચના કરી.

બીમદેવના સમયની આ સાહિત્યપ્રવૃત્તિ બતાવે છે કે ગૂજરાતની સંસ્કૃતિનાં તત્ત્વો ધણાં તેજસ્વી બન્યાં હતાં. વિચાર અને આચારનું ઔદાર્ય એ સંસ્કૃતિનું લક્ષણ છે. પુરોહિત સોમેશ્વર અને શૈવદર્શની જ્ઞાનાચાર્યનું કથાનક વિચારનું ઔદાર્ય બતાવે છે. આ સમયમાં માળવા અને ગૂજરાતનો સાંસ્કારિક વિનિમય ધુરધર વિદ્વાનો મારફતે ચાલુ છે. દામોદર અને ધનપાલ આ સંસ્કારસંબંધને ડેળવે છે. બીમદેવના સમયમાં ગૂજરાતની સીમા વિસ્તરે છે. વિમલ જેવો પ્રતાપી મંત્રી બીમદેવના સમયમાં અપર્તમાન થયો. વિમલવસદિની આણુ ઉપર રચના, ઉદ્યામતિએ બંધાવેલી રાણીની વાવ, બીમદેવે બંધાવેલ સોમનાથનું પથ્થરનું મંદિર, વગેરે શિલ્પસર્જનો બીમદેવના સમયમાં થયેલા સ્થાપત્યનો વિકાસ બતાવે છે. વિમલનાં દહેરાંઓની રચના વિ. સં. ૧૦૮૮ માં થઈ. બીમદેવે સુરાચાર્યના આગમન વખતે કહ્યું હતું. “મારા બંધુએ ભોજરાજને જીતી લેતાં હવે તેના જય માટે મને શી ચિંતા છે?” અને સંભોગે પણ તેવા જ હતા. “ભૂજરાજે જીતેલો ઉત્તરનો આણુ સુધીનો પ્રદેશ બીમે પોતાને ક્યાંજે રાખ્યો એટલું જ નહિ પણ નફલના રાજને સામંત બનાવ્યો, તથા પૂર્વમાં ભોજ જેવા એ વખતના ભારતપ્રખ્યાત પરાક્રમી રાજા સામે વારંવાર લડીને તથા છેવટ ચેદીના કહ્યુંને મદદ કરીને ગૂજરાતની એ તરફની સરહદ વધારી સિદ્ધરાજના માલવવિજય માટે રસ્તો કરી આપ્યો એ ભારે કામ કર્યું.” ૨૧

૨૧. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી : ગૂજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ : પાન ૨૮૦.

ભોજ વૃદ્ધાસ્થામા નમજો પડતા, ચેદીના રાજ, કર્ણાટકના
ગજ અને ભીમદેવે મળી તેને દયાવ્યો, ધારા છુટાયુ, અને
સભર છે કે તેમનો કેટલોક ભાગ ભીમદેવને મળ્યો પણ હશે સમગ્ર
દૃષ્ટિએ જોના ભીમદેવનો સમય સિદ્ધરાજ અને કુમારપાલના
સુનર્ણયુગની તેજની પૂર્વપીઠિજ છે

સિદ્ધરાજના પિતા કર્ણના સમયમા માળવા અને ગૂજ-
ગતના ધર્મજો પાછા આપુ થયા હાટ ઉપર વર્ણો વિજય
મેળવ્યો આશા લીધને હગવ્યો અને આશાપત્રીને આને
કર્ણવતી વમાવ્યુ સ્થાપત્યને ઉત્તેજન આપ્યુ કર્ણાટકના રાજ
જયકેશીની કુનરી મથણવ્યા સાથે લગ્ન કર્યુ મથણવ્યા અને
ત્રિભુવનમય્ય કર્ણદેવનો પુત્ર તે સિદ્ધરાજ. કર્ણના સમયમાં
ગૂજગતનુ આઝારિક જીવન જિત્તી કક્ષાનુ હતુ. વાલ્લિવસરિ,
નવાગી દીકાકા અલનદેવસુગિ વગેરે કર્ણના સમયમાં પ્રતીમાન
થયા હતા સ. ૧૧૫૦ માં કર્ણદેવનુ અવસાન થયુ

ગન્નારૂઢ થતી વખતે સિદ્ધરાજની ઉમર આઠ વર્ષની હતી
વિ સ ૧૧૪૩મા તેનો જન્મ થયો તેના ગન્સી સ્વભાવના
પાયામા સત્યને દાળનાર શ્રી હેમચદ્રસરિનો જન્મ વિ સ ૧૧૪૫
કાર્તિકમામની શુક્રવક્ષ પૂર્ણિમાને દિનસે થયો હતો કુમારપાલનો
જન્મ વિ સ ૧૧૪૯મા થયો હતો શ્રી હેમચદ્રાચાર્ય સિદ્ધ
રાજ જ્યસિદ્ધથી એ વર્ષ નાના અને કુમારપાલથી આઠ વર્ષ
મોટા હતા તેમની જ્યોતિર્ધેજાએ એક પક્ષે સિદ્ધરાજને
મુખ્ય કર્યો હતો અને બીજે પક્ષે કુમારપાલને પરમાર્હત બનાવ્યો
હતો હેમચદ્રના તેજકિરણો એ સમગ્ર યુગને વ્યાપી રહ્યાં હતાં

હેમલ નામના જર્મન તત્ત્વવેદાજો અસ્મૃતિની વ્યાખ્યા

આપતાં કહ્યું છે : “Culture is the measure of things taken for granted.” સંસ્કૃતિનું માપ પ્રજાની સ્વભાવગત બની ગયેલી બાબતો ઉપરથી નીકળી શકે છે. જે પ્રજાના દારણ દેહને સુંદર અને લગ્ય વૃત્તિઓ ધરે છે, તે પ્રજાની સંસ્કૃતિ ઉન્નત બને છે. પ્રજાના ઇતિહાસને તેના અપૂર્વ પુરુષો સર્જે છે. તે જ રીતે પ્રજાની સંસ્કૃતિનું ઓળસ પણ તેના મહાપુરુષો ઉપર જ નિર્ભર છે. આ દૃષ્ટિએ જોતાં હેમચંદ્રાચાર્ય યુગપ્રધાન સંસ્કારમૂર્તિ હતા. અશોકે કરેલી અદિસા અને ધર્મપાલનની ઘોષણા હેમચંદ્રાચાર્યે ગૂર્જરભૂમિમાં સ્વભાવગત બનાવી દીધી; અને સાહિત્ય મારફતે માનસસુલભ બનાવી. ઇન્દ્ર-પાણિનિ-કાત્યાયન-પતંજલિ, અને શાકટાયન તથા અમરસિંહ અને ધનપાલ જાણે આ એક મહાપુરુષ મારફતે વ્યક્ત થયા અને પંચાંગી વ્યાકરણ—સંસ્કૃત તથા પ્રાકૃત ભાષાનું—ગૂજરાતને મળ્યું. પતંજલિના યોગસૂત્રના સિદ્ધાન્તો તેમણે યોગશાસ્ત્રમાં નિરૂપ્યા—એમની પોતાની રીતે અને દૃષ્ટિએ. મૈત્રકવંશનો રાજા ગુહસેન સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશની રચનાઓમાં નિપુણ હતો, ૨૨ પણ હેમચંદ્રાચાર્યે એ ત્રણેય ભાષામાં કાવ્યરચના તથા વ્યાકરણ અને કોષની રચનાથી ગૂજરાતના ગૌરવને બહુલાવ્યું.

૨૨. ગૂજરાતના ઐતિહાસિક લેખો : ભાગ ૧. પાન ૧૦૭ : પં. ૫.

સંસ્કૃતપ્રાકૃતપદ્યપદ્યપદ્યપ્રતિવદ્ધપ્રવંધરચનાનિપુણતરાંતઃકરણઃ + + +
શ્રીગુહસેનઃ । ડૉ. ભાડે દાજી આ તામ્રપત્રને બનાવટી કહે છે. પ્રો.
ચાકોબીએ ‘ભવિષ્યત્કથા’ની પ્રસ્તાવના પાન ૫૫ ઉપર ‘અપભ્રંશ’
સાહિત્યભાષા ઇ. સ. ૭૬૧ સૈકામાં હતી તે પૂરવાર કરવા આ
ઉલ્લેખ પ્રમાણ તરીકે ટાંક્યો છે.

મૈત્રકકુલના રાગ ધરસેન ચોથાના આશ્રિત કવિ ભટ્ટિએ પાણિનિ-
નાં વ્યાકરણસૂત્રોના નિર્દર્શનરૂપ બનતું ભટ્ટિકાવ્ય સમર્થું;
હેમચંદ્રે પોતાના વ્યાકરણને અને ગૂઢરાતના ઇતિહાસને ગૂંથીને
દ્વાશ્રય કાવ્યની રચના કરી;—અને તેમ કરીને વલ્લભીની વિદ્વતા
સવાઈ બનીને અલુહિતપુરમાં વસી છે એમ સિદ્ધ કરી બતાવ્યું.
મહાકવિ કલિદાસે રઘુકુલની કીર્તિ રઘુવંશમાં અમર કરી;
આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રે સોલકોગ્રાની કીર્તિને સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત
દ્વાશ્રયમાં સનાતન જ્યોતિ આપી. હરિભદ્રસૂરિની ઉપદેશશક્તિએ
લિપ્તમાણને પાવન કર્યું હતું; અને તે જ ઉપદેશશક્તિ અલુહિત-
પુરને પાવન કરવા માટે જાણે હેમચંદ્રાચાર્યમાં જિનરી હતી.
સોમપ્રભાચાર્ય હેમચંદ્રાચાર્યની પ્રતિભાનું વર્ણન કરતાં કહે છે:—

ક્લૃપ્ત વ્યાકરણ નવ નિરચિત છદો નવ દ્વાપાથ્યા-
લવરૌ પ્રયિતૌ નવૌ પ્રકટિત ધ્રીયોગદ્વાલ્ય નવમ્ ।
તર્ક. સ્તવનિતો નવો જિનવરાલીના ચરિત્ર નવ
વદ્ધ યેન ન કેન કેન વિચિત્રા મોહઃ ક્વો દૂરતઃ ॥૨૩

“ નવું વ્યાકરણ ક્લૃપ્યું; નવું છદ-શાસ્ત્ર રચ્યું; દ્વાપાથ્ય
મહાકાવ્ય અને અલંકારશાસ્ત્રને વિસ્તાર્યાં અને નવાં જ
પ્રકટ કર્યાં. શ્રીયોગશાસ્ત્રને પણ નવું રચ્યું; નવા તર્કશાસ્ત્રને
જન્મ આપ્યો; જિનવરોનાં ચરિત્રોનો નવો ગ્રંથ રચ્યો. કઈ
કઈ રીતે શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે અજ્ઞાનને દૂર કર્યું નથી ! ”

૨૩. સોમપ્રભવિરચિત સ્વોપજ્ઞવૃત્તિપુલ્ક સતાર્થકાવ્યઃ (પ્રાચીન
સાહિત્યોદ્ધાર ગ્રંથાવલિઃ ગ્રંથ ૨. મુનિશ્રી અનુરવિનય સપાદિતઃ
પ્રકાશક સારાભાઈ નવાજ) પાન ૧૨૪.

શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યના સાક્ષગ્જનનો પૂરો જડવ મોમ પ્રલનો સ્લોક આપી દે છે જૂતકાલીન સમ્મૃતિતરવો તેમના સમસ્ત વ્યક્તિત્વમા ચોતપ્રોત હતા ગૃજગતના ઇતિહાસ અને સમ્મૃતિ તેમના ચક્રી વર્તમાનમા ઉગ્ગતન બન્યા હતા

શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યનું વ્યક્તિત્વ અદ્ભુત હતું તેમનો વર્ણ હેમ જોષો તેજસ્વી હતો તેમની મુખમુદ્રામા ચંદ્રની ચીજગતા વસી હતી તેમના નેત્રો ઝમનમમા ગમણીન હતા તેમની દેહકાંતિ લોકોના લોચનમા હર્ષના વિસ્તાગને પાલવિત કરે તેવી હતી તેઓ બાલપ્રહારી હતા તેમનું શુદ્ધ ચારિત્ર લોકોને અમલગર ઉપગમે તેવું હતું બારીમ પ્રકાગ્ના પગિષડોને મહન કરી શકે તેવું અને તીવ્ર તપથી વ્યાયેલું તેમનું ખમીર હતું તેમની બુદ્ધિ જગપ્રમિદ્ધ હતી પગવાદીઓનો તેમણે પગાળ્ય કર્યો હતો તેમની પ્રીતિ દિગન્તમા આપી હતી ગભીર અર્થના શાન્ત્રોમા તેમણે અવગાદન કર્યું હતું હેમસૂગિના બા લોકાત્તર લક્ષણો દેખી કોઈ પણ બુદ્ધિશાળી માનવીને આગ્રથા બેસતી કે આપણે તીર્થકર કે ગણુવરોને જોયા નથી, હતા પણ ખરેખર પુગતન વાળમા તેમનું વ્યક્તિત્વ જગતમા સૌરભ દેલાવતુ હશે ૨૪ તેમની ઉપદેશશક્તિ તો અનન્ય હતી અને

૨૪ કુમારપાલપ્રતિવોવ સ શ્રી જિનવિજય (G O S XVI) પ્રસ્તાવ ૧ ગા ૨૦-૨૪

તુરિયતવગિજ્ઞક્રતી સયપત્તગવત્તનયગરમગિજ્ઞા
પલ્લવિયલોચનહરિસાપ્પસરા સરીસિરી ॥ ૨૦ ॥
આવાલ્તત્તગઓ વિ હુ ચારિત્ત જણિયત્તનચમદ્ધારં
વાવીસપરીસહસહજદુદ્ધર તિવ્વતરપ્પર ॥ ૨૧ ॥

તેમના ઉપદેશે કુમારપાત્ર પગમાદર્શિત બન્યો ૨૫ તે સુગ્રધાન
મર્તિનુ તેજ તે પ્રતાપી કાળને શોભાવી ગયું હતું અને હજુય
તેનો સનાતન પ્રવાહ વર્તમાન ભવ્યજનોના હૃદયોમા
વહી રહ્યો છે

હેમયદ્રાચાર્યની દીક્ષાના સમયથી સ્તભતીર્થમા વસતો
ઉદ્યન મંત્રી તેમના જીવનમા ગસ લેતો થયો હતો ઉદ્યન
મંત્રીએ ચમદેવને સોંપવા તેના પિતા આચાર્યને સમજાવ્યો
હતો દેવચંદ્રે તે અપૂર્ણ બાળકને દીક્ષા આપવા માટે નિર્ણય
કર્યો ત્યારે તેમણે સ્તભતીર્થ જઈ બધીર બામત ઉદ્યન મંત્રીને
સોંપની યોગ્ય ધારી ઉદ્યન મંત્રી ચુસ્ત જૈન હતો, સમૃદ્ધ
હતો—અને અમૃદ્ધ બદ્ધનો દડનાયક હતો આ ઉદ્યન મંત્રીએ
મૂળથી જ આ બાળદીક્ષિત-ચમદેવમા ગસ લેના માણ્યો હતો
દીક્ષિત ચમદેવનુ નામ મોમયદ્ર ગણવામા આવ્યું હતું

મુનિયવિસમન્વસન્થા નિમ્મિયવાયરણપમુહયગગા
પરવાદ્ધપરનચાયકેતી મર્દે જયપસિદ્ધા ॥ ૨૨ ॥
ધમ્મપાદેવતિનળા અતુચ્છમિચ્છતમુન્નિઅભાપિ
મહુલીરપમુદ્ધમહુરત્તનિમ્મિય ધમ્મવાગરણ ॥ ૨૩ ॥
દન્વાદ્ધગોદ દેમસુરિણો પેન્નિરુણ છેયગો
સદ્દદ્ધ અદિદ્ધે વિ હુ તિન્થરુરણહરણ્ણસુદ્ધે ॥ ૨૪ ॥
૨૫ કુમારપાલપ્રતિવોધ પ્રસ્તાવ ૫ ખાન ૪૭૬
સ્તુમહિસન્થા પ્રમુદ્ધેનસુરેનન્યતુલ્યામુપદેશશક્તિમ્ ।
અતીન્દ્રિયજાન્મવિવર્જિતોઽપિ ચ ક્ષોણિમર્તુર્વ્યધિત પ્રવોધમ્ ॥
મત્વાનુકમ્પા ન મહીમુના સ્વાદિત્થેષ કલ્લસો વિતથ પ્રવાદ્ ।
વિનેન્દ્રધર્મ પ્રતિપથ ચેન શ્રધ્ધો ન કેપા સ કુમારપાલ ॥

પ્રથમ તો સોમચંદ્રે પોતાના ગુરુ પામે અભ્યાસ કર્યો હતો. માટે ભાગે સ્તબનીર્થ—ખલાતમાં જ તેમનો અધ્યયનકાલ ગયેલો હોવા જોઈએ. સોમચંદ્રમુનિએ પોતાના ચંદ્રસમાન ઉત્તમગણ પ્રજાબળથી અત્યંત તર્કશાસ્ત્ર, વ્યાકરણ અને સાહિત્યવિદ્યાનો અભ્યાસ કરી દીધો હતો. ૨૬ તે સમયે કાશ્મીર સમૃદ્ધ વિદ્યાનું કેન્દ્રસ્થાન ગણાતું હતું તેજસ્વી પ્રતિભાવાળા સોમચંદ્રે કાશ્મીર જઈ સરસ્વતીની આરાધના કરના અને અધ્યયનમાં સંપૂર્ણ સિદ્ધિ મેળવવા નિશ્ચય કર્યો. પરંતુ ઉત્પનમત્રીએ અને દેવચંદ્રે તેમને માટે કાશ્મીરના ત્રયો અને કાશ્મીરી પડિતોની ગોઠવણ કરી હોય એ સંભવિત છે. ૨૭ઉત્તિસાહ, કક્કલ, બિન્દુલુ વગેરે ગૂજરાતના આશ્રિત બન્યા હતા મમ્મટ, અલિનરગુપ્ત વગેરે આચાર્યોની અસર ગૂજરાતના કાવ્યશાસ્ત્રના અભ્યાસ ઉપર પડી હતી એટલે જ, કાશ્મીરીપડિતોની યોજના ઉદ્યનની સમૃદ્ધિથી થઈ શકી હશે, અને જેમ બિન્દુલુ મહામાત્ય સપ્તકર્ણે આશ્રિત થઈ ગયો હતો, તે પ્રમાણે ઉત્પન મત્રીએ કેટલાક કાશ્મીરી પડિતોને સોમચંદ્રના

૨૬ પ્ર ચ. દેમચંદ્રસૂરિપ્રબન્ધ પાન ૨૮૮ શ્લો. ૩૭

સોમચંદ્રસ્તતઃચન્દ્રોજ્જ્વલપ્રજ્ઞાવલાદસૌ

તર્કલક્ષણસાહિત્યત્રિયા પર્યન્તિહનદુદુતમ્ ॥

૨૭ પ્ર ચ. હૃમચંદ્રસૂરિપ્રબન્ધ પાન ૨૯૮, ૨૯૯. શ્લો. ૩૮—

૪૫ મા શ્રી હૃમચંદ્રાચાર્ય કાશ્મીરવાસિની દેવી—સરસ્વતીનું આરાધન કરવાની ઇચ્છા કરે છે. પરંતુ સરસ્વતી સાક્ષાત્ ધ્યાનમાં આવી કહે છે, “તમે પરદેશ—કાશ્મીર જશો નહિ, અને હું તુમ્હ થઈ છું.” આમાં મને તો કાશ્મીરની શાસ્ત્રવિદ્યા માટે સ્તબનતીર્થમાં જ પ્રબન્ધ થયો હોય અને દેમાચાર્યને આથી કાશ્મીર જવું ન પડયું હોય—એ જ ફલિતાર્થ લાગે છે

અભ્યાસ માટે પોતાના આશ્રિત બનાવ્યા હોય ઉદ્યતનો ગસ આ બાલ વિદ્વાન સોમચંદ્રમા વધ્યો હતો ઉદ્યતપુત્ર વાગ્દત્તની લક્ષિત હેમચંદ્રમા અચન હતી તે કુમારબાલપ્રતિબોધ નોધે છે

શાસ્ત્રાવગાહનમા સોમચંદ્રે એકસીસ વર્ષ ગાળ્યા સગમ્ય તીના પ્રસાદથી સોમચંદ્ર મુનિ સિદ્ધસારસ્વત, વિદ્વાનોના અગ્રે સગ, અને ઉદ્યતના અતઃશત્રુઓ માટે અગોચર થયા ૨૮ વિ ચ ૧૧૬૬ વૈશાખ સુદ તૃતીયાને દિવસે તેમના ગુરુ શ્રીદેવચંદ્રે તેમને આચાર્યપદે સ્થાપિત કર્યા આ જ અરસામા હેમચંદ્રાચાર્યને વારવાર પાટણુ તરફ વિહાર જગાનુ પ્રાપ્ત થયુ હતુ ઉદ્યત પણુ એક અગ્રગણ મત્રીશ્વર તરીકે નારવાર પાટણુ જતો હતો પાટણુની ગજસભા અને રાજમાતા મયણુલ્યા સાથે ઉદ્યતે હેમચંદ્રાચાર્યનો પગિચ્ચ મ મે હશે વાદિદેવસુરિના સહનાસ તો આચાર્યપદ પ્રાપ્ત કર્યા પહેલા અને પત્રીથી પણુ થયો હોય એમ પૂગવાઓ ઉપગથી જણાઈ આવે છે હેમચંદ્રાચાર્યની છત્રોશ વર્ષની ઉંમર થઈ ત્યારે દિગંબર કુમુદચંદ્ર અને શ્વેતાનગચાર્ય વાદિદેવસુરિ વચ્ચે પાટણુની ગજસભામા વાદ થયો હતો પ્રભાવકચરિતના ઉ નેખ પ્રમાણે 'સોમચંદ્ર દેવસુરિના એક વિદ્વાન મિત્ર હતા' ૨૯ કંપના થાય છે કે એ

૨૮, પ્ર ચ પા ૨૮ શ્લો ૪૬

સિદ્ધસારસ્વતોઽદ્યેશ્વાસોમ સીમા વિપચિતામ્
જમૂદભૂમિગનિદ્રાતરવૈરિહૃતકુહ ॥

૨૯ પ્ર ચ પા ૧ ૨૮૦ શ્લો ૪૩ ૪૪

વિદ્વાન્ વિમલચન્દ્રોઽય હરિચન્દ્ર પ્રમાનિધિ
સોમચન્દ્ર પાર્શ્વચન્દ્રો વિવુષ કુલભૂષણ ॥

સોમચદ્ર—મુનિ સોમચદ્ર—એટલે કે હેમાચાર્ય હોય એ મહાવિત
 છે મુદ્રિતકુમુદચદ્રમા સિદ્ધગજની અન્નેડ ગજસભાનુ વર્ણન
 આપનામા આવેલું છે, ૩૦ અને એ ગજસભાના એક અદ્વિતીય
 પડિત હેમાચાર્ય પણ હતા ઉદયન, દેવસૂત્રિ વગેરે મિત્રોએ,
 તેમના અનુપેક્ષ્ય વ્યક્તિત્વે, અને તેમની પ્રતાડ વિક્રતાએ,
 સિદ્ધગજ જયસિંહની ગજસભામા તેમના ગૌરવને પ્રસિદ્ધ કર્યું
 હતું, વિકસાનું હતું અને મિત્ર કર્યું હતું

પ્રાજ્ઞ શાનિસ્તયાડશોકચન્દ્રશ્વન્દ્રોન્મદયશા

ભજાયત સતાયોડસ્ય [દેવસૂરે] મેરોરિવ કુલાચલા ॥

૩૦ યશસ્વન્દ્રવિગ્નિત મુદ્રિતકુમુદચદ્રપ્રકરણમ્ (જેન યશો
 વિજય અથમાના અન્ધાક ૮) પાન ૪૦ અક ૫ ૨૨૧ ૧૮-૧૯

કવિ—ભગવન્, હદગેવ ગુર્જરેશ્વરસ્ય સભા । તથા હિ

તાવદ્ વ્યાકરણપ્રવીગમણિતિ પ્રાગમ્યમુજ્જ્મભતે

તાવત્વાવ્યવિચારમારધરણે ધીરાયતે ધુર્યન્તા ।

તાવત્તર્કક્રયાડનુવન્ધવિપયે વદ્ધમિલાપ મનો

યાવન્નો જયદેર્વાસિહસદસિ પ્રેશાવતામાગમ ॥

દેવસૂરિ—સાંકિ કલાડપ્યસ્તિ યા ન પ્રેમાકુચ ચૌલુચ્યચન્દ્રમસિ ।

કવિ—ભગવન્ એવમેવૈતન્ । તથા હિ,

ઉત્થા પ્રૌદિર્ન મન્ત્રોદ્ધરણપરિણતૈર્કર્પિતો ન પ્રમર્ષ-

સ્તન્ત્રોત્તાનૈ રસેન્દ્રાખ્યુદયવિધિબુધૈર્યારિત નોષ્ણુસ્ત્વમ્ ।

સ્માર્તૈ સ્ફુર્તિર્વિતેને ન ન પાટેમણુ સ્પોન્નિતો વેદવિક્ષિ-

ચર્યા ચાણમ્યયાચા વ્યરચિ ન સચિવચન્ત્ર સિંહાસનસ્થે ॥

દેવસૂરિ—કવિકુજર વિદુપામણ્ડપુષ્પલેલિતભિદ યદયમેવવિધ સિતિ

પતિ સમાપતિ ।

સિદ્ધરાજ જ્યસિદ્ધ એક વાર નગરમાં ગજગદ્ યદ્ ગજ-
માર્ગે જતો હતો શ્રી હેમચંદ્રસૂરિને તેણે સામે આવતા જોયા
તેમની મુખમુદ્રાની સ્ફૂર્તિ જોઈ, તેણે અતઃ પ્રભોદ પામ્યું
તેણે પોતાના હાથીને અટકાવે અને પૂછ્યું “કઈક વચન
અમને કહો” ગજને હાથી રોકતો જોઈ ત્રિવકુલ ક્ષોભ
પામ્યા વિના તે સમયને ઉચિત વચન બોલ્યા

સિદ્ધરાજ ગજરાજમુચ્ચક વારય પ્રસમેતમમ્રત ।

સનસન્નુ હરિતા મતગતસ્તૈ ક્ષિમય ભવતૈવ મૂર્ધ્વતા ॥ ૩૧

“હે સિદ્ધરાજ, ગજરાજને ઝડપથી આગળ ચલાવ દિગ્ગજને
બંધે ત્રાસ પામે, પણ તેમનું કામ પણ શું છે? આજે તો તું જ
પૃથ્વીને ધારણ કરી રહ્યો છે ”

સિદ્ધરાજનો હેમાચાર્ય સાથે પગિચા ગજસભાના એ-
પડિત તરીકે હતો, પણ આ પ્રસંગ પછી પડિત તરીકેનો આગ્રો
સબધ નિકટના મિત્ર જેવો બન્યો તે અદ્ભુત વચનથી નિશ્ચિત
બનેલા ગજને કહ્યું “હે પ્રભો, માગી પાસે આપ હમેશ
આવજો ” પછી તો બપોરે સિદ્ધરાજ પાસે હેમાચાર્ય હમેશા
જતા અને અમૃત જેવા મીઠા વચનોથી તેને રંજિત કરતા
હેમચંદ્ર અને સિદ્ધરાજ—પ્રતિભા અને સમૃદ્ધિ બંને એ ધન્યપણે
સાથે મળ્યા ગૂઝગાતનું ગૌરવ એ પુનિત ક્ષણે અનુપમ બન્યું

૩૧ જ્યસિદ્ધસૂરિ વિગચિત કુમારપાલભૂષાચરિત્ર મહાકાવ્ય
સર્ગ ૧ નો શ્લોકો ૨૭૭ છે પ્ર ચ પા ૩૦૦ શ્લો ૬૭

વારય પ્રસરં સિદ્ધહસ્તિવન્મદાહિતમ્ ।

વ્રત્યહુ દિગ્માજા કિં તૈર્મૂલ્વયૈવોષ્ઠનાયત ॥

સિદ્ધહેમચંદ્રશબ્દાનુશાસન

ભ્રાત ! સન્નુ પાણિનિપ્રલપિત કાતન્ત્રવન્થા કૃથા
મા કાર્પી વટ્ટ શાક્ટાયનવચ કુત્રેણ ચાત્રેણ કિમ્ ।
કિં કણ્ઠામરણાદિભિર્વઠરયસ્યજ્ઞમાનમન્યૈરપિ
ધૂયન્તે યદિ તાનર્દયમધુરા ધીમિદ્ધહેમોક્તય ॥^૧

“ હે ભાઈ, જો અર્ધમધુર સિદ્ધહેમના વચનો સભ-
ળાય-તો પાણિનિના પ્રવાપને બધ થવા દે, કાતન્ત્ર વ્યાકરણ-
રૂપી કથાને નકામી ગણુ, શાક્ટાયનના વ્યાકરણના કદુ વચનો
કાઢ નહિ, કુદ્ર ચાદ્રવ્યાકરણનો શો ઉપયોગ છે ? અને કઠા-
ભગણાદિ અન્ય વ્યાકરણોથી શા માટે આત્માને જડ કરે છે ? ”

વિ સ ૧૧૬૩ નો સમય હતો સિદ્ધગણ ન્યસિદ્ધે
માલવરાજ યશોવર્માનો પગન્ય^૨ કરી અગ્નિહિત્વપુર પાટણમા

૧. પ્ર ચિ પાન ૬૧.

૨. હિમાશુરિન્ય ‘સિદ્ધહેમચંદ્રવ્યાકરણનો રચનાસ વત્’
બુદ્ધિપ્રકારા અમદાનાદ * માર્ચ ૧૮૩૫ નો એક ઔરીસાકર બોજા
રાજપુતાનેકર ઇતિહાસ મા ૧-૧૯૬ ઉપર લખે ૩ સિદ્ધરાજ

પ્રવેશ કર્યો. તેને માલવરાજનો પ્રદેશ એકલો જ હાથ કરવો ન હતો; તેને તો માલવાના સંસ્કારનાં, સાહિત્યનાં અને કલાનાં બધાંય પ્રતીકોને અને સાધનોને ગૂજરાતમાં વસાવવાં હતાં. ગૂર્જરાજ્યને સામ્રાજ્યની ભવ્યતા અને બૃહદ્વપતિનો વિવેક આપવાં હતાં; પોતાનું ચક્રવર્તિત્વ સિદ્ધ કરવું હતું; અને પાટણને માનવસમુદ્ર બનાવવું હતું.^૩ સિદ્ધરાજના નગરપ્રવેશ પછી બધાંય સપ્રદાયના વિદ્વાનો તેને આશીર્વાચન દેવા માટે રાજસભામાં જવા લાગ્યા.^૪ અનેકકક્ષાકોવિદ શ્રીહેમાચાર્ય પણ રાજસભામાં ગયા અને તેમણે સરળ શૈલીમાં રાજ્યને આશીર્વાદ આપ્યો:

ભૂમિં કામગવિ ! સ્વગોમયરસૈરામિચ રત્નાકરઃ

મુક્તાસ્વસ્તિસ્માતલુચ્ચમુદ્ગપ ત્વ પૂર્ણકુન્મીભવ ।

શૃન્વા કલ્પતરોર્દલાનિ સરલેર્દિગ્ધ્વારણાસ્તોરણા-

ન્યાધત્ત સ્વઠર્ધિજિજ્ઞ્ય જગતીં નન્વેતિ સિદ્ધાધિપઃ ॥૪

“હે કામગવિ, તું તારા ગોમયરસથી ભૂમિને સીંચી દે; હે રત્નાકર, તું મોતીઓથી અસ્તિક મૂરી દે; હે ચંદ્ર, તું પૂર્ણ-

બધસિંહે ધરોવર્માને વિ. સ. ૧૧૯૨ થી ૧૧૯૫ વચ્ચે હરાવ્યો હતો. ઉત્તરેનનો શિલાલેખ જણાવે છે કે માલવા સં. ૧૧૯૫ ન્યેષ વદિ ૧૪ને દિને સિદ્ધરાજના અમલ નીચે હતું.

૩ જિનવિજયઃ પુરાતનપ્રગંધસંગ્રહ (સિંધી સીરીઝ. ૩ થાંક ૨.) ગુર્જરાચાર્યાઃ વિવેકનૃહસ્પતિત્વમ્, રૂપસ્ય સિદ્ધચક્રિત્વમ્, પત્તનસ્ય નરસમુદ્રત્વમસહન્ વિવદતે ।; મુદ્રિતકુસુદચંદ્ર અક ૩. શ્લોક ૧૭. પાનઃ ૩૧ પછીથી યત્ર વિવેકનૃહસ્પતિરપિ રાજા એમ વર્ણન આવે છે.

૪. પ્ર. અ. પાન ૩૦૦ શ્લોક ૭૨; પ્ર. ચિ. પાન ૫૬.

કુંભ બની જા; હે દિગ્ગજો, તમે સુંઢ સીધી કરી કલ્પવૃક્ષનાં
પત્રો લઈ તોરણો રચો; ખરેખર, સિદ્ધરાજ પૃથ્વી જીતીને
અહીં આવે છે !”

આ સુંદર સ્લોકથી અન્વર્ણનીઓ અંખવાઈ ગયા; સિદ્ધ-
રાજ ખુબજ ખુશ થયો; અને હેમચંદ્ર ઉપર એની પ્રીતિ અત્યંત
વધી. પાખીજ દર્શનીઓ ટોણો મારવા લાગ્યા કે હેમચંદ્રા-
ચાર્યની વિદ્વતા અમારા વ્યાકરણુચર્યાને લીધે છે. ૬ પણ
એટલામાં જ એક સુંદર પ્રસંગ બન્યો. સિદ્ધરાજે ધારાનો ધ્વંસ
કરી ત્યાંનો અણુભોલો પુસ્તકલકાર પાટણુ આપ્યો. હવે તેમાં
ભોજરાજવિરચિત સરખવતીકંઠાલરણુ નામે વ્યાકરણુનો ગ્રંથ
હાથ લાગ્યો. ગૂજરાતમાં તેવા વિદ્વાનના હાથે લખાયેલો વ્યાકરણુ-
ગ્રંથ ન હોય એ તેના દિલને હાડોહાડ લાગી ગયું. ૭ હેમચંદ્ર ઉપર
પણ પરધર્મીઓનો ધા તાબો હતો. સિદ્ધરાજની નજર વ્યાકરણુની

૫. પ્ર. ચિં. પાન ૧૦.

૬. પ્ર. ચિં. પાન ૧૦; પ્ર. ચ. પાન ૩૦૧, શ્લોક ૮૩-૮૪ :

પાણિનેર્લક્ષણ વેદસ્ત્યાંગમિચ્છત્ર ચ દ્વિજા

અરેપાદસૂચન્તિ કોડર્યસ્તૈસ્મનનાર્ચિતઃ ॥

ચક્રો મમ તવ સ્થાતિઃ પુણ્ય ચ મુનિનાયકઃ

વિશ્વલોપોપકાસ્ય કુરુ વ્યાકરણ નવમ્ ॥

૭. પ્ર. ચ. પાન ૩૦૧ શ્લોક ૭૬ બોળજી વ્યાકરણુ જોઇ સિદ્ધ-
રાજ આ રાખ્દો બોલે છે :

મૂળાલોપ્યાવદત્ કિં નાસ્મન્નોરો શાસ્ત્રપદ્ધતિઃ ।

વિદ્વાન્ કોડપિ ધય નાસ્તિ દેરો વિદ્વેડપિ ગૂર્જરે ॥

યોજના સિદ્ધ કરવા માટે હેમાચાર્ય ઉપર પડી હેમાચાર્યને તો આ પ્રેરણાની જ જરૂર હતી તેમણે કાર્ય માથે લીધું ૮

હેમચંદ્રાચાર્યે કાશ્મીરથી આક વ્યાકરણો મગા રા, અને તે વ્યાકરણોની મદદથી અને પોતાની પ્રતિભાથી નૂતન વ્યાકરણનું સર્જન કર્યું ૮ પ્રબધચિંતામણિકાગ્ના કહેવા પ્રમાણે એક વર્ષમાં સત્તાવાખ શ્લોકપ્રમાણ વ્યાકરણ હેમાચાર્યે લખ્યું ૧૦ આ કથનમાં કેટલીક અતિશયોક્તિ છે વિ સ ૧૧૯૩ માં હેમચંદ્રાચાર્યને સિદ્ધગજ વ્યાકરણ ગ્યવા પ્રેરણા કરી. વિ સ ૧૧૯૯માં સિદ્ધગજ દેવેયોડ પામ્યો વ્યાકરણની ગ્યના પૂરી થયા પછી સિદ્ધગજ સાથે હેમાચાર્ય સોમનાથ ગયા ૧૧ કેટલાક પ્રતિબંધી વિદ્વાનોની ટીકાથી, અને પોતાના ઉમંગથી દરેક

૮ પ્ર ચ પાન ૩૦૧ શ્લોક ૮૫

દ્વ્યારૂપ્યાધિપાત્ સૂરિ હેમચન્દ્ર મુધીનિધિ ।

કાર્યેષુ ન કિલોક્તિર્વ સ્મરણાયૈવ કેવલમ્ ॥

૮ પ્ર ચ પાન ૩૦૧ શ્લોક ૮૬-૮૮

શ્રીહેમસૂરયોડપ્યાત્રાલોક્ય વ્યાખરણવ્રતમ્

શાસ્ત્ર ચકુર્નવ શ્રીમત્સિદ્ધહેમાચાર્યમદ્વતમ્ ॥ ૯૬ ॥

૧૦ પ્ર ચિં પાન ૬૦ પ્રાવેશિકમગ્ધાનન્તર નૃપેણ સ્નારિતે વ્યાખરણકરણરૂત્તાન્તે વહુભ્યો દેશેભ્યસ્તત્તદ્વેદિમિ પળિઠેત સમ સર્વાણિ વ્યાખરણાણિ પત્તને સમાનીય શ્રીહેમચન્દ્રાચાર્યે શ્રીસિદ્ધહેમાચાર્યમિધાન અમિનવ પત્રાગ્ધમપિ વ્યાખરણ સપાદલક્ષગ્રન્થપ્રમાણ સંવત્સરેણ રચયાચક્રે ।

૧૧ Dr Buhler Life of Hemachandra (Singhi Series No 11) P 11 એ બુહલરની ચર્ચા પણ વિચારણીય છે

પાદને છેડે ચૌકુલવંશના રાજાઓની પાંત્રીસ શ્લોકમાં તેમણે પ્રશસ્તિ રચી અને દરેક પાદને છેડે એક શ્લોક અને છેલ્લા પાદને છેડે ચાર શ્લોક મૂક્યા. આમ આઠ અધ્યાય અને દરેક અધ્યાયના ચાર પાદ, એટલે કુલ બત્રીસ પાદમાંના પ્રત્યેકને છેડે એક અને તદ્દન છેવટના પાદને છેડે ચાર શ્લોક એમ પાંત્રીસ શ્લોક યોગ્ય કર્યા.^{૧૨} ત્યારપછી 'ત્રણ વર્ષ' વિદ્વાનો અને રાજપુરોહિતોએ તેનું અધ્યયન કર્યું. બિલકુલ પ્રમાદ વિનાનું માલમ પડતાં, રાજાએ ત્રણસો લલિતશાસ્ત્રીઓ રોકી તે વ્યાકરણની નકલો કરાવી અને દરેક દર્શનના વિદ્વાનને તે વહેંચી અને આર્યાવર્તના દરેક દેશમાં તેની નકલ મોકલાવી.^{૧૩} એક વર્ષ સોમનાથયાત્રાનું, ત્રણ વર્ષ તેના અવલોકનનાં અને એક વર્ષ લખાવવા મોકલાવવાનું, એમ ગણતરી કરીએ તો હેમાચાર્યને એકાદ વર્ષ જ વ્યાકરણની રચના માટે મળે છે. એમ લાગે છે કે સુત્રો અને લઘુવૃત્તિ-એટલું તેમણે એક વર્ષમાં રચ્યું હશે. આમ વિ. સં. ૧૧૯૪ને અંતે કે, વિ. સં. ૧૧૯૫ ના આરંભમાં આ ગ્રંથ શ્રીહેમાચાર્યે પૂરો કર્યો હોય એ જ શક્ય છે. મેરુગુપ્તે કથન, એક વર્ષમાં વ્યાકરણનું સર્જન થયું-એટલે દરબારે ખરું છે. પણ તેની બૃહદ્વૃત્તિ અને બીજાં અંગોનું સર્જન તેમણે

૧૨. પ્ર. ચ. પાન ૩૦૨. શ્લોક ૧૦૧-૧૦૨ :

મૂઢરાજપ્રમૃતિભી રાજપૂર્વજમૂમનામ્

વર્ણવર્ગનસપદ્ધ પાદાતે શ્વેતમેરમ્ ॥

તથાનુષ્ઠ ચ સર્વાતે શ્વેતર્શ્મિન્નિન્દિરકુન્દનમ્

પચાચક્રઃ પ્રતાસ્તિથ વિદિતા વિદિતસ્તદા ॥

૧૩. પ્ર. ચ. પાન ૩૦૨. શ્લોક ૧૦૩-૧૧૦.

પછીથી કયું હશે. આ અંગે વગેરેનું શ્લોકપ્રમાણ ગણીએ તો લાખેક શ્લોક જેટલું થવા જાય. આ દૃષ્ટિએ સમગ્ર વ્યાકરણના શ્લોક પ્રમાણની બાબતમાં મેરુતુંગ બહુ અંશે ખોટો નથી.

હેમચંદ્રના વ્યાકરણગ્રંથનું આખું નામ સિદ્ધહેમચંદ્રાનુશાસન છે. આખા ગ્રંથમાં આઠ અધ્યાય છે. જેલો આઠમો અધ્યાય પ્રાકૃત અને અપભ્રંશની ચર્ચા કરે છે.^{૧૪} કુલ સૂત્રોની સંખ્યા ૪૬૮૫ છે. પ્રાકૃતવ્યાકરણને લગતાં સૂત્રો બાદ કરીએ તો સંસ્કૃતવ્યાકરણનાં ૩૫૬૬ સૂત્રો ગણી શકાય.

વ્યાકરણની સમસ્ત યોજના નીચે પ્રમાણે છે:—

૧૪. S. K. Belvalkar : Systems of Sanskrit Grammar : P. 73-81. §56-§62. The Hemachandra School. પાન ૭૫ ૬૫૨ લખે છે. “Regarding Hemachandra's grammar (the full title of which is સિદ્ધહેમચંદ્રામિધ-સ્વોપજશબ્દાનુશાસન)...આના ૬૫૨ પાદ-નોંધ લખતાં તે જણાવે છે: A certain commentator explains the first part of the title thus— સિદ્ધરાજેન કારિત્વાત્ સિદ્ધમ્ । હેમચન્દ્રેણ કૃતત્વાત્ હેમચન્દ્રમ્ ।

જુઓ પ્ર. ચ. પાન ૨૯૩ શ્લો. ૨૫૦.

શ્રીસિદ્ધહેમચન્દ્રામિધાનશબ્દાનુશાસને

સૂત્રધાર: પ્રમુ: શ્રીમાન્ હેમચન્દ્રપ્રમુર્જગૌ ॥

અધ્યાય અને સૂત્ર સંખ્યા	પાદ	પાદ- સૂત્રસંખ્યા	વિષય
૧ સૂત્ર ૨૪૧	૧	સૂત્ર ૪૨	સમાપ્રશ્ન
	૨	સૂત્ર ૪૧	સધિપ્રશ્ન (સ્વરસધિ)
	૩	સૂત્ર ૬૫	સધિપ્રશ્ન (વ્યંજનસધિ)
	૪	સૂત્ર ૯૩	આદિ પ્રશ્ન (નામના વિભક્તિના રૂપોની નિષ્પત્તિ)
૨ સૂત્ર ૪૬૦	૧	સૂત્ર ૧૧૮	સ્વાદિ પ્રશ્ન (આલુ) (નામના વિભક્તિના રૂપની ચર્ચા)
	૨	સૂત્ર ૧૨૪	કારકપ્રકરણ [વિભક્તિનો ક્યા અને ક્યા અર્થમાં પ્રયોગ થાય તેની ચર્ચા]
	૩	સૂત્ર ૧૦૫	પત્વણત્વ પ્રકરણ-શબ્દની અદ ગના સ, ન, ર, પ અને ડ ના ફેરફારોની ચર્ચા દા ત, પુર ન્દત્ય પુરસ્કત્ય, હરિત સેન = હરિવેળ, પરિષ = પલિષ ઈલાદિ જપ્ = જા, ઋષિ = ઋષિ
	૪	સૂત્ર ૧૧૩	સ્ત્રીપ્રત્યયપ્રકરણ (Feminine Bases)
૩ સૂત્ર ૫૨૧	૧	સૂત્ર ૧૬૩	સમાસ પ્રશ્ન = (સમાસના સામાન્ય નિયમો)
	૨	સૂત્ર ૧૫૬	સમાસપ્રશ્ન- (સમાસને અંગે ચતા ખાસ ફેરફારોના નિયમો)
	૩	સૂત્ર ૧૦૮	આખ્યાતપ્રકરણ [વર્તમાન હસ્તનિર્ણય]

અધ્યાય અને સૂત્ર- સંખ્યા	પાદ	પાદ સૂત્રસંખ્યા	વિષય
			આજાર્ય : વગેરે દસ કાળના પ્રત્યયો : કર્મણિ પ્રયોગ અને ભાવેપ્રયોગ, : આત્મનેપદ પરસ્મૈપદ અને ઉભયપદનો અધિકાર ઇત્યાદિ]
	૪. સૂત્ર :	૯૪	આખ્યાતપ્રકરણુ : (ચાલુ) ધાતુઓનાં રૂપાખ્યાનોની વિ- શિષ્ટતાઓ, પ્રેરકરૂપ, સત્તન્ત- રૂપ, ચલન્તરૂપ, નામધાતુ, વિકરણુ પ્રત્યય વગેરે]
૪. સૂત્ર : ૪૮૧.	૧. સૂત્ર :	૧૨૧	આખ્યાતપ્રકરણુ : (ચાલુ) [ક્રિયાપદની સાધનિકા : દ્વિર્ભા- વ, લોપ વગેરેની ચર્ચા]
	૨. સૂત્ર :	૧૨૩	આખ્યાતપ્રકરણુ (ચાલુ) [ક્રિયાપદની સાધનિકા : ધાતુના આદેશો, ધાતુના ફેરફારો વગેરે]
	૩. સૂત્ર :	૧૧૫	આખ્યાતપ્રકરણુ : (ચાલુ) [ગુણવૃદ્ધિનિષેધ વગેરેની ચર્ચા]
	૪. સૂત્ર :	૧૨૨	આખ્યાતપ્રકરણુ (ચાલુ) [સેડ્-અનિડ્-વેડ્ વગેરે ધા- તુના ભેદોની ચર્ચા]
૫. સૂત્ર : ૪૯૮.	૧. સૂત્ર :	૧૭૪	કૃદન્ત પ્રકરણુ: [કૃતપ્રત્યયની ચર્ચા વિસ્તૃત અને જટિલ છે: કર્તારિ અને કર્મણિ જૂતકૃદન્ત તથા ધાતુ- દ્વારા નિષ્પન્ન ચતાં કુમ્મ-

અધ્યાય અને સૂત્ર સંખ્યા	પાદ	પાદ સૂત્રસંખ્યા	વિષય
	૨	સૂત્ર ૯૩	<p>વાર, વાચ્યમ વગેરે નામોની નિષ્પત્તિ વગેરેની ચર્ચા]</p> <p>કૃદત પ્રગ્ણુ</p> <p>[કાળના પ્રત્યયોની ચર્ચા, કૃદતના પ્રયોગો, ધાતુ ઉપગ્રથી ગ્વર, પવિત્ર, નેત્ર, ઊવિત્ર વગેરે વિશેષણો અને નામો બનાવવાની પ્રક્રિયા, વગેરે . આ ચર્ચા આ પાદમાં પૂરી થાય એવી ન હોવાથી રણાદય (૫-૨-૧૩) સદર્શાદ્ધાતોરુણાદયો વહુલ સ્યુ આ ઉપરની વિસ્તૃત ચર્ચા ઉણાદિ સૂત્રોમાં કાળના પ્રયોગોની ચર્ચા . રુચ્યાતે દસ્યે ॥ ૫-૨-૮ ની લઘુ-વૃત્તિમાં અરુણત્ત મિદરાજો-ઙ્ચતીમ્ । એ દષ્ટાત ભ્રમ્તન ભૂતકાળનો ઉપયોગ બતાવે છે, અને સમકાલીન ઇતિ-હાસર્તુ દષ્ટાત હોઈ, આ વ્યાકરણ ધારાના પ્વસ પછી હેમાચાર્યે લખેલુ એ સિદ્ધ કરે છે</p>
	૩.	સૂત્ર : ૧૪૧	<p>ધાતુના કાળના રૂપ બદલે કૃદતના રૂપોનો પ્રયોગ અને ખીજા કૃદતોની ચર્ચા</p>
	૪.	સૂત્ર : ૯૦	<p>કૃદત ચર્ચા</p>

અધ્યાય અને સૂત્ર સંખ્યા	પાદ	પાદ સૂત્ર સંખ્યા	વિષય
૬. સૂત્ર : ૬૯૨.	૧. સૂત્ર : ૧૪૩		તદ્વિત પ્રકરણ ત્વરીયમ્ મત્તરીયમ્ વગેરે રૂપોની નિષ્પત્તિ
	૨. સૂત્ર : ૧૪૫		"
	૩. સૂત્ર : ૨૧૯		"
	૪. સૂત્ર : ૧૮૫		"
૭-સૂત્ર : ૬૭૩.	૧. સૂત્ર : ૧૯૭		તદ્વિત પ્રકરણ "
	૨. સૂત્ર : ૧૭૨		
	૩. સૂત્ર : ૧૮૨		તદ્વિતની ચર્ચા : સમાસાન્તે થતા ફેરફારની ચર્ચા.
	૪. સૂત્ર : ૧૨૨		તદ્વિતમાં થતી વૃદ્ધિનું પ્રકરણ દા. ત. દ્વાર દૌવારિક, પ્લુ- પની ચર્ચા તથા પરિભાષાનાં આર પાંચ સૂત્રો.

ઉપર પ્રમાણે હેમચંદ્રના વ્યાકરણમાં વિષયગૂંથણી છે. એક રીતે જોવા જતાં અભ્યાસની સુગમતાની દૃષ્ટિએ પાણિનિનાં સૂત્રોની યોજના કરતાં હેમચંદ્રાચાર્યનાં સૂત્રોની યોજના વિશિષ્ટ અને સરળ છે. ૧૫ એક જ દૃષ્ટાંત બસ થશે : પાણિનિના નામપ્રકરણને લગતાં કેટલાંક સૂત્રો છઠ્ઠા અધ્યાયમાં છે; કેટલાંક બીજા અધ્યાયમાં

૧૫. પુરાતત્ત્વ : પુ. ૪. અં. ૧-૨. પા. ૭૫. ૫. જેચરદાસને લેખ 'ગુજરાતનું પ્રધાન વ્યાકરણ' એ લેખમાં બહોળ દીક્ષિતની સિદ્ધાંતકૌમુદી અને હેમચંદ્રાચાર્યનું વ્યાકરણ-એ બન્નેયના વિષયકમની ચર્ચા સંક્ષેપમાં કરવામાં આવી છે. પાણિનિના વિષયકમની યોજના સરળ નથી તે પણ ત્યાં બતાવવામાં આવ્યું છે.

છે અને કેટલાક સાતમા અધ્યાયમા છે આ ક્રમ અપ્રવિષ્ટ
વાચકને ગૂચરી નાખે તેવો છે ન્યારે હેમચદ્રાચાર્યના વ્યાકરણનો
ક્રમ એક રીતે વિશિષ્ટ પ્રકારનો છે વળી વ્યાકરણનો અભ્યાસ
કરવાની ઈચ્છાવાળા માટે એ ક્રમ સુગમ અને સુમોધ છે

વળી પાણિનિના વ્યાકરણની સત્તાઓ કિલ્લ છે પાણિ
નિની આ કિનિષ્ટ પગલાવા સૂત્રના લાઘવને સિદ્ધ કરવા હોવી
જોઈએ—પરંતુ તેથી મત્ત વિદ્યાર્થીઓને ઘણો દુર્ગમ બની જાય
એ સહવિત છે દા ત (પા) મચ્ = (હિ) સ્વર (પા)
હલ્ = (હિ) અન્તરમ્ (પા) સ્વર = (હિ) અષાપ ઇત્યાદિ
હેમચદ્રની સરળ પરિભાષા વિદ્યાર્થીને માટે શ્રાવ્યનો સામા
ન્યત શુદ્ધ વિષય પણ સરળ બનાવી દે છે

હેમચદ્રાચાર્યના ત્રયો વિશેષત અભ્યાસક્રમના દૃષ્ટિબિંદુથી
લખાયા છે વિદ્યાવાધુને વત્તુ સરળ રીતે મૂકી આપવું એ
તેમનો મુખ્ય હેતુ છે ૧૬ આ દૃષ્ટિએ એમણે પૂર્વાચાર્યોનો
શબ્દશ હિપયોગ કર્યો છે, તેમાય શાક્ટાનનના વ્યાકરણનો
હિપયોગ વિપુલ પ્રમાણમા કર્યો છે દા ત (શા) કિત્યાર્યો
ધાતુ ૧ = (હિ) ત્રિયાર્યો પહુ (સિ હે ૩ ૩ ૩), (શા)
પ્રાદિર્નાપ્રત્યયે = (હિ) ન પ્રાદિરપ્રત્યય (સિ હે ૩ ૩ ૪), (શા)
મત્યર્યવદોઽચ્છ = (હિ) મત્યર્યવદોઽચ્છ (સિ હે ૩ ૧ ૮)
વગેરે શાક્ટાનન અને હેમચદ્રના સૂત્રોનું વિષુદ્ધ સામ્ય ૫
એચરદાસે એક સ્થળે વિસ્તૃત રીતે બતાવ્યું છે ૧૭

૧૬ ૫ એચરદાસનો હપરનો લેખ પા ૭૮ દ્વિમાશુવિનય
સિદ્ધહેમચાકરણની પ્રસ્તાવના પાન ૧૧

૧૭ ૫ એચરદાસનો હપરનો લેખ પા ૭૮

ત્યાં મુધી પૂર્વાચાર્યોનાં સૂત્રોથી કામ સર્ધુ ત્યાં મુધી હેમચંદ્રાચાર્યે તે સૂત્રોને કાયમ રાખ્યાં છે; પરંતુ ત્રુટી જણાતાં તે સૂત્રોને સર્વગ્રાહી બનાવવા તેમણે યત્ન કર્યો છે.^{૧૮} દા. ત. (પાણિનીય મૂત્ર) પારે મચ્છે પઠ્યા વા ।; (જૈનેન્દ્રસૂત્ર) પારે મચ્છે પઠ્યા વા ।; (શાકટાયન) પારે મચ્છેડન્ત. પઠ્યા વા ।; (હેમચંદ્ર) પારે મચ્છેડમેડન્ત:પઠ્યા વા ।;—(પા.) દિવમશ્વ પૃથિવ્યામ્ ।; (જૈ.) દિવશ્વ; (હિ.) દિવમ્દિવ: પૃથિવ્યાં વા ।; (પા.) અલકુન્.....; (જૈ.) અલકુન્... ।; (હિ.) આજિઅલંકુન્... । ઇત્યાદિ.

પ્રો. પાકકના અભિપ્રાયે શાકટાયન એ શ્વેતાંબર વંશાકરણ હતો; કારણકે દિગંબરો આગમગ્રંથોને માનતા નથી; ત્યારે શાકટાયન પોતાનાં દૃષ્ટાંતોમાં ‘આવશ્યક મૂત્ર’ અને ‘નિર્ધુક્તિ’નું અધ્યયન કરવું—એમ જણાવે છે. અને તેમના અભિપ્રાયે ‘ગણુરત્નમહોદધિ’ના કર્તા શ્રી વર્ધમાનસુરિના અભિપ્રાયે પણ શાકટાયન શ્વેતાંબર જૈન છે.^{૧૯} તે અભિપ્રાય પણ બરાબર

૧૮. હિમાંશુવિશ્વ: સિ. દે. બા. ની પ્રસ્તાવના પા. ૧૧.

૧૯. Indian Antiquary : October : 1914 : Vol. XLIII. P. 208. Prof. Pathak: “Jain S’akatayana, contemporary with Amoghvars’a I.”

“Vardhamana also assures us that this S’akatayana was not a Digambara but a S’wetambara writer :

શાલતુરીયસકટાક્રજચન્દ્રગોમી.

દિગ્વજ્રમર્તૃહરિવામનમોજમુખ્યા: ।

Vardhamana tells us that he restricts the term દિગ્વજ્ર to Devanandin the Author of the Jainendra-

નથી તે યાપનીયસપ્રદાયી દિગંજર હતો—એ સિદ્ધ કરે એવા પુરાવાઓ મળી આવે છે. આ સપ્રદાય આગમપ્રધાને અને નિર્બુક્તિ વગેરેને માને છે.^{૨૦} શાક્ટાયનના સૂત્રો ઉપરની અભોધવૃત્તિમાથી હેમચંદ્રે ચબ્દશ સ્વોપત વૃહદ્વૃત્તિમા ઉત્તાગઓ લીધા છે.

ન નૃપૂજાર્થજ્વલચિત્રે । (શાક્ટા, ૩. ૩. ૩૪)

(અભોધવૃત્તિ) નરિ મનુષ્યે પૂજાર્થે જ્વલે ચિત્રે ચિત્રકર્મણિ
ચામિધેયે ક પ્રયયો ન ભવતિ । તન સોડ્યમિત્યેવામિસન્ધ ।
સજ્ઞાપ્રતિદૃષ્ટ્યોરિતિ યથાસમ્ભવ પ્રાપ્તિ । નરિ । ચચાસદશ ચચા-
મનુષ્ય । ચર્ચિના । સરકુટી દાસી । પૂજાર્થે અર્હન્ શિવ । સ્વદ ।
પૂજાર્યા. પ્રતિદૃષ્ટય । જ્વલે ગરડ । સિંહ । તાલો જ્વલ । ચિત્ર-
કર્મણિ । દુર્યોધન । મીમસેન ॥^{૨૧}

ન નૃપૂજાર્થજ્વલચિત્રે । (સિ. હે. ૭ ૧. ૧૦૯.)

(વૃહદ્વૃત્તિ) નરિ મનુષ્યે પૂજાર્થે જ્વલે ચિત્રે ચ ચિત્રકર્મણિ
અમિધેયે ક પ્રયયો ન ભવતિ । તન સોડ્યમિત્યેવામિસન્ધ । રાંજા

Vyakarana. From this we are to infer that the other Jain Grammarian શક્ટાક્ષજ-S'akatayana mentioned in the above verso was a S'weterabarn

ભદ્રંદિસસૂરિ અને વર્ધમાનના વ્યાકરણનો પરિચય ૫. બેચરદાસે પોતાના ઉપરના લેખ ૫૮. ૮૧-૮૨. ઉપર આપ્યો છે

૨૦. બુઓ : નન્દીસૂત્ર - ૫૩ ૧૬૦ (૧) : (આગમોદ્ધાર સમિતિ આદૃત્તિ) : શક્ટાયનોડપિ યાપનીયયતિગ્રામાગ્રણી સ્વોપજ-શબ્દાનુશાસનરૂપાવાદૌ ભગ્નત સ્તુતિમેવમાહ ।

૨૧ Ind. Ant XLIII. P. 209. Prof. Pathak's Art referred to above

પ્રતિવૃત્ત્યોરિતિ યથામંભવં પ્રાપ્તે પ્રતિષેધોડયમ્ । નૃ ચચ્ચ તૃણમયઃ
પુરુષઃ । યઃ ક્ષેત્રરક્ષણાય ક્રિયતે । ચચ્ચાતુલ્યપુરુષઃ ચત્રા । એવ વધ્નિમ્ ।
સાસુત્તી । પૂજાર્થે અર્હન્ । શિવઃ સ્વન્દઃ । પૂજાર્યાઃ પ્રતિવૃત્તય
ચન્નન્તે । ધ્વજે ગહુડઃ સિંહઃ તાલો ધ્વજઃ । ચિત્રં દુર્યોધનઃ ભીમસેનઃ ॥

ઉપરના જેવા અન્ય ઉતારાઓ અનેક આપી શકાય એમ છે. પ્રો. પાઠક કેટલાક ઉતારાઓ ટાંકી કહે છે : “ These passages show that Hemchandra copies the Amoghavritti to such an extent that no claims to originality can be put forward on his behalf. ” ૨૨ પરંતુ, પ્રો. પાઠકના અભિપ્રાયના જવાબમાં, હેમચંદ્રનું કેળવણીવિષયક દૃષ્ટિબિંદુ રજુ કરી શકીએ. મૌલિકતા કરતાંય વિષયને સરળ કરવો એ હેમચંદ્રનો પ્રધાન-હેતુ હતો. ૨૩ અને તે હેતુ તેમના વ્યાકરણથી સિદ્ધ થયો છે તે સહજ માલમ પડી આવશે.

હેમચંદ્રાચાર્યની વ્યાકરણ સધુવૃત્તિ પૂર્વે કલા પ્રમાણે વ્યાકરણસૂત્રની રચના સમયેજ રચી હશે. ત્યારપછી બૃહદ્વૃત્તિની તેમણે રચના કરી હોય એ સંભવિત છે. બૃહદ્વૃત્તિ સાત

૨૨. Ind. Ant. XLIII. P. 209. Prof. Pathak's Art.

૨૩. સરખાવો હેમચંદ્રના સિ. હે. ના આઠમા અધ્યાય ચોથા પાદના અંતનો પ્રશસ્તિનો શ્લોક :

તેનાતિવિસ્તૃતદુરગમવિપ્રદીર્ઘ-

શબ્દાનુશાસનસમૂહકદર્શિતેન ।

અભ્યર્થિતો નિરવમ વિધિવદ્ વ્યયત્

શબ્દાનુશાસનમિદં મુનિહેમચન્દ્રઃ ॥

અધ્યાય ઉપર પ્રાપ્ત થાય છે. આઠમા અધ્યાય ઉપરની બૃહદ્-
વૃત્તિ અઘાતધિ પ્રાપ્ત થઈ નથી. હેમચંદ્રાચાર્યે વ્યાકરણ ઉપર
પતંજલિના મહાભાષ્યની સ્પર્ધામાં બૃહદ્ન્યાસની રચના કરી
હતી. બૃહદ્ન્યાસના આરંભમાં પતંજલિનું અત્યંત માનપૂર્વક તે
સ્મરણ કરે છે. ૨૪ આખો બૃહદ્ન્યાસ ઉપલબ્ધ નથી. ભંડારેમાં
તેનો શરુઆતનો કેટલોક ભાગ મળે છે. બૃહદ્ન્યાસના એ થોડા
ભાગમાંથી અને બૃહદ્વૃત્તિમાંથી કેટલાક ઉલ્લેખો એકત્રિત કરી
પં. બેચરદાસે આપેલા છે. ૨૫ બૃહદ્વૃત્તિ અધ્યાય ૨. પૃ. ૩૬
ઉપરથી ‘સરસ્વતીકમ્પમરણે’ માં લોજ વ્યાકરણનો ૨૬ ઉલ્લેખ

૨૪. બૃહદ્ન્યાસ પૃ. ૧.

શ્રીમન્તમજિત દેવ શ્રીમત્પાર્થજિનોત્તમમ્

શેષ નિશેષકર્તાર સ્મૃત્વા ટીસા પ્રતન્યતે ॥

‘શેષ’ એજ ‘પતંજલિ’ બૃહદ્ન્યાસ પા. ૮, પા. ૪૨ ઉપર
પણ પતંજલિનો માનપૂર્વક ઉલ્લેખ છે.

૨૫. પં. બેચરદાસેનો લેખ. પાન ૯૭-૯૯. સિદ્ધહેમચંદ્રની
બૃહદ્વૃત્તિ અને ઉદયપ્રભતા ઉપદેશથી કનકપ્રભે રચેલ ‘ન્યાસસાર
સમુદ્ધાર’ મનસુખભાઈ ભગુલાલ તરફથી પત્રાકારે પ્રસિદ્ધ કરવામાં
આવ્યા છે. બૃહદ્વૃત્તિના આરંભનો શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે :

પ્રણમ્ય પરમાત્માન શ્રેયઃ સંવ્યાનુશાસનમ્ ।

આચાર્યહેમચન્દ્રેણ સ્મૃત્વા કિંચિત્ પ્રસાદયતે ॥

હેમચન્દ્રના બૃહદ્ન્યાસનો કેટલાએક ભાગ પં. ભગવાનદાસે અમ-
વાદથી પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. આ ગ્રંથ પૂરો ભંડારેમાંથી ઉપલબ્ધ
થયો નથી.

૨૬. સિદ્ધહેમની બૃહદ્વૃત્તિ. અ. ૨. પૃ. ૩૬ : સરસ્વતીકમ્પ-
મરણે કર્મ્માદિકારકારકણિ હન્દ્રચન્દ્રાભ્યાં .કરણગ્રાધાન્ય ધુતપાલેન.

ધ્યાન ખેચે તેવો છે હેમચન્દ્રના વ્યાકરણ ઉપર તેમના શિષ્ય ગમચન્દ્રે લઘુન્યાસનું મર્જન કર્યું હતું ૨૭

આ પ્રમાણે સૂત્ર, સ્વોપદ લઘુવૃત્તિ—બૃહદ્વૃત્તિ—અને બૃહદ્ન્યાસ સહિત વ્યાકરણની ગચના શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્યે કરી મેરુતુગના અભિપ્રાયે ૧૦૫૮૦૦ શ્લોકપૂર્ણ આખુલ સિદ્ધહેમચન્દ્ર આ વિષયમાં શ્રી જિનવિજયજીના શબ્દો ટાકવા યોગ્ય થઈ પડશે “ ડો છુ હરનો હેમચન્દ્રના વ્યાકરણના શ્લોકપ્રમાણનો અડસદો બ્રાન્તિપૂર્ણ છે તે જણાવે કે—” મેરુતુગ આપણને

कलापकै चापादानस्य प्रागन्य दक्षामिप्रायेण स्वमते च कर्तुं प्राधान्यम् । इदनाप नागयक्ष लक्ष्मी वृत्ति सहित श्री भोजगणनी सरस्वती कलाभरक्ष नामे कृति Trivendrum Sanskrit Series No CXXVII Part I, CXXVII Part II, CAL Part III મા પ્રસિદ્ધ થયો છે આ ગ્રંથમાં સાત અધ્યાય છે પાણિનીતી અષ્ટાધ્યાયી માફક કે સિદ્ધહેમચન્દ્રના આઠ અધ્યાયની માફક આના પૂરા આઠ અધ્યાય નથી સંભવ છે કે હુમ થઈ ગયેલો આઠમો અધ્યાય પ્રાકૃતભાષાની ચર્ચા કરતો હોય શ્રી ભોજ પ્રાકૃત અને અપભ્રંશનો પક્ષપાતી હતો તે તેના અનકારગ્રંથ—સરસ્વતીકલાભરણ ઉપરથી માલમ પડી આવે છે આ ભોજવ્યાકરણના સપાદક નોંધ કરે છે “ With an aim to dictate the Grammatical principles for all words in seven chapters this work adopts Sutras to serve the purpose of Vartika and Ganapatha and thus avoids an eighth chapter unlike the work of Panini

૨૭ ૫ બેચરદાસનો લેખ પા ૮૦

૨૮. Buhler's Life of Hemachandra (Singh Series XXI)ની શ્રી જિનવિજયજીની અમેજી પ્રસ્તાવના

માનવા પ્રેરે છે તે પ્રમાણે વ્યાકરણનું શ્લોકપ્રમાણ, ખરેખર જ ૧૨૫૦૦૦ શ્લોકનું નથી. પરંતુ દીકાઓ, પરિશિષ્ટો અને વળી પરિશિષ્ટોની દીકાઓ એ બધાંનું સમગ્ર શ્લોકપ્રમાણ કાઢીએ તો ૨૦૦૦૦ થી ૩૦૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણ થવા જાય છે.’ [Buhler’s Life of Hemachandra P. 18] સિદ્ધ-હેમના ૧૨૫૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણના મેરુતુંગના અભિપ્રાયના ટેકામાં આપણી ખાસે પૂરતો પૂરાવો છે પતંજલિના મહાભાષ્યના જોવો બહુન્યાસ તેમણે રચ્યો છે. કેટલાક ખીજા ઉલ્લેખો ઉપરથી આપણને માલમ પડે છે કે આ ન્યાસ એકલામાં જ ૮૦૦૦૦ થી ૮૪૦૦૦ શ્લોકપૂર લખાણ હતું. દુર્ભાગ્યે, ન્યાસનો મોટો ભાગ ખોવાઈ ગયો છે. એના કેટલાક ખડો જૂના જૈનભંડારમાં માલમ પડે છે, આ ખડોની જ શ્લોકસંખ્યા ૨૦૦૦૦ થી ૨૫૦૦૦ થવા જાય છે. સૂત્રપાઠ, લઘુટીકા, મૂઢટીકા, ધાતુપાઠ, જિણાદિપાઠ, લિંગાનુસાસન-વગેરે વ્યાકરણનાં અંગો મોટે ભાગે છપાઈ ગયાં છે. તે બધાંની શ્લોક સંખ્યા કોઈ રીતે ૫ ૫૦૦૦૦ થી ઓછી નથી.”

લઘુવૃત્તિસહિત વ્યાકરણસૂત્રો બરોબર તૈયાર થયાં ત્યાર પછી કક્ષલ નામે કાયસ્થ વિદ્વાનને તેના અધ્યાપનનું કાર્ય સોંપવામાં આવ્યું હતું. જ્ઞાનપંચમીને દિવસે આ કક્ષલ પોતાની મુરદલીઓ હેમચંદ્રાચાર્યને પૂછી લેતો. આ રીતે હેમચંદ્રાચાર્યના વ્યાકરણનો પ્રચાર થયો. અધ્યાપક કક્ષલ પણ મોટો વિદ્વાન હતો. એક ગ્રંથપ્રશસ્તિમાં તેને ‘વદ્નકર્કશમતિ’, ‘કવિચકવર્તી’ ‘સાંખ્યાનુસાસનમહાશ્વધિપારદ્વષ્ટા’^{૨૬} કહેવામાં

આવ્યો છે. હેમાચાર્યના વ્યાકરણ ઉપર પણ, કહેવાય છે કે, તેણે એક પ્રકરણ લખ્યું છે.^{૩૦}

હેમચંદ્રાચાર્યના તેજસ્વી વ્યાકરણગ્રંથે, વર્ધમાનમુરિ અને બુદ્ધિસાગરમુરિના ગ્રંથોને પછાત કરી દીધા.^{૩૧} હેમચંદ્રાચાર્ય ઉપર અનેક દીકાઓ અને ગ્રંથો લખાયા છે. તે ગ્રંથોની સૂચિ પં. જેયરદામે તેમના લેખમાં આપી છે.^{૩૨}

પટતર્જર્જશમતિ કવિચમયર્તા

શબ્દાનુસાસનમહામ્યુધિપારદશ્ય ।

શિષ્યામ્યુગ્રપ્રસ્ફુટમ્બનચિત્રમાનુઃ

કવ્યકલ એવ મુદ્દતી જયતિ સ્થિરાયામ્ ॥

इति पण्डितपुण्डरीकेन श्रीकव्यकलोपदेशेन तत्त्वप्रकाशिका वृत्तिः
श्रीदेवसुरिपादपद्मोपजीविना गुणचन्द्रेण स्वपरोपकारार्थं श्रीहेमचन्द्रा-
भिप्रायेण प्राणायि ।

‘કક્ષ’નો ઉલ્લેખ પ્ર. ચ. પાન ૩૦૩ શ્લો. ૧૧૨-૧૧૩

कान्तलो नाम कव्यस्थः घुलकस्याणशेखरः

अष्टव्याकरणघ्येता प्रज्ञाविजितभोगिरिद ।

प्रभुस्त दृष्टमात्रेण ज्ञाततत्त्वार्थमस्य च

द्यात्रस्य ज्ञापक चाशु विदधेऽध्यापक तदा ॥

૩૦. ૫. જેયરદાસનો લેખ : પા. ૮૩. હૈમ લઘુવૃત્તિ કાક્ષ (કક્ષ) કવ્યસ્થ (હેમચંદ્રનો સમસમયી) એમ નોંધ છે.

૩૧. ૫. જેયરદાસનો લેખ : પા. ૮૩-૮૪.

૩૨. ૫. જેયરદાસનો લેખ : પા. ૮૦-૮૧ : S. K. Bol-
valkar : Eight Systems of Sanskrit Grammar in
Hemachandra School ઉપરના વિવેચનમાં પણ હેમચંદ્રના
વ્યાકરણ ઉપર લખાયેલા ગ્રંથોની સૂચિ આપી છે.

સિદ્ધહેમચંદ્રની લોકપ્રિયતા, પાછળથી વિદ્વાનોમાં તેનો આદર, પછીના ઇતિહાસની ચર્ચા તથા હેમચંદ્રાચાર્યના વ્યાકરણસંપ્રદાયનાં વહેણો વગેરે ડૉ. બેલ્વલ્કરે તેમના અન્યમાં નિરૂપ્યાં છે. ૩૩ અહીં તેની પુનરુક્તિ અનાવશ્યક છે. અત્યારે પણ સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસન જૈન વિદ્વાનોમાં તો ઘણું જ લોકપ્રિય છે અને તેની સરળતા ભવિષ્યમાં પણ તેનું અનોખું સ્થાન સાચવી રાખશે.

સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસનનાં અંગો :

શ્રીહેમસૂરયોડપ્યત્રાલોક્ય વ્યાકરણવ્રજમ્ ।

શાસ્ત્ર ચમુર્નેવ ધ્રીમત્સિદ્ધહેમાખ્યમદ્ભુતમ્ ॥

દ્વાત્રિંશત્પાદસપૂર્ણમષ્ટાધ્યાયકુળાવિમત્ ।

ધાતુપારાયણોપેત રક્તચિહ્નાનુશાસનમ્ ॥

સૂત્રસદૃત્તિમન્ત્રમમાલનેકાર્થમુન્દરમ્ ॥

મૌલિ લક્ષણશાસ્ત્રેષુ વિશ્વવિદ્વદ્વિરાદ્ધતમ્ ॥

—પ્રભાવકચરિત^૧

“ વ્યાકરણોના સમૂહને શ્રીહેમસૂરિએ અવલોકી શ્રીસિદ્ધહેમ નામે અદ્ભુત અને નવું શાસ્ત્ર રચ્યું. બીસ પાદ અને આઠ અધ્યાયથી પૂર્ણ, ઉચ્ચાદિસૂત્ર સહિત, ધાતુપારાયણથી યુક્ત, લિંગાનુશાસનથી મણિત, સૂત્ર અને ઉત્તમવૃત્તિઓથી શોભતું અને નામમાલા તથા અનેકાર્થકોષોથી મુંદર—તે વ્યાકરણ વ્યાકરણશાસ્ત્રોના મુકુટ સમું અને બધાય વિદ્વાનોના આદરને પાત્ર બન્યું. ”

શ્રી પ્રભાવન્દ્રસૂરિ પ્રભાવકચરિતમાં વ્યાકરણનાં અંગોના વિસ્તારને ઉપર નોંધેલા શ્લોકમાં ગણાવે છે. તે શ્લોકોમાં પાંચ અંગોની ગણતરી સ્પષ્ટતાથી કરવામાં આવી નથી. પરંતુ વ્યાકરણનાં પાંચ અંગોની તેમણે કરેલી રચનાનો ઉલ્લેખ આગળ એક શ્લોકમાં તે જ લેખકે કરેલો છે.^૨ વ્યાકરણનાં પાંચ અંગો પરંપરામાન્ય છે.

સિદ્ધહેમની વિશિષ્ટતા એ છે કે તેનાં પાંચેય અંગો હેમાચાર્યે પોતે જ લખ્યાં છે; જ્યારે અન્ય વैयाકરણોએ વ્યાકરણસૂત્રો અને બહુ તો તેના ઉપર વૃત્તિની રચના કરી છે; અને તેનાં અંગોની રચના બીજા લેખકોએ કરી છે.

વ્યાકરણનાં પાંચ અંગો તે : (૧) સૂત્રપાઠ; (૨) ઉણાદિ-ગણસૂત્ર; (૩) શિંભાનુશાસન; (૪) ધાતુપારાયણ; અને (૫) ગણપાઠ.

૧. ઉણાદિગણસૂત્ર

સૂત્રપાઠની ચર્ચા તો પહેલી કડિકામાં થઈ ગઈ છે. એટલે ઉણાદિ વગેરે બીજાં ચાર અંગોની ચર્ચા અહીં પ્રસ્તુત છે: સિ. હે. પ. ૨. ૬૩. उणादयः। सूत्र उपर वृत्तिमां: सदर्यादृष्टातोऽणादयो बहुलस्य.। આ ‘ઉણાદિ’ પ્રત્યયોની બહુલતાને પહેંચી વળવા માટે ૧૦૦૬ સૂત્રોની રચના હેમચંદ્રાચાર્યે કરેલી છે. ‘ઉણાદિ’ એટલે उण વગેરે પ્રત્યયો. ‘ઉણાદિ’ સૂત્રોમાં પ્રથમ उण પ્રત્યયથી સૂત્રારંભ થાય છે: कृ-वा-पा-त्रि-स्वदि-साच्य-शौ-ह-स्ता-मनि

પ્રિતિમા આપેના શબ્દો ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ અત્યંત ઉપયોગી છે તે સિદ્ધ કરી આપનાનો પણ અર્થો હેતુ છે

૧ કેટલા- જાહેર અર્થોથીન ગૂઢગતી શબ્દોના ઇતિહાસ માટે ઉપયોગી છે ના

મુ. ૬ જઘર સુદાસના, ગૂ. ક્રક્રક્ર

, ચવરો વગરિયેષ ગૂ. આશરી

„ મર્ગસા મનાનુમ્મ ગૂ. ગાગર

મુ. ૧૫૫ ડકુલ્લ વચગારપુન્ન ગૂ. ઉપગડો-કચગનો
અમુદ સગાર-અરે

મુ. ૧૭૧ ચોરડ ચોર ગૂ. ચોગે

મુ. ૧૭૨ વરણ્ડ વુડ્ડ ગૂ. વડો

મુ. ૨૬૬ રમ્પા વમગરોપરણમ્ ગૂ. ગપડી

મુ. ૩૬૮ દવરો ગુગ ગૂ. મેગે

મુ. ૪૦૩ મોર્ગર વરોષ ગૂ. ગોનર

૨ કેટલાક શબ્દો પ્રાકૃતમાથી સંસ્કૃત મ્હી દેવામાં આવ્યા છે, અને તે સંસ્કૃતને સંસ્કૃત ગણી તેમની વ્યુત્પત્તિ સિદ્ધ કરવામાં આવી છે હાલ

મુ. ૩૩ શુદ્ધ-શુદ્ધ શ્વ શુદ્ધ(સ) = શુદ્ધ = શુદ્ધ
શુદ્ધ તે સ ગણી શુદ્ધ પાપે-એમાંથી ચોગ્ય ગીતે અર્થ કારી
'શુદ્ધ જ્ઞાતિ' એવી બીજી વ્યુત્પત્તિ શુદ્ધ કરનામાં આવી છે
અગી ગીતે પ્રાકૃતપ્રક્રિયાથી મિદ્ધ થયેલ એ નમ્દને સંસ્કૃતમાં
ધગાની દેનામાં આ રીતે

મુ. ૩૪ વગસા વૈવચન્તી-વગસની સાથેમાંય વગસ શબ્દનું

અસ્તિત્વ પ્રાકૃતપ્રક્રિયા બતાવે છે, એજ પ્રમાણે સુ ૨૯૦ માં પદ્મની સાથેસાથ પત્તન પણ એજ બતાવે છે, અને પદ્મ તથા પત્તન વચ્ચેનો ભેદ હેમચદ્ર બુદ્ધીજ ગીતે સમજાવે છે. પદ્મ શકર્ત્તમ્ય ઘોટકર્તાભિરવ ચ । નૌભિરવ તુ ચદ્રમ્ય પત્તન તત્રચત્તે ॥

સુ જમ્મા મુલ્લવિદારણમ્ ખગી ગીતે સસૃત્ત શબ્દ જમ્મા હોવે। જોઈએ પરંતુ જમ્મા ઉપર પ્રાકૃત અ < સસૃત્ત ઋ જમ્મા ઉપરથી પ્રાકૃત જમ્મા બન્યું, અને તે પ્રાકૃત-સ્વરૂપ સસૃત્તમા લઈ લેનામા આવ્યું

સુ ૩૭૬ રમણ્ય સોમનમ્ । વૈદિક કાળમા પ્રિધ્યર્થ કૃદ ના પ્રત્યય નીચ ને ધ્યાને ન્યેનો પ્રયોગ થતો એ દૃષ્ટિએ રમણ્ય શબ્દ ધણા જૂના શબ્દ તરીકે લેખી શકાય પરંતુ સંસ્કૃતના સામાન્ય પ્રયોગમા રમણીયનો જ વપરાશ છે પ્રાકૃતમા રવણ 'મુદ્' શબ્દ છે એ પ્રાકૃત શબ્દ નજર આગળ ગળી રમણ્યને અહીં સંસ્કૃત શબ્દ તરીકે ધ્યાન આપનામા આવ્યું હોય તો નવાઈ નવી

સુ ૧૫૪ મકુટો મુકુટશ્ચ ત્રિરિટ । પ્રા અ < સ ઓ—મુકુટ પ્રાકૃતમા મકુટ થાય છે આ મકુટ સામે હોઈ સસૃત્તમા પણ મકુટ રૂપ દાખલ થયું એજ પ્રમાણે સુ ૪૨૪મા મુકુર આદર્શો મુકુલ વા મકુર આર્શ ।

ઉપરના શબ્દો કેવળ દૃષ્ટાન્તરૂપે આપ્યા છે, પરંતુ જો ઉણાદિ-ગણસૂત્રોમા આપેલા સમગ્ર શબ્દચમુદ્ધની પરીક્ષા કરનામા આવે તો આપણી અર્વાચીન ભાષાઓના શબ્દશાસ્ત્ર (Lexicography) ઉપર ઘણો પ્રકાશ પડી શકે

૩ જવલે—પણ અસ્તિત્વ તો ખરું જ—આર્યાવર્ત બહારના

શબ્દો પણ આવા સમ્રહમા માલમ પડે છે દા ત

સૂત્ર ૨૬૯ નિ અભિગમે । જયનમૂર્ણપટ । ગૂ જન આ ફાગ્સી શબ્દ છે, અને દેના મા મા દેસ્ય શબ્દ તરોડે લેવામા આવ્યો છે અહીં સરકૃત શબ્દ તરીકે તેને ગણવામા આવ્યો છે, અને વળી તેનો સરકૃતધાતુમા અવતાગ સાધવા માટે યત્ન કરવામા આવ્યો છે

૪ નીચેના શબ્દો ચોક્કસ સરકૃત નથી છતાંય તેમને અનતાગ સરકૃત ધાતુમાથી સિદ્ધ કરનામા આવ્યો છે દા ત

સૂ ૧૬ તુરુકો વૃક્ષો મ્લેછથ । ગૂ તુર્ક, આ શબ્દ પરદેશી છે, છતાં પણ હેમચંદ્રે તુરુચિ ત્વચામ્ । માથી સિદ્ધ કર્યો છે

સૂ ૧૮૩ હ્રગ સ્પર્ધાસ્પર્ધાયો । હ્રૂળ મ્લેચ્છનાતિ । ‘ફણુ’ શબ્દ પરદેશી છે, છતાં ગચ્ચિતાએ સરકૃત ધાતુમાથી તેને સિદ્ધ કર્યો છે

મૂ ૧૯૦ કુકે સ્વરત્તોડન્તથ । કુકુળા જનપદ । ગૂ કોકલુ —કોકલુ પ્રદેશ—એને ધાતુમાથી સિદ્ધ કરવો એ અયોગ્ય છે

સૂ ૪૦૪ ગૂર્વચિ ગતૌ ગૂર્વ સૌરાશ્રાદ । ગૂર્વરી સ્ત્રી । આ પ્રમાણે ‘ગૂર્જગ’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ ન થવી જોઈએ એ તો પુગવિદો અને અભ્યાસક્રાને જણાવનાની જરૂર નથી

૫ કેટલાં શબ્દો સરકૃતમા પ્રાકૃતસ્વરૂપમાથી સરકૃત મની ક્યાગ્નાય ઘૂસી ગયા છે દા ત

સૂત્ર ૨૦૧ નચ પર્વાદ ગામ્લદ વ્યાસૌ । હ્યસ્માદિત પ્રત્યયો

भवति । नापित् काश्चिदेष । ७ नाध्,

‘ઉણાદિગણુસૂત્ર’ ઉપર હૃમયત્રે વ્યોપગ વિવૃતિ લખી છે વિવૃતિના આગલનો ‘લોક તે બતાવે છે આ સિદ્ધહેમચન્દ્ર વ્યાકરણનિવેશિનામુણાદિનામ્ । આચાર્યહેમચન્દ્ર કરોતિ વિગતિ પ્રણમ્યાર્દમ્ ॥ આ રીતે ‘ઉણાદિગણુસૂત્ર’ એક પ્રકારે સિદ્ધ-હૃમવ્યાકરણના પરિશિષ્ટ તરીકે ગણી શકાય ત્રો જહોન કીઝે’ આ અન્યનુ સપાદન કર્યું છે એ અથની પાછળ ત્રો ટામસ એચારીએ ઉણાદિના શબ્દોની મુચિ પગિશિષ્ટ ત્રે ‘ઉણાદિ-ગણુસૂત્ર’ના સૂત્રોની ક્રમસખ્યા સહિત મૂખી છે તે પગિશિષ્ટ અભ્યાસક માટે અત્યત ઉપયોગી છે, અને ત્યારે ગૂજગતી ભાષાનો શાસ્ત્રીય શબ્દકોશ તથા જગના પ્રક એવાઈ ગલા છે, ત્યારે આ દુષપ્રાપ અથનો અભ્યાસ કરવા વિદ્વાનોએ પોતાનું ધ્યાન દોરવું આવશ્યક છે અહીંની કોઈપણ સંગ્રાધન સ્થાએ આ ઉપયોગી અથની પદ્ધતિસગ્ની આવૃત્તિ કાઢી તેને સુપ્રાપ બનાવવાની જરૂર છે

૨. લિંગાનુશાસન

‘લિંગાનુશાસન’ એ પણ ‘ઉણાદિગણુસૂત્ર’ માંક સિદ્ધ-હૃમવ્યાકરણનુ પરિશિષ્ટ કહી શકાય ‘લિંગાનુશાસન’ની ગ્યના હૃમયત્રે પોતે કરેલી છે તે અથના ક્ષેષ્ટા શ્લોકમા જણાવ્યું છે

नि शेषनामलिङ्गानुशासनान्यभिसमीक्ष्य सक्षेपान् ।

आचार्यहेमचन्द्र समदभदनुशासनानि लिङ्गानाम् ॥

“બધાય નામલિંગના અનુશાસનોને સારી રીતે જોઈને સક્ષેપથી આચાર્ય હૃમયત્રે લિંગોના અનુશાસનોનો સદર્ભ કર્યો છે ”

‘લિંગાનુશાસન’નો ઉપયોગ નામના લિંગ (Gender) નો નિર્ણય કરવા માટે છે. અંગ્રેજી ભાષા માફક પ્રાકૃતિક સ્ત્રી-પુરુષ ભેદ અથવા તો પ્રાકૃતિક ચેતન-અચેતનના ભેદને આધારે લિંગ-નિર્ણય થતો નથી સમ્પૂર્ણ ભાષાનાં નામોનો લિંગભેદ લેટિન અને ગ્રીક ભાષાની માફક પાળપત્તિક છે, એટલે વૈયાકરણ-અને સંસ્કૃત ભાષાના અભ્યાસકે તે લિંગભેદ સ્મૃતિમા રાખ્યે જ છૂટકો આ કાગળે લિંગાનુશાસન એ વ્યાકરણનો એક ઉપયુક્ત ભાગ છે લિંગાનુશાસનનો વિભાગ બધાય નામલિંગાનુશાસનોને જોઈને મન્યો છે—એ બતાવે છે કે આવા ત્રયો રચવાનો હેતુમયદ્રનો ઉદ્દેશ, શિષ્યકૃતિ ખાતર જ હોય નામલિંગનો નિર્ણય કરવામાં એમ પણ બને કે બધા નામોનો સમાવેશ ન પણ કરી શકાય ભાષાને બાધની એ તો વાચ્યમ્પતિને પણ દુર્લભ બાબત છે એટલે જ અવચૂરિ જણાવે છે કે. “વાણીના વિસ્તૃત પ્રદેશનો લિંગવિધિ અહીં સંક્ષેપમાં જ જણાવ્યો છે જે અહીં કહેવામાં આવ્યું નથી, તે સુજનોએ લોકપ્રયોગ મારફતે જ જાણવું.”^૫

આખાય ત્રયના નીચે પ્રમાણે વિભાગ કરવામા આવ્યા છે ત્રયને શ્લોકમદ્ રચવામા આવ્યો છે, એટલે દરેક વિભાગની શ્લોકસંખ્યા નીચે આપી છે :

પ્રકરણ ૧ પુલિંગ શ્લોકસંખ્યા ૧૭.

આરભના શ્લોકમા કયા અંતના નામ પુલિંગમા ગણાય

૫ લિંગાનુશાસનની અવચૂરિને અતે આ શ્લોક છે.

વાંકવ્યસ્ય તુ મહત્ સક્ષેપ્ત એવ વિધિદન્ત ।

યજ્ઞોક્તમત્ર સદ્ધિ તત્રોક્ત એવ ત્રિજ્ઞેયમ્ ॥

તેનો ઉદ્દેશ કર્યો છે પુલિંગ્ગ વટ્થપમમયરપમસ્વન્તમિમનલો
મિસ્તિર્ । નનદૌ પથનૌ દ મિર્મારિ સોડ્ઝર્નરિ ચ દ સ્યાન્ ॥ ”

શ્લોક ૨-૧૭ મા પુલિંગ્ગના નામેની ગણતરી આપનામા આની છે
પ્રકરણ ૨ સ્ત્રીલિંગ શ્લોક સખ્યા ૩૩

પ્રકરણ ૩ નપુમકલિંગ શ્લોક સખ્યા ૪૪ પહેલો
શ્લોક યા અતના નબ્દો નપુસકલિંગમા ગણના બેઠે એ તે
ગણાવે છે નલ્સુતત્તમયુક્તરમ્યાન્ત નપુમકમ્ । વેયમ્ આદીન વિના
સન્ત દ્વિસ્વર મન્નર્નરિ ॥ ૧ ॥ બાકીના શ્લોકોમા નપુમક નામેનો
સમૂહ આવ્યો છે

પ્રકરણ ૪ પુસ્ત્રીલિંગ શ્લોક ૧૦ જે નામે પુલિંગ્ગ
છે તેમજ સ્ત્રીલિંગમા છે તેનો સમૂહ આપવામા આવ્યો છે
દા ત અય શ્વકુ, અને સ્ત્રીલિંગમા દ્ય શ્વકુ । કેટલાક
શબ્દનો એક અર્થ થતા તે પુલિંગ્ગમા આવે છે, બીજો અર્થ થતા
તે સ્ત્રીલિંગમા આવે છે એ ઉપગત વર્ગ, વારી ‘મન્દરી’ મસૂર,
મસૂરી ‘મમૂરી દાળ’ વગેરેનો નોંધ પણ લેનામા આવ્યો છે

પ્રકરણ ૫ પુનપુસકલિંગ શ્લોક સખ્યા ૩૬
દા ત તત્પ તત્પ ‘પલ્લગ’ એટલે કે અર્થ એક હોય છતાંય
તે શબ્દને બે લિંગ હોય, સ્ત્રવક, સ્ત્રવક ‘ગુચ્છ’ વગેરે

પ્રકરણ ૬ ત્રિપુસકલિંગ શ્લોક સખ્યા ૬ સ્થલમ્
‘સામાન્યસ્થન’ સ્થલી ‘સુદર ધ્યાન’, સરમ્, સરસી ‘સરોવર’
સ્થાલી, સ્થાલ ‘થાળી, થાળ’

પ્રકરણ ૭ અવતસ્ત્રિલિંગ શ્લોક સખ્યા ૬
સરક, સરકા, સરકમ્ ‘સરકો, મઘ’ જેવા શબ્દોનો સમૂહ

આપનામાં આવ્યો છે એ પ્રકારના શબ્દો ત્રણેય લિંગના સ્વરૂપ લે છે

પ્રકરણ ૮ પર્વલિંગ શ્લોક સખ્યા ૪ કેવલના પદનું લિંગ સમાસમાં કેટલીકવાર બદલાઈ જતું છે ગુણુર્ધારક શબ્દોનું લિંગ વિશેષ્ય પ્રમાણે બદલાઈ જતું છે—વગેરે નિયમોનું પ્રિતે ચત્ર આ વિભાગમાં કરેલું છે

આ રીતે હેમચંદ્રાચાર્યના લિંગાનુશાસનનું વસ્તુ છે હૈમ લિંગાનુશાસન ઉપરની અવચૂરિ કોઈ અન્ય લેખકની છે, અને તે અત્યંત ઉપયોગી છે હૈમલિંગાનુશાસન શ્રી જ્ઞેન યશોવિજય અન્યમાલાના બીજા મણકા તરીકે સને ૧૯૦૫ માં બનાગસથી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે અત્યારે નામ યવુ મુશ્કેલ છે

૩. હૈમનાતુપારાયણ

‘ધાતુપાગયણ’^૬ એ વ્યાકરણનું એક અત્યંત ઉપયોગી અંગ છે, અને જ્યાં સુધી તે વ્યાકરણના પરિશિષ્ટ તરીકે ન ચોજાય ત્યાં સુધી વ્યાકરણ અધૂરું રહે શ્રી હેમાચાર્યે^૭ ‘ચાક ગણુતી તેમની ચોજનામાં ધાતુપાગયણનો સાર્થ ધાતુસમ્રહ અને સ્વોપદ્ય વિવૃત્તિને સ્થાન આપ્યું છે ગ્રાગભનો શ્લોક શ્રીસિદ્ધહેમચન્દ્રવ્યાકરણનિવેશિત્યન્ સ્વસ્તવાતૂન્ । આચાર્યહેમચન્દ્રો વિસ્મૃતિત્વદ્નં નમસ્તૃત્ય ॥ સાર્થ ધાતુઓનો સમ્રહ પણ ખોતેજ કર્યો છે ધાતુપારાયણના હેતુ તરીકે આરભમાં હેમાચાર્ય

૬ ‘ધાતુપાક’ બૃહદ્વૃત્તિમાં સમાવી દેવામાં આવ્યો છે પરંતુ વિસ્મૃત ચર્યા વિવૃત્તિ સહિત ધાતુપારાયણ નીચે સ્વતંત્ર પરિશિષ્ટ અથવા હેમચાર્ય કરી છે

જણાવે છે કે ભાષાથી વ્યક્ત થતા પરમાર્થજ્ઞાનથી મોક્ષપ્રાપ્તિ થાય છે, કાગળ કે જ્ઞાન વ્યાવહારિક સ્વરૂપમાં ભાષા માગ્ધતે પ્રાપ્ત થાય છે શબ્દસમૂહ નામ, ધાતુ, અને પદાર્થ અભિ વ્યક્ત થાય છે નામ અને મામાન્ય પદ પોતાનું મૂળ ધાતુમાથીજ સાધે છે એટલે ધાતુ એજ ભાષાની મૂળ પ્રકૃતિ છે ધાતુની પ્રકૃતિ શુદ્ધ હોય કે પ્રત્યયાન્ત હોય દા ત મૂ શુદ્ધ પ્રકૃતિ છે ચોમૂય એ પ્રત્યાયાન્તા પ્રકૃતિ છે પ્રત્યયાન્તા ધાતુપ્રકૃતિનું મૂળ પણ શુદ્ધધાતુપ્રકૃતિ છે એટલે સ્વરૂપમાં શુદ્ધ ધાતુપ્રકૃતિની નોંધ લેવામાં આવી છે પ્રત્યેક ધાતુના વિશિષ્ટ અનુબન્ધ, સબ્ધ અને ક્રમ આપનામાં આવેલા છે^૭ દા ત પા મૂલાદિગણનો એટલે પ્રથમગણનો ધાતુ છે એને માટે ગણમૂલ્યક અનુબન્ધ નથી, ૫૨૭ પા અનિદ્રે ધાતુ છે અનિદ્રે ધાતુનો અનુબન્ધ અનુવાગ

૭ ધાતુભારાથણ વિવૃત્તિના આરભમાં કહેલી ચર્ચા નીચે પ્રમાણે છે

इह तावपदपदार्थज्ञानद्वारोत्पन्न हेयोपादेयज्ञान च नयनिक्षेपादि-
भिरधिगमोपायै परमार्थत । व्यवहारतस्तु प्रट्न्यादिभिरिति । पूर्वाचार्य
प्रसिद्धा एव मुखग्रहणस्मरणकार्यसत्तिद्वये विशिष्टानुबन्धसवधकृत्मा
सहायनं प्रकृतयः प्रस्तूयन्ते । तत्र यद्यपि नाम धातुपरमेदान् राजा
जयति पूर्वाह्णेतरा पचतितरामित्राशौ प्रकृतिस्तत्रागि नामपदयोर्धातुमूल-
त्वात् धातुप्रकृतिरेवैव प्रधानम् । अव्युपत्तिपक्षदादिनामपि व्युपत्तिप्रमा-
नुसारेणैव शब्दस्वरूपनिर्णय इति तत्रापि धातुमूलत्वमेव । धातुमूल-
त्वमेव धातुप्रकृति । धातुप्रकृतिस्तु द्वेषा शुद्धा प्रत्ययान्ता च । शुद्धा मू-
ल्यादि । प्रत्ययान्ता गोपाय कमि ण्तीय जुगुप्स कण्डूय, चोभूय, चोभू,
चोरि, भावि चुभूप इत्यादि । ण्यापि शुद्धमूलत्वेन शुद्धैवोदाह्रियते ॥

છે, એટલે જા ધાતુને માથે ધાતુસૂત્ર જા પાને મા અનુચ્ચાર મૂક્યું છે ખીન્ને દાખનો. ઘૂર્ણ વ્યસ્તાયા વાચિ। (ધા પા ૨ ૬૭) ઘૂ અનિદ્ ધાતુ છે એટલે તેનો અનુચ્ચાર અનુચ્ચાર આનના ઘૂ થયું, ઘૂ ધાતુ ઉલ્લપપદ છે—ઉલ્લપપદનો અનુચ્ચાર ઘૂ છે—એટલે ઘૂર્ણ થયું, અને ઘૂ ધાતુ ખીન્ન ગણનો કે અને ખીન્ન ગણનો અનુચ્ચાર ઘૂ છે એટલે મૂળમાં ઘૂર્ણ એમ નોંધ લેનામાં આવ્યો છે અનુચ્ચાર, મનધ, કમ વગેરે સુક્ત ધાતુ અર્થ સહિત મક્ષેપમાં આપવામાં આવ્યો છે તેનું કાગલુ એ જ કે સહેલાઈથી તે ધાતુનું સર્વગ્રાહી ચરૂપ સમજી શકાય તેમ જ વાદ ગાંધી શકાય હેમાચાર્ય પાણિનીય અનુચ્ચારમાં સદગ્ન દેગ્ધાર કરેલો છે તે દેગ્ધાર નીચે પ્રમાણે છે

હેમચન્દ્રના અનુચ્ચાર

૬ કે ઘ્

૬ કે ઘ્

જ

ઝ

ઞ

ટ

ઠ

=

પાણિનીના અનુચ્ચાર

ઘ્

ઘ્

ઘ્

ઘ્

ઘ્

ઘ્

ઘ્

હેમચન્દ્ર પોતે જ જણાવે છે કે ધાતુનો સગ્રહ પૂર્વાચાર્યોને અનુસરીને જ તેમણે કર્યો છે હેમચન્દ્રાચાર્ય કેટલાક પ્રાચીન વૈયાકરણોને અનુસરી ધાતુસગ્રહના નવ વિભાગ કર્યા છે ત્રીજા ગણને ખીન્ન ગણના પગિસિદ્ધ તરીકે મૂકી દેનામાં આવ્યો છે

ધાતુપાઠયણ શબ્દશાસ્ત્રનો વિભાજ હોઈ તેની ચર્ચા પણ શબ્દના ઇતિહાસ અને પરંપરાની દૃષ્ટિથી જ થઈ શકે પૂર્વાચાર્યની રૂઢિને અનુસરીને ધાતુપાઠયણની રચના થયેલી છે— એ તો પૂર્વે જણાવવામા આવેલું છે કે કેટલાક આચાર્યોને એ નામ દઈને ટોકે છે હા ત ૧ ૨૮૩ મા કૌશિક અને દમિલ એ બે આચાર્યોના પ્રમાણને ટાક્યા છે આ આચાર્યોના પ્રમાણને ધણીનાં ટાકેના છે, ઉપર તો કેવળ નિદર્શન જ આપ્યું છે ૨૯૫ મા વળ નામના આચાર્યનો ઉલ્લેખ કર્યો છે એ ઉપરાંત કોઈ કોઈ સ્થળે ભગવદ્ગીતા, માધ્ય અને કાલિદાસને પણ ટાક્યા છે ધાતુઓ અને શબ્દો તો ભાષાજિજ્ઞાસુને ખરેખર હૃદય પમાડે તેના છે નીચેના દાખવાઓ તે બતાવના બચ થયે

- ૧ ૯૯૫ ડુવપા વીજસન્તાને । ડુનાદી માળાવળીતિ ૫ ।
 વળ પિતા સગખાવો અપ વળ, ગૂ બાપ
 ૧ ૫૦ પક્ષિત નિર્ગીર્ણમ્ । ગૂ ફાકયુ
 ૧ ૧૮૨ જાદ । જાદસપાતે । ધનિ જાદ । ગૂ જાડ
 ૧ ૨૪૪ તુદ્ ૨૪૫ તુદ્ ૨૪૬ તોદ્ તોદને । તોદન
 દારણ । ગૂ તોડવુ આ જ સૂત્રો ઉપર વિવૃતિમા
 સુદૃતિ નો પ્રયોગ પણ નોંધે છે, અને દાખવે
 ટોકે છે : તુદ્-યદ્ સવલ્મચિરત્તોડ્યધ્રિય ચ ।
 ૧ ૨૫૧ સોદ્ પ્રતિષાતે । સોડ પઙ્ગુ । ગૂ ખોડો

૮ હા ત ધાતુપાઠયણ ૧ ૮૮૦ ની વિવૃત્તિને છેડે તત્રાપિ પૂર્વાચાર્યનુરોધેનાદૌ ૬૦ પૂર્વાચાર્યોના પ્રમાણો અનેક સ્થળે હેમાચાર્ય આપ્યા છે

મુસલશેષદુમારસ્તોમૈઃ કલમણિજિનિ ।

કુવવિષ્કમ્મમુત્તભ્રન્નિપુન્નાતીવ તે સ્મરઃ ॥

“હે કલમી ઝંગર ખાંડનારી, સાંબેલાના પડવાની સાથે થતા હુકારાની પરંપરા સાથે તારા સ્તનના વિસ્તારને ઊંચા કરતો કામદેવ મણે (તને) અટકાવી રહ્યો છે.”

નીપાસાન્દોલ્યલેષ પ્રેક્ષોલ્યતિ મે મનઃ ।

પરનો વીજયચારા મમાશ્મુચ્ચુલુમ્પતિ

“નીપ વૃક્ષોને ઝોલે ચઢાવતો એ પવન મારા મનને ઝોલે ચઢાવી રહ્યો છે; અને આશાઓને (= દિશાઓને) વીંજતો પવન મારી આશાઓ સાફ કરી રહ્યો છે.”

‘ધાતુપાસયણુ’નો અર્થ, જહોન કીર્સ્ટ નામના વિદ્વાને સંપાદિત કરી, પીએનાથી પ્રકાશિત કર્યો છે. અર્થ અત્યારે દુષ્પાપ છે. આ અર્થનું સંપાદન સંસ્કૃત શબ્દકોશના સંપાદનનાં ઉપયુક્ત સાધનોમાંના એક તરીકે કરવામાં આવ્યું છે. એ આવૃત્તિમાં ધાતુઓનો કોશ અને અર્થમાં આવતા શબ્દોનો કોશ એમ બે કોશ આપવામાં આવ્યા છે. આપણી ભાષાના શબ્દકોશની રચના માટે આ અર્થની ઉપયુક્તતા ધણી જ છે.

૯. ધાતુપાસયણુ ૧૦. વિવૃતિ પાન ૨૮૭ ઉપર આ શ્લોક ટાંકવામાં આવ્યા છે. ધાતુની બહુલતા વિષે આજ પાન ઉપર નીચેના ઉદગારો વિવૃતિમાં આપવામાં આવેલા છે : बहुलमेतन्निर्दर्शनम् । यत्रेतद्भक्त्यादिधातुपरिगणन तद्बाहुल्येन निदर्शनत्वेन हेयम् । तेनात्रापठिता अपि क्लृविप्रमृतयो लौकिक्यः स्तम्भ-प्रमृतयः सौत्राचुलुम्पादयश्च वाक्य (वैया ?) करणीया घातय उदाहर्याः । वर्धते हि धातुगणः ।

૪. ગણપાઠ

કેટલાક શબ્દસમૂહને એક પ્રકારનો વ્યાકરણ નિયમ લાગુ પડતો હોય તેનો ત્યારે વ્યાકરણસૂત્રમાં ઉલ્લેખ કરવામાં આવે ત્યારે તેના પ્રથમ શબ્દનો ઉલ્લેખ કરી શબ્દલાઘવ સૂત્રમાં સાધવામાં આવે છે. દા. ત. સિ. હે. ૩. ૧. ૬૨. ધિતાદિમિઃ । આ સૂત્રમાં જે શબ્દો દ્વિતીયા તત્પુરુષ સમાસ લે છે તેમનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. સૂત્રમાં તો આપણે ધિત શબ્દ એકલાનો જ ઉલ્લેખ જોઈએ છીએ; પરંતુ ‘ગણ-પાઠ’ મારફતે આપણે ગણી શકીએ છીએ કે : ધિતાદિમિઃ । સૂત્રમાં : ધિત, અતીત, પતિત, ગત, અન્યસ્ત, ગ્રાત, આપન્ન, ગામિન્, આગામિન્ इति ધિતાદયઃ । એ સર્વ શબ્દો અભિપ્રેત છે. લઘુવૃત્તિમાં કેવળ ધિત અને ગતનાં જ દૃષ્ટાંતો આપેલાં છે; એટલે ‘ગણ-પાઠ’ના જ્ઞાન સિવાય લઘુવૃત્તિ પણ પાંગળી જ કહેવાય. એ જ પ્રમાણે સિ. હે. ૨. ૫. ૩. નામ્પ્રિયાદૌ । એ સૂત્રમાં પ્રિયાગળથી પ્રિયા, મનોજ્ઞા, કલ્યાણી, મુમગ્ગ, દુર્મગ્ગ, સ્વા, ક્ષાન્તા, કાન્તા, વામના, સમા, સચિવા, ચપલા, ચાલા, તનયા, દુહિત્ર, ભસ્તિ इति પ્રિયાદિઃ । એટલા શબ્દોનો ગણ સમજવાનો છે. બૃહદ્વૃત્તિમાં સમસ્ત ગણપાઠનો સમાવેશ કરવાનાં આવ્યો છે. આ શબ્દ-ગણો જાણ્યા વિના વ્યાકરણનો સંપૂર્ણ પરિચય અધુરો રહે. એટલે ગણપાઠ પણ વ્યાકરણનું ઉપયુક્ત અંગ છે. બૃહદ્વૃત્તિમાં-થી ગણપાઠને છૂટા પાડી શ્રી સિદ્ધહોમગૃહ્યપ્રક્રિયા નામે વિ. સં. ૧૯૩૭માં શ્રી વિજયનીતિસૂરિની યોજનાથી મયાશંકર ગિરિગ્નશંકર શાસ્ત્રીએ તૈયાર કરેલા ગ્રંથમાં પાન ૯૫૭-૯૯૧ સુધીમાં આપવામાં શિષ્યહિનાર્થે આપવામાં આવ્યો છે.

સંસ્કૃત શબ્દકોશો

एकवचनिकार्था देय्या निघंट इति च चत्वारः ।

विहिताश्च नामकोशा भुवि कवितानट्पुगप्यायाः ॥

—પ્ર. ચ. શ્રીહેમચંદ્રસૂરિ પ્રબંધ શ્લોક ૮૩૩.

વ્યાકરણથી શબ્દના પ્રયોગનું જ્ઞાન થાય; પરંતુ શબ્દસમૂહના જ્ઞાન વિના વ્યાકરણનું જ્ઞાન ખીનઉપયોગી નિવડે છે. તે ઉપરાંત સંસ્કૃત જેવી સાહિત્યભાષાના શબ્દભંડોળનું જ્ઞાન વાતચીતમાંથી કે વ્યવહારમાંથી આવે એમ નથી. સાહિત્યના બહુ વાચનથી અને કોશોના અભ્યાસથી સંસ્કૃત શબ્દોનો સમૂહ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. એક રથજે કશું છે કે :

कोशस्यैव महीपानां कोशस्य विदुषामपि

उपयोगो महान् यस्मात् क्लेशस्तेन विना भवेत् ॥

“રાખએને (દ્રવ્ય) કોશનો. અને વિદ્વાનોને પણ (શબ્દ) કોશનો ધણો ઉપયોગ હોય છે : તેના વિના તે બન્નેને અત્યંત વિટંબણા પડે છે.”

વ્યાકરણના જ્ઞાનને સક્રિય બનાવવા અને વિદ્યાર્થીઓ માટે

લાપાઝાન સુવલ કરવા શ્રીહેમચદ્રાચાર્યે સન્કૃત અને દેશ્ય લાપાના કોગોની રચના કરી છે તે નીચે પ્રમાણે છે : (૧) (૧) અભિધાનચિન્તામણિ, (૨) અનેકાર્યસમ્રહ; (૩) નિઘન્ટુમગ્રહ અને પ્રાકૃત દેશ્યશબ્દોના જ્ઞાન માટે, (૪) દેશીનામમાલા અથવા રચનાવલી આ દ્વાશત્રયોનુ વિવેચન અને વસ્તુચર્યા નીચે અનુક્રમે આપવામા આવ્યા છે દેશીનામમાલાની ચર્યા સિદ્ધ-હેમચાક્રગણના આક્રમા અધ્યાયમા અન્તર્ગત થયેલા પ્રાકૃત અને અપભ્રંશચાક્રગણની ચર્યા પછી આપવામા આવશે

૧. અભિધાનચિન્તામણિ

‘અભિધાનચિન્તામણિ’ની રચના સામાન્ય રીતે અમર-કોશની યોજના પ્રમાણે કરવામા આવો છે. અમરકોશમાત્ર અને કાકોમા વિલક્ષ કરી તે તે કાકને લગતા ભુદા ભુદા પદાર્થોના સમાન શબ્દો (Synonyms) એકત્રિત કરીને તેમા આપવામા આવ્યા છે. હેમચદ્રાચાર્યે અભિધાનચિન્તામણિમાં આજ યોજનાનો રીકાર કર્યો છે. આરભના શ્લોકમાં —

પ્રણિપત્યાર્હત સિદ્ધસાક્ષશબ્દાનુશાસન

રુદ્રયૌગિષ્ઠિમિધ્રાણા નામ્ના માલા તનોમ્યહમ્ ॥

“અર્હતોને નમસ્કાર કરીને, પાચેય યગ સહિત શબ્દાનુશાસન પ્રતિષ્ઠા પામ્યા પછી, ૩૬, વ્યુત્પત્તિસિદ્ધ અને મિશ્ર નામોની માયાને હું વિન્તારું છું.”

આ પ્રકારના કોશની ઉપયોગિતા વિષે હેમાચાર્યે આ શ્લોક ઉપરની વિવૃત્તિમાં નોધ લીધી છે

વસ્તુત્વ ચ કવિત્વ ચ વિદ્વત્તાયા ફલ ત્રિદુઃ

શબ્દજ્ઞાનાદતે તત્ત્વ દ્વયમપ્યુપપયતે ॥

જ્ઞેનસિદ્ધાંતનો સ્વીકાર કરી કુમારપાલે હેમાચાર્યનો ઉપદેશ સ્વીકાર્યો ત્યારપછી કે તે અસામા આ અથની ગ્યના કુવામાં આવી હોય તેમ ઉપર દાકવા સ્લોકથી સદ્ગ વિદિત થાય છે આ મુજબ છે કે વિ સ. ૧૨૦૭-૮ ની આસપાસ આ અથની યોજના થઈ હોવી જોઈએ. એક બાજુએ યોગશાસ્ત્ર, બીજી બાજુએ વીતરાગમુતિઓ અને પ્રકાશ પુરાણ અથ ત્રિષ્ટિક્ષણકા-પુરુષચરિત્ર એમ અનેકાનેક અથોની ગ્યના થઈ ગઈ હશે તે અસામા આ અથ ગ્યાયો હોય વિવૃત્તિની ગ્યના પણ તે સમયમાં થઈ હોય તેમ સભવ છે વિવૃત્તિ મહિન અથતુ પુનઃ-લોચન પણ તે સમયમાં જ થયું હોવું જોઈએ, અને તેથી કેટલાક વધારાના નામોનો ઉમેરો પણ અ ચિ મા કુવામાં આવેલો દા ત અ ચિ ૨ ૧૦ મુજબના નામોના ત્રણ સ્લોક શેષધ્વાન કરીને મૂકવામાં આવ્યા છે એજ રીતે અ ચિ. ૨ ૧૬. ચદ્રના નામોમાં શેષધ્વાન કરીને ત્રણ સ્લોકોનો ઉમેરો છે આવા રથાનો અનેક

■ ‘ જોપાલ્યનામમાલ ’ એ અ ચિ ની પૂરવણી છે અ ચિ. ના પુનરીક્ષણ સમયે કેટલાક રીટી મથેવા શબ્દો ઉમેરાયા, અને એ સ્લોકો. અ ચિ ની પૂરવણી રૂપ બન્યા સરખાવે ‘ Life of Hemachandra ’ (Singh Series Vol 11) P. 91. ટિપ્પણ ૭૩ “ The Śeṣākhyā-Nāmapāl is reprinted in Bolling and Rien’s edition of Abhidharma Chintāmaṇi. As regards the Berlin MS see Weber Katalog Vol. II Sect 1 pp 25 88. The work agrees to a very remarkable extent with the older Vajrayanti of Yadvya-Prakāśa from which a number of rare words have been drawn

ઠે વિવૃતિમા અ ચિં અથ હેમાચાર્યે પોતે લખેલો ઠે એની ખાસ નોંધ લેવામા આવેલી ઠે

આ અથની ગ્યનામા ઉપયોગમા લીધેના સાધનોનો ઉલ્લેખ હેમાચાર્યે ગ્યય પોતાની વિવૃતિના આગ લના શ્લોકમા કર્યો ઠે

પ્રમખ્ય વામુખ્યાડવ્યુપત્તિર્ધનગત્ત
ગદયથ વાચસ્પતિપ્રમૃતરિદ્ધ રક્ષ્યતમ્ ॥

‘ વામુકિ અને ગ્યાડિનુ પ્રામાખ્ય, ધનપાલમાથી યુત્પત્તિ અો વાચસ્પતિ વગેરેનો પ્રપચ-આમા ખ્યાનમા લેનાના ઠે ”

ગ્યાડિનો કોઈ શબ્દકોશ હેમાચાર્ય સમક્ષ ઠે તેમાથી કેટલાક શ્લોકો તેમણે વિવૃતિમા કોઈ વાગ દાખ્યા ઠે દા ત અ ચિં ૭ ૧૨ ની ટીકામા ગ્યાડિના કોશમાથી શ્લોકો દાકયા ઠે અ ચિં ૨ ૧ ની ટીકામા વાચસ્પતિના કોશમાથી વિવૃતિમા શ્લોક દાકનામા આ-ગ્યા ઠે અ ચિં ૩ ૧૧ મા દલાયુધનુ પ્રમાણુ આપવામા આ યુ ઠે અ ચિં ૩ ૬૪ ની વિવૃતિમા અમગ્નુ પ્રમાણુ દાખવામા આવેલુ છે અ ચિં ૩ ૪૬૪ યાદ્યપ્રમણની વૈજયન્તી કોશનો ઉલ્લેખ કરવામા આ યો ઠે અ ચિં ૪ ૧૩ ‘ કાત્ય નામના કોશકારનુ પ્રમાણુ દાકવામા આ યુ ૭ અમગ્નકોશના કેટલાક શ્લોકો શબ્દશ અભિધાનચિત્રામણિમા અતર્ગત છે અને સભન ઠે કે ગ્યાડિ વાચસ્પતિ અને વૈજયન્તીના કેટલાક શ્લોકો શબ્દશ અતર્ગત કરી લેવાયા પણ હોય ૩ હેમચન્દ્રના અચનુ મૂલ્ય

૩ નીચેના લેખકો તથા ગ્રંથોનો ઉલ્લેખ વિવૃતિમા દષ્ટિગોચર થાય છે

તેની સર્વગ્રાહિતામાં છે, તેની અભ્યાસક્રમા ઉપયોગ માટેની વ્યાપકતામાં છે.

અ. ચિં. ૧. ૧. મા શબ્દોના બે વિભાગ પાડી નાખવામાં આવ્યા છે. ૩૬ અને યૌગિક. ૩૬ શબ્દ—જેમ કે ‘આગ્નિ’ = ‘ઈન્દ્ર’—ને વ્યુત્પત્તિ હોતી નથી; બ્યારે યૌગિક શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ કરી શકાય છે. વ્યુત્પત્તિ—અથવા યોગ— શુદ્ધ, ક્રિયા અને સબધથી સિદ્ધ કરી શકાય છે. ૪ લિંગ (gender)

અમરસિંહ, ઉપ્સ, વાલ્ય, વાલ્યાયન, કૌટલ્ય, ક્ષીરસ્વામિન્, ગૌટ, ધનપાલ, દુર્ગ, દ્રમિઢ, દ્રમિઢા (દ્રમિઢ માટે માનનાચક બદલવન) ધન્વન્તરિ, માગુરિ, યુદ્ધિસાગર (દેમાચાર્ય પૂર્વેના પ્રથમ શ્વેતાશ્વર વૈયાકર), માગ, વાચસ્પતિ, વૈજયન્તી, વૈજયન્તીકર, વ્યાઙિ, હલાયુધ, હલાયુધટીકર, ફાલિદામ, ત્રિલોચન, દસરૂપક. ધનુર્વેદ, ગ્રાચ્યા, ભરત, માત્સર, મનુ, મૈઠિન્, વિષ્ણુપુરાણ, શાકટાયન, સહિતા, મહેશ્વર, વિશ્વશમુ, જુએ અભિધાનનિતામહિની આદિત્તિ. સ. Otto Bochtlingk and Charles Riou : Introduction. યશોવિન્ધ અથમાળાની અ. ચિં. ની આદિત્તિનું પરિગ્રહ. તેમા આ લેખકે અને પ્રશ્નોની નોંધ આપવામા આવી છે.

૪. અ. ચિં. શ્લો. ૨ :

વ્યુત્પત્તિરહિતા શબ્દા રૂઢા આસન્દલાદયઃ

યોગોઽન્વય. સ તુ ગુણક્રિયાસંબધસમન ।

શ્લો. ૩ મા શુદ્ધ અને ક્રિયાનો અર્થ અને તેનો દાખલો આપે છે.

શ્લો ૪-૧૮ મા વિવિધ પ્રકારના સબધથી શબ્દો કેવી રીતે અને છે તેનું વિવેચન કરવામા આવ્યું છે.

લિંગાનુશાસન પ્રમાણે જાણવું-એમ અ. ચિં. ૧. ૩૬. માં જણાવવામાં આવ્યું છે. આ યોજનામાં હેમાચાર્ય અમર-કોશથી જુદા પડે છે.^૫ અમરકોશમાં લિંગવિચાર કોશમાં જ અંતર્ગત કરી દેવામાં આવ્યો છે.

અ. ચિં. ૭ કાંડમાં વિલક્ષ્ણ છે.^૬

કાંડ	કાંડનામ	શ્લોકસંખ્યા	નોંધ.
૧	દેવાધિદેવચ્છંડ	૮૬	ચોવીસ જિન; તેમના અતિશય વજેરની નોંધ આ કાંડમાં છે.

૫. અ. ચિં. શ્લો. ૧૯. ૫૫૬. ૨ : લિંગતુ જ્ઞેય લિંગાનુશાસનાત્ ।
વિવૃત્તિભાં : લિંગમિતિ.. અસ્મદુપજ્જલિંગાનુશાસનાત્ જ્ઞેય નિર્ણેતવ્યમ્ ।
અત એવ અસ્નાભિસ્મરકોશાયમિધાનમાલ્પસ્તિવાત્ર લિંગનિર્ણયો નોક્તઃ ।

૬. અ. ચિં. શ્લો. ૨૦-૨૩ માં વિષયનિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે :

દેવાધિદેવાઃ પ્રથમે ચ્છંડે દેવા દ્વિતીયકે
નરાસ્તૃતીયે તિર્યગ્ચસ્તુર્ય એવેન્દ્રિયાદયઃ ॥
એકેન્દ્રિયાઃ પૃથિવ્યમ્બુતેજોવાયુમહીહઃ
કૃમિપલિકૃત્તાદ્યાઃ સુદિત્તિચતુરિન્દ્રિયાઃ ॥
પચ્ચેન્દ્રિયાઃ ચેમકેકિમ્મસ્યાદ્યાઃ સ્વલગામ્બુગાઃ
પચ્ચેન્દ્રિયા એવ દેવા નરા નૈરથિકા અપિ ॥
નારકાઃ પચ્ચમે સાદ્ગાઃ પચ્ચે સાધારણાઃ સ્ફુટમ્
પ્રસ્તોપ્યન્તેઽવ્યયાથાત્ર.....

૨.	દેવસ્રાણ્ડ	૨૫૦	દેવો વગેરેનાં નામો; તેમની વસ્તુઓ, નગર વગેરે.
૩.	મર્મ્યસ્રાણ્ડ	૫૬૭	મનુષ્યો વગેરેના શબ્દો અને મનુષ્યોના અ- વહારમાં આવના પદાર્થોના શબ્દો.
૪	તિર્યક્સ્રાણ્ડ	૪૨૩	પશુ, પંખી, જંતુઓ વનસ્પતિ, ખનીજ વગેરે.
૫	નારસ્રાણ્ડ	૭	નરકવાસીઓ વગેરે.
૬.	સાધારણક્રાણ્ડ	૧૭૮	ધ્વનિ, સુગંધ, સામા- ન્ય પદાર્થો વગેરે.

કુલ શ્લોક : ૧૫૪૧

ઉપરના કોડા ઉપરથી જોઈ શકાશે કે અ. ચિં. ની સામાન્ય યોજના અમરકોશ જેવી જ છે; પરંતુ અ. ચિં. ની

શબ્દસખ્યા તેનાથી લગભગ દોઢી કે તેના ઉપગની વિવૃતિ સહિત તેનું શ્લોક પ્રમાણુ દર્શાવતું છે. આ ચિ ને અપૂર્ણ બનાવવા હેતુચાર્યે દેક સુધી તેમા વધારા કર્યા કે એ વધાગએને 'શેષાખ્યનામમાના' તરીકે બોટનિક અને રસુ નામના નિદા નોએ પૂરવણી તરીકે પોતાની 'અભિજ્ઞાનચિતામણિ'ની આવૃત્તિમા આખ્યા કે યશોવિજયઅરમાગાની નાગમની આવૃત્તિમા વિવૃતિમા જ તે મધાને સમારી દર્શ તેનો અમગ દિકમનો કાશ પગિશિષ્ટ રૂે જુદો આખો કે

આ ચિ નો શબ્દગાત્રમા ધોો ઉપયોગ ૬ નીએ કેટલાક શબ્દો નોધનામા આખ્યા કે તે ઉપગથી પ્રાકૃત અને દેસ્ય શબ્દો પણ સન્કૃતમા કેવી રીતે જાણે અગમએ જતા ગહેતા તે માલમ પડી આવે છે અર્વાચીન દેસ્ય બાપાએ માટે તેનો અજ્ઞાસ અત્યત હિતાવહ છે

૩ ૬૦ પોલ્કા ગૂ પોગી

૩ ૬૪ (શેન) નાદકા ઝુકલ્લ. ગૂ લાહુ

૩ ૧૧૮ લોચ્છારી તુ ચન્નક. ગૂ ખોડો

૩ ૧૭૫ મધ્યમા દિકરી. ગૂ દીકરી

૩ ૧૮૭ કુન્દીગણિમ વિવૃતિમા જણાવવામા આખ્યુ છે કે કેટલાકને અભિપ્રાે આ શબ્દ દેસ્ય કે

૭ મો દ દેશઈ જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ વિ ૩ પ્ર ૭
૬ ૪૪૨ પાન ૩૦૮ મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીનો રેખ 'સ્યાદવાદ
વિજ્ઞાનમૂર્તિ' કવિલાલસર્વજ્ઞ ભગવાનશ્રી દેમચદ્રાચાર્ય આ ચિ નુ
શ્લોક પ્રમાણુ વિવૃતિ સહિત ૧૦૦૦૦ શ્લોકનુ ગણાવે છે

૩. ૨૦૪. ગમ માથે જ ગરમ ગમ્તો હિલેખ દરવામાં આપ્યો છે.

૩. ૨૨૦. વતા તુ જામ । વિઠ્ઠલિની નીચે આપેલા 'શેષ' ના 'લોહમા વણ (=વણ)=આપ આપેલું છે. મર-ખાવો ધાતુ-પાગાયણ ૧ ૬૬૫

૩ ૨૦૯ કરોટિ ગિરમોડસ્યનિ । ગૃ ડોઃ (ખી'તી)

૩ ૩૩૩ દુરુત ની માલુમા જ દુગ્ધ=ગેશમી વન્ધ

૩ ૩૩૮ ચોલ, ૩ ૩૩૧ ચોગ= ગૃ ચોળી

૩ ૩૫૩ સની વન્ધુગેન્ધુર્કી । વન્ધુ, ગેન્ધુક=ફોડા, ગેદો

૩ ૩૬૭ દેરિકો ગૃપુરુષ । ગૃ. હેરુ

- ૪૪૬ નરવારિ=ગસિ । ગૃ, તગ્વા

૩ ૪૪૮ છુરી છુરી કૃષાણિમ્ । વિઠ્ઠલિ છુરિ છિનત્તિ ।

ગૃ ઝરી

૩ ૪૪૬ દુષણા ઘન । વિઠ્ઠલિ હન્યનેડ નેનેતિ ગૃ ધણુ

૩ ૫૪૧ તરીતરણ્યૌ નેટા । ગૃ બેટા-વહાણુ.

૩. ૫૬૮. માતા મિત્રા કિરતાથ ।-લીય વગેરે લોકોના નામ સગ્રખાવો લિ'વમાત્ર=લિત્તમાત્ર

૪. ૧૯ જક્કલો નિર્નલ । ગૃ જગય

૪ ૨૬. પાટયસ્તુ તદ્ધે સ્થાન્ । વિઠ્ઠલિ તમ્ય પ્રાનસ્યાર્થે પાટયતિ । ગૃ પાડો = ફળીયુ,

૪ ૩૬ વોન્ધુર્ગે પુન ગમે । ગૃ ઝાટ

૩ ૫૧ મુરગા તુ સન્ધિવત્ સ્યાદ્ ગૃદ્ધનાંગે મુવોડન્તરે । ગૃ

મુગ

૪ ૭૮ ત્રિપ્રેણી ત્વપિરોહણી । ગૂ નીસરણી

૪ ૮૧ પેગ સ્વાન્મન્જણા । ગૂ પેટી, પેટો, પેગો

૪ ૮૪ ચાલની તિતડ । ગૂ ચાલણી

૪ ૧૧૩ પિત્તલાડરે । વિદ્યુતિમા નોધ લેરામા આની કે
કે વાયવ્યપતિના અભિપ્રાયે 'પિત્તલ' નપુસ [નગમા કે ગૂ પિત્તળ

૪ ૪૧૪ રીંગ રીરો ચ રીંગેય પીત્તલોહ મુલોહકમ્ ।
પ્રાર્ચન ગૂ રીરી-હથકી ધાતુ, કમ્

૪ ૧૫૪ પ્રણામો જલમાગ ન । ગૂ પગનાળ

૪ ૧૮૭ ત્વચિ છા । ગૂ ઝવ

૪ ૩૬૭ છતુન્દરી ગચમુપ્યમ્ । ગૂ છતુન્દર

૬ ૭૧ માર્લન કચ્છર મ્ત્સનમ્ । ગૂ કચ્છરો હેમચદ્રે
ઝળાવિસૂત્ર (મૂ ૧૫૫) મા સ્વચ્છર શબ્દ નોધ્યો કે અમર
૨૧ ૫૫ કચ્છર ની નોધ યે કે

ઉપરના શબ્દો ઉપરથી એ દર્શિત થાય કે અ ચિ
નો અભ્યાસ અસંખ્ય દેશ્ય ભાષાઓના અભ્યાસ માટે
અત્યંત આવશ્યક છે

અ ચિ નુ પુર્નિરીક્ષણ હેમચદ્રાચાર્યે અને તેમની
વિદ્વન્મહલીએ કરેલું, અને તેના પગિણામે 'સેનાખ્યનામમાના'
અ ચિ ની પુરુષણી તરીકે તૈયાર કરવામા આવી આ
પગિશિષ્ટમા દેવાધિદેવમઃ શ્લોક ૧, દેવમઃ શ્લોક
૮૯, મર્ત્યકાઃ શ્લોક ૧૩, તિર્થંકરકાઃ શ્લોક- ૪૧
[પૃથ્વીમાય શ્લોક ૮ + જગમાય શ્લોક ૫ + અગ્નિમાય શ્લોક ૭
+ વાયુમાય શ્લોક ૭ + વનસ્પતિમાય શ્લોક ૧ + આદીના શ્લોકો

૨૩] નાગકકાડ શ્લોક ૨, સામાન્ય કાડ શ્લોક ૮ આ પ્રમાણે કુન શ્લોક ૨૦૪ નું પર્ગિશિષ્ટ ગ્યનામા આપ્યું આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે ખોટલીક અને ગ્યુ નામના જર્મન વિદ્વાનોએ અ ચિ ની સાથે તેનું સપાદન કર્યું હતું અત્યારે તો એ સપાદન દુર્લભ છે ઝાન્યમાલાના સપાદક-પડિત શિવદત્ત અને ઝાશીનાથે અભિધાનસંગ્રહ નામે ત્રયમા હિમચદ્રના બધા ૫ પ્રાપ્ત સમૃદ્ધ પ્રશ્નોનું સપાદન કર્યું છે તેમા સાતમા કોશ તરીકે પા ૧-૮ મા અભિધાનચિંતામણિ પરિશિષ્ટ તરીકે આ 'ગેષ' કોશ આપનામા આપે છે એ 'અભિધાનસંગ્રહ' પણ અત્યારે અપ્રાપ્ય છે

સમૃદ્ધ ભાષાના વિદ્વાનોમા અ ચિ તો પ્રચાર સારા પ્રમાણમા હતો અ ચિ ના રધાગના બીજા પર્ગિશિષ્ટ તરીકે ગિનાદેન નામે મુનિએ અભિધાનચિંતામણિશિનેષ નામે વધારે કર્યો હતો આ ત્રયમા કુલ ૧૪૦ શ્લોક છે આજ ભનો શ્લોક અહં ચીનમમસ્તુન્ય ગુરુણામુપદેશત । શ્રીહેમનામમાલા-પિલેષ્ટ મિયતે મયા ॥ અતનો શ્લોક વૈદ્યમેડન્દે ત્રિવસ્તિન્દુર્મિતે । રાવાયપમતૌ । ગ્રન્થોડય નિમમે શ્રીમજ્જિનદેવમુતિવર ॥ આ અત્ય શ્લોકમા કર્તાએ ગ્યનાનો સવત્સર આપ્યો છે-પરંતુ તે સ્પષ્ટ સમજી શકાતો નથી 'અભિધાનસંગ્રહ' અગીઆરમા કોશ તરીકે કોશ-સંગ્રહમા પા ૧-૫ મા તે આપનામા આવેનો છે

૨ અનેકાર્યસંગ્રહ

'અનેકાર્યસંગ્રહ' એ અ ચિ કોશથી જુદા પ્રકારનો કોશ છે તેની ગ્યના અ ચિ પત્રી થયેલી છે-એ હકીકત

તે ગ્રંથના આદિ શ્લોક ઉપરથી દષ્ટિગોચર થાય છે પ્રથમ ચાર શ્લોકમા નમસ્કાર અને ગ્રંથની યોજના વિષે કહેવામા આવ્યું છે

“અહંતોનુ ધ્યાન ધરીને, એક અર્થ સહિત શબ્દોના સમૂહના સંગ્રહને (=અ ચિ ને) જોશે મન્યો છે એવો હું એક સ્વરથી આરભી છું સ્વગ્ના શબ્દોના કાંડ સુધી, અનેક અર્થવાળા શબ્દોનો સંગ્રહ હું રચુ છું (૧)

‘અહીં-આ ગ્રંથમા-આરભમા અભગદિ ક્રમથી અને અતે ક-ગોરેના ક્રમથી યોજના કરવામા આવી છે, પ્રથમ ઉદ્દેશ વચન (એમણે કે જે શબ્દના અનેક અર્થ આપવામા આન્યા છે તે શબ્દ) અને પછીથી અનેક અર્થો આપવામા આવ્યા છે (૨)

“જ્યાં એક રૂઢ અર્થ છે ત્યાં યૌગિષ્ઠ (વ્યુત્પત્તિજન્ય) શબ્દ આપવામા આગ્યો છે, પણ તેના અનેક અર્થ રૂઢ થવા હોય તો યૌગિષ્ઠ અર્થ આપનામા આવે અથવા તો ન પણ આપવામા આવે (૩)

‘પહેલે છૂમ પાડીને જે જુદો અર્થ આમા સિદ્ધ થાય છે તે અહીં બનાવનામા નહિ આવે કાગળ કે તેમ કરીએ તો અર્થનો કાંઈ આરો જ ન આવે ”

૮ અનેકાર્થસંગ્રહ આદિ શ્લોક ૧-૪

ધ્યાત્વાહન કૃતૈવાચલોક્સદોહસમ્પદ

एकस्वरदिपदकण्ठ्या कुर्वेऽनेकार्थसंग्रहम् ॥१॥

અનેકાર્થસંગ્રહમા વસ્તુવિભાગ અને શ્લોકસંખ્યા
નીચે પ્રમાણે છે -

ક્રાંડ	ક્રાંડ-નામ	શ્લોક-સંખ્યા	ટિપ્પણ
૧	એકસ્વરકાણ્ડ	૧૬	
૨	દ્વિસ્વરકાણ્ડ	૫૯૧	
૩	ત્રિસ્વરકાણ્ડ	૭૬૬	
૪	ચતુસ્વરકાણ્ડ	૩૪૩	

અકારાદિક્રમેણાદાવત્ર કાદિક્રમોન્તત
ઉદ્દ્યયચ્ચન પૂર્વં પશ્ચાદર્થપ્રકાશનમ્ ॥૨॥
યત્રૈક એવ સ્તોડર્યો યૌગિકસ્તત્ર દર્શયતે
અનેકસ્મિન્સુ સ્તોડર્યે યૌગિક પ્રોચતે ન વા ॥૩॥
પદાના ભક્તો યોડસ્મિન્નનેકોડય પ્રમાદયતે
પ્રદર્શનીયો નૈવાસૌ તસ્યાનન્યપ્રમજ્જત ॥૪॥

અનેકાર્થને અતે અવ્યયોનો વિભાગ આપવામા આવ્યો છે
અથાવ્યયાનિ વક્ષ્યતે પ્રાગ્વદ્વ સ્વરવ્યમાત્ છે, અને આ અવ્યયવિભા
ગને છેડે ક્રિયાચાર્યશ્રીહેમચંદ્રવિરચિતેડનેનાર્યસંગ્રહેડનેકાર્થશેષ ।
આ અવ્યયવિભાગ અનેકાર્થશેષ તરીકે આ ર્થ ના શેષ ની આકૃષ્ટ
પછીથી મૂકવામા આવ્યો હોય

૫	પञ्चस्वरવાળ	૪૮	
૬.	પદ્મસ્વરવાળ	૫	અનેકાર્થના શ્લોક ૧માં કહ્યા પ્રમાણે અહીં ૫૬- કાંડી પૂરી થાય છે
		૧૭૫૬	
૭	અવ્યયવાળ	૬૦	આ કાંડ 'અનેકાર્થશિષ' તરીકે ઉમેરવામાં આવ્યો છે અભિધાનચિન્તામણિમાં પણ 'શિષ' ઉમેરવામાં આવ્યો હતો તે આપણે પૂર્વે જોયું છે
કુલશ્લોક સંખ્યા ૧૮૨૬			

અભિધાનચિન્તામણિમાં એક અર્થના અનેક શબ્દોનો કોશ આપવામાં આવ્યો છે, જ્યારે અનેકાર્થસંગ્રહમાં એક શબ્દના અનેક અર્થોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે હા ત કો વ્રજગણનિ રવો મયૂરેડગ્ધ્રી ચમેડનિરે । 'ક' ના અર્થ કહ્યા, આત્મા ગવિ, મયૂર અગ્નિ, યમ અને વાસુ થાય છે આ દૃષ્ટિએ અનેકાર્થસંગ્રહ અને અભિધાનચિન્તામણિ એ મન્નેન કોશ એક બીજાના પૂરક છે

અ ચિ ઉપર નોંધ કરતા એમ મતાવનામાં આવ્યું હતું કે તે ગ્રંથ ગૂજરાતી અને અન્ય અર્નાચીન ભાષાઓના શબ્દશાસ્ત્ર ઉપર પ્રકાશ નાખે છે તે જ પ્રમાણે અનેકાર્થસંગ્રહ પણ ગૂજરાતી વગેરે ભાષાઓના શબ્દશાસ્ત્રના અભ્યાસમાં અત્યંત ઉપયોગી ગ્રંથ છે આ સંબંધે નીચેના થોડા ઉદાહરણો જ પૂરતા થશે.

અ સ. ૨.૩૧. ટક્ક - જહ્ન ગૃ ટાગો

અ મં ૨.૩૮૦ હજ્જ - હવ ગૃ હેજ - હેત

અ મ ૨ ૪૭૨ રાજ - નિમ્ન મગડી રાગી - નીચે

અ મ ૩ ૬૨ પુલ્ક - મલમિત્ર ગૃ પુલાવ

અ સ ૩ ૬૭ સરક - મય ગૃ મિરક

અ સ. ૩ ૨૦૦ નિધેણિ - અધિરોહિણી ગૃ નીમગણી

ઉપગના અને ખીજા કેટલાય શબ્દો અ સ મા દષ્ટિગોચર થાય છે અ મ નો એ દષ્ટિએ અનુચિત અભ્યાસ થવો વગેરે છે

અ સ ના ઉપર ઓનાર્ચકસ્વાસ્કૌમુસી નામે એક ટીકા ઉપયુક્ત થાય છે ટીકાના નામનો ઉલ્લેખ ટીકાની પ્રતાવના શ્લોક ૧ માં પણ કરવામાં આવ્યો છે ' પ્રથમ કાંડને છેડેનીચે પ્રમાણે પુષ્પિત છે

સ્વાચાર્યશ્રીહેમચન્દ્રવિરચિતાયામનેકાર્યસ્વસ્કૌમુસીત્યભિધાનાઃ
સ્વોપજ્ઞાનેકાર્યસમગ્રહટીકાયામેકસ્વસ્કૌમુસીત્યભિધાનાઃ પ્રથમ સમાપ્ત ।

આ ઉપરથી ટી. હેમચન્દ્રાચાર્ય પોતે લખી હોય એમ પ્રતીત થાય છે પરંતુ ખીજા કાંડની ટીકાને અન્તે કેટલાક પુષ્પિકાશ્લોક છે-તે ઉપરથી માલમ પડે છે કે હેમચન્દ્રાચાર્યના શિષ્ય મહેન્દ્રસૂરિએ આ ટીકા લખી પોતાના ગુરુના નામ ઉપર ચક્રાવી હતી ૧૦

૮ અ સ આદિશ્લોક ૧

પરમગ્જાનનામ્ય નિર્ગોચાયસમગ્રે

વક્ત્ર્યે નાકામ્નેકાર્યસ્વસ્કૌમુસીમ્ ॥૧॥

૧૦ અ સ દ્વિતીયકાંડની ટીકાને છેડેનીચેના શ્લોકો દષ્ટિગોચર થાય છે

આ દીકાની ગ્યનામા સહાયબૂત બનેલા કાગોનો ઉલ્લેખ
પ્રતાવના શ્લોક ૨-૩ મા કવામા આવ્યો છે

વિશ્વપ્રમથશાશ્વતરમસામરસિહમદ્વદુગ્ધાનામ્
વ્યાદિધનપાલભાગુરિવાચસ્પતિયાદ્યાદીનામ્ ॥

શાસ્ત્રાણિ વીક્ષ્ય શતશો ધન્યન્તરિનિર્મિત નિષ્કટ્થ ચ
લિઙ્ગાનુશાસનાનિ ચ ક્વચિત્તેડનેકાર્થટીકેયમ્ ॥

આ ૪ કાગોનો ઉપયોગ હેમચન્દ્રાચાર્યે કરેલો હોવો નોંધાયે.
બ્યાડિ, ધનપાલ વગેરેનો ઉલ્લેખ અર્થે ની શ્લોકપદ દીકાના
પ્રતાવના શ્લોકામા હેમચન્દ્રાચાર્યે કર્યો છે. પ્રતાવનાના બીજા
શ્લોકામા દીકાની યોજનાનો ધસારો કર્યો છે

યોતાની દીકાની યોજના સુધે આ પ્રતાવના શ્લોક
૮ નીચે પ્રમાણે છે

શ્રીદેવસુરિદ્વિષ્યેણ શ્રીમન્મટેન્દ્રસૂરિણા
ભક્તિનિષ્ઠન ટીકેષ્ઠ તન્નામ્નેવ પ્રતિષ્ઠિત ॥૧॥

મન્મથજ્ઞાનનિવેર્ગુણેરનવધે શ્રીદેવચન્દ્રપ્રભો
શ્રદ્ધે વ્યાકૃતિસીશલ વિન્સતિ ક્યાસ્માદશા સાદશા ।
વ્યાસ્ત્યામ સ્ય તથાપિ ત પુનરિદ નાશ્ચયમન્તર્મન-
સ્તસ્વાન્સપિ સ્થિતસ્ય હિ વય વ્યાસ્ત્યામનુરૂપદે ॥૨॥

યાદ્ય સ્મૃતિગોચરે સમભવદ્ દષ્ટ ન શાસ્ત્રાન્તરે
તત્સર્વં સમદર્શિ ક્રિતુ કતિવિષ્ણો દષ્ટલક્ષ્યા સ્વચિત્ ।
અભ્યૂષા જ્વયમેવ તેષુ સુમુખે ગદ્યેષુ લક્ષ્ય છુધૈ
યસ્માસપ્રતિ તુલ્યકદમલવિયા જ્ઞાન પુત્ર સર્વન ॥૩॥

વ્યુત્પત્તિલિઘ્નિર્ણિતિર્વિપ્રમાર્વપ્રમશનમ્ ।

પ્રયેણ દૃષ્ટ્યન્તો લક્ષ્યમન ચતુષ્ટયમ્ ॥૧૧

અ સં ની એક આવૃત્તિ મને પ્રાપ્ત થયેલી છે તેના ઉપર આધાર ગાળી ઉપરનું બ્યાન આપના યત્ન કરવામા આવ્યો છે

૩. નિઘન્ટુશેષ

શ્રીહેમચક્રાચાર્યે વનમ્પતિઓનો પણ ટ્રાસ બનાવ્યો છે તેને નિઘન્ટુશેષ નામ આપનામા આવ્યુ છે ‘અભિધાનમગ્રહ’ (સ પ શિવદત્ત અને કારીનાથ) મા દ્વારા ૬ તર્ગોક તે સંપાદિત કરવામા આવ્યો છે આ ગ્રન્થનો પ્રથમ શ્લોક

વિહૃતૈર્વાર્થનાનાર્થદેશ્યશબ્દસમુચ્ચય

નિઘન્ટુશેષ યક્ષ્યેઽહ નત્વાહત્પાદપદ્મજમ્ ॥

“એકાર્થક્રાશ (=અભિધાનચિંતામણિ), નાનાર્થક્રાશ (=અને કાર્યસંગ્રહ) અને દેશ્યશબ્દનો સમુચ્ચય (=દેશીનામમાલા) ની રચના કર્યા પછી-અર્હતના પાદપદ્મને નમસ્કાર કરી હું નિઘન્ટુશેષ બોલીશ”

આ શ્લોક બતાવે છે કે નિઘન્ટુશેષની રચના ટ્રાસગચ્છના પ્રવૃત્તિનું ઝેલુ રૂળ છે ‘નિઘન્ટુ’ શબ્દ અત્યંત પ્રાચીન છે ચારકે વૈદિક શબ્દસંગ્રહ ‘નિઘન્ટુ’ ઉપર દીપા દરી તે નિરુક્તા નિરુક્તકાર યાત્રક આ પ્રમાણે કહે છે

॥ હરિ ઓમ ॥ સમાગ્રાય સમાગ્રાત । સ વ્યાખ્યાતવ્ય । તમિમ સમાગ્રાય નિઘન્ટુવ દ્યાચક્ષતે । નિઘન્ટુવ વસ્માજિઆા ઇમે

૧૧. મહેન્દ્રસૂત્રીએ દીકામા શબ્દનો પ્રયોગ બતાવવા મટે જ્યાં જ્યાં પ્રયુક્ત દષાન્તો મળ્યા ત્યાં ત્યાં આપ્યા છે, પ્રેા એચારીએ અવતરણોના અન્યસ્થાનોની સૂચિ આપી છે

भवन्ति । छदोभ्य समाहृत्य समाहृत्य समाग्राता । तं निगन्तव एव
सन्तो निगमनाभिषण्डव उच्यन्त श्रौपनन्यकः । अपि वा आह्वना-
देव स्यु समाह्वता भवन्ति ॥ १२

વૈદિક શબ્દોના સમૂહને આ પ્રમાણે નિષ્ણદ નામ આપ-
વામાં આવેલું, તેજ પ્રમાણે વનસ્પતિના નામોના સમૂહને પણ
નિવદુ નામ આપવાનો ચાલ ધણે ગ્રામીન દત્તો ધનનન્ત
ગિનિધદુ-ગજકોશનિવદુ-સમ્વતીનિધદુ-સ્તુમાનિવદુ વગેરે
અથો અત્યારે દુ'પ્રાપ છે, પરંતુ પૂર્વે પ્રચલિત હતા કદાચ
ધન્વતગિનિવદુ હેમચદ્રની સામે આ અથની ગ્યતા કરતી
પાખને તેમ અનેકાર્થસમૂહની દીકામાં કહેવાયું છે

द्याप्राणि वीक्ष्य सत्त्वो वन्वन्नरिनिर्मित निषण्ड च
लिङ्गानुशासनानि च क्रियतेऽनेकार्थटीकेयम् ॥

અનેકાર્થસમૂહની દીકા શ્રીહેમચદ્રાચાર્યના શિષ્ય શ્રી મહેન્દ્ર-
સુગિએ ગચી હતી તેમની સમક્ષ શ્રીહેમચદ્રાચાર્યનો પુસ્તકસમૂહ
હતો, અને ધન્વતગિના નિવદુઅથનો ઉપેષ તેનું મહત્ત્વ બતાવે છે.

નિધદુશેષના ૭ ગાંડ છપાયેના મળે છે તેની સૂચિ નીચે
પ્રમાણે છે

કોડનંબર	કોડપ્રકાર	શ્લોકસંખ્યા
કોડ ૧	પ્રથમાઞ્ડ	શ્લોક ૧૮૧
કોડ ૨	મુલ્લમકાઞ્ડ	શ્લોક ૧૦૫
કોડ ૩	રત્નાઞ્ડ	શ્લોક ૨૪

કાંડ : ૪ :	શાસ્ત્રકાન્ડ:	લો. ૩૪
કાંડ : ૫ :	તૃણકાન્ડ:	લો. ૧૭
કાંડ : ૬ :	ચાન્યકાન્ડ:	લો. ૧૫

કુલ શ્લોક સંખ્યા ૩૯૬

આ અંથ એક પ્રકારનો વનસ્પતિકોશ (Botanical Dictionary) છે અને વૈદ્યકશાસ્ત્ર માટે અત્યંત ઉપયોગી છે.

નિધંદુઅથો સંખધી ડૉ. બ્યુલ્હર નીચે પ્રમાણે અભિ-
પ્રાય વ્યક્ત કરે છે—“નિધંદુ અથવા નિધંદુશેષ સંખધી
પણ કાંઈ વક્તવ્ય કરવું જોઈએ. એ અંથ એટલો સુપરિચિત
થયેલો નથી. જૈન પંડિતોના સાંપ્રદાયિક કથન પ્રમાણે હેમ-
અંદ્રે નિધંદુ નામના ૭ અંથો લખ્યા છે;^{૧૩} પરંતુ અત્યારસુધી
તેમાંના ત્રણનો પત્તો લાગ્યો છે. એમાંના બે વનસ્પતિઓના
નામની દ્વંદ્વી નોંધા આપે છે. પુરાણા ધન્વંતરિ નિધંદુ અને
રત્નપરીક્ષામાંથી આ અંથોનું અનુકરણ કરવામાં આવ્યું હોય
તો એ ન બનવાજોગ નથી.”^{૧૪}અ. ચિ. કાં. ૪ શ્લો. ૨૬૭ની
સ્વોપશ્ચવિવૃત્તિમાં નિધંદુનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે :
પિપ્પલાદિવૃક્ષજાતીનાં તુ નામશેષોઽસ્સદુપહ્નનિષ્પ્ટોરક્ષસેયઃ । પ્ર. ચ.
શૃંગ ૧૨ શ્લો. ૮૩૭માં આ કાશનો ઉલ્લેખ છે : एकस्थानै-
कार्या देस्या निषण्ड्य इति च चत्वारः । विहिताथ नामकोशाः शुचि-
कवितानटशुपाण्याः ॥ આ પ્રમાણે પ્ર. ચ. ને મતે પણ હેમા-

૧૩. પ્રો. બ્યુલ્હરનો આ ઉલ્લેખ નિધંદુશેષના છકાંટાને ઉલ્લેખીને
હોય એ સ્પષ્ટ થાય છે.

૧૪. Buhler's Life of Hemacandracharya : P. 37.

ચાર્થે ચાર કોશ રચ્યા ૧ અભિધાનચિંતામણિ, ૨ અનેકાર્થસંગ્રહ, ૩ દેશીનામમાલા અને ૪ નિઘટુએ.

અથને નિઘટુશેષ નામ આપનાતુ કારણ એ જ છે કે વનસ્પતિના શાસ્ત્રીય નામો સંસ્કૃતનામમાલા-અ ચિં મા સકલિત કરી ન દેતા તેને વાચકોની સગવડ અર્થે જુદા ગણ્યા કેટલાક શબ્દો અ ચિંની રચના કરતા તેમા રહી ગયેલા એ પરિશિષ્ટ રૂપે 'શેષ' નામમાલા તરીકે મૂકનામા આવ્યા તેથી રીતે આ નિઘટુશેષ અથવા-નિઘટુ-પરિશિષ્ટ તરીકે વનસ્પતિકોશની રચના હાય ધનવામા આવી

નિઘટુશેષની હાથપ્રતો માટે શ્રી બ્યુલ્લર નોંધ નીચે પ્રમાણે કહે છે 'As regards the Fragments found, see my Report of the Search of Sanskrit Mss 1874/75 pp 6 and the List of the Elphinstone College Collection 1866/68 under Kosh. There is a copy of the Nighantu-S'esh, Dhanya-Kanda, in the Deccan College Collection 1875/77 No 735' ૧૫ ૫ શિવદત્ત અને કાશીનાથ, નિઘટુકોશની હાથપ્રતના સ્થાન માટે 'पुष्पवत्तनस्यपुस्तकवत्' એ પ્રમાણે નોંધ લે છે

આ પ્રમાણે પણ કોશની રચના કરી સંસ્કૃત શબ્દગામ્ત્રને શ્રીહેમચદ્રાચાર્યે મહિત કર્યું પાછળના અનેક ટીપ્પણોએ હેમચદ્રાચાર્યના કોશોના પ્રમાણો ટાક્યા છે હેમચદ્રાચાર્યે સક

લનની દૃષ્ટિએ પણ ઉત્તમ કાર્ય કર્યું છે. ધન્વનગિ, વ્યાડિ કે ધનપા-
લના કોશો કાલક્રમે નષ્ટ થયા છે. પરંતુ હેમચન્દ્રાચાર્યે આ સર્વ
અન્યોનુ દોહન કરી પોતાના કોશોની રચના કરી અને એમના
કોશ-અન્યો અત્યારે આપણી સમક્ષ મોટુંદ છે. એક મદાન ગૂજરાતી
તરીકે હેમચન્દ્રાચાર્યનું જીવનકાર્ય ગૂજરાતને સાગવનમંડિત
કરવાનું હતું ગૂર્જરવિદ્વાનો ગૂજરાતની વિદ્વત્તાથી ગ્યાયેલા અન્યોનું
પરિશીલન કરે-એ હેમચન્દ્રાચાર્યની અભિલાષા હતી આથી
વ્યાકરણની માફક જ કાસમથોની રચના કરી હેમચન્દ્રાચાર્યે
ગૂજરાતની લોકોત્તર સેવા કરી છે

સંસ્કૃતદ્વાયાશ્રય મહાકાવ્ય

દ્વાયાશ્રય-કાવ્યની ગ્યના સ્વોપચ રાજાનુસાસનને દૃષ્ટાત્પુ
ર સગ સમજાવવા માટે શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે કરી હતી પાણિનિના
વ્યાકરણને નિર્દેશિત કરવા માટે, ઈ સ સાતમા સૈકામા
વનભીમા ધરમેન ચોથાના આશ્રય હેઠળ ભટ્ટિએ રામાયણની
કથાને આલેખતુ ભટ્ટિકાવ્ય ગચ્ચુ હતુ ૧ એ જ પ્રમાણે હેમાચાર્યે
દ્વાયાશ્રયકાવ્યની ક પના કરી અને મન્યનસ્તુ તરીકે યૌતુકય
વશની કથા લીધી

દ્વાયાશ્રયકાવ્યમા વીસ સર્ગ છે તેમા મહામન્યના સનગા
લક્ષણો છે જેવા કે સર્ગબંધ સ્તુતર્ણન, સૃષ્ટિવર્ણન વગેરે
સાથે સાથે યૌતુકયવશની જનનગાથાનો પણ તેમા સમાવેશ
કરવામા આ યો છે વળી સિદ્ધહેમચંદ્રાચારણના સૂત્રોના નિર્દેશન
પણ કમશ આ કાવ્યમાથી પ્રાપ્ત થાય છે આ ઉપરથી કેટ
લાકને મતે-વ્યાકરણના સૂત્રોના દાખલારૂપ અને યૌતુકયન
શના કીર્તનરૂપ-એમ બે વ્યાખ્યાની થુમ્તા આ કાવ્ય હોઈ તેને
દ્વાયાશ્રયકાવ્ય એવુ નામ આપવામા આ યુ છે કેટલાકને મતે-

મહાકાવ્યલક્ષણ અને શબ્દલક્ષણ—એમ બે બાબતો આ કાવ્યમાં
અર્થિત કરી દેવામાં આવી છે તેથી તે દ્વાયાશ્રયકાવ્યના નામથી
વિખ્યાત છે. ૨ શ્રી હેમચંદ્રભટ્ટાચાર્યે પોતાના શબ્દાનુશાસનના દરેક

૨. દ્વાયાશ્રયકાવ્ય : ૧ : ૨ : અબચનિવૃત્તનાખીની દીકા : શબ્દા-
નુશાસનેન પ્રધાનોગાધ્યાયેનેન સંસંધિ શબ્દાઃ શિખા દ્વ રમ્યગ્
ચ્યુત્પાદિતા અપિ યાદન્ મહાકાવ્યે લોકવ્યવહાર ય ન વ્યાપારિતા-
સ્તાસ્યમયાડન્યગ્ર વ્યાપહારિકેડ્યે પ્રયુજ્યમાનાનાનિર્ણયસિદ્ધિમાજો
ભવન્તિ—હતિ તે ચત્તિમત્તેયં યગ પ્રયુજ્યન્તે તથા દિદ્માનેય દર્શનાય
તથા સસિદ્ધગદ્સદર્મપુષ્પોત્તરસમૃતાદસ્માદ્વ્યાકરણાપુષ્પરુષાદિયોદ્-
ત્યૈતપ્રયોગપ્રમુનરુઃ કાવ્યશમ્ભિ ગુમ્ભિતઃ મુમતિભિરપિ મુખેન પ્રાપ્તો
ભવતિ—દ્યૈતદર્શમેતચ્છન્દાનુશાસનવિરોધદેતુશ્રીસિદ્ધચક્રવર્તિ-
શ્રીજયસિદ્ધદેવવંશાચરાતવર્ણનાય ચ દ્વાયાશ્રયં શન્દાનુશા-
સનપ્રયોગસંગ્રહસ્વરૂપતયા સર્વકાવ્યલક્ષણલક્ષિતકથા-
પ્રયન્ધસ્વરૂપતયા ચ યથાર્થામિધાનં મહાકાવ્યં
ચિત્તિર્નિન્તઃ ૪૦.....

એત રીતે પ્ર. ચ. શ્રી હેમચંદ્રસૂરિપ્રખ ૫ : શ્લો. ૮૩૬.

લક્ષણસાહિત્યગુણ વિદ્યે ચ દ્વાયાશ્રય મહાકાવ્યમ્ ।

ઉપરનાં પ્રમાણોમાથી એમ ક્ષિત થાય છે કે હેમાચાર્યે
વ્યાકરણનાં લક્ષણ અને મહાકાવ્યનાં લક્ષણનો યોગ સાધી દ્વાયાશ્રય-
કાવ્યની રચના કરી. પરંતુ દ્વાયાશ્રય : સર્ગ. ૧ : શ્લોક. ૨ .

લોકસ્તાલતુરીયાદેઃ શબ્દસિદ્ધિરિવાનઘા

ચૌલુપ્ત્યવશાઞ્ચયતિ નયધર્મવ્યવસિયતિ. ॥

આ શ્લોકમાં ૬વનિ વ્યાકરણશાસ્ત્ર અને ચૌલુપ્ત્યવંશક્રોતિને
છે. મહિલાત નમુભાઈ દિવેદીનો અભિપ્રાય : દ્વાયાશ્રયભાષાંતર.

પાદને છેડે ચૌકુચવસકોર્તનની પ્રશન્તિ લખી છે કે એ જ વિચારનો કાવ્ય માગફતે બહો આ વિન્તાર હોય તેમ લાગે છે છેડતેનો ભાગ કુમારપાલ ગળા થાય છે ત્યાં સુધી આવે છે કુમારપાલના આવેખનમા સર્ગ ૧૬-૨૦ જોડો ભાગ લેવામા આવ્યો છે. દ્વાયાશયકાવ્યનો આરભ સખ્દાનુશાસન પૂરુ થયા પછી તરત જ કરવામા આવ્યો હોય તે અમલવિત નથી

પ્રસ્તાવના પા ૩૦ “ દ્વાયાશય સખ્દનો અર્થ જે આશય એટલે આધાર એટલે જ થાય છે, જે વ્યાકરણ તથા ઇતિહાસ જે આધાર જેને શયવામા લીધેના તેનો અન્ય તે દ્વાયાશય ”

આજ મુદા ઉપર પ્રો વિટ્ઝીટઝે તદ્દન બ્રાન્તિમૂલક વિચાર નોંધ્યો છે જુઓ Bühler's Life of Hemacandracarya Foreward by Prof Winternitz P. viii ‘As a poet, as a historian in some way, and as a grammarian, Hemacandra proved himself in the one epic poem Kumarpala-Carita, also known as Dvyasya-kavya, because it is written in two languages, Sanskrit & Prakrit. The poem describes the history of Chalukyas of Anhilwada and more especially of Kumarpala, the author's great patron, but at the same time it is intended to illustrate the rules of his own Sanskrit and Prakrit grammar.”

વિચારણીવ વાચક ઉપરના વિધાનની બ્રાન્તિમૂલકતા જોઈ શકો.

૩ સિદ્ધજેમના પ્રત્યેક પાદની પ્રશસ્તિરૂપ પાત્રોસેય શ્લોકો અમેજી ભાષાતર સહિત Bühler's Life of Hemacandracarya (Singha Series) P. 73-80 ઉપર આપવામા આવેલા છે

કદાચ મિદ્ધગજની પ્રેરણાથી પણ તેમણે આ કાવ્યનો આગલ
કર્ચો હોય અને મિદ્ધગજની જીવનગાથા મુધીનો ભાગ, સર્ગ
૧૪ મુધીનો ભાગ, તેમણે મિદ્ધગજના જીવનકાલ સુરીમા-વિ
સ ૧૧૬૬ મુધીમા પૂર્ણ કર્યો હોય આ માનના માટે એક
વધારે તો કાગળ એ મળે છે કે પ્રાકૃત દ્વાચાત્રયનન્ય કુમારપાલના
ચરિત્રને જ કેવળ આવેખે છે, અને તે એક જીવન પ્રાકૃત
મહાકાવ્ય તરીકે ગણાય છે

દ્વાચાત્રયમહાકાવ્ય યૌનુક્યકુવદીપક મિદ્ધગજના પ્રિય મદમ્ય
અને કુમારપાલના ધર્મશુરુ શ્રોહેમચંદ્રાચાર્યને હાથ લખાયેલું
છે એ કાગળે એ સમકાલીન ઇતિહાસાલેખન તરીકે,
ગૂજરાતના સુવર્ણયુગના ગૌરવતા કાવ્ય તરીકે દ્વાચાત્રય-
મહાકાવ્યનું મૂલ્ય બહુ જ છે તત્કાલીન સમાજના અનેક તરવે
તેમા ઓતપ્રોત છે-તેથી સામાજિક ઇતિહાસ નજરના માટે આ
મહાકાવ્ય અત્યંત મહત્વનું છે ૪ પરંતુ આના કાવ્યોમા ઇતિહાસની
દૃષ્ટિએ કેટલીક ક્ષતિ ગે તે આભાસિક છે ગજનમલામા ઉત્તમ
ગ્યાન ભોગવતો, ગજનતો સમકાલીન કવિ પોતાના ગજનની કે
તેના કુલની અપકર્ષક બામનોનો આમાન્ય રીતે ઉલ્લેખ કરતો
નથી હાખના તરીકે, ગજનીની મોમનાથ ઉપર થયેલી ચાપનો
અને મહાગનો હેમાચાર્યે બીલકુન ઉલ્લેખ કર્યો નથી. કુમારપાલ
ઉપર મિદ્ધગજની અવદૃષ્ટિ થયેલી, અને તેણે નહિ ઈચ્છેલું
કે કુમારપાલ તેનો ઉત્તરધિકારી થાય આ કારણે કુમારપાલના

૪ મહિલાવ નબુખાડ રૂનેલી દ્વાચાત્રય કાવ્યનું ગજનની
લાગત પ્રસ્તાવના પાન ૨૧-૩૧ સામાજિક સ્થિતિ વગેરેનું
દ્વાચાત્રયમાથી ક્ષવિત થતું તાગા તેમને આપ્યું છે

વિનાશ માટે સિદ્ધરાજે પ્રયત્નો આદરેલા; અને કુમારપાલને ગૂજરાતની બહાર ભટકવું પડેલું; આ બાબતનો હેમાચાર્યે ખીલ-કુલ ઉલ્લેખ પણ કર્યો નથી કે દૂર દૂરથી સૂચક એવા શબ્દોનો પણ ઉપયોગ કર્યો નથી. અજયપાલના મંત્રી યશ:પાલના મોહરા-જપરાજ્યનાટકમાં કુમારપાલના ભટકવાના ઉલ્લેખો મળે છે એટલે એ અતિહાસિક સત્ય નો છે. ૪ આ પ્રમાણે વક્રન્ય-ભાગ—Suppression—આ પ્રકારનાં વંશપ્રીત્તનકાવ્યોનું ઇતિહાસ તરીકે મૂલ્ય પરિમિત કરે છે.

મહાકાવ્ય તરીકે નાપડના ગૌરવને વધારનારા કેટલાક જીવનના બનાવોને કવિ પસંદ કરે છે; અને તે બનાવોને તેજસ્વી બનાવવા માટે કવિ પોતાની શક્તિનું તેજ તેને અર્પે છે. આલંકારિકાએ તેને માટે નિયમો પણ નક્કી કર્યા છે. રૂદ્ર જથ્થાવે છે.

તત્રોત્પાદે પૂર્વં સજ્જમરીર્ગજન મહાકાવ્યે
કુર્ચીત તદનુ તત્સ્યાં નાયકદશપ્રશસા ચ ॥ ૭ ॥
તત્ર ત્રિવર્ગસક્ત સમિદ્દશચિત્રય ચ સર્વગુણમ્ ।
રક્તસમસ્તપ્રદર્તિ મિત્રિગીરુ નાયક ન્યસ્યે ॥ ૮ ॥

૫. વક્ત્ર. પાલકૃતમોહરાજસપ્તય.—અ. ૧. શ્લો. ૨૮. (G.O.S., ૧૫) પા. ૧૯. કુમારપાલને અનુવક્ષીને બોધાયેલો. શ્લોક:

एकौ य सकल कुतूहलितया बभ्राम भूमण्डल
प्रीत्या यत्र पतिवत्त समभवत् साम्राज्यलक्ष्मीः स्वयम् ।
श्रीसिद्धाग्निप्रयोगविधुरमप्रीणयद् यः प्रजाम्
कस्यासौ विदितो न गूर्जस्पतिश्चौडक्यवशञ्चज्ज ॥

मिथित्वारिषाड्यनः सकल राज्यं च राज्यवृत्तं च
 तस्य कदाचिदुपेत शरद्वादि वर्णयेत्सनयम् ॥ ९ ॥
 ग्वायं मित्रायं वा धनार्दि गाधयिष्यन्तस्य
 सुन्यादिपन्यतम प्रणिपक्षं वर्णयेद्भुग्नितम् ॥ १० ॥
 स्वचरुत्तद्दुताद्वा द्रुतोऽपि वा दृण्वतोऽरिपर्याणि
 पुर्यात सदणि राज्ञां क्षोभ क्रोधेद्विचितागिरम् ॥ ११ ॥
 समन्वय सम सचिरनिधिन्य च दण्डसाध्यतां शत्रोः
 त दापयेत्प्रयाण दूत वा प्रेषयेन्मुखरम् ॥ १२ ॥
 अथ नायप्रयाणे नागरिसाक्षोभजनपदाद्रिनदीः
 अटवीकलनसरसीमरुज्जलविद्वीपभुग्नानि ॥ १३ ॥
 स्कन्धावारनिवेश त्रीटां यूनां ययायधं तेषु
 रज्यस्तमय तेषां सनममनयोऽय शश्विनः ॥ १४ ॥
 रजनीं च तत्र यूनां गमात्रसगीतिपानशृङ्गायन्
 इति वर्णयेत्प्रगङ्गात्कथां च भूयो निरग्रीयान् ॥ १५ ॥
 प्रतिनायकमपि तद्वत्तदभिमुखमृष्यमाणमायान्तम्
 अभिदध्यान्वार्यदनाज्जगतोदधस्वित वापि ॥ १६ ॥
 योद्धव्य प्रागरिति प्ररन्धनधुपीतिनिशि कलत्रेभ्यः
 स्ववप विशद्मानान्तेऽशान्दापयेन्मुभयान् ॥ १७ ॥
 सनया घृताव्यूहं सविस्मय युध्यमानयोरुभयोः
 कृत्तूरेण साधु कुर्यादभ्युदय नायकस्यान्ते ॥ १८ ॥^६

આ મહાકાવ્યના સમય (Convention) ના ચોક્કામાં કવિએ નાયકની કાગ્ગીઈ ગોઠવવાની હોય છે, વળી નાયકને ઉપરની ગાથા ૮ : માં બતાવ્યા પ્રમાણે ઉદાત્ત ચીતરવાનો હોય છે—અને ગાથા ૧૮ : માં કહ્યા પ્રમાણે અપ્રત્યક્ અને સારી રીતે નાયકનો અન્તે અભ્યુદય આલેખવાનો હોય છે. આ મહાકાવ્યના સમયની નિયત્રણામાં ઇતિહાસ સુધાર્થ જા્ય મનુષ્ય ગુણુ તેમજ દોષવાળો હોય છે, અને બન્નેયનુ અવિતથ આલેખન એ ઇતિહાસનો હેતુ હોય છે દાખલા તરીકે, ચામુકનુ જીવન, જયસિંહના પિતા કર્ણનું જીવન, વળી મૂકગજનો ગાદી મેળવવાનો પ્રસંગ, વગેરે નાયકની ઉદાત્તતાને દાનિ કરનારા પ્રસંગો હોઈ તેનુ આલેખન કવિએ ૨૧જ દીધું હોય મહાકાવ્યના નિયત્રણને અગે ગજાઓના સમસ્ત જીવનનુ આલેખન—અને સમગ્રલીન સજોગોની ગજા ઉપર થતી અસગ અને ગજાઓના વ્યક્તિત્વથી સમગ્રલીન સજોગો ઉપર થતી અસગનો નોટ—મહાકાવ્યમાં બરોબર ન થઈ શકે એ સ્વાભાવિક છે કવિનુ ધ્યેય મહાકાવ્ય છે બીજો ફરજીયે ચૈલુક્ય વરાનુ ગુણુકીર્તન છે—ઇતિહાસ ખચીત જ નથી. આ કારણથી કાવ્યમાં ઇતિહાસદર્શન આ મર્યાદાઓ ધ્યાનમાં લઈને જ કરવુ ધટે છે

ઉપર બતાવેલી રદ્દતની મહાકાવ્ય સબંધી ગાથાઓમાં વ્યક્ત થતા મહાકાવ્યના સમયને અનુરૂપ દ્વયાશ્રયકાવ્યની ગચના છે પ્રથમ સર્ગમાં અણહિલપુરનુ વર્ણન અને નાયક—મૂવરાજનુ ઉદાત્ત અને ગૌરવ્યક્ત આલેખન કરવામાં આવ્યું છે (સપ્તમાનો રુદ્રટની ગાથા ૭, ૮) સર્ગ બીજામાં સોરઠનો રાજા

આહરિપુ યાત્રાળુઓને પીડા આપે છે—એ વાત સ્વપ્ન મારફતે શંકર તેને જણાવે છે. પ્રભાતનું વર્ણન : જળક અને જોડુલ સાથે મૂલરાજ મંત્રણા કરે છે; અને દંડથી જ રિપુ સાધ્ય છે એમ નિશ્ચય કરી જતે જ સેના સજ્જ કરી તે શત્રુ ઉપર ચઢવાની તૈયારી કરે છે : (સરખાવો રુદ્રટની ગાથા. ૧૧. ૧૨.) પ્રતિનાયક તરીકે આહરિપુનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. (સરખાવો રુદ્રટની ગાથા ૧૬) સર્ગ ત્રીજામાં શરદ્-વર્ણન છે. (રુદ્રટની ગાથા ૯) રાજસભા અને સેનાપ્રયાણનું તથા જંજી-માલીને કઠિ નાખેલા મુકામનું વર્ણન પણ તે જ સર્ગમાં કરવામાં આવ્યું છે. (રુદ્રટની ગાથા ૧૩. ૧૪.) એથા સર્ગમાં આહરિપુનો દૂત દુણ્ડસ આવે છે અને ગર્ભિત રીતે સધિની માગણી કરે છે—પરંતુ મૂલરાજ તેનો સ્વીકાર કરતો નથી. કચ્છનો રાજા લક્ષરાજ અને સિંધુરાજ તેના સહાયક થઈ આવે છે. આહરિપુ બાહર નદીને કઠિ પડાવ નાખે છે (સરખાવો રુદ્રટની ગા. ૧૧). પાંચમા સર્ગમાં શુદ્ધવર્ણન છે. મૂલરાજ લક્ષરાજને મારી નાખે છે; આહરિપુ પકડાય છે—પણ તેની પત્નીઓની વીનવણીથી તેની ટચલી આંગળી કાપી નાખી તે તેને છોડી મૂકે છે. મૂલરાજ પ્રભાસપાટણ જાય છે. શંકરનું પૂજન વગેરે કરી વિજયની ઘોષણાઓ સહિત અણહિલપુરમાં તે પ્રવેશ કરે છે. (રુદ્રટની ગા. ૧૭-૧૮) ઉપરના પાંચ સર્ગના સારમાં, આપણે જોયું કે, મહાકાવ્યના નિયમોને હેમચંદ્રાચાર્ય સરકૃત દ્વાયાશ્રવકાવ્યની રચનામાં સારી રીતે અપનાવ્યા છે. આ પ્રમાણે આખા કાવ્યમાં આ નિયમોનું પાલન બતાવી શકાય.

છઠ્ઠા સર્ગમાં મૂલરાજને ચામુંડ નામે પુત્ર થાય છે. એક

દિવસ મૂલરાજ રાજસભામાં બેઠો છે. દેશદેશના રાજાઓની બેઠો આવે છે. લાટ દેશના રાજા દારપે એક હાથી બેટ મોકલ્યો છે. ગજરાજાનિપુણ ચામુંડ તે હાથીને તપાસી તેને અપલક્ષણવાળો જાહેર કરે છે. ચામુંડ લાટરાજ ઉપર ચઢાઈ કચ્વાની પોતાની ઈચ્છા બતાવે છે. મૂલરાજ ચામુંડ સાથે સૈન્યમાં જાય છે ખડિયા ગજાઓ ચામુંડ સાથે હાલમાં મદદ કરવા માટે જાય છે. લાટઓએ ગજારાઈ જાય છે. ખડિયા રાજાઓને ભાગ લેવા દીધા વિના ચામુંડ લાટરાજને હરાવે છે. દુહિણી-નવા-સરસ્વતીને કાઠિ મૂલરાજ પોતાના દેહની આહુતિ અગ્નિને આપી દે છે. ૭

સર્ગ-સાતમાં ચામુંડ ગળા થાય છે. તેને વલભરાજ દુર્લભરાજ અને નાગરાજ એમ ત્રણ પરાક્રમી પુત્રો થાય છે. ચામુંડને ગાદીત્યાગ શાથી કરવો પડ્યો-એ કહેવાયું નથી; કારણ કે તેથી કાવ્યના નાયકના ગૌરવની ક્ષતિ થાય. નાયકનો અપકર્ષક દોષ ન આવે તેથી કવિએ ચામુંડના ગાદીત્યાગ ઉપર મૌન સેવ્યું છે. એ કારણ ટીકાકારે પણ જણાવ્યું છે. ૮ ચામુંડના કહેવાથી

૧૧. દ્વયાશ્રયકાવ્ય સર્ગ. ૬. શ્લો. ૧૦૭

અથ પ્રાચી મત્વા દ્રુહિણતનયા શ્રીસ્થલપુરે
વપ્તુ સ્વ હુત્વામ્નૌ મુપિહિતપિનદાપસ્વરા ।
યયૌ રાજે સનુર્દિવમનપિનદાપિહિતધી-
ર્ગ્રહીતુ સ્વર્ગાદપ્યનવિધિનાવક્યમિવ ॥

૮. દ્વયાશ્રયકાવ્ય . સર્ગ. ૭. શ્લો. ૩૧. ઉપર ટીકાકારની નોંધ .

ચામુંડરાજ કિલાતિકામાદિક્રમીભૂત સન્મગિન્યા વાચિણિદેવ્યા

વળમે માળવા ઉપર હુમયો કર્યો પણ ડાઈડ અસાધ્ય વ્યાધિ થયી તે પાઠો કર્યો—અને મગલુ પામ્યો તેના પત્રી તેનો ભાઈ દુર્લભગજ ગાદી ઉપર આવ્યો માગવાડના ગજ મહે- દ્રની બહેન દુર્લભેવીને તેનો ન્યયવગ્મા પ્રાપ્ત કરી ગજ મહેદ્રે પોતાની નાની બહેન નાગગજને પગલાની ગ્તામા વિરોધ કરનારા ગજઓને હગી તેઓ પાટણ પાછા આવ્યા

આઠમા સર્ગમા બીમ,—દુર્લભગજ અને નાગગજના કહે વાથી—ગાદીએ આવે છે તે બહુજ પગકમી છે તેણે મિધુ ગજ ઉપર ચઢાઈ કરી, સમુદ્ર જેના પચનદ્ર આગળ તે આ યો અને તેના ઉપર પુલ બધાવી તે પાગયો મિધુગજ સાથે યુદ્ધ કરી તેને ક્રેદ કરી તે પાઠો કર્યો

નવમા અર્ગમા બીમદેવના સાધિવિગ્રહિ-દામોદરની કુનેહથી એદિગજ અને બીમદેવનુ યુદ્ધ અટક્યું તે બંને વચ્ચે મૈત્રી થઈ બીમદેવ પોતાના નગમા પાઠો કર્યો તેને ક્ષેમગજ અને કર્ણ એમ બે પુત્ર થયા બીમે આત્મસાધના માટે ગન્યત્યાગ કર્યો અને ક્ષેમગજને ગાદી આપવા માડી પણ ક્ષેમગજે તેનો મીઠાગ કર્યો નહિ એટલે કર્ણ ગાદીએ આવ્યો નયકેરીની કુનરી મયણુલાની પ્રતિકૃતિ જોઈ તેને પગલુવાની કર્ણે ઈચ્છા કરી મયણુલા, તેનો ગસાલો અને કીમતી પહેરામણી અણુ હિલ્લપુર આની પહેાવ્યા તેમને ઉતારો આપી, ગજ ગત્રે

राज्यात् स्पेयित्वा क्षुद्रो बभौ राज्य प्रतिष्ठित । आगण ८८१
દીકાકાર નેહા કરે છે એનચ વર્ણવેનાધિકૃતસ્યોપનિવધ્યમાનમનુચિત
મિતિ પિત્રજામાન્ન દત્તનેન સુપિતમ્ ।

તેમની ચર્ચા બેઝા ગયો. મયણુ-લાને જોઈ તે પ્રસન્ન થયો
બીજો દિનમે તેની સાથે ઝળુંનુ લગ્ન થયું

દશમા સર્ગમા કહ્યુંને પુત્ર થતો નથી—તેથી તે અનેક
વ્રત, ઉપનાસ વગેરે કરે છે કેરે લક્ષ્મી પ્રસન્ન થાય છે અને
તેને પુત્રનું સ્વદાન આપે છે નરમા અને દગમા મર્ગમા
મયણુના અને કહ્યુંના સખધની અનેક વાતો નાય ના ગૌર
વને ક્ષતિ ન આવે તે માટે દમાની દીધી હોય—એમ સહવે
છે કાગણુ કે એ સખધી અનેક આખ્યાયિકાઓ પ્રગવોમા
પ્રચલિત થઈ છે આ સર્ગમા વર્ણનપુત્ર વહ્યુંન આપવામા
આવેલું છે

સર્ગ અગીઆગમામા મયણુલા પુત્રને જન્મ આપે છે
તેનું નહ્યુંન છે તે પ્રતાપી પુત્ર થયો, એમ જોશીઓ ભવિ
ખ્યાણી કહે છે જો તેને ગભ્ય સોધી રિગ્ગતની માફક
ગરેવા માડ્યું દેવપ્રમાદની મલાગ ગખનાની જો તેને આચા
કરી પૂર્વજોની રીતિ અનુસરવાતો તેને બોધ આપ્યો. કહ્યું
મર્ગવાસ પામ્યો દેવપ્રમાદે પણ પોતાના પુત્ર ત્રિભુવનપાવને
જ્યસિંહને મોખી, મગ્ગવતીમઠે અમિત્રવરા કર્યો જ્યસિંહ
ત્રિભુવનપ નને પોતાના સગ્ગો જ ગણી તેની સાથે વ્યવહાર
ગખના વાગ્યો

સર્ગ બાગમામા મર્ગગકના પગજવની વાત આવે છે
મિદ્ધપુગના આહણોને જર્મગક ગગગકો હતો આહણોએ
સિદ્ધગગને ફીગાદ કરી સિદ્ધગગ પડે મૈન્ય લઈ તેની સામે
ચડ્યો તેના મૈન્યને એક વાગ તો મર્મગકે છિનલિન કરી
નાખ્યું પગતુ મિદ્ધગગ આગમ પડ્યો એટલે મૈન્ય ભેગુ થઈ

મયુ. જ્યસિંહ અને બર્જા સામગ્રામા આની ગયા દ્વયુદ્ધ
 મયુ. જ્યસિંહે બર્જાને બાધી બદીવાન બનાવ્યો. બર્જાની
 સ્ત્રી પિંગલિકાની યાચનાથી તેને 'જોડો ક્યો' ત્યાગ્યો તે સિદ્ધ-
 ગજની નોકરીમા ગયો અને ધ્યાલ્લોનો ત્રામ મટ્યો

સર્ગ તેગમામા જ્યસિંહના બીજા પગદમનુ વર્ણન
 કે ગત્રીએ નગરચર્યા માટે ફરો ફરો તે સમ્બતીની પેલી
 પાગ ગયો ત્યા તેણે ઇર્ષ્યે બોલતા સાલબ્યુ “તમે કુવામા
 પડ્યો તો હું તમારી પાછળ પડીશ” સિદ્ધગજને શક ગયો
 પાસે જતા તેણે એક નાગપુત્રને તેની પત્ની સાથે લેયો ‘શુ
 હુ ખ છે?’ એમ પુછતા તેણે ક્યુ—“હું પાતાવનિવામી,
 વાસુકિનાગના છટ મિત્ર ગ્લચૂડનો કનકચૂડ નામે પુત્ર હુ
 મારા સહાધ્યાયી દમને ક્યુ ‘હું હેમતમા લવલીલતા લાવી
 આપુ’ મે ક્યુ—‘એમ બને જ કેમ?’ એમ કહી મારી
 પત્નીને મે હોડમા મૂકી હું હોડ હાયો પણ એટલામા મારે
 કાશ્મીગના નાગ હુલડના પૂજન માટે કાશ્મીગ જવાનુ થયુ
 વરુણનુ વગ્દાન પામેલા એ નાગે પાતાવને કુમાડી દેવા માડ્યુ,
 એટલે નાગલોકિએ શત્રુ ટરી કે પ્રતિવર્ષ એક નાગ તેના
 પૂજન માટે કાશ્મીગ આવશે અહીના કુમામા-ઉસ કે-તે જો
 શરીરે લગાડાય તો કાશ્મીગમા દિમની કડી ન લાગે પણ કુવામા
 વગ્ગમુખી માખો કે-એટલે મારી પત્ની મને જના દેતી નથી”
 જ્યસિંહે તેને ઉસ આણી આપી ધીગજ આપી એ નાના નાગ-
 કુમાગને બર્જા સાથે તેણે પાતાલ સહિસલામત મોખ્લી આપ્યો.

ચોદમા સર્ગમા યોગિનીઓને સિદ્ધગજ વગ ટરી—
 તેની કથા આવે કે યોગિનીઓ જનતાને રગ્ગડતી હતી એક

ગત્રે સિદ્ધગજો નગચચાં માટે ફગતા, તેમણે જોઈ જોગણીઓએ કહ્યું કે 'તું અમારી પૂઠે પડ્યો છું ને તારું લયુ નહિ થાય, તું અમને મળિ દેનાર યજ્ઞોર્માને દગારી જોજો' જ્યમિહે કહ્યું, 'હું તેનો પગજ્ય ફગીજ' મોગી મેના લઈ જ્યમિહે યજ્ઞોર્મા ઉપર અદાર્ષ કરી ગત્તામા લિયમેના પશુ તેની કુમકે આવી અવતિને વેગે નાખી-ફાટ તોડનાની તેણે તૈયારી કરી ગત્રે તેણે ત્યાં જોગણીઓને પોતાનું પૂતનું ખનાની પોતે હારે તેવો પ્રયોગ કરતી જોઈ પોતે મહાર પડી સિદ્ધગજો કાલિકાના નેતૃત્વ હે ય યુદ્ધ કરતી જોગણીઓને દગારી કાનિકાઓ પ્રસન્ન થઈને કહ્યું-"તું નિજ્ય પામગે તુવિધ્યુનો અવનાર છે' આ કથા યજ્ઞોર્માને કાને ગઈ યજ્ઞોર્મા અવતિથી નાસી ધાગ ગયો સિદ્ધગજો અવતિનો વિનાશ કરી, ધાગનગરી લીધી અને યજ્ઞોર્માને ફેફ ફેરો

પદ્મમા સર્ગમા જ્યસિદ્ધના ગત્યની અમાપ્તિ ધાર કે જ્યસિદ્ધે કેગનો માર્ગ દુગ્ગન દગાઓ, સિદ્ધપુર્ગમા રુદ્રમહા-લય પૂર્ણ રૂગ યુ અને જોઈ જૈનચૈત્ય મધાન્યુ પુન આતર પગે આવી નોમનાયની તેણે યાના કરી ત્યાં મોમનાથે તેને 'સિદ્ધ' કહી મુનર્ગમિદ્ધિ આપી, અને હુમાગપાલ ગત્ય થયે જોમ કહ્યું પડી તે ગિગનાર ગયો નેમિનાયની પૂજન કરી માર્ગમા વિભીરગ મર્યો તેને ગત્ય આપી તે ગત્યુજ્ય ગયો ગત્યુજ્ય ઉપર કપજનની પૂજન કરી, બ્રાહ્મણોને દાન આપ્યું મિદ્ધપુર સિદ્ધોગતી ગ્થાપના કરી પાછા આવી તેણે મહાજલિમ યજ્ઞોર્મા બધાન્યુ અને તેને મઠે ૧૦૮ સિદ્ધના અને શક્તિના મદિરા કગાન્યા ન્યાપનાગતી પ્રતિમાઓ મધ વગેર મધાન્યા સિદ્ધ

રાજ જયસિંહનો પછીથી સ્વર્ગવાસ થયો.

સિદ્ધરાજનાં કાર્યોમાં ઐતિહાસિક કાર્યકારણતા હેમચંદ્રના વૃત્તાંતમાં ઝાઝી દૃષ્ટિગોચર થતી નથી. ઉલ્લેખ સિદ્ધરાજમાં ચમત્કારશક્તિનું આરોપણ કરવામાં આવ્યું છે.

સોળમા સર્ગમાં કુમારપાલની જીવનગાથા આરંભાય છે. હેમચંદ્રે સિદ્ધરાજ અને કુમારપાલના કડવા સંબંધનો ઉલ્લેખ સરખો પણ કર્યો નથી. સપાદલક્ષના રાજ્ય આવે, અવંતિના રાજ્ય બલ્લાલને કહેણ મોકલ્યું કે 'દક્ષિણના રાજ્યો સાથે મળી તમે ગૂજરાત ઉપર હુમલો કરો. હું અહીંથી તેના ઉપર હલ્લો કરું છું.' કુમારપાલે આ જાણી આત્મ—અને તેની સાથે મળેલા આદ્ય સામે પ્રવાણ આદ્યું. પોતાના બ્રાહ્મણ સેનાપતિ કાકેને તેણે બલ્લાલ સામે મોકલ્યો. કુમારપાલ આણુ આવી પહોંચ્યો. વિક્રમસિંહ પરમાર તેને મળ્યો. બનાસ (=વર્ણાસા) કઠિ કુમારપાલે મુકામ નાખ્યો. આ સર્ગમાં ઋતુવર્ણનની વિપુલતા મૂકવામાં આવી છે.

સત્તરમા સર્ગમાં સેનાના વનવિહાર અને જલવિહારનું વર્ણન આવે છે.

અઠારમા સર્ગમાં કુમારપાલ આત્મને દરાવે છે. આત્મને કુમારપાલ પોતાની લોહશક્તિ વડે હાથી ઉપરથી પાડી નાખે છે. આત્મને મૂર્છા આવે છે. કુમારપાલ તેને મારી ન નાખતાં પોતાના હાથી ઉપર તેને ઉચ્છી લે છે.

ઓગણીસમા સર્ગમાં કુમારપાલ મૃતજનોની સારવાર કરવા રણમૃતિ ઉપર છે. એવામાં આત્મનો દૂત આવ્યો અને પૂર્વવત્ સંબંધ સ્થાપિત કરવા કુમારપાલને યાચના કરી—તેનો

વૃત્તાત આવે છે કુમારપાલે તે યાચનાને ખીકારી, વિશેષમા આવે પોતાની પુત્રી જલ્હણાદેવીને કુમારપાલને આપી ખીજી બાજુએ સેનાપતિ કાકે પણ અરતિના મળ્યાલનો પગજય કર્યો

વીસમા સર્ગમા દ્વયાશ્રયની સમાપ્તિ થાય છે દસાધને ધેગ બદગ વેચના જતા એક માણુમને જોઈ, તે અમારિ-પ્રવર્તન દરે છે જૂડી પ્રતિષ્ઠા, પદ્માગમન અને જતુહિસા માટે શિક્ષા કરમાવે છે અમારિ-પ્રવર્તનને લીધે લોકોને થયેલા નુકશાનના બદલામા, ત્રણ ત્રણ વર્ષ ચાલે એટલુ અન્ન પોતે આપ્યુ, દારુનો ગિવાજ તેણે મધ પાડ્યો બદગને બદલે હોમમા જવ વપરાવા લાગ્યા બીનનાગસનુ ધન ગત્યમા જમ થઈ જતુ પોતાનુ ધન જમ થઈ જવાને લીધે, એક સુદ્ધ ધનાઢ્ય સ્ત્રીને તેણે ગડતી જોઈ આથી ગભ્રએ આવુ ધન ન લેવુ એવા તેણે કાયદો કર્યો કેદારપ્રાસાદની મગમત કગવી અમાત્ય વાગ્બટ માગ્હેતે દેવપત્તનમા મોમનાથનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવો દેવપત્તન અને અણહિલપુરમા પાર્શ્વનાથના ચૈત્ય બંધાવ્યા. વળી શિવે રત્નમા આપી અણહિલપુરમા વસનાની ઈન્છા બતાવી આથી પાટણુમા કુમારપાલેશ્વર મહાદેવનો પ્રાસાદ તગાયો અતે કુમારપાલને સર્વ દેવો આલિંગીદ આપે છે અને રાન્ન સમાપ્ત થાય છે

ઉપર આપણે કાવ્યનો સાર જોયો કાવ્યશાસ્ત્રના નિયમોને અનુસરતુ એ સંપૂર્ણ મહાકાવ્ય છે મહાકાવ્યની મર્યાદાઓમા ચૌનુકયનશની જીવનગાથા સમાવના માટે, વશનાયકોનુ ગૌરવ અપ્રતિહત સાચવવા માટે, સિદ્ધગજ અને કુમારપાલને કોઈ પ્રમાણની એળ ન લાગે તે જોવા માટે-હેમચન્દ્રે કેટલીએ

ખાળતો ત્યજી દીધી છે. નાયકનાં વર્ણનોમાં, તેમનાં કાર્યોમાં અદ્ભુતતા આરોપી નાયકનું ગૌરવ વધારવામાં, ઇતિહાસને કવિ પૂરતો ન્યાય આપી શક્યા નથી. એ આગતમાં સિદ્ધાન્તનાં પરાક્રમેનું કાવ્યમય વર્ણન ધ્યાન ખેંચે છે. આકી કેટલાક બનાવો તેમણે નોંધ્યા છે—તેનો ઇતિહાસમાં ઉપયોગ થઈ શકે.

આલયંદ્રમૂરિ વસન્તવિલાસ મહાકાવ્ય ૧. ૩ : માં નીચે પ્રમાણે જણાવે છે:

ન જાયતે લક્ષણમન્તરેણ તદંકતાના તુ વિનાશમેતિ
કૃપાણધારાઘતયન્કવીના મુદુક્કરા કપિ ચવિત્વરીતિ: ॥

“ વ્યાકરણશાસ્ત્ર વિના તે ઉત્પન્ન થતી નથી; અને તેમાં જ તરબોળ અને તો તે નાશ પામે: કવિઓની એ અપૂર્વ કાવ્યરીતિ તરવારની ધાર ઉપર ચઢવાના પ્રત્યે જોવી અત્યંત મુશ્કેલીએ સાધ્ય અને તેવી છે. ”

ક્ષેમેન્દ્રનો અભિપ્રાય કવિકંઠાલરણ્યમાં નીચે પ્રમાણે છે:

ચસ્ટુ પ્રહસ્યાદમસમાન એવ કપ્ટેન ॥ વ્યાકરણેન નટઃ
તર્કેણ દમ્ભોડનલઘૂમિના ઘાડપ્યવિદ્ધર્મઃ સુચવિપ્રગન્ધૈ: ॥
ન તસ્ય વહ્નત્વસમુદ્ભવઃ સ્પાચ્છિક્ષાવિશેષૈરપિ મુપયુક્તઃ
ન ગર્દભો ગાયતિ શિક્ષિતોડપિ મંદર્શિત પદ્યતિ નાર્કમન્થ: ॥૯

આ અભિપ્રાય કેટલેક અંશે સત્ય છે. કેવલ વ્યાકરણને મુશ્કેલી કાવ્યરચના તરફ અવર્તમાન થવું—એ કાવ્યત્વને હાનિ-

૯. ક્ષેમેન્દ્ર-કવિકણ્ઠમરણમ્ (હરિદાસ સંસ્કૃત ગ્રન્થમાલા : ચૌખમ્બા સીરીઝ ઑફીસ : બનારસ ગ્રંથાંક. ૨૪.) પ્રથમ: સન્ધિ: ।
શ્લો. ૨૨-૨૩.

કારક તો છે જ. પરંતુ આવા આદ્યેષો શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યને સ્પર્શે
એમ નથી. શ્રીહેમચંદ્રાચાર્ય પ્રતિભામંપત્ત કવિ છે—એ તો
અનેક રીતે તેમની કૃતિઓ મારફતે સ્પષ્ટ થાય છે પરંતુ
આકરણ માટે નિદર્શનો ગુણો મહાકાવ્ય રચવાનો તેમનો
આ કૃતિમાં આશય છે. આથી કાવ્યમાં કિલ્લટતા અને મંકુલતા
સ્વાભાવિક રીતે જ આવે. આ બાબત કાંઈ તેમના જેવા પ્રતિ-
ભાશાળી બ્યુત્પત્ત કવિ—આચાર્યની દષ્ટિ બહાર પાડી ન હોય.
આ કારણે આ કાવ્યની કિલ્લટતા કવિની પ્રતિભા—ત્યોતિને ઢહી
પણ કલક લાવનારી ન લેખી શકાય. આવી કિલ્લટતાનાં દૃષ્ટાન્તો
આપણને ઘણે સ્થળે આ કાવ્યમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. દ્વા-
યાશ્રયમાંથી આપણે નીચેનો જ દાખલો જોઈએ :

ન વેદ વિદ્વ વિદ્યાય ન વેત્ય વિદ્યુર્વિદ

નાસ્યાગ્રે વેદ વિદતુર્વિદુઃ કેઽગ્રેતિ નામુવન ॥૮૧॥

શ્વદુર્દશૌ હુતાશ્વાઃ સ્મ વેત્તિ વિત્તો વિદન્યસુમ્

વેત્તિસ વિત્થો વિત્થ વેત્તિ વિદ્ધો વિદ્ધ ઇતીરીણઃ ॥૮૨॥

ન તથાગ્રે વ્રુવન્તિ સ્મ વ્રૂતઃ સ્મ સ્મ વ્રવીતિ વા

નાદુરદ્ધતુરદ્ધપિ ચવાસૌ સત્યમુક્તવાન ॥૮૪॥

ચવાહયુઃ શિશુવિન્દ્રી વ્રૂથઃ કૃણ્ણ વ્રવીપિ ચ

બ્રહ્મન્નાત્ય તથાસાવિન્યાસ્યત્ત દિપિ નારદઃ ॥૮૪॥^{૧૦}

ઉપરના શ્લોકોમાં કવણ વિદ્ ગ. ૨. પરસ્મૈ. વ. કા.

તથા વ્રૂ ગ. ૨. પરસ્મૈ. વ. કા. નાં રૂપો સમાવવાને પ્રયત્ન
કરવામાં આવ્યો છે. કવિપ્રતિભામાંથી કાંઈ અલોકસામાન્ય

જ્યોતિર્ભાનના કે પછી અર્થની ધનતા ઉપગના શ્લોકમાથી પ્રતીત થતી નથી આ ઉપગન કેળવેલ અથગે વ્યાકરણ ઉપગના અભિનિવેશને લીધે કવિ અત્યન્ત અપ્રપ્ત પણ બની જાય છે

જાત્વસીયિપિગતિ ન કથિદ્યન્તિય મિતિમુતીહ યનેષ્ટમ
દ્રાસ્વરાયપરનામઝાવેસ્વરાયવવદ્ઘિરમૂન ॥^{૧૧}

“અર્થથી ખીજા (=અન્યનથી) ગરૂ તથા નામધાતુને એક સ્વરવાળો અન્યન જેમ યથેષ્ટ દ્વિત્વને પામે છે, તેમ એ ગળા હોતો ત્યારે સર્વની લક્ષ્મી યથેષ્ટ રીતે બેનડી બની-તેથી ગ્રાઇ એક બકરી સગખીની ધનતા કંટુ નથી ”

આ શ્લોકે તો એક દષ્ટાંત તરીકે નોંધ્યો કે-પરંતુ આ પ્રકારના અનેક શ્લોક દ્વાયાશય કાવ્યમા માલુમ પડે કે આવી રચના કાવ્યતત્ત્વને પોષક નથી તેમજ ઇતિહાસદર્શનને પણ ક્ષતિકારક છે દાખના તરીકે, પાટણના વર્ણનમા નીચેનો શ્લોક વાગવાગ ટાકવામા આવે છે:

પ્રાહ્ શૌર્યસ્તૌ પ્રાહ્ન્યાઽઽ પ્રાહ્નમે પ્રાહ્ સમાપિયુ
પ્રાહ્ સત્યે પ્રાહ્ યદ્દર્શન્યા પ્રાહ્ન્યાઽઽસિતો જનઃ ॥^{૧૨}

“અહીંના માણુઓ શૌર્યવૃત્તિ, શાસ્ત્ર, શ્રમ, સમાધિ, સત્ય, યદ્દર્શન અને યદ્દર્શ એ સર્વેમા પ્રથમ છે”

આ શ્લોકમા હ્+ન્, પ્, સ્ ની વૈકરિપક સધિ જેટલી નજરે ચડે છે, તેટલુ પાટણુનુ વર્ણન નજરે ચડતુ નથી પ્રારના અનેક વાર ઉલ્લેખમા વ્યાકરણની અભિપ્રેતતા વધારે તરી

૧૧ દ્વાયાશય સર્ગ ૮ શ્લોક, ૩૦

૧૨ દ્વાયાશય સર્ગ ૧. શ્લોક ૯૪

આવે છે. ઇતિહાસ કે કાન્ય તરફની દષ્ટિ અનુષંગી અને મોળા બની જાય છે. આ પ્રકારના અનેક શ્લોકો કેવળ ન્યાયશાસ્ત્રની વિશિષ્ટતા દર્શાવવા ખાતર લખવામાં આવેલા છે—તેને ઇતિહાસના આધારભૂત પુરાવા તરીકે લેવા તે હેતુવાલાસ છે. વ્યાકરણના વિશિષ્ટ રીતે બનેલા શબ્દોનો ઉપયોગ બતાવવા મૂકેલા શબ્દોમાંથી તત્કાલીન સામાજિક સ્થિતિનું તાત્કાલિક બહુ સાવચેતીથી કાઢવું જરૂરી છે.

અભયતિલકગણીની ગીઝ સહિત દ્વાયાશ્રયના બોમ્બે સમ્પ્રદાય સીરીઝ નં. ૬૦, અને નં. ૭૦ તરીકે, નવ પ્રો. એ. પી. કાથવોરેએ સંપાદિત કર્યું છે તેના વીંચ સર્ગોનું સામાન્ય વસ્તુ પૂર્વે કહેનાઈ ગયું છે તેની યોજના નીચે પ્રમાણે છે.

સર્ગ	ગાન	શ્લોક અંખ્યા	વ્યાકરણપ્રશસ્તિના શ્લોકોની સંખ્યા—અને નોંધ
૧	મૂનરાજ વિ. સં. ૯૯૮ -૧૦૫૩	૨૦૧	શ્લોક ૧-૮, પાદ ૭ ને છેડે આપેનો શ્લોક આભીરોનો સામાન્ય ઉલ્લેખ કરી આદિગ્રંથ સાથેના યુક્તનો ઉલ્લેખ કરે છે. બીજા શ્લોકો સામાન્ય રીતે મૂનરાજને અનુલક્ષીને છે.
૨	”	૧૧૦	
૩	”	૧૬૦	
૪	”	૯૪	
૫	”	૧૪૦	

સર્ગ	રાગ	શ્લોક સંખ્યા	વ્યાકરણપ્રશસ્તિના શ્લોકોની સંખ્યા—અને નોંધ.
૬	"	૧૦૭	[સર્ગ ૭ઠ્ઠાના ૭ઠ્ઠા શ્લોકમાં મૂલરાજ ચરસ્વતી કાઠિ અગ્નિમાં દેહોત્સર્ગ કરે છે તેનું વર્ણન છે. ૮૧૪ શ્લોક મૂલરાજની યજ્ઞોગાથા વર્ણવે છે.]
૭	ચામુડ(૧૦૫૩-૧૦૬૬) વલ્લભરાજ (૧૦૬૬) દુર્લભરાજ (૧૦૬૬-૧૦૭૮)	૧૪૭	શ્લોક . ૬ . ચામુડ; શ્લોક ૧૦ . વલ્લભરાજ; શ્લોક : ૧૧ . દુર્લભરાજ, સામાન્ય વર્ણનના આ શ્લોકો છે.
૮	ભીમદેવ (૧૦૭૮-૧૧૨૦)	૧૨૫	શ્લોક ૧૨-૧૬. ભીમદેવે કુંતલદેશ, મધ્યદેશને કબજા કર્યો, મિંધુરાજ અને ચેદીરાજને વશ કર્યા.
૯	ભીમદેવ (શ્લોક. ૧-૭૫)કર્ણ (વિ. સં. ૧૧૨૦-૧૧૫૦)	૧૭૨	શ્લોક : ૧૭ : અત્યંત કામી અને સ્ત્રીઓના ચિત્તને હરણ કરે તેવા કર્ણને વર્ણવામાં આવ્યો છે.
૧૦	કર્ણ	૯૦	
૧૧	"	૧૧૮	શ્લોક ૧૮-૨૫ સુધી સિદ્ધરાજની પ્રશસ્તિ છે. સિદ્ધહેમના
૧૨	સિદ્ધરાજ (વિ.	૮૧	

સર્ગ	ગાળ	શ્લોક સંખ્યા	વ્યાકરણપ્રશસ્તિના શ્લોકોની સંખ્યા—અને નોંધ
	સ ૧૧૫૦ -૧૧૬૯)		આઠમ અધ્યાય સુધીમાં ૩૫ શ્લોક ચૌકુચવશકીર્તનના છે
૧૩	"	૧૧૦	
૧૪	"	૭૪	
૧૫	"	૧૦૪	[સિદ્ધગાળ માટે કુલ શ્લોક ૩૮૯
૧૬	કુમારપાલ (વિ સ ૧૧- ૬૯-૧૦૨૬)	૬૭	૫૮૦ શ્લોકો કુમારપાલ માટે]
૧૭	"	૧૩૮	
૧૮	"	૧૦૬	
૧૯	"	૧૩૭	[સરસ્વત દ્વયાશ્રય કાવ્યમાં કુલ ૨૪૩૫ શ્લોક છે]
૨૦	"	૧૦૨	

કવિએ વ્યાકરણના નિયત્રણો પોતાની પ્રતિભાના ઉત્ક્રાંતિ ઉપર મુક્યા છતાં પણ દ્વયાશ્રયમાં કવિની કૃપના અને મૃદુતા નથી એમ નથી ત્રિષ્ટિતનાગપુરુષચરિતમાં તો તેમનું કવિત્વ અને ઉર્ધ્વગામિત્વ અનુપમ છે. દ્વયાશ્રયની મુસ્તેલીએ વ્યાકરણનો કવિત્વ સાથે મેળ લાવવામાં ઉપચિત થયેલી છે આ છતાં પણ હેમચંદ્રાચાર્યનું મૂળગતી તરીકે ગૌરવ, ધાર્મિક સંકુચિતતાનો અભાવ અને એક સાહિત્યાચાર્યની ઉચ્ચાશથી લાવના કાવ્યમાં અનેક રચને ઉપસી આવે છે દાખલા તરીકે, સર્ગ ૧ ૨૨-૨૪

“અહીં આકાશ અને પૃથિવીને પાવન કરનારી, પાપમાત્રનો નાશ કરનારી, ઉર્વાગ્નિને સમુદ્ર તરફ કાઢી મૂકનારી, વિખ્યાત ઇતિહાસવાળી, ગાયોને ઉપયુક્ત, તેમ નાવ ફરી શકે એવા અગાધ જળવાળી—સહ્યાપુત્રી સરસ્વતી વહે છે. (૨૨)

“બળદગાડીમાં બેઠેલા પોતાના બળદની, કે નાવમાં બેઠેલા પોતાના નાવની, પણ અહીં દરકાર કરના નથી; તેમનાં ચિત્ત કાપણી કરનારી અંગનાના સુગીતમાં લીન છે. (૨૩)

“અહીં શ્રાદ્ધપક્ષમાં ગૃહિણીઓ ઘરની જળામાં રહીને, ગાય બળદ આદિને આનંદ આપનારી લીલી બૂમિને, તેમ ઇન્દ્રિયોને શાંત કરનારી નદી (સરસ્વતીને) નિહાળે છે.” (૨૪)

અથવા તો, સર્ગ. ૨: ૧૫-૧૬.

“હાલે, બા, તમે સૂતાં નહિ હો એટલે તમને આગસ આવે છે, ને અમે તો બેન સૂતેલાં તે ફરકડીની પેડે ફરીએ છીએ. તમે તો ખરેખરાં વહાલાં એટલે તમારા પતિ તમારી પાસે આવેલા; તમે ખરાં સુકામળ તે તમને સૂર્યનો તાપ પણ પીડા કરે, ને અમે તો બાપા કંઈ એટલે અમને એ ન નડે—એમ પ્રાત કાલે સખીઓ પરસ્પર કાકૃક્ષિતથી વહે છે.”

આ ઉપરાંત સમકાલીન સામાજિક સ્થિતિ ઉપર પણ આ કાવ્ય ઘણા પ્રકાશ નાખે છે. દા. ત. સર્ગ ૩: ૧૯૦. ૯.

“અતિયૌવનમદે જરા પણ ઊણા નહિ એવા ગામડીઆ, ગેડીદડા રમતાં ઊડીને વાગેલા દડા વડે કાણા થપેલા, ને ગેડીથી પગે ખોડંગતા—એવા પરસ્પર મુકામુકી કરીને કલહ કરે છે.”

“ અતિમુદર વેષ ધારણ કરેલા ગોપ, પોતાનાથી એક માસે નાના અને નિપુણ વાણી વદના મિત્રો સાથે ગાયોને વસનાના ધ્યાનમાં ગોળ મેળવેલું દૂધ પીએ છે (૩-૯)

અથવા તો, સર્ગ ૩ શ્લોક ૫-૮

“ પાકેલી કાગરનું આનંદપૂર્વક રક્ષણ કરતી ગોપીઓ બધો દિવસ ખૂબ પાડીને ગીત વિસ્તારી રહી છે-એટલે ગાય દોહના જેટલો વખત પણ યાદ પામતી નથી (૫)

“ નનગત્રમાં નનદિવસ પારાયણ પૂર્ણ કરીને, તથા એક કોશ જતા જેટલો કાળ જય તેટલા વખત સુધી આશિર્વાદ મન્ત્ર ઉચ્ચારીને, બ્રાહ્મણ પોતાના યજમાનને ગાય દોહાવાય એટલી વાગ યથાવિધિ અભિષેક કરે છે (૬)

“ સમ તેમ ત્રિપમ એમ ઉભય પ્રકારના ૭૬, અથવા વેદ, તેમને આખો દિવસ લાલુતા છતાં પણ બ્રાહ્મણ બહુકાને તે પાકે થયા નહિ કેમકે તેમના હૃદય ગીત લલગારતી ગોપીના શબ્દથી ભરી ગયા હતા (૭)

“ ધાન્યથી જ અર્થ ઉત્પન્ન થાય છે એમ સમગ્ર વર્ષા-ઋતુના માસ પૂર્વે, અર્થની ઇચ્છા રાખતા પુરોહિત, કૌતુક ત્તલ વડે કરીને ઈંદ્રનો ઉત્સવ વિન્તારે છે (૮)

લગ્નવિધિનું વર્ણન સર્ગ ૯ ૧૬૯

“ કુકુમથી ગેની પાનીઓ વાળો, ઉભયપક્ષના બહુરૂપ શ્રીસમૃદ્ધ, પત્ની ત્યા—તમારા ગીત ગાઈએ, તમને શુદ્ધ સૂતથી પાંકીએ, તમારા આગળ લૂણ ઉતારવા સાફ બિબા રહીએ, તમાગ એવાગણુ લઈએ—એમ ગાતો અને લીવાથી ચાવતો આવ્યો ”

હેમાચાર્યના દિલમાં સમસ્ત ગૂજરાતના ગૌરવને બહલાવવાના મનોરથ છે. કાવ્યમાં રચણે રચણે ગૂજરાતના નામથી અને ગૂર્જર લક્ષ્મીની ભવ્યતાથી તેમનું હૃદય યનગતે છે. તેમનું માનસ મતાંધ નથી; પરંતુ સહિષ્ણુતા, અપૂર્વ સમભાવ અને સમદષ્ટિથી તેજસ્વી બનેલું છે. મહારાજા કુમારપાલ બધાય દેવોનો મહાકાવ્યને અતિ આશિર્વાદ પ્રાપ્ત કરે છે. કુમારપાલેશ્વર મહાદેવનો પ્રાસાદ તે પાટણમાં બધાવે છે, સોમનાથનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવે છે; કેદારનાથની મરામત કરાવે છે અને પાર્શ્વનાથનો પ્રાસાદ બધાવે છે, તથા જૈનધર્મ પ્રત્યે પ્રીતિ ધરાવે છે. વલ્લભરાજ અને સિદ્ધરાજનું આલેખન પણ તેજ પ્રકારનું છે. ગૂજરાતની અસ્મિતાનો પાયો નાખનાર મૂલરાજને શૈવ છે છતાં પણ-વધારેમાં વધારે શ્લોકોથી આ મહાકાવ્યમાં શ્રીહિમચંદ્રાચાર્યે આલેખ્યો છે.

“પ્રસિદ્ધ પદ્યકવર્તી તુલ્ય અહોના રાજાઓએ અહીં, ભગવાન અર્હત, વિષ્ણુ, શંભુ, સૂર્ય, ચંદ્ર, અને કાર્તિકેય એ જ દેવની સ્થાપના કરેલી છે. (૧-૪૪.)

“અહીં શ્રાવકો, હે અર્હત તમેજ સંસારમાં પડેલાંના શિવરૂપ છો, તમે જ વિષ્ણુ છો, તમેજ શ્વહા છો, એમ સ્તુતિ કરતાં બહુ શ્રદ્ધાથી સુંદર વાણી વહે છે.” (૨-૭૮)

ગૂજરાતના વિસ્તારનો અને તેની બુગોળનો તથા ઔતુક્ય રાજાઓએ સ્થાપેલા પોતાના રાજ્યના સીમાડાઓનો ઉલ્લેખ કમળદ્વ આ કાવ્યમાં મળે છે. દાખલા તરીકે મળરાજ પોતાનું નાનકડું રાજ્ય સ્થિર કરી, સૌરાષ્ટ્ર, કચ્છ, અને સિંધુદેશ ઉપર પોતાનો પ્રતાપ જમાવે છે. ચામુંડ બારબને દગાવી, લાટદેશ

ઉપર પ્રભુત્વ મેળવે છે. લાટદેશ તરફ પ્રયાણ કરતી વખતે, મૂળરાજનાં સૈન્ય રાજ્યની હદ શ્રવણતી-સાબરમતી-આગળ અટકે છે. સિદ્ધરાજ માળવાને પૂરેપૂરું દબાવે છે. કુમારપાલના વખતમાં ગૂજરાતનો પ્રતાપ ઉત્તરે સિંધુદેશ અને પંચનદ સુધી દક્ષિણે ડાંકણ અને દ્રાહ્યાપુર સુધી, પૂર્વમાં માળવાના સિમા-ડાઓ સુધી અને પશ્ચિમમાં ઠેક સૌરાષ્ટ્રના છેડા સુધી વ્યાપે છે. દ્વયાશ્રય-મહાકાવ્ય આથીજ કેવળ સોલંકીઓનીજ કીર્તિગાથા નથી, પરંતુ તેટલીજ ગૂજરાતના તેજસ્વી ભૂતકાળની કીર્તિ-ગાથા છે. આ કાવ્યમાં આપણે હેમાચાર્યને એક જૈનાચાર્ય તરીકે નહિ પણ એક મહાન ગૂજરાતી તરીકે જોઈ શકીએ છીએ. કાવ્યના વિભાગોને સમજાવતાં એક સ્થળે ક્ષેમેન્દ્ર જણાવે છે:

પ્રમથ્યઃ સુતરા ન ચ યયાસ્થાન નિવેશિતઃ

નિર્દોષૈર્ગુણસચુક સુરતૈર્મૌલિકવરિભ ॥ ૧ ॥

શાસ્ત્ર કાવ્ય શાસ્ત્રવાન્ય કાવ્યશાસ્ત્ર ચ મેદતઃ

ચતુષ્પ્રકાર. પ્રસરઃ સતા સારસ્વતો મતઃ ॥ ૨ ॥

શાસ્ત્ર કાવ્યવિદઃ પ્રાહુઃ સર્વકવ્યાક્ષલક્ષણમ્

કાવ્યં વિશિષ્ટશબ્દાર્થસાહિત્યમદલટ્ટિ ॥ ૩ ॥

શાસ્ત્રકાવ્ય ચતુર્વર્ગપ્રાય સર્વોપદેશકૃત્

ભટ્ટિભૌમકાવ્યાદિ કાવ્યશાસ્ત્ર પ્રચક્ષતે ॥ ૪ ॥

કાવ્યે રસાનુસારેણ વર્ણનાનુગુણેન ચ

પુર્વોત્ત સર્વટ્ટાના વિનિયોગ વિભાગવિત્ ॥ ૫ ॥

શાસ્ત્રકાવ્યેઽતિદીર્ઘાણાં ટ્ટાના ન પ્રયોજનમ્

કાવ્યશાસ્ત્રેઽપિ ટ્ટાનિ રસાયત્તાનિ કાવ્યવિત્ ॥ ૬ ॥^{૧૩}

૧૩. ક્ષેમેન્દ્રઃ મુદ્રતતિલક-તૃતીયો વિન્યાસ-શ્લો. ૧-૮ (હરિદાસ સંસ્કૃત ૩૫માલા અધ્યાંક, ૨૬).

દ્વાચાત્રય કાવ્ય એ ભટ્ટિકાવ્ય જેવું જ કાવ્ય છે અને તેથી દોષેન્દ્રને દિસાળે તે કાવ્યશાસ્ત્ર કહેવાય. કાવ્યના શબ્દાર્થનું સાહિત્ય અને ઉત્તમ અલંકારોથી પ્રધાન દષ્ટિએ તે મંડિત હોવું જોઈએ; અને બીજી દષ્ટિએ તે મારફતે શાસ્ત્રનું પ્રતિ-પાદન થવું જોઈએ. રસને પોષે તેવાં જાત જાતનાં વર્ણવૃત્તોથી તે સુશોભિત હોવું જોઈએ. આ ગુણો દ્વાચાત્રય કાવ્ય સારી રીતે પુષ્ટ કરે છે.

એક ગૂજરાતી તરીકે, ગૂજરાતના સુવર્ણયુગના વિધાયક પુરુષ તરીકે અને નજરોનજર જોનાર તથા અનુભવનાર તરીકે શ્રી. હેમાચાર્યે આ કૃતિની રચના કરી છે. બંગાળના સેન અને પાલ વંશના રાજાઓની પૂરી વંશાવળીઓ મળતી નથી (પછી ખરા ઇતિહાસની વાત તો દૂર રહી), ત્યારે માળવાના વિદ્યાપ્રેમી પરમાર રાજાઓની વંશાવળી અને કથાનકો ઉપર વિસ્મૃતિનાં જાળાં વળગી ગયાં છે;—ત્યારે ગૂજરાતના રાજવંશોની કડીએ કડી મળે છે, તેના ગૌરવની ગાથાઓ તેના પ્રતિભાવાન મુપુત્રોએ કર્ણપ્રિય કાવ્યોમાં ગાઈ છે, તે કાળના કીર્તિપ્રખ્યાંબો અને તે સમયના રીતરિવાજો હજુ પ્રજામાં જીવંત રહ્યા છે. ગૂજરાતમાં નિરામિષાહારનો સામાન્ય પ્રચાર અર્વાચીન કાળમાં પણ કુમાર-પાલની સ્મૃતિ જીવતી રાખી રહ્યો છે. દારુની વિનાશક ટેવોને દૂર કરનાર કુમારપાલ અત્યારે પણ જાણે જાણત થઈ આપણી સામે ખેલતી રહ્યો છે. દ્વાચાત્રયકાવ્ય આ કારણોને લીધે ગૂજ-રાતની અસ્મિતાનું તેજસ્વી કાવ્ય છે.

પરિશિષ્ટ

નીચેના કોડમાં દ્વયાશયકાવ્યમાં સિદ્ધહેમચાકરણની સંસ્કૃત વિભાગનાં દૃષ્ટાન્તોનો મેળ ખતાવવામાં આવ્યો છે.

સર્ગ	રાગ	સિદ્ધહેમનાં સૂત્રો	નોંધ.
૧	મૂલરાગ	સિ. હે. ૧.૪.૭૮	હેમચ દ્રનાચાકરણ અને પાણિ- નિનાં ચાકરણનાં ભેદ કીણવટથી શ્રી. દત્તાત્રય કાશીનાથ આગાશેએ દ્વયાશયમહાશ્વય Part. II (B. S. S LXXVI) ની સંસ્કૃત પ્રસ્તાવનામાં આપેલા છે તે નિઝા- મુએ ત્યાં લેવા; અહીં તેની ચર્ચા વિસ્તારભયે કરી નથી.
૨	"	સિ. હે. ૨.૨.૩૩	
૩	"	સિ. હે. ૨.૩.૬૨	
૪	"	સિ. હે. ૨.૪.૯૬	
૫	"	સિ. હે. ૩.૧.૧૬૧	
૬	"	સિ. હે. ૩.૨.૧૫૫	હેમચ દ્રનાચાકરણ અને પાણિ- નિનાં ચાકરણનાં ભેદ કીણવટથી શ્રી. દત્તાત્રય કાશીનાથ આગાશેએ દ્વયાશયમહાશ્વય Part. II (B. S. S LXXVI) ની સંસ્કૃત પ્રસ્તાવનામાં આપેલા છે તે નિઝા- મુએ ત્યાં લેવા; અહીં તેની ચર્ચા વિસ્તારભયે કરી નથી.
૭	ચામુંદરાગ વલ્લભરાગ કુસુમરાગ	સિ. હે. ૩.૪.૬૪	
૮	ભીમરાગ	સિ. હે. ૪.૨.૨૫	
૯	લીમરાગ કર્ણરાગ	સિ. હે. ૪.૩.૯૨	
૧૦	કલ્પરાગ	સિ. હે. ૫.૧.૧૧	
૧૧	કર્ણરાગ વયસિંહ	સિ. હે. ૫.૧.૧૭૪	

સર્ગ	રાત્રી	સિદ્ધદેવના સૂત્રો	નોંધ.
૧૨	જયશિલ્પ	સિ હે ૫ ૩.૭૫	
૧૩	"	સિ.હે ૫ ૪ ૪૫	
૧૪	"	સિ હે ૬.૧ ૮૬	
૧૫	"	સિ હે ૬ ૨.૧૨૬	
૧૬	કુમારપાન	સિ હે ૬ ૩.૨૦૫	આ વિભાગ ઉપર Dr. Bah- lor's Life of Hemachandra P 36 "First 14 cantos of the Dvyashraya-Kavya were completed before Jy ૧૨૫૫'s death After V.S 1199 he appears to have pursued his plan... as a private scholar."
૧૭	"	સિ રે ૭ ૧ ૫૫	
૧૮	"	સિ.હે. ૭ ૨ ૮૧	
૧૯	"	સિ.હે ૭ ૩.૧૨૪	
૨૦	"	સિ હે ૭ ૪.૧૦૨	

હયામય કાવ્ય ઉપર અભ્યાસલિપ્ત ગણીની દીકા છે, અને તે દીકાકાર ચાન્દ્રગચ્છમા જિનેશ્વર અને જિનદત્તના હવમા પ્રવર્તમાન થયેલો તે દીકાનું શ્લોકપ્રમાણ ૧૭૫૭૪ શ્લોક છે, તે દીકાકાર ભત્તેજ જણાવે છે: સપ્તદશસહસ્રાણિ શ્લોકા પચ્ચ શતાનિ ચ । ચતુસપ્તતિરપ્યસ્યા વૃત્તે-
ર્માન વિનિશ્ચિત્તમ્ ॥ આ દીકામાથી પણ તે કાળની કટલીક માહિતી મળે છે, અને તે દૃષ્ટિએ આ દીકાનું પરિશીલન પણ આવશ્યક છે. વિ. સ. ૧૩૧૨ માં આ દીકાની રચના પાનણપુરમાં કરવામાં આવી એમ દીકાકાર જણાવે છે

પ્રાકૃતવ્યાકરણ. ૧

આર્યાવર્તની સંસ્કૃતિના જિજ્ઞાસુ માટે પ્રાકૃતનો ઉપયોગ કાંઈ ઓછો નથી. સંસ્કૃતમાં પહેલાં લોકોમાં-જનતામાં-પ્રાકૃતનો જ પ્રચાર હતો. વેદકાલીન સાહિત્યભાષામાં પણ ઉચ્ચારણ અને વ્યાકરણપ્રયોગોના અનેક વિકલ્પો દૃષ્ટિગોચર થાય છે. વેદમાં દૃષ્ટિપથે પડતી સાહિત્યભાષાને પડખે બીજી અનેક દેશભાષાઓ-પ્રાચીનતમ પ્રાકૃતો હતી જ. સાહિત્યિક સંસ્કૃતનાં તરવોને તપા-

૧. પ્રાકૃત વ્યાકરણ : સિદ્ધહેમચન્દ્રશાસ્ત્રાનુસાસનનો અધ્યાય : ૮* વાચકની સગવડ ખાતર સિદ્ધહેમચન્દ્રશાસ્ત્રાનુસાસનના પ્રકરણથી આ ભાગને જુદો પાડી આ પ્રકરણમાં ચર્ચવામાં આવ્યો છે.

૨. મધુસૂદન મોદી : “જૂની ગૂજરાતી ભાષા” કૌમુદી : એપ્રિલ, સને ૧૯૩૭ : પાન ૪૧૭. દા.ત. મૂર્ધન્યકરણ : અવટ, વિમ્બ ધ. ; ઋ > ડ : ઋતુષ > ડતુષ ; મૂઢ < મુહ + ત ; સોઢ < સંહ + ત ; રૂ અને લૂ વચ્ચેનો સભ્રમ વગેરે. કન્દ્રનો ઉચ્ચાર કન્દ્ર વગેરે વેદમાં માવમ પડે છે. Bloch : *Langue de la Marathe* : Introduction § 2; Wackernagel : *Altindische Grammatik* : Teil I : Pp. x-xii

સીએ તો પણ માનમ પડે તેની ગ્યના-ગોળનાની પત્રા-
દૂબિમા પ્રાકૃતોનો પણ સારો ફાળો હતો સગરવતી અને દશ
દેવતીના દોઆળના પ્રદેશમા સમૃદ્ધ લાપાની યોગના વૈદિક
શાખાઓના શિક્ષામ્યાનોમા ધર્મ એમ ટહીએ તો આપણે કાઈ
સત્યથી દૂર જતા નથી કે મહાવીર અને શુદ્ધ બાલ, સ્ત્રી,
મન્દ અને મૂર્ખોને પણ ધર્મજ્ઞાન થાય તેટલા માટે પ્રાકૃતમા
ઉપદેશ કરવો હિતાવહ માન્યો. ૪ આર્યાવર્તના સરસ્વતીમા
જનતાને તેની પોતાની ધરની બોલીમા આ મહાપુરુષોએ
ભાગ લેતી કરી સસ્કૃત નાટ્ય-સાહિત્યમા તો મહારાષ્ટ્રી,
શૌરસેની, માગધી વગેરે પ્રાકૃતો અમુક પ્રકારના પાત્રો બોલે
એવો વિદ્વાન્માન્ય શિરસ્તો નાટ્યાચાર્યો નોધે છે,^૫ અને આપણા

૩ મનુસ્મૃતિ અધ્યાય ૨ શ્લો ૧૭

સરસ્વતીદશદક્ષ્યોર્દેવનયોર્યદન્તરમ્ ।

॥ દેવનિર્મિત વેશ બ્રહ્માચર્યં વિદુર્વૃથા ॥

૪ હેમચન્દ્રાચાર્ય કાવ્યાનુશાસન કારિકા ૧ ઉપરની
દીકમા ટાંચેલો શ્લોક

વાલ્મીકીમન્દમૂર્ખાણા નૃણા ચારિત્રકાલ્પિનામ્ ।

અનુપ્રહાર્યં તત્ત્વજ્ઞૈ સિદ્ધાન્ત પ્રાકૃત કૃત ॥

૫ રામચન્દ્ર અને ગુણચન્દ્ર નાટ્યદષ્ટ (G O S ૧૫૫)

પાન ૧૮ .

દેવાનીચનૃણા પાઠ સસ્કૃતેનાથ જાતુચિત્

મહિષીમત્રિજાપખ્યસ્ત્રીણામવ્યાનચિત્તિનામ્ ॥ ૧૧૨ ॥

વાલ્યપ્લ્લગ્રહપ્રસ્તમત્તલીરૂપયોપિનામ્

પ્રાકૃતેનોત્તમસ્યાપિ દારિદ્ર્યૈશ્વર્યમોહિન ॥ ૧૧૩ ॥

પ્રાચીન નાટ્યકારોએ તે માળ્યો છે પણ ખરો હિંચી કાઢીના સરકારી પાત્રો જ સરકૃત ભાષામાં વાતચીત કરતા સરકૃત નાટકોમાં મૂકવામાં આવેલા જે, જન્યારે સ્ત્રીઓ અને સામાન્ય પાત્રો પ્રાકૃતોમાં જ વાત કરે છે તે સમયમાં પ્રાકૃતો એ સાહિત્યભાષાઓ પણ થઈ ચૂકી હતી હાલની સત્તસર્ધ અનેક પ્રાચીન વિગ્ધોની ગાથાઓને સંગ્રહે છે ગુણાકથે જૃહતકથાની રચના પૈશાચી ભાષામાં કરી હતી અને તેના સરકારો મોમદેવે કથાસંગિતસાગરમાં અને ક્ષેત્રેન્દ્રે જૃહતચ્ચામજરીમાં નોંધ્યા છે એમની કેટલીય વાર્તાઓએ આપણા નાટ્યસાહિત્યને અને આપણા દેશ્યભાષાના આખ્યાનોને સર્જન માટે કથાનકો પણ આપ્યા છે પાદલિપ્તાચાર્યે તગ્ગવતી નામે અતિપ્રસસ્ત કથા પ્રાકૃતભાષામાં લખી હતી અનેક જૈન લેખકોએ પ્રાકૃતને પોતાના ગ્રંથોની ભાષા બનાવી છે કેક ઈસ્વીસન પહેલા અશોકે પોતાની ધર્મલિપિઓનું આલેખન પાલી જેની પ્રાકૃતોમાં જ કરાવવું ચોખ્ખું ધાર્યું હતું પત જલિને અને ખીજ સરકૃત વૈયાકગણોને પણ પ્રાકૃતની આ અસર શિષ્ટ સરકૃતને બ્રહ્મકરશે એમ લાગેલું ^૬ આ રીતે પ્રાકૃત ભાષા-

અત્યન્તનીચમૂતાદૌ પૈશાચી યાગધી ચ વાગ્

શૌરસેની તુ નીચસ્ય દેશોદેશે સ્વદેશગી ॥ ૧૧૪ ॥

આજ પ્રમાણે ભારતનાટ્યશાસ્ત્રમાં, વિજ્ઞનાયના સાહિત્યકર્ષણ વિગેરેમાં વિધાન છે

૬ પતજલિ વ્યાકરણમહાભાષ્ય ખ.૬ ૧ પાન ૧૬
(નિર્ણયસાગર આગૃતિ)

યયૈવ શબ્દજ્ઞાને ધર્મસ્તયૈવાપ્તશબ્દજ્ઞાનેડપ્યધમ । અથવા મૂયાન-
ધમ પ્રાપ્નોતિ । મૂયાસોડપશબ્દા અત્પીયાસ શબ્દા ।

ઓની ઉપયોગિતા તદ્દન સિદ્ધજ છે પ્રાકૃત ભાષાઓના જ્ઞાન સિવાય અર્વાચીન દેશભાષાઓનું ધકતર શાસ્ત્રીય રીતે સમજવું દુર્ધટ છે આમ તેના સરકાગવિષયક મૃત્યુ માટે તથા અર્વાચીન ભાષાઓ સાથેના તેના સબધને યોગે પ્રાકૃતોનો અભ્યાસ આપણે માટે તો અત્યંત આવશ્યક છે વળી હેમચંદ્રાચાર્યના સમયમાં તો પ્રાકૃતોનો અભ્યાસ આવશ્યક હોય જ એમાં આશ્ચર્ય નથી કારણ કે તે કાળે અને તે પહેલાથી પણ જોનારા તો તે સરકાગ-ભાષા હતી જ

પ્રાકૃતો ઉપરાત અપભ્રંશ પણ સાહિત્ય-ભાષાનું સ્થાન મેળની ચૂકી હતી તે ભાષામાં વિપુલ સાહિત્ય ખેડાયું હતું કુવલયમાલામાં ઉદ્ધોતનસુરિએ તેની બરાબરી પ્રાકૃત, પૈશાચી અને સંસ્કૃત સાથે કરી છે લગભગ છઠ્ઠા-સાતમા સૈકામાં પણ અપભ્રંશભાષાનું વ્યાકરણ-સ્વરૂપ નિશ્ચિત થઈ ગયેલું હતું અપભ્રંશ એ પ્રાકૃતભાષાનું અન્ય સ્વરૂપ અને પ્રાચીન દેશ ભાષાઓ સાથે સીધો સબધ ધરાવતી ભાષા આ અપભ્રંશ ભાષાની વિભાગપૂર્વક ચર્ચા હેમચંદ્રાચાર્યે પ્રાકૃતવ્યાકરણમાં કરી છે આ ઉપરાત અપભ્રંશભાષાના વ્યાકરણસૂત્રોના દૃષ્ટાંત રૂપે કેટલાક રોચક દુદાઓ પણ ટાકી એ ભાષાના વિભાગને

પાન ૨૪ વ્રાહ્મણેનાવદ્ય શબ્દો ર્જન । પાન ૨૬ તેડમુરહેલયો
હેલય इति कुर्वन्त परमभूस्तु । तस्माद् ब्राह्मणेन न म्लेच्छित्वं
नापभाषितम्, म्लेच्छो ह वा एव योऽपशब्द । म्लेच्छा मा भूम
इत्यध्येय व्याकरणम् । ૪

■ મનુસૂત્રના મોઢી અપભ્રંશભાષામાં પાન ૮૬-૮૭ ટિપ્પણીમાં ઉદ્ધોતનસુરિની કુવલયમાલા નામે પ્રાકૃતકથામાંથી આ સબધે ઉતારા આપ્યા છે

હેમચદ્રાચાર્યે સમૃદ્ધ અને ગસિક પણ બનાવ્યો છે એની ચર્ચા આપણે પાછળથી હાથ ધરીશું

હેમચદ્રાચાર્યનું પ્રાકૃત-વ્યાકરણ એટલે શબ્દાનુશાસનનો આ-
ક્રમો અધ્યાય હેમચદ્રાચાર્યે પ્રાકૃતના મુખ્ય અરૂપ હેઠળ પ્રાકૃત,
શૌરસેની, માગધી, પૈશાચી તથા ચૂલિકાપૈશાચીની ચર્ચા કરી
છે અને કેવળના ભાગમા અપભ્રંશની ચર્ચા કરી છે સામાન્ય
રીતે વિદ્વાનો આર્યાવર્તના પ્રાકૃતવૈયાકરણોની બે શાખાઓ
સમજે છે પાશ્ચાત્ય શાખાના પ્રાકૃતવૈયાકરણોના વાલ્મીકિના
સૂત્રો ઉપર ત્રિવિક્રમ, લક્ષ્મીધર, સિદ્ધરાજ વગેરેએ દીકા લખી
છે શ્રીહેમચન્દ્રાચાર્ય પણ પાશ્ચાત્યશાખાને અનુસરે છે, અને
પ્રાકૃત ભાષાઓની વિસ્તૃત ચર્ચા તેઓ સિદ્ધહેમચદ્રના આક્રમ
અધ્યાયમા આલેખે છે પૌરુષ્ય શાખાના પ્રાકૃતવૈયાકરણોમા આદ્ય
વરરુચિ છે વરરુચિના સૂત્રો ઉપર ભામહે દીકા કરી છે આ
શાખાના અન્ય પ્રતિનિધિઓ ગમતર્કવાગીશ, માર્કટેય વગેરે
છે પૌરુષ્યશાખાના વૈયાકરણોના પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ આદે
જોની તુલનાત્મક ચર્ચા કૃતા ત્રયી હમણાજ એક ફ્રેચ
વિદ્વાનોએ પ્રચિદ્ધ કર્યા છે ૮ શ્રીશ્વરસન, પીશન હર્નલ વગેરે

૮ આ વિષય માટે સરખાવો Sir A George Grierson
' It is I think certain that there are two distinct
schools of Prakrit Philology in India The first, or
Eastern School, was derived from Vararuci (him-
self an Easterner) and descended from him through
Lankes'vara and Karmas'vara, to Rupas'arma and
Marhandeya The second, or Western School, is based
on the so-called Valmiki Sutra, now extant only in

વિદ્વાનોએ પ્રાકૃતભાષાના વ્યાકરણ માટે વ્યવસ્થિત સંગ્રોધનાત્મક ત્રયો લખ્યા છે. સિદ્ધહેમચંદ્રના આદેશ અધ્યાયની વ્યવસ્થિત આદૃતિ ગદ્યાગ્રહણવાનું પ્રથમ માન પ્રો પીરાને ફાળેજાય છે.

પ્રાકૃતભાષાઓના મૂળ સબધે વિદ્વાનોમા મતભેદ છે કે બાકાગ્રહ પ્રો લાભેન વગેરે તેને અપ્રકૃતના પાછળના સ્વરૂપ તરીકે માને છે, જ્યારે પ્રો પીરાન, પ્રો વાકાગ્રેગન વગેરે પ્રાકૃતના મૂળને પ્રાચીનતમ પ્રાકૃતોમાથી અનવીર્ય થએલી માને છે બીજા મતને અત્યાગ્ર વધારે અનુમોદન મળતુ જાય છે પ્રાચીનોમા પણ ઘણાનો અભિપ્રાય બીજા મતને અનુદૂષી મળે

in much expanded form. From this teaching we descended the grammar of Hemacandra who used a technical terminology of his own, and the works of Trivikrama, Laksmidhar, Simharaja and others, who followed the whole system of terminology found in the expanded Valmiki Sutra." ઉપરના ઉદાગ્ર અને તેના સમયન મટિ જુઓ Jacobi Sankumarekritam Einteitung P. XXV, અપભ્રંશબાણતમા આ બે સ પ્રદાયોની ચર્ચા અને પૃથક્કરણ બાબત M. Shihudulla Les Chants Mystiques de Kumbha et de Saraha Introduction P. 44-54 પૌરસ્ત્યશાખાની વિસ્તૃત ચર્ચા કરવા ફ્રેંચ વિદ્વાની Luigi Nitti-Dolci ના ત્રયો (1) Les Grammaires Prakritis 1938, (2) Le Prakritam-shasanam de Parashottam, 1938 (3) Edition de la Premiere Sakha du Prakrit Kalpitarn de Ramacharan 1938

9 Psychol Grammatik der Prakrit Sprachen (Siddhabemcandram Adhyaya VIII) Teil I, II Halle ૧ • 1877-1880

છે. પ્રાકૃતવૈયાકરણો સંસ્કૃતને સગવડ ખાતર પ્રકૃતિ લઈ પ્રાકૃત ભાષાના આદેશોની સિદ્ધિ કરે છે; ૧૦ તેથી એમ પૂરવાર થતું નથી. કે તેઓ સંસ્કૃતમાંથી પ્રાકૃત ભાષાનો અવતાર થયો એમ માને છે. આ ચર્ચા રસપ્રદ છે પરંતુ અત્રે તેનો આટલો જ ઉલ્લેખ બસ છે.

હેમચંદ્રાચાર્યે ૭ ભાષાની ચર્ચા આક્રમા અધ્યાયના પ્રાકૃત-વ્યાકરણમાં કરી છે; એ ૭ ભાષાઓ તે : ૧ મહારાષ્ટ્રી-જેનો સામાન્ય પ્રાકૃત તરીકે સમસ્ત આક્રમા અધ્યાયમાં ઉલ્લેખ કરાયો છે. ૨. શૌરમેની ૩. માગધીભાષા; ૪. પૈશાચી; ૫. યુલિકા પૈશાચી અને ૬. અપભ્રંશ. આર્ષભાષા-એટલે જૈન આગમમંથોનો-ભાષા એની ચર્ચાનાં નોખાં સૂત્રો આપ્યાં નથી; પરંતુ વૃત્તિમાં અહીંતહીં તેનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. પ્રાકૃતવ્યાકરણનું વસ્તુ નીચે પ્રમાણે છે.

10. આ અભિપ્રાયો માટે Pischol: Grammatik : Einleitung § 6.

સંસ્કૃતને પ્રકૃતિ લઈ પ્રાકૃતની અવતારસિદ્ધિ માટે શિ.દે. ૮. ૧. ૧. પ્રટ્ટિ: સંસ્કૃતમ્ । તન્ન મવ ત્ત આગત્ વા પ્રાહ્નમ્ ।; માર્કણ્દેય: પ્રાહ્નમર્પસ્વ ૧. ૧. પ્રહ્નિ: સંસ્કૃત તન્ન મવ પ્રાહ્ન-મુચ્યતે । ધનિકની ટીકા ધનજય-દશરૂપક ૨-૧૦. પ્રટ્ટિ-સંસ્કૃતમ્ । પ્રટ્ટેરગત પ્રાહ્નમ્ । વગેરે સરખાવે Pischol: Grammatik : Einleitung § 1

૧૧. હેમચંદ્રાચાર્યે ‘મહારાષ્ટ્રી’ એવું નામ મુખ્ય પ્રાકૃતને આપ્યા વ્યાકરણમાં કયાય આપ્યું નથી. ‘મહારાષ્ટ્રી’ તરીકે જાણીતી પ્રાકૃતનો ઉલ્લેખ તેમણે માત્ર પ્રાકૃતથી જ કર્યો છે. ‘મહારાષ્ટ્રી’ નામ દંડીના પ્રસિદ્ધ વચન “મહારાષ્ટ્રાયાં ભાષાં પ્રહૃટં પ્રાહ્નત વિદુઃ । એ ઉપરથી પાછળથી મળ્યું હોય એ સ્પષ્ટ થાય છે. બાકી એ તો મુખ્ય સાહિત્યિક પ્રાકૃત હતી.

પાઠ	કુલ મૂત્ર મુખ્યા	વિષય મૂત્રો	વિષય.
૧.	૨૭૧	૧—૪	પ્રાસ્તાવિક મૂત્રો
	પ્રાકૃત	૫—૧૦	સંધિના નિયમો
		૧૧—૨૫	શબ્દના અન્ત્ય વ્યંજનના વિકારને લગતાં મૂત્રો
		૨૬—૩૦	અનુસ્વાર સંબંધી આદેશો
		૩૧—૩૬	નામની જાતિ સંબંધી આદેશો
		૩૭	વિસર્ગ સંબંધી આદેશો
		૩૮—૪૩	પરચુરણ આદેશો
		૪૪—૧૭૫	સ્વરવિકારો
		૧૭૬—૨૭૧	વ્યંજનવિકારો
૨.	૨૧૮	૧—૭૬	વર્ણક્રમાનુસાર ખાસ શબ્દોમાં સંયુક્ત વ્યંજનમાં થતા ફેરફારો.
	પ્રાકૃત	૭૭—૮૮	સંયુક્ત વ્યંજનના વિકારમાં તેના પ્રથમ વ્યંજનનો કે પછીના વ્યંજનનો લોપ કરવો તે સંબંધી અપવાદો સહિત આદેશો.

પાઠ	કુલ સૂત્ર સંખ્યા	વિષય સૂત્રો	વિષય.
		૮૯—૯૯	દ્વિભાવપ્રકરણ : કેટલાક વ્યંજનો દ્વિભાવ પામી સંયુક્ત બને છે તે સંબંધી આદેશો.
		૧૦૦—૧૧૫	સ્વરભક્તિ અથવા વિશ્લેષનાં ઉદાહરણો.
		૧૧૬—૧૨૪	વ્યત્પયનાં ઉદાહરણો.
		૧૨૫—૧૪૪	સંસ્કૃત શબ્દને સ્થાને મૂકવાના અનિયમિત પ્રાકૃત શબ્દો.
		૧૪૫—૧૭૩	પ્રાકૃતના કેટલાક પ્રત્યયો અને તદ્વિતોને લગતા આદેશો.
		૧૭૪	જે શબ્દો સંસ્કૃત પ્રકૃતિથી સિદ્ધ કરી શકાતા ન હોય તેવા શબ્દો : ગોણાદયઃ । એ એક જ સૂત્રની શૃત્તિમાં અર્થવામાં આવ્યા છે.
		૧૭૫—૨૧૮	પ્રાકૃત અવ્યયો.
૩.	૧૮૨ પ્રાકૃત	૧—૫૭	નામ અને વિશેષણોનાં રૂપાખ્યાનો.
		૫૮—૧૨૪	સર્વનામનાં રૂપાખ્યાનો.

અને નિકટની છે ૧૪ આ દૃષ્ટિએ જોતા હેમચંદ્રાચાર્ય પોતાના પ્રાકૃત વ્યાકરણમાં અપભ્રંશને પ્રધાનતા આપે એ વાસ્તવિક છે જોજના વ્યાકરણ-સમ્બતીકઠાભરણનું પ્રકાશન નિવેદન ગજકીય અથમાલા તરફથી કરવામાં આવ્યું છે તેમાં સંસ્કૃત વ્યાકરણને સાત અધ્યાયમાં સમાવવામાં આવ્યું છે જોજનાકરણનો આઠમો અધ્યાય પરપરા પ્રમાણે પ્રાપ્ત થતો નથી, સભવ છે કે આ આઠમા અધ્યાયમાં જોજે પ્રાકૃત-અપભ્રંશાદિની ચર્ચા કરી હોય મુજરાને હુલાઓ ગચ્ચાનો ઉલ્લેખ એક સ્થળે હેમચંદ્રાચાર્યે કર્યો છે ૧૫

એટલે ગૂજરાત, માગવાડ, માળવા વગેરે અપભ્રંશપ્રિય પ્રદેશો હતા એ ચોક્કસ જ છે ૧૬

૧૪ Tentative Notes on the Grammar of Old Western Rajasthan Indian Antiquary 1914 ff

૧૫ હેમચંદ્રાચાર્ય છદોડનુશાસન ૫૨, ૪૨ અધ્યાય ૬

સુ ૧૧૮ ચઢઢટ ઘાહોહજલ, નયણા કણુવિ સમઘણ ।

इव मुजि रइया दूहडा पचवि कामहु पचसर ॥

૧૬ રાજશેખર વાઘ્યમીમાસા અધ્યાય ૮-૧૦, પા ૪૮-૫૧

गौडोद्या प्रकृतस्था परिचितरुचय प्राकृते लण्देष्ट्या

सापभ्रंशप्रयोगा सफलमस्तुनष्टप्रक्रमादनकाश्च ।

आयन्त्या पारियाना सहदशपुरजैर्भूतमाया भवन्ते

यो मध्ये मध्यदेश निवसति स कवि सर्वभाषानिदण्ण ॥

જોજદેવ સરસ્વતીકઠામરણ ૨ ૧૩

पठन्ति लटम लाट प्राकृत सट

अपभ्रंशेन तुष्यन्ति स्वेन नान्ये

રાજશેખર

પાન ૩૪

અપભ્રંશવ્યાકરણમા કેટલાક વિદ્વાનો જે દેખ—અપભ્રંશોની છાંદ જુએ છે પ્રો પીરાલે આ બતાવવા એક રથજે પ્રયત્ન કર્યો છે ૧૭ ઉપલબ્ધ સાહિત્યિક અપભ્રંશમા શૌરસેની અને મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતોની અસર છે ૧૮ મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતની અસર તો વિપુલ પ્રમાણમા છે—એકે વૈયાકરણો પ્રાપ્ત થતા આ અપભ્રંશ વ્યાકરણના સ્વરૂપને શૌરસેનીમાથી સિદ્ધ કરવાનું જણાવે છે ૧૯ આ વિષય ઘણો જ જટિલ છે અને આપણી ચર્ચાની મર્યાદા લક્ષમા રાખી તે વિષયને આટલે જ રહેવા દેવો ઇચ્છે છે

મહારાષ્ટ્રી, શૌરસેની, માગધી, પૈશાચી વગેરે પ્રાકૃતોના નામો દેશસૂચક નામો છે, વિદ્વાનો આથી સંભાવના કરે છે કે આ પ્રાકૃતો તેમના નામથી નિર્દિષ્ટ થતા દેશોમા બોલાતી હશે આ સિદ્ધ કરવા માટે આપણી પાસે બહુ જ આછા પાતળા પૂરાવા છે એટલે આ મુદ્દાનો નિર્ણય અત્યારની શોધખોળની દૃષ્ટિએ અપૂર્ણ ॥

ધાત્વાદેશોની ચર્ચા અહીં કરી લઈએ એ ઉચિત છે ધાત્વા દેશોના સૂત્રો પાદ ૪ સૂત્ર ૧-૨૫૬ છે ધાત્વાદેશોને આચાર્ય

સુરપ્રવ્રવણાયાથ પઠન્ત્યર્પિતસૌષ્ઠવમ્

અપભ્રંશવદશનિ તે સસ્ત્રુતવચાસ્યપિ ॥

૧૭ Pischel Grammatik Einleitung § 29

મનુસૂત્ર મોહી અપભ્રંશપાઠાવલી ઉપોદ્યાત પાન ૧૮-૧૯, Grue મવિસયત્તલ્લા (GOSAX) P 64

૧૮ સિ હે ૮ ૪ ૩૨૧ પ્રાયોડ્યદ્વિજ્ઞાદ્ યસ્યાપભ્રંશે વિશેષો વક્ષ્યતે તત્સ્યાપિ ક્વચિત્પ્રાકૃતવત્ક્વચિન્દ્યૌરસેનીવચ્ચ નાર્યં ભવતિ ॥

૧૯ સિ હે ૮ ૪ ૪૪૬ શેષશૌરસેનીવત્ । શૌરસેની છાંદના અનેક અપભ્રંશ દૃષ્ટાન્તો ઉપલબ્ધ ॥

કાઈ વિશિષ્ટ ક્રમમાં ચોકચા નથી. કેટલાક ધાતુઓ ચોકચા દેશ્ય ધાતુઓ છે; બ્યારે બીજા ધાતુઓ વર્ણવિકારના (Phonological) અને અર્થવિકારના (Semantical) સામાન્ય નિયમો લાગુ પાડી સંસ્કૃતમાંથી સિદ્ધ કરી શકાય છે. સર બ્લૉજી ગ્રિયરસને પ્રાકૃત ધાત્વાદેશો ઉપર એક લેખ લખ્યો છે : તેમાં પ્રાકૃત ધાતુઓના તેમણે ચાર વિભાગ પાડ્યા છે : (૧) કેટલાક ધાતુઓ, સંસ્કૃતમાં છે તે પ્રમાણે જ કાર્ધપણ ફેરફાર વિના, પ્રાકૃતમાં પણ છે; કેવળ તેમને વર્ણવિકારના નિયમોજ લગાડવા પડે; (૨) કેટલાક ધાતુઓને, સંસ્કૃત ધાતુઓમાંથી વર્ણવિકારના નિયમો લાગુ પાડી, અવતારી શકાય છે; (૩) કેટલાક ધાતુઓ ચોકચા દેશ્ય છે; અને કેટલાક વર્ણવિકારના નિયમોથી ન સમજાવી શકાય તેવા છે; (૪) કેટલાક પ્રાકૃત ધાતુઓ અર્થ-વિકારની દૃષ્ટિએ સંસ્કૃત ધાતુઓ સાથે યોજી શકાય તેમ છે; પરંતુ વ્યાકરણના આદેશોમાં તે ધાતુઓને સમાનાર્થી જુદા જ સંસ્કૃત ધાતુઓના પર્વાય તરીકે નોંધવામાં આવ્યા છે. આ ધાતુઓની ઉપયોગિતા અર્વાચીન દેશ્ય ભાષાઓના અભ્યાસી માટે ઘણી જ છે.^{૨૦}

હુમસમીક્ષાએ અપભ્રંશ-વિભાગમાં નોંધેલા દુહાની ચર્ચા કરી લેવી અહીં ઇચ્છ છે. અપભ્રંશ સૂત્રોની રૂતિમાં લગભગ ૧૭૭ દુહાઓ હુમસમીક્ષાએ નોંધ્યા છે. આ દુહાઓમાં અત્યંત વૈવિધ્ય છે: ૧૮ વીરરસપ્રધાન, ૬૦ ઉપદેશાત્મક, ૧૦ જૈન-ધર્મને લગતા, ૫ પૌરાણિક (૧. રાધાકૃષ્ણનો; ૧ વામનાવતા-

૨૦. Grierson : Memoirs of the Asiatic Society of Bengal Vol. VIII No. 2. 192૬.

રને લગતો, ૧ રામ તથા ગવલુનો અને ૨. મહાભારતને લગતા) બાકીના બધા દુહાઓ શૃંગારગુણને લગતા છે. બે દુહાઓ મુજબને લગતા છે ૨૧ આ દુહાઓ લોકોમાં પ્રચલિત દુહાઓ હોવા બોધ્યે કારણ કે હેમચંદ્રાચાર્યે નોંધેલા કેટલાક દુહાઓ બોધદુના પરમાત્મપ્રકાશમાં, બોજના સગવડીકાલગણમાં, સોમપ્રભના કુમારપાલપ્રતિબોધમાં અને બીજા હેમચંદ્રના સમય પછીના અન્ય ત્રયોમાં સુભાષિત તરીકે નોંધાયેલા માલમ પડે છે. ૨૨ આ દુહાઓમાંના કેટલાક દુહાઓ લોકોક્તિમાં પણ ઊતરેલા દષ્ટિ-માર્ગે પડે છે. આ રીતે દુહાઓમાં વૈવિધ્ય, સુદૃઢતા અને લોકપ્રિયતાના પણ ગુણો દષ્ટિગોચર થાય છે.

દુહાઓમાંથી કેટલીક વાનગી આપની યોગ્ય લાગે છે. મોટા ભાગના દુહાઓ મઝાના છે, પરંતુ અહીં બધાય ટાકી શકાય એવો અનકાશ નથી કેટલાક ટાકીને વાચકને એ બધાય દુહાઓ એક વાર વાંચી જના લગામણુ કરવી એજ યોગ્ય છે

૨૧. Gnan. Bhavan-yattakaha (G O.S.XX) P. 64.

૨૨. મનુમૂર્તિ મોદી 'જૂના ગુજરાતી દુહા' લુધિપ્રકાશ એપ્રિલ-જૂન '૧૯૩૩ પુ. ૮૦. અ. ૨ ૫૫૦ પા. ૧૬૨-૧૮૫ : એ લેખના પુરોવાચનમાં કુમારપાલપ્રતિબોધ, સરસ્વતીકાલગણ, પરમાત્મ-પ્રકાશ, પ્રબોધવિતામણિ, ચતુર્વિંશતિપ્રબોધમાં મળી આવતા દુહા-ઓના-સિદ્ધહેમ ના અપભ્રંશવિલાસમાં મળી આવતા દુહાઓ સાથે-સામ્યની ચર્ચા વિસ્તારપૂર્વક કરવામાં આવી છે. મો. દ દેસાઈ "બેનગુર્જરકવિઓ" ભાગ. ૧. પ્રસ્તાવના પાન. ૧૭. મા સિ. હે. ના બે દુહાઓ હાલ અપભ્રંશ સ્વરૂપમાં કેવી ગીતે મળી આવે છે તે બતાવ્યું છે.

જઠ કેવેઈ પાવીયુ પિટ અફિઆ વુઢુ વરીમુ
પાણિઝ નવદ મરણિ જિરેં સવ્યનેં પદસીમુ ॥

(સિ. હે. ૮. ૪. ૩૯૬. ઉ. ૪.)

“ જો કાઈ રીતે મને મારો પ્રિયતમ મળે તો નહિ કરેલું
અચરજ હું કરીશ; જેમ પાણી નવા માટીના ઘરાવમાં પેસી
જાય તેમ તેના આખા અંગમાં હું પેસી જઈશ.”

જહ સસળેહી તો મુદઅ બહ જીવદ નિષેદ
યિહિં વિ પયારેહિં ગદઅ ધણ ફિ ગજહિ રસ મેહ ॥

(સિ. હે. ૮. ૪. ૩૯૭. ઉ. ૪.)

“ જો એકાળ હશે તો મરણ પામી હશે; અને સ્તેષ
વિનાની હશે તો જીવતી હશે; એ સ્ત્રી બનેય પ્રકારે (મારે
માટે) ગયેલી જ છે : હે દુષ્ટ મેધ, શા માટે તું ગર્જે છે ? ”

ચુઢુહુઝ યુળીહોઈ સદ મુદિ કયોલિ નિહિત્તઝ
સાસાનલજાલદ્ધરનિયમઝ ઘાહમઢિલમનિત્તઝ ॥

(સિ. હે. ૮. ૪. ૩૯૫. ઉ. ૨.)

“ હે મુઝે, ગાલ ઉપર મૂકેલા (તારા હાથના) ચૂડાનો,-
નિસાસાના અગ્નિની આળથી બળી જતાં અને આંસુના નીરથી
(સંચાતાં,-પોતાની મેળેજ ચૂરો ચર્ષ જશે.”

અમ્મીઈ સત્યાવત્સેહિં મુર્ધિ ચિન્તિઝ્ઝ માણ
વિઈ દિદ્દે હલોહલેય કો ચેયદ અપ્પાણ ॥

(સિ. હે. ૪. ૩૯૬. ઉ. ૨.)

“ હે મા, સ્વસ્થ અવસ્થાવાળાં (મનુષ્યો) સુખથી પોતાના

:અભિમાનતી ચિન્તા કરે; પ્રિય નજરે પડતાં, વ્યાકુલતાને લીધે
(મારા જેવી) કેને પોતાની જાતનું ભાન રહે ?”

પુત્તે જાણે કવણ ગુણ અવગુણ કવણ મુણ

જા વાપીમી મુદડી ચમ્પિજ્જહ અવરેણ ॥

સિ. હે. (૪. ૩૯૫ ઉ. ૬.)

“ જો શત્રુ આપીછી ભોંયને દબાવે તો પુત્ર જન્મતાં કા-
યદો શા-ને મરી જતાં ગેરકાયદો પણુ શો ?”

સંદેસ કાદ તુહારેણ જ મગહો ન મિલિજ્જહ

મુહ્ણન્તરિ પિણે પાણિણ પિઅ પિઆમ કિં છિજ્જહ ॥

સિ. હે. (૪. ૪૩૪. ઉ. ૧)

“ જો સમાગમે કરીને ન મળાય તો તારા સંદેશાનો શો
ઉપયોગ ? હે પ્રિય, સ્વમામાં પીધેલા પાણીથી ઝાઝી કાંઈ
ખાસ છીપે છે ?”

સરિહિં સરોહિં ન સરવરોહિ નયિ હજ્જાણવણેહિં

દેસ રવળા હોન્તિ ઘટ નિયસન્તેહિં સુઅણેહિં ॥

સિ. હે. (૪. ૪૨૨. ઉ. ૧૦.)

“ નદીઝોથી, તક્ષાંઝોથી, સરોવરોથી ને વળા ઉઘાનો
અને વનોથી નહિ-પણુ નિવાસ કરતા મનજનોથી, હે મૂખ,
દેશ મુંદર બને છે.”

લેટ્ટય કવ્યમરેહિં નિન્છય કિં વયમ્પહ

અણુરત્તાઝ મત્તાઝ અમ્હે મા ચય સામિઅઃ ॥

સિ. હે. (૪. ૪૨૧. ઉ. ૮.)

“અમે ખરેખર કીડા કરી છે; અમને તમે શું કહો છો ?

હે ગ્વામી, પ્રેમવાળા અમે ભક્ત છીએ, અમને તું ત્યજ ન દે”

गव्यमयकठ नह वि खोणदं

हरि मुद्र सव्यावरण

तो वि इति मर्हि वि रही ।

का सम्पद् सवरिनि नृनयणा नेहि पट्टा ॥

(સિ હે ૪ ૪૦૦ ઉદા ૫)

“ જો કે હવે તો સારી રીતે સંપૂર્ણ આદરથી પ્રત્યેક જણ ઉપર નજર મારે છે—તો પણ તેમની દૃષ્ટિ તો જ્યાં જ્યાં ગધા છે ત્યાં કે, અનેકથી અલક્ષ બનેલા દંડ નયનોને ઢાલે રાખી શકે ”

एवमुद्रग पचहि रुद्रा

तह पचह नि जुअजुअ युद्धा ।

बहिणुए त घर कहि किं नदउ

नधु पुटुम्बउ जप्पणछन्दउ ॥

(સિ હે ૪ ૪૦૦ ઉદા ૧૦)

‘ એક ઝૂંપડી ખાય જણોથી રુધાપલી છે, અને તે પાચની બુદ્ધિ વળી જુદી જુદી ઠ, હે બહેન, હે જ્યાં કુદુબ સ્વચ્છન્દી છે તે વગેરે રીતે સુખી થાય ? ’

આ દુહાઓ તો જ્યાંથી આન્યા ત્યાંથી લીધા છે, છતાં ય ખરેખર એ સુદર કવિતા છે આનાથી ય વધારે સુદર દુહાઓ એમા કે ગૂજગતી અને અપભ્રંશનો નિષ્ઠ સંબંધ કે તેવો જ અપભ્રંશ અને પ્રાકૃતનો નિષ્ઠ સંબંધ છે આથી ગૂજગતીના પ્રત્યેક ઉકા અભ્યાસીએ દેવમયદ્રાચાર્યના પ્રાકૃતવ્યાકરણથી અને તેમની ગૂજગતને ગૌરવ આપતી કૃતિઓના જ્ઞાનથી યચિત ગહેતુ એ ચોખ્ખું નથી

દેશીનામમાલા

સંસ્કૃત વ્યાકરણને શબ્દકોષથી સમૃદ્ધ કરવા અભિધાનચિંતા-
મણિ, અનેકાર્થસંગ્રહ વગેરેની હેમચંદ્રાચાર્યે રચના કરી. તે જ
પ્રમાણે પ્રાકૃત વ્યાકરણને—સિદ્ધહેમચંદ્રના આઠમા અધ્યાયને—પ્રાકૃત
શબ્દકોષથી તેમણે પદ્મલલિત કર્યું. તેમના અંથોની આતુપૂર્વીમાં
'અલંકારચૂડામણિ' ૧ પછી આ કોશની રચના થઈ હતી;
એટલે કે કુમારપાલના રાજ્યકાલ દરમિયાન આ અંથની યોજના
કરવામાં આવી હતી. આ અંથની વૃત્તિમાં કુમારપાલની પ્રશ-
સ્તિની ૧૦૫ હિદાહરણુગાથાઓ આપવામાં આવી છે. ૨ કેટલીક

૧. ખરી રીતે વૃત્તિ માં હેમચંદ્રાચાર્યે 'અલંકારચૂડા-
મણિ' નો ઉલ્લેખ કર્યો છે; પરંતુ સભવ છે કે આવા અંથની
રચનામાં કારિકાઓ સાથે જ વૃત્તિની રચના થઈ હોય. દે. ના. ૧.
૩. ની વૃત્તિમાં એ જ સસ્ટુતાભિધાનશ્લોકોષ્વપ્રસિદ્ધા અપિ ગૌમ્યા લક્ષ-
ણયા વાડલંકારચૂડામણિપ્રતિપાદિતયા શક્ત્યા સંભવન્તિ ।

૨. પ્રો. એનરજી : દે. ના. મા. Introduction : P. xli-
xlii; જો કે કુમારપાલની ગાથાઓ અને સિદ્ધરાજને માટે લખેલી
ગાથાઓ આ ગણતરીમાં સંમિશ્રિત છે; સિદ્ધરાજ માટે લખેલી
ગાથાઓ તે ગણીમાંથી જ છે.

ગાથાઓમાં કુમારપાલનું નામ લેવામાં આવ્યું છે;^૩ કેટલીકમાં તેનો અનિર્દિષ્ટ રૂપે ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે;^૪ અને કેટલીકમાં ચૌલુક્ય તરીકે તેને સંબોધવામાં આવ્યો છે.^૫ એક બાબત આ ગ્રંથમાં ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. સિદ્ધરાજ જયસિંહની

૩. દાખલા તરીકે :

અણતવસમ્ગપયાવયડજાગિયરિડ મુન્નારવાલ ગિવ
ઉપ્પુડિયા તિહુઅણે ઉજ્જમગુજ્જા રમેડ તુહ કિસી ॥

(દે. ના. મા. ૧. ૧૧૪. ઉદા.)

“ત્વરિત પ્રતાપથી જોણે પોતાના શત્રુઓને નીચા પાડ્યા છે એવા હે નૃપ કુમારપાલ, ત્રિભુવનમાં વિસ્તાર પામતી તારી સ્વચ્છ કીર્તિ વિલસે.”

૪. દાખલા તરીકે,

રન્નિવલ્લ ગર્દઓ તરણો રચ્છલિયા ચ દત્તીર્હિ
રજ્જગિયચાનરદ્ધચ્છિયારિમડચ વહતિ તુહ સિવિર।

(દે. ના. મા. ૧. ૧૧૧. ઉદા.)

કહુપિતપાણીવાળી નદીઓ, હાથીઓથી જેની છાત્ર ઉખાડી નખાઈ તેવા જુદા, વાકા બનેલા ધનુષ્યોથી અટકાવી રખાયેલા શત્રુસમૂહ-તારા સૈન્યના પડાવને કહી રહ્યાં છે.”

૫. ચૌલુક્ય તરીકે નિર્દેશનુ દષ્ટાંત :

કસિજ્જદેસલુટ્ટણકદારાગિજ્જમાળકળયાદ
કસાર વ તુહાણ અકારિમ દેસિ ચાલુકક ॥

(દે. ના. મા. ૨. ૨૮.)

“કસિજ્જ (કાકસ્યક નામે પ્રદેશ) દેશ છુટી પખાલ-વાળાઓ મારફતે આણેલા સુવર્ણને જાણે સામાન્ય સીસાનાં પતરાં હોય, તેમ હે ચૌલુક્ય, તુ વિદુન્નનોને આપે છે.”

પ્રશસ્તિગાથાઓ બહુ ઓછી માલમ પડે છે.^૬ આથી કંપના કરી શકાય કે કુમારપાલ રાજ્યમાં સુદૃઢ થયો ત્યાર પછી આ ગ્રંથની ગ્યના આચાર્યે કરી હોય દૂંકમાં, વિ સ ૧૧૯૯ પછી અને વિ સ. તેરમા શતકના આદિ ભાગમાં આ ગ્રંથની યોજના થઈ—એ જ ધૃષ્ટ કંપના તરી આવે છે.

દડી પોતાના કાવ્યાદર્શમાં પ્રાકૃત શબ્દ સમૂહના ત્રણ પ્રકાર બતાવે છે તદ્ભવ, તત્સમ અને દેરી^૭ સમૃતને આદર્શ લઈ પ્રાકૃત શબ્દના સ્વરૂપનો નિર્ણય પ્રાકૃતભાષાના વૈયાકરણો કરે છે આ આદર્શને ધ્યાનમાં ગખતા સંસ્કૃત સાથે અર્થ અને વર્ણુની દૃષ્ટિએ સંપૂર્ણ સામ્ય ધરાવતા પ્રાકૃત શબ્દો તે તત્સમ-સંસ્કૃત-સમ શબ્દો, વર્ણુવિકારથી સમૃતમાથી જેનો અવતાગ સિદ્ધ કરી શકાય તે તદ્ભવ-સંસ્કૃતભવ શબ્દો અને સંસ્કૃત શબ્દો સાથે, અર્થ, વર્ણુ અથવા તેો અર્થ, વર્ણુ બનેઝે કરીને કોઈ પણ રીતે સબધ ન ધરાવતા દેશ્યભાષાઓમાથી સીધા લીધેલા શબ્દો—તે દેશ્ય શબ્દો. સંસ્કૃતસમ શબ્દો માટે કોઈ સનાલ નથી,

૬ સિદ્ધતાજને ઉદયેષી આપેણ દૃષ્ટાવ દે ના ૨. ૪.

તુહ મિયઠ્ઠારીફુદ્ધવદલો વચ્ચરો કયલતુદો

વસરો વ્વ સિદ્ધરવ્વઃ સુદ્ધ વચ્ચરિસકુલ્લણદ્ધ ॥

‘દે નિદ્ધ ન-પતિ, તારી શુભ કટારથી જેનું કપાળ ફરી ગયુ છે એવો, ફૂલ જેવા પેટવાળો બર્બરિક કાટાળી રિંગણીથી સકુવ બનેલી નીમા બળદની માફક આજેગે છે ”

૭ દડી કાવ્યાદર્શ ૧ ૩૩

સંસ્કૃત નામ દૈવી ધાગન્યારૂપાતા મહર્ષિભિ ।

તદ્ભવસ્તત્સમો દેશીત્યેપ પ્રાકૃતન્મ ॥

સંસ્કૃતભવ શબ્દો વ્યાકરણથી સિદ્ધ થાય છે; સવાલ રહ્યો એ-
કલો દેશ્ય શબ્દોનો. આ સવાલના ચોથા ઉત્તરરૂપે જુદા ૪
દ્વાશની હેમચંદ્રાચાર્યે રચના કરી. આ કાથ તે દેશીનામમાલા.^૮

આ ગ્રંથના અભિધાન વિષે વિદ્વાનોમાં મતભેદ છે. હાથ-
પ્રતોમાં પણ મતભેદ છે. કેટલીક હાથપ્રતોમાં આ ગ્રંથનો
ઉલ્લેખ દેશીશબ્દસંગ્રહ તરીકે કરવામાં આવ્યો છે. હેમ-
ચંદ્રાચાર્યે^૯ દે. ના. મા. ૧. ૨. માં ‘દેસીસદ્સંગ્રહો’ (‘દેશી
શબ્દસંગ્રહ’) એવું નામ આપ્યું છે.^૯ કેટલીક હાથપ્રતોમાં
તેનો ઉલ્લેખ દેશીનામમાલા તરીકે કરવામાં આવ્યો છે. ગ્રંથને
અંતે આપેલી ગાથામાં ‘રચણાવલિ’ તરીકે તેનો ઉલ્લેખ
કરવામાં આવ્યો છે.^{૧૦} દેશીશબ્દસંગ્રહ એ નામ બરોબર
સૂચક નથી. કારણ કે શબ્દમાં ધાતુ અને નામ એ બંનેનો

૮. Prof. Banerjee : દે. ના. મા. Intro. P. xlv ff.;
also ૧૦૦ Prof. Pischel & Prof. Ramannujswami :
દે. ના. મા. Intro. P. vii ff.

૯. દે. ના. મા. ૧. ૨.

જીતેસદેસિપરિમલપદ્મવિયકુઝહલાડલત્તેગ

વિરદ્ગ્ગદ્ દેસીસદ્સંગ્રહો વળ્લવમસુહઓ ॥ ’

૧૦. દે. ના. મા. ૧.૭૭ :

દ્ય રચણાવલિણામો દેસીમદ્દાણ સંગ્રહો એસો

વાયરણસેસલેસો રદ્ધઓ સિરિદેમચંદમુણિવદ્ધા ॥

આ શ્લોક પ્રમાણે ગ્રીહેમચંદ્રાચાર્યને ‘રત્નાવલી’ એ નામ
જ અભિપ્રેત છે. પાછળના લેખકોએ-અને હાથપ્રતોએ એ નામ
સ્વીકાર્યું નથી.

સમાવેશ થાય છે દેસ્ય ધાતુઓનો સમ્રત્ત મિદ્દેશના આહમા અધ્યાયમા આપી દેશમા આવ્યો છે ૧૧ અર્થો-સદાલ છે ગોષ્ઠા દેસ્ય નામોને સમ્રદવાનો-એટલે, દેશીનામમાલા એજ નામ અર્થ બાસે છે 'ગ્યણાવર્ણ' નામ આલકારિત્ત છે-નિર્દેશક નથી. યળી 'દેશીનામમાલા' એધુ મથનું નામ પણ સદિન્ધ તો ગુરુ દેજ

૩૦ બુધ્ધરે તેમચદ્રાચાર્યના આ મથ ઉપર આલેપ મુખ્યો છે ૧૨ તેમના કહેવા પ્રમાણે આ મથમા કેવળ દેસ્યગળ્લોનો સમ્રત્ત નથી, પરંતુ સમ્રત્તમન ગળ્લો પણ માથે માથે તેમણે મુજી દીધા છે આલેપ બદુ ત્રીજ રીતે મુખ્યામા આવ્યો છે એનો એજ આલેપ પ્રો ગુણેગે પણ જર્મન વિદ્વાનોને અનુસરી વિમ્ના મુધુર્ક મુખ્યો છે ૧૩ પ્રો માખત આ વિદ્વાનોએ સમગ્રમા ગળ્લી

૧૧ દે ના મા ૧ ૫૭ ૨તિ

તે [ધાતા] ધાતાદાપુ કાચ્ચાનુગાગનેડમ્માભિસ્મતા કી નેટોપતા । ન ચ ધાત્વગ્જાના ધ્વીપુ સમ્રહો યુક્ત । નિદ્ધાધગ્જા ગુવાપ્પદિ દિ દર્શી, સપ્પર્યપપ્પદ ધાતાદેતા । ૫૨૬ ૨૮૫૧૬વાર દે ના મા ૧ ૨૪ યદ્ધપ્પત મિદ્ધાવાગિનસ્તથાપિ ત્વાદિપુ પ્રયોગદર્શના કાચ્ચાદેશવ્વસ્માભિન પટિષ્ઠ દ્યવ્વ નિરસ્સ । , દે ના મા ૧-૧૦ ૨તિ યદ્ધપ્પતે ત્રયાડપિ મિદ્ધાવાચિસ્તથાપિ ત્વાદિપુ પ્રયોગદર્શનાદ્વા ત્વાદેશવ્વસ્માભિન પટિષ્ઠ દ્યવ્વ નિરસ્સ ।

૧૨ Buhler ધાતાગ્જાનમમાલા (Göttingen 1887) Intro P 12-13

૧૩ Gune Introduction to Comparative Philology P 22 Gune Bhavayattakaha (G O S) Intro P 65 etc

હોત તે આ આશ્રેય હેમાચાર્ય ઉપર તેમણે આપ્યો ન હોત હેમચંદ્રાચાર્યનું દષ્ટિમિદુ ભાષાશાસ્ત્રીય શબ્દકોષ ગ્રંથવાનું ન હતું પ્રાકૃતોનો અભ્યાસ તે જાણે આનંદ્ય-ગણુતો હતો વ્યાકરણ અને કાવ્યનો તે અમરે વિદ્યાર્થીઓ મુખપાક કરતા, એ શિક્ષણ પ્રણાલી માટે શિક્ષાગ્રન્થની જરૂર હતી જ પ્રાકૃત વ્યાકરણની ગ્રંથના પત્રી આવો કાંઈ ગ્રંથો હોય તો આનંદ્ય-પાકપુસ્તક ગૂઝર્ગ વિદ્યાર્થીઓને મળી ગ્રંથે આ કરણે તેમણે અને દેશ્ય કાંઈ ભેગા કરી નર્ણકમદષ્ટિએ અનેકાર્થનો પણ મમાવેશ કરી ગાથાગદ્ય દેરીનામમાલાની તેમણે ગ્રંથના ડરી ૧૪ અને સ્થળે તેમણે ઉ નેખ યોં કે કે શબ્દ સમ્પ્રતમાથી અવતીર્ણ થઈ શકે એમ કે—જ્ઞાપ્ય સમ્પ્રતભાષાના અભિધાનકાંધોમા બહુ પરિચિત ન હોવાને કારણે જ તેનો ઉ નેખ આ દેશ્યમ-અહમા ડરેલો કે, કેટલીક વાર પ્રાકૃત ભાષાના પડિતો એમ હે કે કે અમે સમ્પ્રત બાણુતા નથી અમારે તો પ્રાકૃત મમજુ છે આવા પડિતોના સતોષ કાળે પણ જગ પ્રિયમ હોય એના સમ્પ્રતભવ શબ્દોને આ સઅહમા ગ્ધાન આપવામા આન્યુ કે પરપગથી કેટલા સમ્પ્રતભવ શબ્દો દેશ્યસઅહમા મુદવામા આવતા હતા તે પરપગમા ભગ ન થાય તે ખાતર પણ તે શબ્દોની નોધ દેરીનામમાલામા લેનામા આવી કે ૧૫ આ હેતુ લક્ષ્યમા

૧૪ દે ના મા ૧ ૨ વૃત્તિ અને ગાથા

૧૫ દે ના મા ૧ ૧૫ વૃત્તિ 'અમયણિમ્મસ્ય શબ્દસ્યા

મૃતાન્નિગમો યસ્યતિ વ્યુપત્તૌ સત્યમપિ સસ્ટૃતેષ્વપ્રસિદ્ધદેશીત્વમ્ । ૧

૧૨ પૂર્વાચાર્યાપુરોવત્તિહ નિવદ્ધ । ૧ ૨૧ 'અદિહાણ વર્ણના' ।

યથપ્યભિધાનગદ્ય સસ્ટૃતેષ્વપિ દદ્યતે, ત્વાપિ સસ્ટૃતાનમિદ્ગમ-

રાખ્યો હોત, તો દેશીનામમાલામાં સંસ્કૃતભવ શબ્દો અસાચીય રીતે મૂક્યા છે એવો આક્ષેપ ડો. બ્યુલ્લર વગેરેએ હેમાચાર્ય ઉપર મૂક્યો ન હોત. હેમાચાર્યે આવા શબ્દો મૂકવા માટે પોતાનો હેતુ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં દર્શાવ્યો જ છે. તેમ છતાંય અર્વાચીન ભાષાશાસ્ત્ર અને શબ્દાર્થશાસ્ત્ર (Sementics) ની દૃષ્ટિએ એક વિદ્વાને આ શબ્દોની સમીક્ષા કરી છે. કુલ ૩૯૭૮ શબ્દો દેશીનામમાલામાં મૂકવામાં આવ્યા છે: તે શબ્દોના વિભાગો નીચે પ્રમાણે થઈ શકે: ૧૬

તત્સમ શબ્દો :	૧૦૦
ગર્ભિત તદ્ભવ શબ્દો :	૧૮૫૦
સંશયયુક્ત તદ્ભવ શબ્દો :	૫૨૮
દેશી શબ્દો :	૧૫૦૦
	<u>૩૯૭૮</u>

પ્રો. મુરલીધર બેનરજીએ તેમની આવૃત્તિમાં દે. ના. મા. માં નોંધેલી દૃષ્ટાન્તગાથાઓ વિષે પૃથક્કરણાત્મક કોષ્ટક આપ્યું છે. કેટલાક ગ્રીણા પ્રમાદો ન ગણતાં એ કોષ્ટક મોટે ભાગે ખરું છે. ૧૭.

न्यदुर्विदग्धजनावर्जनाथं संगृहीतः । एवमन्यत्रापि सस्कृतभवशब्दसंग्रहे
न्यायोऽभ्युह्यः । १. ३. ये च सन्यामपि प्रकृतिप्रत्ययादिविभागेन
सिद्धौ सस्कृताभिधानकोशेषु न प्रसिद्धास्तेऽप्यत्र निबद्धाः । आ विषय
माटे દે. ના. મા. ૧. ૩. બુઓ.

૧૬. પ્રો. બેનરજી : દે. ના. મા. Intro. P. xxxiii.
૧૭. પ્રો. બેનરજી : દે. ના. મા. Intro. P. xli-Jii.

વર્ગ	શૃંગારગાથા	કુમારપાલને લગતી ગાથા	પરચુરણ	કુલ ગાથા
૧	૭૬	૩૮	૧૯	૧૩૩
૨	૬૬	૧૧	૧૩	૯૦
૩	૩૬	૭	૮	૫૧
૪	૨૫	૧૧	૧૦	૪૬
૫	૩૪	૭	૯	૫૦
૬	૮૩	૧૪	૨૬	૧૨૩
૭	૪૯	૮	૧૯	૭૬
૮	૪૧	૯	૧૫	૬૫
કુલ	૪૧૦	૧૦૫	૧૧૯	૬૩૪

દેશીનામમાલામાં નામસંગ્રહના શબ્દો માટે જ દર્શાત-ગા-થાઓ આપવામાં આવી છે. અનેકાર્થ દેશ્યશબ્દોનો સમાવેશ દેશીનામમાલામાં કરવામાં આવેલો છે. તેની દર્શાત-ગાથાઓ નથી. હેમચંદ્રાચાર્ય તે ન આપવાનું કારણ જણાવતાં કહે છે કે અનેકાર્થ શબ્દો બહુ વિષમ હોવાથી શિષ્ટોની મતિનો વ્યા-મોહ ન થાય તેથી ઉલ્લહરણો આપવામાં આવ્યાં નથી. ૧૮ સરકૃત શબ્દકોષની માફક દેશીનામમાલામાં અભિધાનસંગ્રહ અને અનેકાર્થસંગ્રહ જુદા નથી.

દે. ના. મા. ની વસ્તુસચિ નીચે પ્રમાણે છે :

૧૮. દે. ના. મા. ૧. ૪૬. શ્લોક : इहानेकार्थेषु सन्देहे वैषम्या-
च्छिष्यमतिव्यामोहो मा भूदित्युदाहरणानि नोपादर्शियन्ते ।

વર્ગ	આદિવર્ણક્રમ	શબ્દસમૂહની ગાથાઓનો સંગ્રહ
૧	સ્વરઃ અકારાદિ	૧૭૪
૨	કંઠ્ય	૧૧૨
૩	તાલ્ય	૬૨
૪	મૂર્ધન્ય	૫૧
૫	દન્ત્ય	૬૩
૬	ઓષ્ઠ્ય	૧૪૮
૭	અર્ધસ્વર	૯૬
૮	ઉપમાક્ષરઃ મહાપ્રાણ	૭૭
		૭૮૩ કુલ ગાથાઓ

અત્યારે તો આપણી પાસે દે. ના. મા. એ એકલોજ સારો દેશ્યકોષ છે. ધનપાલની પાછામ્મચિન્નામમાલા તો આરંભના પ્રાકૃતભાષાના અભ્યાસીને માટે રચાયેલો સારો અને નાનો કોષ છે. હેમચંદ્રાચાર્ય સામે અનેક કોષો હતા અને તેમની પરંપરાને અનુવર્તી હેમચંદ્રાચાર્ય દે. ના. મા. ની યોજના કરી છે. એ સત્ય તો તેમની વૃત્તિ ઉપરથી દેખાઈ આવે છે. ૧૯ તે ઉપરાંત હેમચંદ્રાચાર્ય અનેક દેશ્યકોષો અને તેના લેખકોને નામથી ઉલ્લેખ્યા છે. તે બધાય ઉલ્લેખો તેમના સ્થાન સાથે પ્રો. બેનરજીએ તથા પ્રો. રામાનુજસ્વામીએ પોતાની પ્રસ્તાવનામાં

૧૯. દે. ના. મા. ની રચના સમયે અનેક દેશી કોષો આચાર્યશ્રી સમક્ષ હતા. તેનો ઉપયોગ કેવા વિવેકથી તેમણે કર્યો છે તે માટે શ્રુત્યો, દે. મા. વૃત્તિ. ૧. ૩૭, ૪૧, ૪૭ (વિસ્તૃત અર્થાં). ૮. ૧૨. (વિસ્તૃત અર્થાં.) વગેરે

સવિસ્તર ચર્ચા સહિત નોંધ્યા છે. અહીં તે તેના નામનિર્દેશ માત્ર કરી સંતોષ માનીશું. તે દ્વયો અને લેખકો આ પ્રમાણે છે : અભિમાનચિહ્ન, અવન્તીસુંદરી, ગોપાલ, દેવરાજ, દ્રોણ અથવા દ્રોણાચાર્ય, ધનપાલ, પાઠોદ્બળ, પાદલિખાચાર્ય, રાહુલક, શામ્ભ, શીલાંક અને સાતવાહન. આ ઉપરાંત સારતર-દેશી અને અભિમાનચિહ્નમુત્રપાદનો ઉલ્લેખ પણ તેમાં કરવામાં આવ્યો છે. ધનપાલના ઉલ્લેખ સાથે જે ઉતારા છે, તે પાછા અલચિંતામમાલામાં દ્રષ્ટિગોચર થતા નથી. આથી સિદ્ધ થાય છે કે ધનપાલની કાંઈ બીજી કૃતિ હેમચંદ્રાચાર્ય સમક્ષ છે અને તેનો ઉપયોગ દે. ના. મા. માં કરવામાં આવ્યો છે.

હેમચંદ્રાચાર્યે દૃષ્ટાંત-ગાથાઓ આપેલી છે તેના ઉપર ટીકા કરતાં પ્રો. પીશલ જણાવે છે કે તે ન સમજાય તેવી અને અર્થ-હીન છે.^{૨૦} પરંતુ હદોનુસારન જેવા ગ્રંથોમાં આપેલી દૃષ્ટાંત-ગાથાઓ જેટલી જ તે અર્થસૂચક અને કવિત્વવાળી પણ છે. કેટલીક ગાથાઓનાં પાકાન્તરો બરોબર સમજાયાં ન હોવાને લીધે પ્રો. પીશલે એ આક્ષેપ કર્યો હોય એમ લાગે છે. પ્રો. મુરલીધર ખેનરજીએ કેટલીક ગાથાઓને અર્થપૂર્વક સમજાવવા પ્રસ્તાવનામાં પ્રયત્ન કર્યો છે. કેટલીક ગાથાઓ હું નીચે ટાંકું છું.

દદ્યમ્મિ સવગહે एते ढोलियविसालणयणाए

डोलिनिणिहित्तवीज्यकहुणमिसओ पंमुहीए छिय ॥

(દે. ના. મા. ૪. ૧૨)

૧. પ્રિયતમે અપરાધ કર્યો એટલે કૃષ્ણસારના જેવાં વિશાળ નેત્રવાળાં (પ્રિયતમા) પાનની પેટીમાંથી પાન કાઢવાને બાને અવળી ફરીને ઊભી રહી. ”

લગ્નમિત્તકન્ડુસિયાઈ હુલિયાલયવદ્ધરીસમોત્થરિય
ભમરમરોદુરય પદ્મય વ મરિમો મુહ તીઈ ॥

(દે. ના. મા. ૧. ૧૫૭.)

“ સ્વધમાત્ર કલુષિત બનેલી તે લલનાનું લળી પડેલી લઢા ફૂંધી વાલરીથી છવાયેલું મુખ ભમરોના ભારથી નમી પડેલા કમળનું બાણે અમને રમરણ કરાવે છે. ”

૧૫૮ મા કુટુલેવળીધનલકુટિમે પરવદુ ગિણજન

કુસુમાલિઅ કુરુરિય કરેસુ કુરુપસણો હોહી ॥

(દે. ના. મા. ૨. ૪૨.)

“ જોઈ જોઈ મનવાળા ગ્રેમી, ચૂનાથી ચકચકતી ધોળી છોમાં પરકીયાનું મુખ જોઈને તું ગ્રેમ મા કર; તું કુલના કલંક-રૂપ બનીશ. ”

મુળદ સમુચ્છગિસદ્ જહ જહ મુળદા સદ્ગન્ધયધરેસુ

હિછેળ મુઝદ તહ તહ પદ પહાઈ વિસૂરતી ॥

“ જેમ જેમ પાડોસીનાં ઘરમાં આવરણીનો અવાજ પુત્ર-વધૂ સાંભળવા લાગી તેમ તેમ સવારમાં પતિને મારે સોરતી પુત્રવધૂ તેના પ્રણયીથી ત્યજ દેવાઈ. ”

તુહ દોહાસલદસગપરબસો ગામદોષઓ બહિગિ

તાં એહિ મહ ઘરે દોવેલિમિસા દોસિળી જા જુરદ ॥

“ હે બેન, તારી કેડને જોઈને ગામનો મુખી પરવશ બની.

ગયો છે; તો ચાંદની ખીત્રી ન હોય તેવામાં વાળુ ફરવાને બાને મારે ઘેર આવજો.”

દે. ના. મા.ની દષ્ટાંતગાથાઓ ગાથાસમશતીની કવિત્વ-ભરપૂર શૃંગારપરંપરાને સાચવી રહેલી છે. પ્રો. પી.સલ્લનો આક્ષેપ આથી નફામો કરે છે; હિલ્લુ એમ દેખાઈ આવે છે કે આ ગાથાઓને બરોબર સંપાદિત કરી કાંઈ અર્થસંવલિત કરે તો તેમાંથી તત્કાલીન સાદી સામાજિક સ્થિતિમાંથી ઉત્પન્ન થતી કાવ્ય-ભાવનાને આપણે મૂર્ત બનેલી નિહાળી શકીએ. દે. ના. મા. માં નોંધેલા કેટલાક શબ્દોમાં તે કાળની શ્રદ્ધાઓ, સામાજિક રિવાજો, રમતો, ગૃહસંબંધો ઇત્યાદિના ઉલ્લેખો ભરપૂર પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૧

ઉપરની બાજતો ઉપરાંત દે. ના. મા. ની ખાસ ઉપયુક્તતા તો તેના દેશ્યશબ્દસંગ્રહમાં વસેલી છે. આપણા કેટલાય અર્વાચીન ગૂજરાતી શબ્દોની પ્રાચીનતા આ કાવ્ય મારફતે સિદ્ધ થઈ શકાય છે. ગૂજરાતી ઉપરાંત આર્યાવર્તની અર્વાચીન દેશ્ય ભાષાઓના શબ્દસમૂહનું ઐતિહાસિક તત્ત્વ નક્કી કરવા માટે દે. ના. મા. ધણો ઉપયોગી ગ્રંથ છે. ગૂજરાતી ભાષાને માટે તો તેનું એ દૃષ્ટિએ પરિશીલન અત્યંત આવશ્યક છે; તેના વિના ગૂજરાતી ભાષાના શબ્દશાસ્ત્રનો ઇતિહાસ પાંગળો છે એમાં શક નથી. ડૉ. પી. એલ. પેઠે દે. ના. મા. ના દેશ્યશબ્દોમાંના કેટલાકને અર્વાચીન મરાઠી શબ્દો સાથે સરખાવ્યા છે. ૨૨ પ્રો. એ. એન.

૨૧. દા. ૧. ; દે. ના. મા. ૧.૭૨. ‘આગદ્વહો’ ઉપર વૃત્તિમાં નોંધ; દે. ના. મા. ૧. ૧૫૩. ‘ઓહુંકી’ ઉપર નોંધ; વગેરે.

૨૨. Dr. P. L. Vaidya : Observations on Hemacandra's Des'inamamala, Annals of B. O. R. Inst. Vol. VIII Part I. April, 1926.

ઉપાધ્યેએ તેમાંના કેટલાક શબ્દોને કાનડી શબ્દો સાથે સરખાવ્યા છે. ૨૩. દે. ના. મા. માં આવેલા દ્રાવિડીઅન ભાષાઓના શબ્દોની ચર્ચા પણ કરવામાં આવી છે. ૨૪ તેમાં રહેલા ફારસી શબ્દોની ચર્ચા પણ એક બીજા ૨૫ વિદ્વાને કરી છે. દે. ના. મા. ના મોટા ભાગના શબ્દોનો સંબંધ ગૂઝરાતી સાથે છે, પરંતુ તે દૃષ્ટિએ આપણે સાં તેનો અભ્યાસ થયો નથી. કેટલાક શબ્દો નિઘાસા કેળવવા ખાતર હું નીચે આપું છું:

અહોરણ ઉત્તરીયમ્ । ૧. ૨૫. ગૂ. હોરણી
 આરોગિયં મુક્તમ્ । ૧. ૬૮. ગૂ. આરોગ્યુ
 કંઠં ગમ્भीરમ્ । ૧. ૮૪. ગૂ. ઊક
 ઉચ્છો અનાવરણમ્ । ઔન્દરીતિ

પ્રમિદ્ । ૧. ૮૬. ગૂ. ઓઝરી
 રણી તપા ઉદાળા તુદીદ । ૧. ૮૭. ગૂ. ઓલો; ચૂલો
 કુતુદ મિથ્યા । ૧. ૭૬. ગૂ. ઉધદુ
 ચસ્તુ દેહલપર્યં ઉનરદાન્દઃ સ

ઉદુમ્બરસન્દસમકઃ । ૧. ૬૧. ગૂ. ઉંબરો
 [સરખાવો ડમ્મરો મૂદેદેહલી ૧. ૬૬]
 રવ્યગ્ર પરિવર્તનમ્ । ૧. ૬૩. ગૂ. ઊથલો

૨૩. Prof. A. N. Upadhyo : 'Kanarese words in Des'i Lexicons' Annals of B. O. R. I. Vol. XII part. III July. 1931. Pp. 260-273.

૨૪. Ramanujaswami : દે. ના. મ. Intro. P. 8.

25. K. Amrit Rao : Ind. Ant. 'Dravidian Element in Prakrit' Vol. xlv. Feb. 1917 P. 33. ff; Sir. G. Grierson : J. R. A. S. 1919, P. 235.

ઉદેહી ઉપદેહિકા ।	૧. ૯૨. ગૂ. ઉધેર્ષ
ઉડિદો માપધાન્યમ્ ।	૧. ૯૮. ગૂ. અડ્ડ
ઉલ્લિય સિધિલ્લસ્યિતિઃ ।	૧.૧૦૪. ગૂ. ઉલ્લયું.
ઉક્કુરુડી ઇવક્કુરુધિઃ ।	૧.૧૧૦. ગૂ. ઉકરુડી.
ઉત્પલ્લપત્થઞ્ચ પાર્થદ્વયેન પરિવર્તનમ્ ।	૧.૧૨૨ ગૂઃ ઉપલ્લપાથઞ્ચ.
ઓઠ્ઠુળ ઉત્તરીયમ્ ।	૧.૧૫૫. ગૂ. ઓઠ્ઠી.
ઋગ્વિય તોમિતમ્ ।	૧.૧૮. ગૂ. ઋલયું.
કુલ્લુસો ધાન્યાદિતુપ ।	૨.૩૬. ગૂ. કુલ્લુસા.
લગ્ના શાનિ ।	૨.૬૬. ગૂ. ખાડી.
લગ્ના ચર્મ ।	૨.૬૬. ગૂ. ખાડી.
લયગો સ્કન્યઃ ।	૨.૬૭. ગૂ. ખમો.
લટ્ઠિકો લૌનિકઃ ।	૨.૭૦. ગૂ. ખાટકી.
લટ્ઠી લઘુદ્વારમ્ ।	૨.૭૧. ગૂ. ખડકી.
લલદય રિક્તમ્ ।	૨.૭૧. ગૂ. ખાડી.
લ્લાદ્યા પરિલા	૨.૭૩. ગૂ. ખાડી.
લિજિય ઉપાલમ્મઃ ।	૨.૭૪. ગૂ. ખીજ.
લોડો લગ્ન ।	૨.૮૦ ગૂ. ખોડો.
લોલો લઘુગર્દભઃ ।	૨.૮૦. ગૂ. ખોલકો.
લોડો દુર્ગમ્ ।	૨.૮૧. ગૂ. ગદ્.
લોડીરી ક્ષુલ્લમ્ ।	૨.૮૨. ગૂ. ગોડીરી.
લગ્નપરં જંપનસ્થવલ્લમેદઃ	૨.૧૦૭. ગૂ. લાધરો;

કેટલાક ફારસી શબ્દોનો ઉલ્લેખ અહીં કરી લઈએ :
 અંગુલ્યલમ્ (દે. ના. ૧. ૩૧ 'ટી' ફારસી-‘અંગુલરી’;
 લ્યો (દે. ના. ૫. ૩૪.) 'દસ્તાર' ;

(દે. ના. ૬. ૮૮.) = 'નોકર' ફારસી. 'વન્દાહ; બોક્કડો (દે. ના. ૬. ૯૬); વન્દર (દે. ના. ૬. ૮૬.) 'બોકડો, બકરો' ફારસી. 'વક્કર' 'આખલો, બળદ'; જયન (દે. ના. ૪. ૧૨) 'ધોડા ઉપરનું જીન' ફારસી. જીન. આ ફારસી શબ્દો દેશ્ય શબ્દો તરીકે પ્રાકૃત સાહિત્યમાં કેવી રીતે પ્રવેશ્યા તે એક વિસ્મયનો વિષય છે.

ઉપરના શબ્દો દૃષ્ટાંત તરીકે પ્રથમ જે વર્ગમાંથી જ ઉપલક્ષ્ય દૃષ્ટિએ ટાંક્યા છે. આ ઉપરથી સુગ વાચક જોઈ શકશે કે દે. ના. મા. ના શબ્દસંગ્રહનો અભ્યાસ અર્વાચીન દેશ્યભાષાઓના અભ્યાસ માટે કેટલો ઉપકારક છે.

હેમચંદ્રાચાર્યના અનેક ઉપકાગક ગ્રંથોમાંનો એક દેશીનામમાલા છે પાંચઅક્ષરિજ્ઞાનમાલા કેવળ પ્રાચીનિક પ્રકારનો શબ્દ સંગ્રહ છે. તેને બાદ કરતાં આ એકલો જ દેશ્યશબ્દોનો સંગ્રહ આપણને પ્રાપ્ત થાય છે. હેમચંદ્રાચાર્યે અનેક પ્રાકૃતકાવ્યોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. તે બધાંયને અત્યારે તો ઠાલપ્રવાહે ભરખી લીધા છે. એકલી દેશનામમાલા જ આપણી પાસે છે. આથીજ પ્રાકૃતભાષામા વપરાતા દેશ્યશબ્દોના અર્થનિર્ણય માટે આ ગ્રંથ અત્યંત ઉપયોગી છે એને માટે જે મત હોઈ શકે નહિ

પ્રાકૃતદ્વયાશ્રય મહાકાવ્ય

ય પ્રાકૃતવ્યાકરણ નુ શબ્દ-
સાહિત્યસર્વસ્વમિગર્ભમજ્જયા ।
સ દ્વયાશ્રય કાવ્યમનતપવુદિ-
જ્ઞેયઃ કથ માદત્ત એવ ગમ્ય ॥

“ શબ્દોએ કરીને જે પ્રાકૃત વ્યાકરણ છે, અને અર્થની દૃષ્ટિએ જે સંપૂર્ણ સાહિત્યરૂપ છે—તે બહુબુદ્ધિવાળાઓથી સમજાય તેવું દ્વયાશ્રયકાવ્ય મારા જેવાને ક્યાંથી સમજાય ? ”

—પૂર્ણકલશગણી: પ્રાકૃત દ્વયાશ્રયનો ટીકાકાર.^૧

સંસ્કૃત વ્યાકરણને રાચક બનાવવા વ્યાકરણના આદેશોનાં દૃષ્ટાંતોને રજૂ કરતું સંસ્કૃત દ્વયાશ્રયકાવ્ય હેમચંદ્રાચાર્યે^૨ રચ્યું. તેમાં સૂત્રોના ક્રમને અનુસરી વ્યાકરણનાં દૃષ્ટાંતો સંકલિત કર્યા; અને સોલંકીવંશના કીર્તનને વિષય બનાવી સર્વાંગ મહાકાવ્ય મણુ સમ્યક્^૩ સંસ્કૃતદ્વયાશ્રયકાવ્યમાં કુમારપાલગાદીનરીતિ થાય છે ત્યાંસુધીનો ઇતિહાસ આલેખવામાં આવ્યો છે.

૧. પૂર્ણકલશગણીની રૂત્તિના આરંભશ્લોક : શ્લો. ૪.

પ્રાકૃતદ્વયાશ્રયની રચના પ્રાકૃત વ્યાકરણનાં સૂત્રો માટે એક બાબુથી ઉદાહરણ આપે છે અને બીજી બાબુએથી કુમારપાલના ચરિતને વિષય બનાવી મહાકાવ્યનો સગસ નમુનો રજૂ કરે છે. ૨

સિદ્ધહેમચંદ્રના સાત અધ્યાયોની-સમૃત વ્યાકરણને લગતા અધ્યાયોની દષ્ટાતાવલી સરકૃત દ્વાયાશ્રયકાવ્યમાં આવી ગઈ, ત્યારે સિદ્ધહેમચંદ્રના આઠમા અધ્યાયની-પ્રાકૃત વ્યાકરણને લગતા અધ્યાયની-દષ્ટાતાવલી પ્રાકૃતદ્વાયાશ્રયમાં સંયોજવામાં આવી છે.

હેમચંદ્રાચાર્યનું સરકૃત દ્વાયાશ્રયકાવ્ય, તેમજ પ્રાકૃત દ્વાયાશ્રયકાવ્ય, વૈયાકરણની દૃષ્ટિએ, બદ્ધિકાવ્ય ઉપર સગસાઈ ભોગવે છે. બદ્ધિકાવ્ય પાણિનિના સૂત્રોના ક્રમબદ્ધ ઉદાહરણો આપતું નથી, ત્યારે બંનેમાં દ્વાયાશ્રયકાવ્યો સિદ્ધહેમના સૂત્રોના ક્રમબદ્ધ ઉદાહરણ આપે છે.

દ્વાયાશ્રયકાવ્ય એટલે એક બાબુએ વ્યાકરણસૂત્રોની દષ્ટા

* ૨. પૂર્ણકલશગણીની વૃત્તિનો આરંભ ભા.૫

પરમાર્હતશ્રીકુમારપાલભૂપાલસ્ય સસ્કૃતદ્વાયાશ્રયપ્રતિપાદિતાવશેષ પ્રાકૃત-લક્ષ્યૈ રુચિર ચરિત વક્તુકામ સહિત્યવ્યાકરણાચનેન્દ્રસાન્નિર્માણપ્રત્ન-પ્રજાપતિ શ્રીહેમચંદ્રયતિપતિ પ્રાકૃતદ્વાયાશ્રય મહાશબ્દ ચકાર ॥

અય દ્વાયાશ્રય इति क शब्दार्थ । उच्यते । द्वयो महाशब्द-लक्षणयोरश्रयो द्वयाश्रय । एव तर्हि सर्वमहाशब्दानां द्वयाश्रयत्वप्रसङ्गः । नहि तत्र यवापि महाशब्द-लक्षणशब्दलक्षणे न स्तः । इति चेन्न । अत्र हि “यथापद्य प्राय” इत्यादि महाशब्द-लक्षणमस्ति । तथा व्याकरणा-ष्टमाध्यायोक्त-“अयः प्राकृतम्”-इत्यादिसर्वसूत्रानु-क्रमन्यस्तमूलोदाहरण-व्यावृत्त्युदाहरणप्रस्तावनायान्तरोरुदाहरणप्रतिपादनेन समल प्राकृत-लक्षणमपि । न चैवमन्येति नातिप्रसङ्गः ।

ન્તાવલી અને બીજી બાજુએ આલંકારિકાને અભિમત સંપૂર્ણ મહાકાવ્ય. આ અર્થને પ્રાચીન લેખકાની સંમતિ છે. સોલંકી-વંશનું કીર્તન અને કુમારપાલનું ચરિત એ તો એ આલંકારિક સિદ્ધાંતોને અનુસરતી કાવ્યરચનાના વિષયો છે.

સંસ્કૃત દ્વાયાશ્વકાવ્યમાં ઇતિહાસતત્ત્વ કાવ્યતત્ત્વ કરતાંય વિશેષ છે; પ્રાકૃત દ્વાયાશ્વકાવ્યમાં ઇતિહાસતત્ત્વ કરતાંય કાવ્ય-તત્ત્વ અધિક છે. કુમારપાલચરિતમાં કુમારપાલના જીવનનો ઇતિ-હાસ ઝાઝો મળતો નથી. વર્ણનો, ધર્મોપદેશ, રાજ્યનો નિત્યચર્ચા વગેરે બાબતોનાં વર્ણનથી કાવ્યનો મોટો ભાગ કવિ રોકી લે છે. કુમારપાલના પૂર્વજીવનની કે તેના રાજ્ય યથા પડીના જીવ-નની અનેક ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ઉપયુક્ત બાબતો આ કાવ્યમાં દૃષ્ટિગોચર થતી નથી. હેમચંદ્રાચાર્ય પોતાના સમકાલીન રાજા, મિત્ર અને શિષ્યને માટે અનેક અવનવી બાબતો નોંધવા યોગ્ય પણું ન ગણે. વળી કુમારપાલના જીવનને ઐતિહાસિક જીજ્ઞાસ-કથી આલેખવાનો હેમચંદ્રાચાર્યનો હેતુ હતો જ નહિ; તેમનો હેતુ તો વ્યાકરણસૂત્રો મુંઢર મહાકાવ્ય મારફતે નિદર્શિત થાય અને સાથે સાથે નામકનું ગુણકીર્તન થાય એ હતો.

મહાકાવ્યનું વસ્તુ મીચે પ્રમાણે છે:

સર્ગ : ૧ : ગાથા : ૯૦ : પ્રથમ ગાથામાં મંગલાચરણ કરી (ગા. ૨-૨૭) અણહિલનગરનું લલકરણ અને અલં-કારભર્યું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ત્યાર પછી (ગા. ૨૮-૪૭) કુમારપાલનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. પ્રાતઃકાળની ચર્ચાનું આલેખન મુખ્યત્વે આ સર્ગમાં કરવામાં આવ્યું છે. સતો ગીત બોલે છે. રાજા શયનમાંથી ઊઠે છે. સ્નાનાદિ અને તિલકમહણ

પછી તેને ધ્વાજણો આશીર્વાદ આપે છે. રાજ્ય માતૃગૃહ તરફ જાય છે; ત્યારપછી તે લક્ષ્મીનું પૂજન કરે છે અને વ્યાયામમંદિર તરફ જાય છે.

સર્ગ : ૨ : ગાથા : ૯૧ : રાજ્ય વ્યાયામમંદિરમાં (૧૦-૨૦) વ્યાયામ કરે છે. ત્યારપછી તેને બહાર જવા માટે હાથી લાવવામાં આવે છે. હાથીનું વર્ણન કવિ કરે છે. (૨૧-૩૧) રાજ્ય ગમરૂઢ થઈ જિનમંદિરે જાય છે. ત્યાં દર્શન કરી, ગુરુને નમસ્કાર કરી, ઘોડા ઉપર સ્વાર થઈ પોતાના મહેલ તરફ તે જાય છે. જિન-મંદિરનું, રાજ્ય જિનપ્રતિમાને નવરાવે છે તેનું, અશ્વનું અને એવી કેટલીક બાબતોનું મનોહર વર્ણન કવિ કરે છે.

સર્ગ : ૩ : ગા. ૯૦ : રાજ્ય ઉદ્યાનમાં જાય છે. ત્યાં વસંત પૂરબહારમાં ખીલી છે. કામદેવનો પ્રતાપ ત્યાં આપી રહ્યો છે. આંખો, અશોક, મહુડાં, પંચાશ, કર્ણિકાર, બકુલ, શિરીષ વગેરે ખીલી જરહાં છે. કાચલનાં ગાન ચાલે છે. કેટલાક પોતાની પ્રિય-તમા સાથે પ્રણયગોષ્ઠી કરી રહ્યા છે. દ્વિ ડોલાની મોજ ઊડી રહી છે. છેવટની ગાથાઓમાં (૭૪-૮૬) કવિ કામક્રીડાનું વર્ણન કરે છે.

સર્ગ : ૪ : ગા. ૭૭ : આ સર્ગમાં કવિ શ્રીધમની શાલાનું વર્ણન કરે છે. કેતકી, નવમલ્લિકા, જંબા, વગેરે પુષ્પો ખીલી રહ્યાં છે. આંખો, મહુડાં શિરીષ, કિંશુક વગેરે વિકસી રહ્યાં છે. જલક્રીડા પૂરબહારમાં મચી રહી છે. વારાંજનાઓ, વીરજનો અને તરુણયુગલો મદનના પ્રભાવને બતાવી રહ્યાં છે; અને ઉન્નત બની જલક્રીડાના રસને બહલાવે છે. સ્ત્રીઓ પણ જલક્રીડામાં મસ્ત બની એકબીજાને કામોદીપક ઉપહાર કરી રહી છે. રાજ્યમાં પણ જલક્રીડામાં વ્યાપ્ત થયા છે. છેવટની ગાથાઓ (૪૨-૭૭)

જલક્રોડાનુ વિવિધ પ્રકારે આલેખન કરે છે જ્યાં આદિની ગાથાઓ (૧-૪૧) ગ્રીષ્મશ્રીનુ વર્ણન કરે છે

સર્ગ ૫ ગા ૬૫ આ સર્ગમાં કવિ વર્ષાઋતુનુ વર્ણન કરે છે નીપપુષ્પોની સુવાસ પ્રસરી ગદી છે મયૂર અને કાકિ-
લાના ગાન સાલગી પ્રિયતમાથી વિગદિત બનેલો મુસાફર વિલાપ
કરી ગલ્યો છે પુષ્પોની મુગધ તેને નીસાસા મઝાવે છે શ્રીફળ,
જાણુ, દાડમ, નીપ, કુટજ, અર્જુન, તાપિચ્છ વગેરે વૃક્ષો ખીલી
ગયાં છે કેતકી, કુટજ, અર્જુન, સર્વ વગેરેના પુષ્પોની સુવાસ
બહવી રહી છે માવતીની ફારમ ફેલાઈ ગદી છે આબનીનો
મોગ જોઈને ઉદ્યાનમાં આવેલા માણુઓના મનમાં હ્રસ્વ થાય
છે જૂઈના ફુલ વિદસી ગયાં છે, અને વાસના ફુલમાં ફૂટી નીકળે
છે. ડાગગની અકુરો બહાર આવ્યાં છે દેડકાનો ખનિસ લગાય
છે અને વાયુ મધુર વાય છે (૧-૭૦) પદ્માવતી દેવીના પૂજન
માટે માળણો અન્યોઅન્ય વાર્તાનાપ કરી ગદી છે કંદાર, તુલસી,
દરો, કેવડો, દાડમ, નીપપુષ્પ, જૂઈ, જાણુ, ઝમળના પાન, આમળા,
ચપાના ફુલ લાવવા માટે એજીખીજ સાથે વાતચીત ચાલી ગદી
છે (૨૧-૪૫) શગ્દ ઋતુ બેડી છે સારસ, સુડા, હસ પખી-
ઓનો ક્વરવ ચાલી ગલ્યો છે સમપર્ણ, અગધિઓ, અને અસ-
નવૃક્ષો ખીલી રહ્યા છે કાકડી અને ગિવોડાના વેવાને ફળ આવ્યાં
છે ડાગગની કાપણી કરનારી બાઈઓનું સંગીત ધડીભર દેવા-
ગનાઓને અટકાવી દે છે સદસલિંગ સરોવરની શોભા માનસ
સરોવરને પણ ભૂલાવી દે છે બાલુકુસુમને જોઈ પ્રેરિતભર્ત-
કાઓ મુર્ચ્છિત બની જાય છે (૪૬-૬૫)

હૈમન્તઋતુ અને પછી શિશિર ઋતુ બેડી છે ગતી રોલ

ડીનું રક્ષણ કરતી બાઈઓ* ગીત ગાય છે. ચણાનાં ખેતરોને સાચવતી બાઈઓ ખેતરમાં કામ કરી રહી છે. જુવાન ગોપિકાઓને ભેઈ ગોપાળોના મનમાં હરખ થાય છે. નારંગીનાં ફળ લચી રહ્યાં છે. બોરડીઓ ફળના બારથી નમી ગઈ છે. ડુંડ, લોદ્ર વગેરે પુષ્પો ખીલી રહ્યાં છે. રાજા આ શોભા ભેઈને ઉદ્યાનમાંથી પોતાના મહેલ તરફ વળે છે. ચારણો સંખ્યાકાલને લગતું ગીત ગાય છે. ચક્રવાક પખીઓને વિરહ થાય છે. (૬૬-૮૬) મુનિબ્રહ્મા એકબીજા સાથે વાત કરી રહ્યા છે. (૮૦-૮૨) શય્યાગૃહમાં શય્યાને તૈયાર કરી પ્રિયતમા પ્રિયના આવવાની અને એને રીઝવવાની તરકીબોનો વિચાર કરી રહી છે. (૮૩-૮૭) સ્વૈરિણી સ્ત્રીઓ પોતાના વિકાસની વાતો કરી રહી છે. (૮૮-૧૦૫). ચન્દ્રોદય થાય છે. (૧૦૬.)

સર્ગ : ૬ : ગા. ૧-૧૦૭ : આરંભમાં ચન્દ્રોદયવર્ણન (૧-૨૧) આપવામાં આવ્યું છે. પ્રિયાવિરહથી ચક્રવાક વિક્ષેપે છે. એકાર પખી ચંદ્રિકાનું પાન કરી રહ્યાં છે. આકાશમાં ચંદ્ર ઊઠ્યો છે. ચંદ્રનું સુંદર વર્ણન (૧૩-૨૧) કવિ કરે છે. કુમાર-પાલ મંડપિકા ઉપર આરૂઢ થયો છે. રાજાના ક્રોધ ખાતર પુરો-હિત મન્ત્રપાક કરે છે. આમરઆદિણીઓ ત્યાં આવે છે. વારાંગનાઓ તેની આરતી ઉતારે છે. બીજા રાજાઓ અંજલિ કરીને અહિં ઉભા છે. રાજાની પાસે મહાજન ભેડા છે. મણિ-વેદિકા ઉપર લોકાનાં પ્રતિર્જિત પક્ષતાં માણસોની સંખ્યા સો-ગણી યર્ષા જાય છે. સ્વર્ગની સજા કરતાં પણ આ ઉત્કૃષ્ટ છે. (૨૨-૪૧) સાંધિવિગ્રહિક રાજા આગળ વિનમ્રિ કરે છે. કાંક-ણના રાજા મલ્લિકાર્જુન સાથે કુમારપાલના સૈનિકાનું બીજણ

સુદ્ધ યાપ છે કુમારપાલની મેના તેના સુલોનો વિનાશ કરે છે, મેનાને કાપી નાખે છે અને ઈવટે ગમ્મતો સિગ્ગેદ કરે છે કુમારપાલ દક્ષિણ દેશનો ન્વામી યાપ છે (૪૧-૭૨) બીજા રાજાઓને કુમારપાલ તાબે કરે છે તેનું વર્ણન દ્વાપ્તકાવ્ય બહુ દુકામા આપે છે તેના લયથી યનનગજ બધા ભોગોને છોડી દે છે ઉન્નેશ્વર એને અનેક ગતો અને યોદ્ધાઓની ભેટ મોખ્હે છે વાગણુમીનો રાજા તેની મુનાકાત લેવા તેના છગ્ગમા તેની વાટ જુવે છે મગધમાંથી સુદ્ધ ભેટા અને ગૌડ દેશ માંથી હાથીઓ કુમારપાલને પ્રાપ્ત થાય છે કુમારપાલનું સૈન્ય મન્યકુમ્મના પ્રદેશને ખેદાનમેદાન કરે છે અને ત્યંતિ ગમ્મ ભરમીત બની નર છે દશાર્જુના ગમ્મની સમૃદ્ધિ કુમારપાલનું સૈન્ય લૂટી લે છે-અને તેના અનેક યોદ્ધાઓ કુમારપાલની સેનાને હાથે મગઈ ગય છે ચેદીગજનો મદ ઉતારી સૈન્ય કુમારપાલનું સૈન્ય રેનામઠિ પ્રકાવ નાખે છે ત્યારપછી સૈન્ય યમુંતા ઝોળગી મથુગના ગમ્મને નમાવે છે કેવટે જગલ-ગજ, તુર્ક-રાજ અને દિલ્હીનો ગમ્મ કુમારપાલનું મહત્ત્વ સ્વીકારે છે કેવટની ગા-થામા જગલગજે પ્રેલી મુતિ સાલગી કુમારપાલ નિદ્રા લેવા ગય છે (૭૪-૧૦૭)

સર્ગ ૭ ગા ૧-૧૦૨ આ સર્ગમાં રાજા પરમાર્થનું ચિંતન કરે છે (૧-૨૮) કુમ્ભોને લીધે જીવ આ સત્યાગ્રમણુ પ્રી ગલો છે કામને વશ કરાય તો જ આ જીવને કમોમાંથી મુક્તિ મળે શ્રીસગની નિન્દા તે કરે છે અને તેનો ત્યાગ કરવો એ જ યોગ્ય છે એમ તે માનવા લાગે છે (૧-૩૦) મ્યૂલ-ભદ્ર, વજ્ર, ગજસુકુમાર, ગૌતમ, અલયકમાર સુધર્મસ્વામી,

જમ્બૂ, પ્રભવ વગેરેની પ્રશંસા કરે છે અને જિનવચનને વખાણે છે. (૩૩-૪૨) ત્યાર પછી જૈન ધર્મમાં ઉપદેશેલા સિદ્ધાન્તો પ્રમાણે ચાલવાથી સદ્ધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે તેની તેના મનમાં વિચારણા થાય છે. (૪૨-૫૧) અર્હતોનું વર્ણન કરે છે અને તેમને નમસ્કાર કરે છે (૫૨-૫૬) ત્યાર પછી સિદ્ધો અને પંથ પરમેષ્ઠીની પ્રશંસા કરે છે. (૫૬-૬૮) શ્રુતદેવીની પ્રશંસા કરી તેમને પ્રત્યક્ષ દર્શન દેવા તે પ્રાર્થના કરે છે. શ્રુતદેવી કુમારપાલ આગળ પ્રત્યક્ષ દેખા દે છે. (૬૯-૯૧.) શ્રુતદેવી તેને ઈશ્વરના મિત્ર તરીકે વર્ણવે છે અને જણાવે છે કે તેની કીર્તિ રસાતલથી સ્વર્ગ સુધી પહોંચશે એમ જણાવે છે. વર માગવા માટે શ્રુતદેવી કુમારપાલને કહે છે. કુમારપાલ તેને ઉપદેશ આપવા પ્રાર્થના કરે છે. (૯૧-૧૦૨.)

સર્ગ : ૮ : ગા. ૧-૮૩ શ્રુતદેવીનો ઉપદેશ ૮૧ ગાથાઓમાં બંધાયેલો છે. મોક્ષનાં સાધનો, મોક્ષ પામેલાનું સંસારમાં અનિવર્તન વગેરે જણાવી, સ્થિર સમાધિ પ્રાપ્ત કરવા માટે યોગની આવશ્યકતા ઉપર તે ભાર મૂકે છે. ઈર્ષ્યા અને પિંગલા વચ્ચે મનનો સંચાર કરી, પદ્માસનમાં ધ્યાનસ્થ બની સંસાર ઉપર વિરક્તિ પ્રાપ્ત કરવાનો અને વિષયોનો ત્યાગ કરવાનો તે ઉપદેશ કરે છે. ચતુર્મિત્ર વચ્ચે સમભાવ જાળવવો અને અહિંસા આચરવી એમ તે જણાવે છે. સંસારરૂપી વનમાંથી નીકળી જવું, મહર્ષિઓનું સેવન કરવું, જિનોપદિષ્ટ ધર્મ સમજવો અને મિથ્યાધર્મનું આચરણ સદાય ત્યજવું. ઇન્દ્રિયો ઉપર જય પ્રાપ્ત કરવો; તપ અને સંયમનું આચરણ કરવું; રાત્રિ-ભોજન ન કરવું; ક્રોધ, માન, મોહ લોભ વગેરેને ત્યજવાં. સંસારના

ત્યાગથી શિવનું સુખ પ્રાપ્ત થાય કે-યમુના નદીમાં ગ્નાન કર્યું
શિવનું સુખ પ્રાપ્ત થતું નથી કેવટે મનમાં જિનનું જ અમરણ
કર-એવો ઉપદેશ કરી, દયાવાળું હૃદય ગાળ-એમ જણાવી, તેનું
મગન ઇચ્છી શ્રુતદેવી ત્યાથી જતી રહે છે

इयं सर्वभासविनिमयपरिहिं
परमतस्तु सद्यु वि ल्हिंवि
निम-कण्ठमाल ठवि नृव-उरसि
रदम देवि मगनु मगिरि ॥३

‘ આ પ્રમાણે સર્વભાષાની પ્રયોગની રીતિથી બહુ પગમ-
તરન કહીને, રાજના વક્ષસ્થલ ઉપર પોતાના કંઠની માળા
મૂકીને, મગન-વચન બોલી શ્રુતદેવી જતી રહી ’

નીચેના ઠોઠામાં દર્શાવ્યા પ્રમાણે પ્રાકૃતદ્વાશ્રયની યોજના
કે અને તેનો સિદ્ધિદેમચ્છેદનશબ્દાનુસાસનના આઠમાં અધ્યાય
માથે મેળ સાધનામાં આવ્યો છે

સર્ગ	ગાથા અધ્યાય	વિષય	ભાષા યોજના	સગવાર સિ હે ની અનુસૂચત
૧	૯૦	અણુહિવપુર, કુમાર- પાલ, અને સવાગમા તેના પૂજાવિધિનું વર્ણન	પ્રાકૃત	સિ હે ૮૧ ૧૪૪

સર્ગ	ગાથા સંખ્યા	વિષય	ભાષા	સિ. હે. સાથે અનુસૂતતા.
૨	૯૧	વ્યાયામ કરી રાજા ગજગદ્ યદ્યં જિનમ- ન્દિર તરફ જાય છે; ત્યાં પૂજાવિધિમાં હાજર રહી, પૂજાપ્રણામોદિ કરી ઘોડા ઉપર આરૂઢ યદ્યં રાજા મહેલ તરફ આવે છે.	પ્રાકૃત	સિ. હે. ૮.૨.૧૯
૩	૯૦	રાજા ઉદ્યાનમાં જાય છે : વસન્તા ઋતુનું વર્ણન	પ્રાકૃત	સિ. હે. ૮.૨.૧૬૮
૪	૭૮	ગ્રીષ્મ ઋતુનું વર્ણન	પ્રાકૃત	સિ. હે. ૮.૩.૬૫
૫	૧૦૬	વર્ષાઋતુનું વર્ણન ૧-૪૫; શરદઋતુનું વર્ણન. ગા. ૪૬-૬૫; હેમન્ત અને શિશિ- રનું વર્ણન. ગા. ૬૬-૮૬ ગા. ૮૭-૧૦૬ : સંધ્યાકાલનું વર્ણન; અને રાત્રિનું વર્ણન.	પ્રાકૃત	સિ. હે. ૮.૩.૧૮૨

સર્ગ	ગાથા સંખ્યા	વિષય	ભાષા	સિ. હે. સાથે અનુમૂલતા.
૬	૧૦૭	ચન્દ્રોદય; સવારમાં રાજસભા; કોંકણ ઉપર ચઢાઈ અને કોંકણાધિપ ઉપર વિજય; રાત્રે રાજા રાપન કરે છે.	પ્રાકૃત	સિ. હે. ૮.૪.૧૫૫
૧૭	૧૦૨	સ્વપ્ન પછી રાજા પરમાર્થચિંતન કરે છે; શ્રુતદેવી ત્યાં આવે છે; શ્રુતદેવીનું વચન.	પ્રાકૃત ગાથા ૯૨ સુધી; ગા. ૯૩ - ૧૦૨ શૌરસેતી	સિ. હે. ૮.૪.૨૭૮
૮	૮૩	શ્રુતદેવીને ઉપદેશ અને ત્યાંથી તેનું અદસ્ય થવું.	માગધી ગાથા ૫. પેશાચી ગાથા ૧૧ ચૂલિકા-પેશાચી ગા. ૧૩. અપખંડ ગા. ૮૩.	સિ. હે. ૮.૪.૪૪૮
		કુલ ગાથા : ૭૪૭		

ઉપરના કોઠા ઉપરથી પ્રાકૃતદ્વયાશ્રયની યોજના વાચકને જણાઈ આવશે. પ્રાકૃત દ્વયાશ્રયનો અપભ્રંશવિભાગ એક રીતે ધ્યાન ખેંચે તેવો છે. તેમાં કુમારપાલને યોગમાર્ગથી સિદ્ધ બની-મોક્ષપ્રાપ્ત કરવાનો ઉપદેશ શ્રુતદેવો આપે છે. યોગમાર્ગ તરફ કુમારપાલનું વલણ હતું. તે તો હેમચંદ્રાચાર્યે કુમારપાલ માટે ખાસ યોગશાસ્ત્રની રચના કરી એ બાબત ઉપરથી પ્રતીત થાય છે. દિગંબર લેખકોમાં અને ચેતાંબર યોગવિચારકોમાં તથા નાથ-સંપ્રદાયના યોગીઓમાં અમુક પ્રકારની યોગપ્રણાલી પ્રચલિત હતી.^૪ યોગમાર્ગનો ઉપદેશ નિગૂઢ ગણાતો અને તેની વાણી પણ નિગૂઢ હતી. તેની પરિબાધા પણ ગુરુગમ્ય જ ગણાતી. નીચેની અપભ્રંશ ગાથાઓ ઉપરના વિધાનને પુષ્ટિ આપશે.

ગગહે જમ્યુંહે મીતર મેહદ
સરસદ મજિત હમુ જદ સિલ્લદ ।
તય સો કેત્યુ વિ રમદ પહુતત
જિત્યુ ચાદ સો મોક્ષ નિરુતત ॥^૫

“ગંગા (=ધડા નાડી) અને યમુના (=પિંગલા નાડીમાં) હંસ (આત્મા) (પોતાને) મૂકે છે; અને સરસ્વતીમાં (=સુ-ધુમ્બા નાડીમાં) સ્નાન કરે છે : ત્યારે તે કૌર્ષિક અગમ્ય સ્થાનમાં પહોંચી કીડા કરે છે. (આ પ્રમાણે) ન્યાં (આવી) તે સ્થિર રહે, તે ખરે જ મોક્ષ છે.”

૪. M. Shahidulla : Les Chants Mystiques Kanha et Saraha : Introduction : P. 9-24 : આ ઉપરાંત દિગંબર લેખક : જોદ્દુ-પરમાત્મપ્રકાશ, યોગસાર ૪.

૫. પ્રા. દ્વા. સર્ગ. ૮. ગા. ૧૫.

કેળ વિ જોગપઓગેળ કહવિહુ
 ઘરિ રુદ્ધે સવ્વેહિ વિ ચારિહિ ।
 જોઅન્તહે વિ નિદેહણનાહુ
 ઘાસવ્વસ્સુ વિ નિજ્ઞહ ચોરેહિ ॥૬

“કાષ્ઠિકે અપૂર્વ યોગપ્રયોગથી મદ્દાપ્રયત્ન કરીને સર્વ દ્વારો વડે ધર બંધ કર્યા છતાં, જનમત રહેલા એના ધરના નાથ પાસેથી ધરનું સર્વસ્વ ચોરીથી લઈ જવાય છે.”

ઘજ્ઞહ વીળ અદિપ્પહિ તન્તિહિ
 રુદ્ધ રણેઠ હણન્તઠ યગ્ગહ ।
 જહિ વીસામ્મ્યું લહ્હ ત ક્ષાયહુ
 મુત્તિહે કરણિ ચપ્પલ્લ અક્કહ ॥૭

“અદૃષ્ટ તાર ઉપર વીણા વાજે છે; અને સ્થાનો ઉપર લાગતાં તેમાંથી રણુકો જોડે છે; જે સ્થાને તે રણુકો શાંતિ પામે તે સ્થાનનું ધ્યાન ધર; મુક્તિને મારે ખીજાં સાધનો તો નદેખા-વનાં જ સુંદર ફળ આપનારાં છે.”

‘વીણા=દેહરૂપી વીણા;’ ‘તાર=નાડાંઓ રૂપી તાર’, ‘સ્થાનો=કંઠ, છાતી વગેરે સ્થાનો’ ‘રણુકાની શાંતિનું સ્થાન=અહરન્ધ્ર’—આ પ્રમાણે આ ગાથામાં યોગની ગૂઢવાણીનો પ્રયોગ હેમચંદ્રાચાર્યે કર્યો છે.

ખીજા ઉપદેશના સુંદર દુહાઓ પ્રાકૃતદ્વાચાત્રપમાં હેમચંદ્રાચાર્યે મૂક્યા છે :

ત વોલ્લિઝ્ જુ સચ્ચુ પર ઇમુ ધમ્મવલ્લુ જાણિ
 एहो परमत्था एहु सिवु एह सुहरस्यणह साणि ॥^૮

“ જો સાચું વચન છે તેજ બોલવું જોઈ એ; આ ધર્માક્ષર
 જાણુ; આ પરમાર્થ (જાણુ); આ શિવ અને આ સુખોપાધી
 રત્નોની ખાણ જાણુ. ”

अम्हह मोहपरोहु गड सजम हुउ अम्हामु
 विसय न लोलिम महु करहिं म करहि इअ वीसानु ॥^૯

“ અમારો મોહનો ઉડાવ જતો રહ્યો; અમારામાં સંયમ
 થયો છે; વિષયો મારામાં ચંચળતા દરતા નથી—આવો વિશ્વાસ
 મા કર. ”

भद्रत्तणु जइ महसि भद्रप्पणु पसमेण
 जइ करिएव्वड पसमु विजउ तो करेव्वड करणह ॥^{૧૦}

“ જો બલાશની આકાંક્ષા રાખતો હોઈ તો, બલાશ
 શાંતિમાંથી આવે છે; અને જો શાંતિ પામી હોય તો ધન્નિ-
 થોનો વિનય જોઈ એ. ”

ઉપરના ભાગે ઉપરાંત ધણા વર્ણનવિભાગે કાવ્ય-
 દષ્ટિએ સુંદર છે, પરંતુ અવકાશના અભાવે તે અહીં ટાંકવા
 સુકત નથી. ખાસ કરીને અણુહિલપુરનું વર્ણન, ઋતુઓનાં
 વર્ણનો વગેરેમાં કાવ્યત્વ દષ્ટિગોચર થાય છે.

પ્રાકૃતદ્વયાશ્રયકાવ્ય ઉપર પૂર્ણકલસગણીએ વૃત્તિ લખી છે.

૮. પ્રા. દ્વયા. સર્ગ. ૮.

૯. પ્રા. દ્વયા. સર્ગ. ૮. આ. ૪૦.

૧૦. પ્રા. દ્વયા. સર્ગ. ૮. આ ૭૬ (ની પ્રથમ બે પંક્તિઓ.)

પૂર્ણદયશગણી એ જિનેશ્વરના સિધ્ધ હતા ૧૧ વિ સ ૧૩૭૧માં તેમણે આ વૃત્તિની યોજના કરી ૧૨ આ વૃત્તિનું શ્લોકપ્રમાણ ૪૨૩૦ શ્લોકનું છે ૧૩ વૃત્તિમાંથી પણ સમકાલીન અનેક સામાનિક સ્થિતિને લગતી બાબતો ઉપર માહિતી પ્રાપ્ત થઈ શકે એમ છે,

પ્રાકૃત દ્વાથ્રયનું ગુજરાતીમાં લાપાતર થવાની ખાસ જરૂર છે ૧૪ સંસ્કૃત દ્વાથ્રયમહાકાવ્યનું ગુજરાતી લાપાતર એ મહિલાલ નજુબાઈ દિવેદીએ કર્યું હતું. સંસ્કૃત દ્વાથ્રયનું લાપાતર પણ દુષ્પાપ છે, અને એ જૂનું ભાષાતર પુનઃલેખન કરીને સુધારી વધારી પ્રસિદ્ધ કરવાની જરૂર છે અને ૫ દ્વાથ્રયોનાં ગૂજરાતી લાપાતર ખરેખર જ ગૂજરાતની વિદ્વતા માટે સુખાવહ થશે કેમકે હેમચંદ્રસારસ્વત ઉપર પ્રેમ ધરાવતી સંધ્યાએ આ કાર્ય સત્વર હાથ ઉપર લેવું ઘટે છે

૧૧ પ્રા દ્વાથ્ર વૃત્તિ પુષ્પિકા શ્લોક ૧૦

શ્રીમજ્જિનેશ્વરમતીશ્વરદત્તદીક્ષાશિક્ષોડન પૂર્ણવલ્લભો ગગિરલ્પબુદ્ધિ ।

અન્યોપકારિષુ પદ પરિલભ્યુત્તમો વૃત્ત્યાનયા રિમપિ તત્પ્રકટીચકાર ॥

૧૨ પ્રા દ્વાથ્ર વૃત્તિ પુષ્પિકાશ્લોક ૧૪

સમર્પિતા વિક્રમરાજવર્ષે હયાન્તરિક્ષજ્વળેન્દુસરયે ।

પુષ્પાર્કશ્ચસ્યામલપદ્મત્તુનૈકાદશીતિયૌ દ્વયાથ્રયવૃત્તિરેષા ॥

૧૩ પ્રા દ્વાથ્ર વૃત્તિ . પુષ્પિકાશ્લોક શ્લોક ૧૫

માન ત્રિશદધિકૃદ્વિચ્ચારિશ્ચલ્લતાન્યમૂત ।

પ્રયશ્ચર ગગનમામુષ્યા વૃત્તેરુષ્ટમામ ॥

૧૪ પ્રા દ્વાથ્ર નું લાપાતર થાય તો વલ્કાલીન સામાનિક

સ્થિતિ—સાળની દિનચર્ચા ઇલાદિ ઉપર સારો પ્રકાશ પડી શકે

કાવ્યાનુશાસન

શબ્દાનુશાસનમશેષમવેત્ય સમ્ય-

ગાલોન્ય લક્ષ્યધિગમ્ય ચ દેશ્યભાષાઃ ।

યત્નાદધીત્ય વિવિધાનમિધાનકોશા-

ઋણેયં મહાનવિરિમ નિપુણો વિદધ્યાત્ ॥

-રુદ્રટ.^૧

“સમસ્ત શબ્દાનુશાસનને સારી રીતે જાણી, મહાકવિના હેઠાહરણુનુ આલોચન કરી, દેશ્યભાષાઓનો અભ્યાસ કરી, તથા વિવિધ અભિધાનકોષોનુ યત્નપૂર્વક અધ્યયન કરી નિપુણ મહાકવિએ શ્લેષની યોજના કરવી જોઈએ.”

પ્રાચીન કાળમાં કવિઓને જ કાવ્યબંધની આવશ્યકતા હતી એમ ન હતું. પ્રત્યેક શાસ્ત્રગ્રંથ કાવ્યબંધમાં રચાતો. એટલે પછી લેખક ધર્મશાસ્ત્ર, જ્યોતિષ, શૂસ્તરવિદ્યા-ગમે તે વૈજ્ઞાનિક વિષયનો શાસ્ત્રી હોય, પણ તેને તો કાવ્યબંધનો અભ્યાસ કર્યો જ છૂટકો. કાવ્યબંધમાં જ વિજ્ઞાનના, ધર્મના, અને બધાંય શાસ્ત્રોના ગ્રંથ લખાતા. અલ્લખેરુનીએ આર્યાવર્તના સંસ્કૃત પડિ-

તોની આ પદ્ધતિ ઉપર કડવી ટીકા પણ કરી છે.^૨ પણ આ તો રૂઢ બાબત હતી—એટલે પ્રત્યેક પંડિત શાસ્ત્રી કે વિજ્ઞાનવેત્તા પોતાના અધ્યયનના પ્રાથમિક પગલા તરીકે કાવ્યબંધનો સારી રીતે અભ્યાસ કરતો.

હેમચંદ્રાચાર્યે શિષ્યોને અભ્યાસગ્રન્થો—શિક્ષાગ્રન્થો પૂરા પાડવાના હેતુથી અનુશાસનોની રચના કરી હતી. વિદ્યાર્થીઓ કિલ્લટ અને દુર્ગમ વ્યાકરણ—મથિા ભણતા. તેમને શાસ્ત્ર-અભ્યાસ સરળ અને તે માટે તેમણે શબ્દાનુશાસનની રચના કરી હતી—એમ તેમના શબ્દો ઉપરથી જ પ્રતીત થાય છે.^૩ પ્ર. ચ.

૨. Dr. Sachan Albertini's India : P. 19 :
 " Besides the scientific books of the Hindus are composed in various favourite metres, by which they intend, considering that the books soon become corrupted by additions and omissions, to preserve them exactly as they are, in order to facilitate their being learnt by heart + + + + Now it is well-known that in all metrical compositions there is much misty and constrained phraseology merely intended to fill up the metre and serving as a kind of patchwork, and this necessitates a certain amount of verbosity. + + + + From all this, it will appear that the metrical form of literary composition is one of the causes which make the study of Sanskrit literature so particularly difficult. "

૩. શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય : સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસન : અધ્યાય ૮.
 પાઠ. ૪. પ્રશસ્તિ શ્લોક : ૪ :

ના કહેવા પ્રમાણે કાકલનામે અધ્યાપકને પાટણની પાકશાળાઓમાં તેમના વ્યાકરણના અધ્યાપન માટે યોજવામાં આવ્યો હતો.^૪ રુદ્રતો શ્લોક કેવળ 'લેખ'ને અનુલક્ષીને છે; પરંતુ તે ઉપરથી તે સમયની શિક્ષાપ્રણાલી ઉપર પણ કાંઈક પ્રકાશ પડે છે. પ્રથમ વિદ્યાર્થી શબ્દાનુશાસન શીખતો ત્યાર પછી મહાકાવ્યો અને દેશ્યભાષાઓનું—જેમકે મહારાષ્ટ્રી, શૌરસેની, અપભ્રંશ વગેરેનું—અધ્યયન કરતો. દેશ્યભાષાઓના કાષઠ્રાંથ અને સંસ્કૃતભાષાના અભિધાનકાષેનો ત્યાર પછી તે પાઠ કરી જતો; અને પછી જ કાવ્યરચના કરવામાં તે પ્રવેશ કરતો. કાવ્યરચનાના કાર્યમાં તેને દોરવણી મળે તે માટે અલંકારત્રયોનું તે પરિશીલન કરતો.

હેમચંદ્રાચાર્યની ગ્રન્થરચનામાં આ જ પરિપાટી દૃષ્ટિગોચર થાય છે. તેમણે શબ્દાનુશાસનની રચના કરી સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત વ્યાકરણનો ગ્રંથ આપ્યો. સંસ્કૃત શબ્દકાષે અને વિસ્તૃત દેશ્યશબ્દ સંગ્રહની તેમણે રચના કરી. ઉપરના ગ્રંથોને અનુક્રમ એવાં દેશ્યભાષા તેમજ સંસ્કૃતભાષાનાં મહાકાવ્યો વિદ્યાર્થી સમક્ષ તેમણે તેમના અભ્યાસ માટે રચી રજુ કર્યાં. ત્યાર પછી કાવ્યાનુશાસનની યોજના કરી તેમની સમક્ષ સરસ અને સંપૂર્ણ અલંકારત્રય તેમણે મૂક્યો. તેમના પોતાના કથન ઉપરથી જ તે અવગત થાય છે :

તેનાતિવિસ્તૃતદુરાગમવિપ્રકીર્ણ-

શબ્દાનુશાસનસમૂહકદર્શિતેન ।

અભ્યર્થિતો નિરવમં વિધિવદ્ વ્યવસ્ત

શબ્દાનુશાસનમિદ મુનિહેમચન્દ્રઃ ॥

શબ્દાનુશાસનેઽસ્માભિઃ સાધ્યો વાચો વિવેચિતાઃ

સામામિદાનોઽઽવ્યત્વં યથાવદનુશિષ્યતે ॥૫

“દોષરહિત વાણીનો વિવેક અમે શબ્દાનુશાસનમાં કર્યો છે; અને તેજ વાણીની દ્વે કાવ્યમાં યોજના ઉચિત રીતે ઉપદેશવામાં આવે છે.”

શબ્દાનુશાસન અને કાવ્યાનુશાસન તેમજ અન્ય ગ્રંથોની યોજનામાં હેમચંદ્રાચાર્ય ઉપર ખીજા આચાર્યોના ગ્રંથમાંથી ઉતારા કર્યાના આક્ષેપ કરવામાં આવે છે.^૬ આજ દૃષ્ટિએ આ આક્ષેપ ખરો લાગે પણ ખરો; પણ એ વિવેક કહેવાય નહિ. ખરી રીતે તો આપણે હેમચંદ્રાચાર્યની દૃષ્ટિથી તેમના ગ્રંથો

૫. હેમચંદ્ર : કાવ્યાનુશાસન : અધ્યાય. ૧. સૂત્ર . ૨. આ સૂત્ર ઉપરની અ. ચૂ. ૬તિ : હદાની શબ્દાનુશાસનાન્તરં તાસાં વાચાં કાવ્યત્વં કાવ્યીભાવો યથાવત્ સત્ત્વિવેન રૂપેણાનુશિષ્યતે : વાચાં હિ સાધુવે નિધિતે સુકરઃ કાવ્યોપદેસઃ : ”

૬. S. K. De : ‘ Sanskrit Poetics ’ Vol. I. P. 203. Note. I. = He appropriates for instance long passages without acknowledgement from રુઝદેહર, અભિનવગુપ્ત, દક્ષોક્તિજીવિતકર, મમ્મટ and others + + + His dependance on earlier works is so close as to amount at times to almost slavish imitation or plagiarism.”

P. V. Kane : વિશ્વનાથ—સાહિત્યદર્પણ : Intro. P. cxiv.

“ The કાવ્યાનુશાસન is a mere compilation and exhibits hardly any originality ”

ઉપર મૂકવામા આવેલા આશ્વેપનું સમાધાન કરવું જોઈએ એક વસ્તુ તો નિશ્ચિત જ છે કે તેમનો આશય ગૂજરાતના વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ સંપૂર્ણ, સરળ અને સર્વગ્રાહી શિક્ષાત્રયે મૂકવા એ હતો. કાશ્મીર અને ગૂજરાતનો તથા માળવા અને ગૂજરાતનો તે કાળે સસ્કારવિનિમય થઈ રહ્યો હતો. પરંતુ આંતીય શિક્ષાત્રયેનો અભ્યાસ ગૂજરાતની પાઠશાળાઓમા થઈ રહ્યો હતો. ગૂજરાતનું વ્યક્તિત્વ તેનાથી એક રીતે તો હેણતુ જ હતું અને વળી આ શિક્ષાત્રયે પણ એટલા સરળ તો હતા જ નહિ આ ઉપરાત વળી રાજકર્તાના કાંડ પણ ગૂજરાતને સસ્કારગ્રસ્ત બનાવવાના હતા. આ મનોરથ સિદ્ધ કરવા હેમચંદ્રાચાર્ય જેવા સર્વ વિદ્યાના અવનાગ સમા પ્રકાશ પડિત સિદ્ધરાજ-કુમારપાલની રાજસભાને શોભાવી ગયા હતા તેમણે પૂર્વાચાર્યોના ત્રયેનો સમન્વય કરી રાજ્યાનુશાસન ગ્રંથુ તે જ પ્રમાણે આનન્દવર્ધન, અભિનવગુપ્ત, રુદ્રટ, રાજશેખર, મમ્મટ, ધનંજય વગેરે આલોકગિદ્દાના ત્રયેના સિદ્ધાન્તોની સચોળતા કરી કાવ્યાનુશાસનની રચના કરી ७

11 P.V Kane વિશ્વનાથ સાહિત્યદર્પણ Intro P cxiv

‘ It borrows wholesale from the કવ્યમીમાસા of રુદ્રદોષ્ટર, the કાવ્યપ્રસન્ન, the ધ્વન્યાલોક and the હોચન. For example compare P 8-10 (Nirnayaagar Ed) of Hemachandra with કવ્યમીમાસા P 56, pp 11-16 of Hemachandra with pp 122-123 of the કવ્યમીમાસા. He expressly states that he bases his views upon those of અભિનવગુપ્ત and મરત “સાધારણી માવના ચ વિમાવાદિભિરિતિ શ્રીમાનભિનવગુપ્તાર્ય ૧ સમતમેવ ઘાસ્માભિરુપનીવિત

કાવ્યાનુશાસનમાં દૃષ્ટીકવાગ શબ્દશ પૂર્વાચાર્યોના વિવેચનોના ઉતારા તેમણે કર્યા છે તેમના સૂત્રવિધાનમાં મમ્મટની છાપ છે નાટ્યશાસ્ત્રના સૂત્રોમાં ધનન્જયની છાપ છે, અને ભટ્ટનાટ્યશાસ્ત્રમાંથી પણ તેમણે ઉતાગ કરેલા છે

આ ઉપરથી એમ નથી સમજવાનું કે કેવળ આ ગ્રંથો-ગી ધરાની ગાલિયા જેવો ગ્રંથ છે હેમચદ્રાચાર્યના વ્યક્તિ-ત્વની છાપ સૂત્રે સૂત્રે દૃષ્ટિગોચર થાય છે કાવ્યના પ્રયોજ-નની જ ચર્ચા તપાસીએ તો એ માત્રમ પડી આવશે એ સૂત્ર ઉપર મમ્મટની છાપ છે પરંતુ તેમાં મમ્મટના સૂત્ર ઉપર વેધક સુધારો પણ કે \angle એ જ રીતે કાવ્યની વ્યાખ્યા અને ઉપ-માની હેમાચાર્યે આપેલી વ્યાખ્યાઓ તપાસીએ તો તેમનું વ્યક્તિ-

વેદિતવ્યમ્ (P ૭૬ of V. ૧૭૬), સેડ્સામિર્મરતાનુષારિભિરુપે-ક્ષિતા (P ૩૧૬ of કાવ્યાનુ.)

\angle મમ્મટ કાવ્યપ્રકાશમાં કાવ્યના ૧ ગોળન વરીએ નહિવે છે

કાવ્ય ચરસેઽર્થદૃષ્ટે વ્યવહારમિદે શિવેતરક્ષતયે

સચ પરિર્નિર્નયે કાન્તાસમિપ્રતયોપદેશયુજે ॥

હેમચદ્રાચાર્ય કાવ્યાનુશાસનમાં (અ.ચા. ૧ સુ. ૩)

કાવ્યમાનન્દાય ચરસે કાન્તાનુલ્પતયોપદેશાય ચ ॥

મમ્મટ ઉપર કરેલા સુધારાની ચર્ચા હેમચદ્રાચાર્ય અલકાર ચૂડામણિમાં કરેલી છે ॥ ત મમ્મટ ‘અર્થદૃષ્ટે’ મૂકે ॥ તેના ઉપર ટીકા કરતા હેમચદ્રાચાર્ય જણાવ્યું છે “ ધનમનૈકાન્તિક વ્યવહારકૌશલ શાસ્ત્રેભ્યોઽપ્યનર્થનિગારણ પ્રકારાન્તરેણાપીતિ ન કાવ્યપ્રયો-જનતયાસ્માભિરુક્તમ્ । ” આ બતાવે છે કે હેમચદ્રનું અનુકરણ માત્ર પતાનુગતિક નથી

ત્વ જરૂર તેમાં પણ જણાઈ આવશે. ૯ ત્યાં જ્યાં તેમની સમતિ છે ત્યાં ત્યાં તેમણે પૂર્વાચાર્યના પોતાના જ સખ્દોના ઉતારા કર્યા છે : તેમના સિદ્ધાન્તોનું શાબ્દિક રૂપાન્તર કરવા જેસવુ એ તો એક પ્રકારનો દંભ અને પૂર્વાચાર્યો માટે અધટિત અન્યાય કહેવાય. તે ઉપરાંત બ્રાહ્મણ પૂર્વાચાર્યોની પરંપરા સાચવીને લોકહિત ખાતર આ ગ્રંથની રચના કરવામાં આવેલી છે એમ જણાવવાની પણ તેમની ઇચ્છા ખરી. આ ગ્રંથોમાં લોકોપયોગ સિવાય તેમનો અન્ય હેતુ હતો જ નહિ. ૧૦ આ દષ્ટિ આપણી નજર સમક્ષ

૬. મગ્મદ . કાવ્યપ્રકાશ ઉદ્ધાસ ૧૦. સ. ૧ સાધર્મ્યમુપમા મેદે । બે લિંગ પદાર્થો વચ્ચે સમાનધર્મતા હોય—અને તે રીતે એક બીજા સાથે સરખાવવામાં આવ્યા હોય તો તે ઉપમા કહેવાય . હેમચંદ્રાચાર્ય કાવ્યાનુશાસનમાં આ માથે ૬. સૂત્ર ૧. “ હૃદયગાધર્મ્ય-મુપમા । એમ બ્યાખ્યા આપે છે હેમચંદ્રાચાર્ય મગ્મદને અનુસરે છે ; પરંતુ હૃદય શબ્દ વધારે છે. હેમચંદ્રાચાર્ય આથી એમ જણાવે છે કે કવિએ કદપેલી સમાનધર્મતા હૃદય = સહૃદયભોગ્ય હોવી જોઈએ. વળી મેદ શબ્દ હેમચંદ્રાચાર્યે કાઢી નાખ્યો છે તેની ચર્ચા માટે જુઓ આ સૂત્ર ઉપરની અવકાર ચૂડામણિ ટીકા, અને વિવેકવૃત્તિ

૧૦ હેમચંદ્રાચાર્ય ત્રિપષ્ટિગણાકાપુરુષચરિતના છેલ્લા પર્વને અંતે આપેલો પ્રશસ્તિ શ્લોક : ૩.

પૂર્વં પૂર્વજનિદ્ધરાજનૃપતેર્મચિસ્પૃશો યાચ્નયા

સાગ વ્યાવરણ મુરુત્તિમુગ્ધન ચકુર્મવન્ત. પુરા ।

મધ્યેતોરથ યોગશાસ્ત્રમમલ લોકાય ચ દ્વઘાશ્રય-

ચ્છન્દો-ડલંકૃતિ-નામસંગ્રહમુખાન્યન્યાનિ જાસ્રાણ્યપિ ॥

રાખીએ તો હેમચંદ્રાચાર્ય ઉપર મુકાએલા પરાપશ્ચવિતાના આ-
ક્ષેપ સાથે આપણે સંમત થઈશું નહિ. એક જ વાત નોંધીએ.
મમ્મટના કાવ્યપ્રકાશમાં જે બાજતોની ચર્ચા દ્વારા ઉલ્લાસ અને
૨૧૨ સૂત્રોમાં કરવામાં આવી છે-તે જ વિષયોની નાટ્યશાસ્ત્રના
વિભાગને ઉમેરીને ચર્ચા હેમચંદ્રાચાર્યે ૭ અધ્યાયો અને ૨૦૮
સૂત્રોમાં મમ્મટ કરતાં ય સરળ રીતે કરી છે.^{૧૧} શિક્ષાપ્રથમ તરીકે
કાવ્યાનુશાસનની અપૂર્વતા આથી પાઠકના ખ્યાલમાં સીધી રીતે
જ આવી જશે. મમ્મટની જાયા એ મુખ્ય વસ્તુ નથી; મમ્મટ
કરતાં તેમણે શી વિશિષ્ટતા બતાવી એ મુખ્ય મુદ્દો છે.

મમ્મટના કાવ્યપ્રકાશ કરતાં ય અન્ય વિશિષ્ટતા હેમચંદ્રા-
ચાર્યના ગ્રંથમાં છે. કાવ્યાનુશાસનમાં તેમણે નાટ્યશાસ્ત્રનો
પણ સમાવેશ કરી દીધો છે. એટલે નાટ્યનો અભ્યાસ કાવ્ય

“પૂર્વે મારા પૂર્વજ શિષ્યસભાની ભક્તિયુક્ત ધ્યાનપાથી આપે
વૃત્તિ (વિવરણ) થી યુક્ત એવું સાંચ બાકરણ (શિષ્યહેમચંદ્ર)
રચેલું છે; તેમ જ મારે મહિ નિર્ભય યોગશાસ્ત્ર રચેલું છે, અને
હોહોને માટે દ્વાયત્રયકાવ્ય. છદોનુશાસન, કાવ્યાનુશાસન અને નામ-
સમૃદ્ધ પ્રમુખ બીજાં શાસ્ત્રો રચેલાં છે.”

૧૧. ત્રિશિક્ષાસ પરીખ : કાવ્યાનુશાસન ગ્રં. ૨. Intro.
ccxxi. કાવ્યપ્રકાશમાં એટલા વિષયોની ચર્ચા મમ્મટે ૧૦ ઉલ્લાસ :
૨૧૨ સૂત્રોમાં કરી છે તેટલી તો હેમચંદ્રાચાર્યે ૬ અધ્યાય = ૧૪૩
સૂત્રોમાં કરી દીધી છે. “Thus in six Adhyaya (143
Sutras) the whole nature of Kavya as such is
defined and discussed in detail, the subject which
Mammata has discussed in ten Ullasas (212 Sutras)
of his Kavyaprakashā.”

સાથે જ એક અનુશાસનથી અભ્યાસક્ર કરી શકે એ સરળતા તેમના ગ્રંથે કરી આપી છે. તેમના પછી બસે વર્ષ પછી થયેલા વિશ્વનાથના સાહિત્યદર્પણમાં આ યોજના દૃષ્ટિગોચર થાય છે. અનુશાસન તરીકે તેને સર્વાંગ સમૂર્ણ બનાવવાનો મનોરથ શબ્દાનુશાસનની માફક કાવ્યનુશાસનમાં પણ તેમણે સિદ્ધ કર્યો છે.

કાવ્યાનુશાસન ઉપર શિષ્યહિત ખાતર અલંકારચૂડામણિ નામે લઘુ વૃત્તિની તેમણે યોજના કરી છે. તે સરળ છે અને અને વિવાદપ્રસ્ત મુદ્દાઓની ઝાઝી છલુવટ તેમાં તેમણે કરી નથી. અલંકારચૂડામણિની રચનાના હેતુ તરીકે હેમચન્દ્રાચાર્ય જણાવે છે :

આચાર્યહેમચન્દ્રેણ વિદ્વત્પ્રીત્યૈ પ્રતન્યતે ॥૧૨

પરંતુ આ લઘુવૃત્તિ અલંકારશાસ્ત્રનું વિશિષ્ટ જ્ઞાન સારી રીતે સંપાદન કરવા માટે પૂરતી નથી. આથી વિશિષ્ટ પ્રકારના વિદ્વાનોને માટે હેમચન્દ્રાચાર્યે બીજી વિસ્તૃત ટીકા લખી છે. તે ટીકા તે ‘વિવેક.’ ‘વિવેક’ની રચનાના સંબંધમાં હેમચન્દ્રાચાર્ય જણાવે છે :

વિવરીતુ ક્વચિદ્ દબ્ય નવ સદર્ભિતુ ક્વચિત્

કાવ્યાનુદામનસ્યાય વિવેકઃ પ્રવિતન્યતે ॥૧૩

ઉપરનો શ્લોક ‘વિવેક’ની રચનાનો હેતુ સારી રીતે બતાવે

૧૨. રસિકલાલ પરીખ : કાવ્યાનુશાસન । અ. ૧. આદિશ્લોક.
‘અલંકારચૂડામણિ’ નામની ચર્ચા માટે આચાર્યશ્રી આનંદશંકરભાઈ ધ્રુવની Foreword : ઉપરના અ યના આરભે.

૧૩. રસિકલાલ પરીખ : કાવ્યાનુશાસન : અથ ૧. વિવેકનો આદિશ્લોક.

છે અનકાચૂડામણિમા ૭૪૦ ઉદાહરણો અને ૬૭ પ્રમાણો ટાંકવામાં આવ્યા ૨, ત્યારે વિવેકમા ૧૨૪ ઉદાહરણો અને ૨૦૧ પ્રમાણો ટાંકવામાં આવ્યા છે ૧૪ 'વિવેક' માં કાવ્યશાસ્ત્રના અનેક વિષય મુદ્દાઓની ચર્ચા કરવામાં આવેલી છે-તે આ ઉપરથી વાચકને માત્રમ પડશે કાવ્યાનુશાસનમા ૧૬૩૨ ઉદાગમો આપવામાં આવેલા છે તે જ મતાવે છે હેમાચાર્યે અન્યગ્યના માટે અનેક અથોનુ પગિથી નન કર્યું હતું અને તેમનો અથ-સચય પણ અત્યંત વિશાળ હતો ૧૫

કાવ્યાનુશાસનની વિભાગીય યોજના નીચે મુજબ છે -

અધ્યાય	સૂત્રસંખ્યા	વિષય
૧	૨૫	કાવ્યશાસ્ત્રનું પ્રયોજન, કાવ્યના ઇશ્યુ, પ્રતિભા, વ્યુત્પત્તિ, કાવ્યની વ્યાખ્યા, કાવ્યના ગુણદોષ, અભિધા, લક્ષણા, વ્યજના વગેરેની ચર્ચા કરવામાં આવી છે

૧૪ રસિકવાય પરીખ કાવ્યાનુશાસન અથ ૨ Intro. ૦૦૧૧૪ તે ઉપરાંત P V Kane સાહિત્યદર્પણ Intro cxvii 'The one merit of his work is that in the Introduction and the commentary he cites about 1500 examples from various authors'

૧૫ હેમચંદ્ર કાવ્યાનુશાસન (૨ ડો પરીખ) અથ ૧ પાન ૨૧૪. અનકાચૂડામણિ, પાન ૭, ૪૬૨ વિવેકમા કરેલા ઉદાનુશાસનના ઉલ્લેખ માટે

અધ્યાય	સૂત્રગંખ્યા	વિષય
૨	૫૯	રસ, ભાવ, રસાભાસ, ભાવા-ભાસ વગેરેની ચર્ચા ૫૫ સૂત્રોમાં કરવામાં આવી છે. સ્વારપછીના ચાર સૂત્રોમાં ઉત્તમ, મધ્યમ અને અવર કાવ્યની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. રસભાવાદિના જ્ઞાન પછી આ ચર્ચા વિદ્યાર્થીને સુગમ થઈ પડે છે.
૩	૧૦	આ અધ્યાયમાં રસ, ભાવ, શબ્દ, અર્થ વગેરેને અંગે ઉદ્ભવતા દોષોની ચર્ચા કરવામાં આવેલી છે. આ સૂત્રો ઉપરની અ. ચૂ. અને વિવેક બહુ વિચારપૂર્વક વાંચવા જેવો છે.
૪	૯	આ અધ્યાયમાં ત્રણ ગુણો-માધુર્ય, ઝોજસ અને પ્રસાદનું વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે.
૫	૯	આ અધ્યાયમાં ૭ શબ્દાલંકાર-અનુપ્રાસ, યમક, ત્રિત્ર, શ્લેષ, વક્રોક્તિ, પુનરુક્તાભાસની ચર્ચા યોજવામાં આવી છે.
૬	૩૧	આ અધ્યાયમાં ૨૯ અર્થાલં-

અધ્યાય	સૂત્રમંજ્યા	વિષય
૭	૫૨	કારની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. અને છેવટે 'સંકર'ની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. નાયક, નાયિકા, વગેરેના ગુણ, વર્ણન અને પ્રકારોના વિવેચન સહિત, સ્ત્રીઓનાં ગુણ, લક્ષણો વગેરેની આ અધ્યાયમાં ચર્ચા કરવામાં આવી છે.
૮	૧૪	આ અધ્યાયમાં 'પ્રખન્ધાત્મક કાવ્યભેદ'ની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. પ્રખન્ધ બે પ્રકારના છે. શ્રવ્ય અને પ્રેક્ષ્ય : પ્રેક્ષ્યના બે વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે : પાઠ્ય અને ગેય. નાટ્ય-પ્રકાર, ચંપૂ, કાવ્ય, કથા, મુક્તાક વગેરેની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. બધા વિષયોના વિભાગપદ્ધ સમજાવવામાં આવ્યા છે.

કાવ્યાનુશાસનની વૃત્તિ 'અલંકારચૂડામણિ'માં છદોનુશાસનનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે 'વિવેક'માં છદોનુશાસનનો બે વાર ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. ૧૬ આ બતાવે છે કે છદો-

નુશાસનની રચના પછી અલંકારચૂડામણિ અને વિવેકની રચના કરવામાં આવી હોય અથવા તો તે બંનેય ટીકાઓનું મુનરા લેખન કરી આ ઉલ્લેખો ઊમેરવામાં આવ્યા હોય. 'અલંકાર-ચૂડામણિ' નો ઉલ્લેખ દેશીનામમાલામાં પણ દ્રષ્ટિગોચર થાય છે.^{૧૬} છદોનુશાસનની પ્રથમ કારિકામાં કાવ્યાનુશાસનની રચના સિદ્ધ થઈ ગઈ હોય એમ જણાવવામાં આવ્યું છે.^{૧૭} આ ઉપરથી એમ અનુમાન થાય છે કે હેમચંદ્રાચાર્યની વ્યાપક દ્રષ્ટિ હેઠળ અનુશાસનો રચવાની પ્રવૃત્તિ જોરજોરે ચાલી રહી હોવી જોઈએ; એટલે પરસ્પર ઉલ્લેખો ટીકામાં માલમ પડે એ સ્વાભાવિક છે. આમ આનુપૂર્વો નક્કી કરવી એ વિષમ કાર્ય છે; પરંતુ કાવ્યાનુશાસન પછી છદોનુશાસનની રચના કરવામાં આવી એમ હેમચંદ્રાચાર્યને તો અભિમત છે.

કાવ્યાનુશાસન શિક્ષાગ્રન્થ તરીકે મમ્મટના કાવ્યપ્રકાશ કરતાં ઊતરતી પકિતનો છે એવો આક્ષેપ એક વિદ્વાને કરેલો છે તે અયોગ્ય છે.^{૧૮} મમ્મટના કાવ્યપ્રકાશ ઉપર અનેક ટીકાઓ થયેલી હોવા છતાં પણ દુર્બોધ અને વિષમ રહ્યો છે. કાવ્યાનુશાસનની —સૂત્રોની તેમજ અલંકારચૂડામણિ ટીકાની— શૈલી સરળ અને સુબોધ છે. તદુપરાંત પાંડિત્ય દર્શાવવા બનેલી વિભાગત્રિયતામાંથી ઉપરિચિત થયેલા અનેક અઘટિત અલંકારોની સંખ્યાને ઘટાડી શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે શિષ્યોને અને વિદ્વાનોને સુગમ થાય એ રીતે

૧૬. ભૂલથી છપાયેલી પાછલી પાદનોંધ ૧૬ જુઓ.

૧૭. હેમચંદ્રાચાર્ય : છદોનુશાસન : પ્રથમ શ્લોક.

૧૮. કાવ્યાનુશાસન. (૨. છા. પરિખ) ગ્રંથ. ૧. Intro. cccxxi. પ્રો. એસ. કે. ડે. નો આ અભિપ્રાય શ્રી. તસિકલાલે ટાંક્યો છે.

અક્ષરોની યોજના કરી છે.^{૧૯} જોજરાજના સરસ્વતીકંઠાલર-
ણમાં અક્ષરોની સંખ્યા અત્યંત વિશુદ્ધ હતી. માલવરાજની
આ કૃતિની સ્પર્ધામાં અને તેના ઉપરના સુધારારૂપ આ ગ્રંથની
રચના યથા હોય તો તે અસંભવિત નથી. સરસ્વતીકંઠાલરણનો
ઉપયોગ હેમચંદ્રાચાર્યે કરેલો છે એ તેમની વિવેક-ટીકા ઉપરથી
પ્રતીત થાય છે. પૂર્વે જણાવ્યું તે પ્રમાણે અક્ષરોની વ્યાખ્યા-
ઓ ઉપર પણ તેમણે સુધારાવધારા કરી પોતાની દૃષ્ટિએ તેમને
યોગ્ય બનાવવા ચતન કર્યો છે. કાવ્યાનુશાસન આરીતે શિક્ષાગ્રન્થ
તરીકે યોગ્ય ગ્રન્થ છે. પરંતુ બ્રાહ્મણોનાં શિક્ષાસ્થાનોમાં મમ્મટ
વગેરેના ગ્રંથો પ્રચલિત હતા; અને આ નૂતન જ્ઞેનાચાર્યની
કૃતિને તેમનાં શિક્ષાસ્થાનોમાં પૂરતું રચાન ન મળ્યું હોય.
કાવ્યાનુશાસનમાં તેમણે કાંઈ નવો અભિગ્રાહ, નવો કાવ્યસિદ્ધાંત
પ્રવર્તમાન કર્યો નથી. આનંદવર્ધનની માફક ધ્વનિનો સિદ્ધાંત,
કે વક્રોક્તિજીવિતકાર માફક કાવ્યનો આત્મા વક્રોક્તિ છે એવો
સિદ્ધાંત કે પામનની માફક શૈલી એજ કવિતાનો આર્મા છે
એવી કાંઈ અપૂર્વ પ્રણાલી સ્થાપવાનો કાવ્યાનુશાસનનો હેતુ
ન હતો;—જેથી વિદ્વાનોની તાર્કિક સાકમારીઓમાં પણ આ

૧૯. કાવ્યાનુશાસન (૨. ઊ. પરિખ.) મ. ૧. Intro.
cccxix.

The Sixth Adhyaya treats of twenty-nine અર્થ-
લંકારો including સ્મર. It will be seen that Hema-
chandra has greatly reduced the number of principal
શબ્દો, which according to Jñanmata are sixtyone
in number.

અંથ ખાસ જીવતો રહે. શિષ્યોના હિતને ખાતર અને વિદ્વાનોને એક સાથે માદિતી મળી શકે તેવા નમ્ર આશયથી આ અંથની રચના કરવામાં આવી હતી; એટલે એ અંથે કાંઈ અબળ પરંપરાને બાંધી નથી.^{૨૦} કાવ્યાનુશાસનમાં ફેટલાય અથોમાંથી દષ્ટાન્તો મૂકવામાં આવ્યાં છે; અને એ રીતે અંથને સર્વત્રાહી બનાવવા શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે યત્ન કર્યો છે.

કાવ્યાનુશાસન આ રીતે એક નોખા પ્રકારનો શિક્ષાઅન્ય હોઈ વિદ્યાર્થીઓને અત્યંત ઉપકારક છે; અલંકારચૂડામણિ અને વિવેક નામે વિસ્તૃત ટીકા સહિત તે વિપુલ સંસ્કૃત અથો, હોઈ વિદ્વાનો માટે પણ ઘોનક છે.

.

૨૦. P. V. Kane: સાહિત્યદર્પણ Intro. cxiv "He however exercises very little influence on later rhetoricians and is scarcely ever quoted (except in the *रत्नावली* pp. 46, 75, 224, 233, 259, 279, 299.)"

છંદોનુશાસન

“ The rhythm or movement of language, forming curves and undulations of sound, has an effect on the mind which may be quite distinct from the rational meaning of the words to our understanding. When it co-operates with, supplements, and enriches the rational significance, it becomes itself significant and that is one of the processes by which the language becomes literature.

—Enid Hamer.¹

કાવ્યના બે પ્રકાર છે: ગદ્ય અને પદ્ય^૨ કાવ્યનાં લક્ષણ, અલંકાર ગુણુદોષ ઇત્યાદિની ચર્ચા કાવ્યાનુશાસનમાં આવ્યાર્થથી

૧. Enid Hamer : The Metres of English Poetry : P. 2.

૨. દા. ત. દક્ષિણ-વાચ્યાદર્શ : પશ્ચિમે ૧. શ્લોક. ૧૧. માં કાવ્યના બેદ નિરૂપણ કરે છે :

હેમચંદ્રે કરીછે. પરંતુ તે ચર્ચા ઉપરાંત પદ્યકાવ્યમાં ગેયતત્ત્વની આવશ્યકતા છે; એટલે તે પ્રકારના કાવ્યની જરૂરને પહોંચી વળવા માટે છદોવિધાનનું જ્ઞાન આવશ્યક છે.^૩ આ છદોવિધાનનું જ્ઞાન પૂર્વાચાર્યોની પદ્ધતિ અનુસાર જિજ્ઞાસુ વિદ્યાર્થીઓને પ્રાપ્ત થાય, તેટલા માટે છદોનુશાસનની રચના તેમણે કરી છે.^૪ આ પ્રમાણે શબ્દાનુશાસન અને કાવ્યાનુશાસન પછી છદોનુશાસનની રચના હેમચંદ્રાચાર્યે કરી અને આ બાબતનો છદોનુશાસનના આદિ શ્લોકમાં તેમણે ઉલ્લેખ પણ કર્યો છે :

ઘાચ બ્યાન્વાડર્હતીં સિદ્ધશબ્દકાવ્યાનુશાસન.

કાવ્યોપયોગિનાં ઘડ્યે છદસામનુશાસનમ્ ॥^૫

“અર્હતની વાણીનું ધ્યાન ધરી, શબ્દાનુશાસન અને કાવ્યાનુશાસન જેણે પૂરાં કર્યાં છે તેવો હું કાવ્યમાં ઉપયોગમાં આવતા છદોનું અનુશાસન દર્શાવું.”

પદ્ય ગય ચ મિથ્ર ચ તત્ત્વિષૈવ વ્યવસ્થિતમ્ ।

પદ્ય ચતુષ્પદી તત્ત્વ શ્રુત જાતિરિતિ દ્વિધા ॥

છદોનુશાસન • અ.ચા. ૧ : સૂત્ર • ૧ : મા આવતા કાવ્યોપયોગિના ઉપર દીકા કરતાં જણાવે છે : કાવ્યોપયોગિનામિતિ ગદ્યસભ્યે ન છદસામુપયોગ દ્વયર્થાત્પદ્ય કાવ્યમિદં શુદ્ધતે ।

૩. છદોનુશાસનની સ્વોપદ્ધિ દીકાનું આશ્લેષવાક્ય • શબ્દાનુશાસનવિરચનાનંતર તત્પલ્લભૂત કાવ્યમનુશિષ્ય તદગમૂત છદોનુશાસનમારિષ્ઠમાન : શાસ્ત્રમાર દૃષ્ટાધિકૃતદેવતાનમસ્થરપૂર્વમારમતે ।

૪ ઉં શા. અ. ૧. મૂ. ૧. ઉપર દીકા • પૂર્વાચાર્યશાસનસ્યાનુપશ્ચાન્ શામનમ્ ।

છદોનુશાસનની ઉપયોગિતા અર્વાચીન દાન્યવિધાનના અ-
ભ્યારીને અત્યંત દિતાવદ છે જે દષ્ટિએ—અંતિદાસિક દષ્ટિએ
અને શાસ્ત્રીય ચર્ચાની દષ્ટિએ. અંતિદાસિક દષ્ટિએ એટલા માટે
કે સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશમાં શાસ્ત્રદષ્ટિએ પ્રવર્તમાન સમગ્ર
છદોનાં લક્ષણોની ચર્ચા ઉદાહરણ સહિત આ ગ્રંથમાં કરવામાં
આવી છે. દાખલા તરીકે, વર્ણગણોના અને માત્રાગણોના વિવિધ
ફેરફારો કરી તેમાંથી—ગણિતદષ્ટિએ પાશુ-બની શકે તે બધા ૫
છદોનો સમાવેશ વર્ણમેળ છદોમાં અને માત્રામેળ છદોમાં કર-
વામાં આવ્યો છે. એક જ દાખલા આપણે લઈએ: ઇન્દ્રવજ્ર
અને ઉપેન્દ્રવજ્રનાં લક્ષણો આપો તે બન્નેના સંકરથી બનતા ઉપ-
જાતિના ચૌદ પ્રકારોનો તેમાં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. ૧ અર્વા-
ચીન દાન્યવિધાનકા આ પ્રકારનો સંકર અનેક રીતે કરી રહ્યા છે.
વળી ગાયત્રી, જગતી વગેરે વૈદિક છદોનો પાશુ ઇન્દ્રવજ્ર ઉપેન્દ્રવજ્ર
વગેરે સાથે સંકરને લીધે ગિપજતા છદોને ઉપજાતિ તરીકે દેવચંદ્રા-
ચાર્ય ઉલ્લેખે છે. આ ઉપરાંત ગણિતદષ્ટિએ વર્ણગણોના ફેર-
બદલા કરી અનેક નવા છદોની યોગના બની શકે છે—તે પાશુ આ
ગ્રંથના અભ્યાસથી વાચકને બહુ સારી રીતે પ્રતીત થશે. આમ
શાસ્ત્રીય દષ્ટિએ આ ગ્રંથનું મહત્ત્વ અમૂલ્ય છે. અર્વાચીન છદો-
વર્ણમેળ, માત્રામેળ અને લપમેળ—ની પૂર્વપીઠિકા સંસ્કૃત, પ્રાકૃત

૧. ઇ. શા. અ. ૨. સુત્ર ૧૫૬ : પ્લયોઃ પરયોય ગમર ઉપ-
જાતિયનુર્દશા ॥ એના ઉપર ટીકા કરતાં આચાર્યશ્રી લખે છે :
एतयोरिन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोः सहोऽन्योन्यपादमीदमनुपजानिः । मा च
प्रस्तारमेषानुर्दशपा । एवं परयोरिन्द्रवज्रानुदशयोः संमरः उपजाति-
यनुर्दशपैव ॥

અને અપેક્ષા હોવામાં છે; અને તે બધા હોદાની સંપૂર્ણ અને શાસ્ત્રીય વિવેચના કરતો આપણી પાસે હાદોનુશાસન એ એક જ ગ્રંથ છે. એ દષ્ટિએ હેમચન્દ્રાચાર્યની સેવા હાદ-શાસ્ત્ર માટે જોવી તેવી નથી.

હાદોનુશાસનના વિસ્તૃત વિવેચનમાં ઊતરતા પહેલાં હાદોનુશાસનની યોજના, અધ્યાય, સૂત્રસંખ્યા અને વિષયનો ખ્યાલ કરી લેવો ધટે છે.

અધ્યાય	સૂત્રસંખ્યા	વિષયવર્ત્યા
૧.	૧૬.	સપ્તાધ્યાયઃ ત્રયમા વપરાતી પરિભાષાનું વિવેચન આ અધ્યાયમાં કરવામાં આવ્યું છે. દા. ત. વર્ણુગણ, માત્રાગણ, વૃત્ત, સમવૃત્ત, વિષમવૃત્ત, અર્ધસમવૃત્ત, પાદ, યતિ વગેરેની અર્થો આ અધ્યાયમાં કરવામાં આવી છે.
૨.	૪૧૫.	આ અધ્યાયમાં સમવૃત્ત હાદના પ્રકારો અને તેમની ગણુયોજના વર્ણુવવામાં આવી છે. છેવટના ભાગમાં દાંડકના જુદા જુદા પ્રકારો અને તેમની ગણુયોજનાની વિવેચના કરવામાં આવી છે. કૃત્ત ૪૧૧ હાદોનું વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે

અધ્યાય	અનુસંખ્યા	વિષયવર્ત્તા
૩.	૭૨.	આ અધ્યાયમાં અર્ધસમ, વિષમ, વૈનાલીય, માત્રા સમક વગેરે પ્રકારના ૭૨ છદોનાં લક્ષણ આપ્યાં છે.
૪.	૯૧.	આ અધ્યાયમાં આર્યા ગણિતક, ખંજક, શીર્ષક વગેરેનાં લક્ષણ આપવામાં આવેલાં છે. પ્રાકૃત ભાષાના આ જ્યાં માત્રામેળ છદો છે.
૫.	૪૯.	આ અધ્યાયમાં ઉત્સાદ, રડુ, ધવલમંતલ વગેરે છદોની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. આ ચર્ચા પણ પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ ભાષાનાં છદોને અનુસરીને છે.
૬.	૩૦.	આ અધ્યાયથી અપભ્રંશ ભાષાનાં છદોની ચર્ચા કરવામાં આવી છે, અને વિવિધ પ્રકારની પદ્ધતી અને ચતુષ્પદીનું ગ્રાસન આપવામાં આવ્યું છે.
૭.	૭૩.	અપભ્રંશ ભાષામાં વપરાતી દ્વિપદીઓનું વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન આ અધ્યાયમાં આપવામાં આવેલું છે.

અધ્યાય	સૂત્રસંખ્યા	વિષયવર્ત્યા
૮.	૧૭.	પ્રસ્તાર વગેરેની વિસ્તારપૂર્વક ચર્ચા આ અધ્યાયમાં કરવામાં આવી છે. વૃત્તોનો વિસ્તારપૂર્વક વિસ્તાર કરવો તેનું નામ પ્રસ્તાર.૭
કુલસૂત્ર	૭૬૪	

છંદાનુશાસનની વૃત્તિના આદિ ભાગમાં ‘અનુશાસન’ શબ્દની
વ્યુત્પત્તિ આપતાં આચાર્યશ્રી જણાવે છે. પૂર્વાચાર્યશાસનસ્યાનુ
પથાન્ શામ્ન સદર્ભ । આ દૃષ્ટિએ પૂર્વાચાર્યોની પરપરાને અનુ-
સરીને રચાયેલો સદર્ભગ્રંથ તે અનુશાસન ૮ આ દૃષ્ટિએ પણ
તેમણે પૂર્વાચાર્યોનું ઋણ સ્વીકાર્યું છે કેટલાંક સ્થાનોએ તેમણે
છંદાનું નામો બીજા પૂર્વાચાર્યોથી લિખ્યાં છે. મોટે ભાગે
ભરતના મતનો ઉલ્લેખ તેમણે વારંવાર કર્યો છે ૯ ‘બીજાના મતે’

૭ છ. શા. બ ૮. સૂ ૧ ઉપર દીકા પ્રસ્તાર્યતે હિતિ પ્રસ્તાર,
વૃત્તાના વિસ્તરતો વિન્યાસ ।

૮. ભુઓ. આજ પ્રકરણની પાદનોંધ : ૪ : આના જ અનુસંધાન-
નમાં પછીથી છંદોડનુશાસન શબ્દને સમન્વયતા દીકા જણાવે છે :
ચદનાદાહ્વાદનાન્ છદાતિ વર્ણમાત્રાનિયમિતાનિ વૃત્તાનિ તેષામનુશિષ્યતેડ
નેનેતિ અનુશામન શાસ્ત્રમ્ ।

૯. ભરતના મતનો ઉલ્લેખ છઠ્ઠા સ્થાનોમાં આચાર્યશ્રીએ કર્યો છે.
અને ભરતના મતે છંદનું બીજું નામ હોય તે છંદના નામનો ઉલ્લેખ
તેમણે મૂક્યો છે ભુઓ. છ. શા. આરભકચન . પાન ૪ (બ).

એટલે તે ભાષાના પદ્યધોના જ્ઞાનની તો વાતજ રી કરવી ? વળી અપભ્રંશ છંદોના જ્ઞાન વિના—અને તે કાળના સંગીતના જ્ઞાન વિના—જૂના કવિઓમાં પ્રચલિત ઢાળો અને લટણો પણ સમજવાં મુશ્કેલ હતાં : અને તે કારણે પણ કાળ અને લટણોનું આકર્ષણ છંદોજ્ઞાનના અભાવે ધટી ગયું. સંસ્કૃત ભાષાના કાવ્ય-ગૌરવનું અનુકરણ કરવા માટે સંસ્કૃત છંદોને બહુધા યોગ્ય ગૂજ-રાતી કવિતામાં કાવ્યગૌરવ લાવવા કવિઓ પ્રેરિત થયા. આથી સંસ્કૃતભાષાના સામાન્ય વપરાતા છંદો કવિઓએ બહુધા અપનાવ્યા. પદો અને ગરબીઓના બધો લોકવાણીમાંથી અને જૂના કવિઓમાંથી આપણા કવિઓએ લીધા, પરંતુ ઉન્નત અને ગંભીર વિચારો તથા લાગણીઓના વાહક તરીકે તો તેઓ સંસ્કૃત છંદોને જ વાપરતા.

આપણી સદીના અર્વાચીન કવિઓ મોટે ભાગે વધુમેળ છંદોના સરવાળા બાદબાકી કરી છંદોના પ્રયોગો કરી રહ્યા છે; તો તે રીતે છંદોગણિતના પ્રયોગો બતાવતા પૂર્વાચાર્યોના ગ્રંથોનું નિરીક્ષણ કરવું મોઝ્ય છે. છંદોનુશાસનમાં છંદોગણિતની યોજનાને અનુવક્ષીનેજ છંદોનો વિસ્તાર સિદ્ધ કરવામાં આવ્યો છે : એકાદ વિભાગને હું ઉદાહરણ તરીકે નોંધું તો અહીં અયોગ્ય ગણાશે નહિ : ૧૨

કામિની છંદ :

નિર્વૃત્તિ, વિવેહિ હસ્તગમિનીમ્ ।

સર્વથા, જહીહિ હન્ત કામિનીમ્ ॥

એકમ પંક્તિમાં : ર ગણુ છે : ગાલગા; અને બેકી પંક્તિમાં
જ, ર, ગણુ અને અંતે ગા, લ છે. લગાલ । ગાલગા । લ । ગા ।
શિમી ૭૬ :

યોપિતો, વિયોગદુઃખમિદમાનમાનમાઃ ।
દન્દદન્, -કદુસ્વર્નનિહન્તિ નિધિન શિર્ષી ॥

એકમ પંક્તિ . ગાલગા (ર ગણુ); બેકી પંક્તિ :
લગાલ । ગાલગા : લગાલ । ગાલગા (જ, ર, જ, ર ગણુ).

નિતમ્બિની ૭૬ :

સર્વથા, વિરિયશઙ્કરમણધિરજ્યેશ્વરર્પયઃ ।

મેજિરે, ચદુત્પથ ચિરય તથ કારણ નિતમ્બિની ॥

એકમ પંક્તિ : ગાલગા (ર ગણુ) : બેકી પંક્તિ : લગાલ ।
ગાલગા । લગાલ । ગાલગા । લગાલ । ગા (જ, ર, જ, ર, જ ગણુ +
ગ=ગુરુ).

વારુણી ૭૬ :

ઉત્તમ, ધનાવિનશ્વરપ્રમોદકારણ શ્રુતિન્યરીહસે મુરત્મ ।

નિર્મલ, તદા શમાનૃત પિવાનિશ મુરાશ્યા વિમુચ વારુણીમ્ ॥

એકમ પંક્તિ : ગાલગા (ર ગણુ) : બેકી પંક્તિ લગાલ ।
ગાલગા । લગાલ । ગાલગા । લગાલ । ગાલગા । લ । ના । (જ, ર,
જ, ર, જ, ર, + લધુ + ગુરુ)

યતસિની ૭૬ :

શોભતે, ધનુર્ઝેવ પુષ્પધન્વન. ત્રિરીયનોમસાગ્નિવા સયો તડોચના ।

ચાલિકા, જપાસહોદરાધરા મધુકવ્યન્તેમન્યશોકપન્વાવતંતસિની ॥

એકમ પંક્તિ : ગાલગા (ર ગણુ); બેકી પંક્તિ : લગાલ । ગાલગા । લગાલ । ગાલગા । લગાલ । ગાલગા । લગાલ । ગાલગા । (જ, ર, જ, ર, જ, ર, જ, ર, ગણુ)

આ છંદોરચનાનું વિધાન કરીને હેમચંદ્રાચાર્ય સૂત્ર મૂકે છે કે કામિની, શિખી, નિતમ્બિની, વારુણી, વર્તાસિની છંદોના વ્યત્યય કરીએ તો અનુક્રમે વાનરી, ચિણ્ડી, સારસી, અપરા અને હસી એ છંદો બને છે^{૧૩} : ઉપરના છંદોની રચના-યોજના જોતાં વિદગ્ધ વાચકને છંદોગણિત ઉપરજ છંદોની સંખ્યા અને ૩૫ આચાર્યશ્રીએ યોજ્યાં છે એ તરતજ યાત થશે. ઉપરાંત એ પણ માલમ પડશે કે છંદના પ્રયોગોની શાસ્ત્રીય ભૂમિકાનો અભ્યાસ કરવા માટે છંદોનુશાસન એ અદ્વિતીય ગ્રન્થ છે. છંદોના અભ્યાસ તરફની વિદ્વાનોની અભિરુચિ તેમને છંદોનુશાસનના ઉંડા અને વિસ્તૃત અભ્યાસ તરફ આકર્ષે તો ખરેખર અર્વાચીન કવિતાના રૂપને અપૂર્વ વૈવિધ્ય મળે.

અપભ્રંશ પદ્યધોનો જોડો અભ્યાસ પણ આપણાં પ્રાચીન કડવકવ્ય કાવ્યો સમજવા માટે અત્યંત ઉપયોગી છે. કડવકવ્ય બંધારણ આપણને અપભ્રંશકાવ્યસાહિત્યમાંથી મળ્યું છે. જેમ સંસ્કૃત મહાકાવ્ય સર્ગોમાં વિલક્ત છે તેમ અપભ્રંશ મહાકાવ્ય સંધિઓમાં વિલક્ત છે.^{૧૪} પ્રત્યેક સંધિનો આરંભ દ્રુવપદ્યથી થાય

૧૩. છ. શા. અ. ૩. સૂ. ૨૩ : વામિન્યાચાદ્ વ્યત્યયે વાનરી-શિરાણ્ડિસારસ્યપરાહસ્યઃ ।

૧૪. કાવ્યાનુશાસન : અર્થશા : ૮. સૂત્ર. ૨૦૮. પદ્ય પ્રાચઃ સસ્તુનપ્રાકૃતાપભ્રંશપ્રામ્યભાષાનિવદ્ધમિજ્ઞાન્યદ્વૃત્તસર્ગાદ્યાસસંઘ્યવરકવ્ય-કવન્ય સત્સન્ધિ શબ્દાર્થવૈચિત્ર્યોપેત મહાકાવ્યમ્ ॥ છ. શા. અ.

‘હે અને સાર પછી કેટલાંક કડવકા આવે છે. કડવકાનું બંધારણ પ્રાચીન પ્રણાલિકા અનુસાર છ પંક્તિઓનું છે : અડિલા, પદ્ધિઆ નેવા હંદોની ચાર પંક્તિઓ અને હેવટની બે પંક્તિઓ ‘મતા’ની. આમ પ્રાચીન પ્રણાલિકા અનુસાર કડવકની આઠ પંક્તિઓ બની.^{૧૪} પછીથી તેા કડવકની પંક્તિઓની સંખ્યા વધવા માંડી. કેટલીક વાર કેવળ કડવકબંધમાં આખ્યાનો લખાવા માંડ્યાં. દાખલા તરીકે દેવચંદ્રસૂરિનું ‘સુક્તસંખ્યાણુ’ કાવ્ય માત્ર અદાર લાંબાં કડવાંઓનું બનેલું છે.^{૧૬} આ અણાલીનો ઉલ્લેખ હેમચંદ્રાચાર્યે ‘હંદોતુસા-સનમાં ૨૫૪ ક્ષરો છે. આ ઉપરાંત પાછળથી ધણાં આખ્યાનકા-વ્યોમાં વપરાતા વસ્તુહંદની, ચતુષ્પદીની અને છપ્પઘ હંદની ચર્ચા

૧. સૂ. ૧. સન્ધ્યાદૌ કટવાવન્તે ચ ધ્રુવં સ્યાદિતિ ધ્રુવા ધ્રુવકં ષતા
વા । સન્ધિ ઉપર દીકા કરતાં આચાર્યશ્રી લખાવે છે : કટવક્તમ્-
હામકઃ સન્ધિ. ।

૧૫. જા. ચર્ચા માટે જુઓ : મધુભૂદન મોદી : ‘ચતુર્મુખ સ્વયંભૂ અને ત્રિભુવનસ્વયંભૂ-બે અપભ્રંશ કવિઓ’ ભારતીય વિદ્યા. અથ ૧. અ. ૨. માર્ચ ૧૯૪૦. પા. ૧૭૭. પાદનોંધ. ૨૮. છં. શા. અ. ૬. સૂત્ર ૧. ઉપરની દીકા : કટવકમમૂહાત્મકઃ સન્ધિસ્તસ્યાર્દૌ ચતુર્મિઃ પદ્ધિવિષયૌહન્દોભિઃ કટવકમ્ । તસ્યાન્તે ધ્રુવ નિશ્ચિતં સ્યાદિતિ ધ્રુવા ધ્રુવક ષતા નેતિ સજ્ઞાન્તરમ્ । વગેરે. ઉપર્યુક્ત લેખમાં મે આ બાબતની વિસ્તૃત ચર્ચા કરી છે.

— ૧૬. દેવચંદ્રાચાર્યે-હેમચંદ્રાચાર્યના શુરુએ આ કાવ્ય લખ્યું હોવાનો સંભવ છે. હું આ અપભ્રંશકાવ્યનું સંપાદન કરી રહ્યો છું. આ કાવ્યની નોંધ માટે. The Catalogue of Mss in the Patan Bhandaras (G. O. S. LXXVI.) P. 182.

કરવામાં આવી છે. ૧૭ તે ઉપરાંત દોહા, સોરઠા વગેરેની પણ ચર્ચા અપભ્રંશવિભાગમાં કરવામાં આવેલી છે. ૧૮ સંસ્કૃત છંદશાસ્ત્રમાં આર્ચા તે પ્રાકૃતમાં ગાયા કહેવાય છે. ૧૯ ગાયાના પ્રકારની વિસ્તૃત ચર્ચા પણ આચાર્યશ્રીએ કરેલી તે અને તે ધણે અંશે ઘોતક છે. છેવટના પ્રસ્તારને લગતા અધ્યાયમાં ગણિતદૃષ્ટિએ છંદોચરના કેટલી મર્યાદા મુખી ખેંચી શકાય તેની ચર્ચા આચાર્યશ્રીએ કરેલી છે. આ રીતે છંદશાસ્ત્રના એક ઉત્તમ ગ્રંથ તરીકે છંદો-નુશાસનનું અદિતીય મૂલ્ય છે.

અપભ્રંશવિભાગમાં મુંબના હુદા સંબંધી એક રચને ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે.

ચુદ્ધટ નારોહજલ નયના કચુવિ સમયળ

દય મુંજિ રહ્યા વહઝા પચ વિ કામહુ પંચસર ॥૨૦

૧૭. છં. શા. અ. ૫. સૂ. ૩૧. આતો તૃતીયસ્ય પચમેનાનુપ્રાસેડન્તે
દોહચાદિ ચેદ્વસ્તુ ર્ણા ણા । દા. ૧.

લુઠિદુ ચદળવલ્લિપલ્લકિ

સ ત્રિલિદુ યગ્ગવળિ ચલિદુ વ્યુસમળીયવલ્લિહિં

લચ્છલિદુ ફળિલયાહિં ઘુલિદુ સરલલ્લકલ્લેલવલ્લિહિં

ચુલિદુ મારલ્લિવલ્લિરિહિં પુલ્લલ્લકલ્લિમિસરીર

મમરસરિચ્છટ સચરહ રજ્જટ મલયસમીર ॥

૧૮. છં. શા. અ. ૧. સૂ. ૧૦૦ દોહક વગેરે.

૧૯. છં. શા. અ. ૪. સૂ. ૧. ઉપર દીધા : ગાયૈવ સંસ્કૃતેતરભાષાસુ
ગાપાસક્ષેતિ ગણામ્હણમ્ ।

૨૦. છં. શા. અ. ૧. સૂ. ૨૦ દીકા

આ દુહામાં મુંજના પાંચ દુહાઓની સરખામણી કામદેવનાં પાંચ બાણ સાથે કરવામાં આવી છે; અને તે દુહાઓના આરંભના મુખ્ય શબ્દો: (૧) ચુડ્ઝલ; (૨) વાહોહજલ; (૩) નયના (૪) કલુવિ; (૫) સમષળ પ્રથમ પદ્ધતિમાં મુકવામાં આવ્યા છે: આ મુંજના દુહાઓમાંના બે દુહાઓ આચાર્યશ્રીએ આ દુહા પછીજ ટાંકેલા છે :

ચુડ્ઝલ ચુળીહોદ સદ્ મુદિ કવોલિ નિહિત્ત

નિદ્ઝલ સાસાનલિળ વાહસલિલસસિત્ત ॥૨૧

“હે મુન્ને, ગાલ ઉપર મૂકેલા (તારા હાથના) ચૂડકાનો—ધાસના અગ્નિપી બળી જતાં અને આંસુના નીરથી સિંચાતાં—પોતાની મેળેજ તેનો ચૂરો થઇ જશે.”

ત તેત્તિલ વાહોહજલુ સિહિળ નિરુ વિ ન પત્તુ

છિમછિમવિ ગઢલ્લિહિ સિમસિમિવિ સનલુ ॥૨૨

“અને તેટલું તે આંસુના સમૂહનું પાણી ખરેખર સ્તનને પણ પ્રાપ્ત થયું નહિ. ગાલ ઉપર હમછમી—સમસમીનેજ તે પૂરું થઈ ગયું.”

આ બે દુહાઓએ મુંજના હોય એમ માનવાને સમજા કરણ છે. બીજા દુહાઓ મળતા નથી. ઉપરના દુહામાંની એક દુહો સિદ્ધહેમચંદ્રના આહમા અધ્યાયના અપભ્રંશ વિલાગમાં દૃષ્ટાન્ત તરીકે નોંધવામાં આવ્યો છે. ૨૩

૨૧. ઇ. શા. અ. ૬. સુ. ૨૦ ટીકા

૨૨. ઇ. શા. અ. ૬.

૨૩. જુઓ : હેમસમીક્ષા : પાન ૧૩૨ સિ. દે. ૮.૪. ૩૬૫ ઉ. ૨.

સિદ્ધરાજ, કુમારપાલ વગેરેની પ્રશસ્તિરૂપ સ્વોપન કાવ્ય-
દષ્ટાંતો હેમચંદ્રાચાર્યે છંદોનુશાસનમાં પણ ટાંક્યા છે: દા. ત.
કુમારપાલને અનુલક્ષીને,

દધાસિ ધાત્રીં, વિદધાસિ દુષ્ટક્ષમામૃતાં નિર્દલનં પ્રસદા ।
કુમારપાલક્ષિતિપાલ કરત્યમુપેન્દ્રવજ્રાયુધયોસ્તદગ્ર ॥૨૪

સિદ્ધરાજને અનુલક્ષીને-

મામદ્વૈતાનુગાં મન્યતેઽસૌ તૃણાયે-
ત્યેવં દૌર્ભાગ્યદુઃસોન્મૂલન ચિન્તયન્તી ।
મન્યે ત્યત્તજ્ઞધારાં તદૂતત કર્તુક્ષમા
ક્ષમ સિદ્ધેન્દ્રસ્તં નો સેવતે રાજલક્ષ્મી: ॥૨૫

આજ રીતે 'ચુલુક્ય' 'ચુલુક્યનરેન્દ્ર' એમ સંબોધન કરતા સામાન્ય પ્રશસ્તિના શ્લોકો છંદોનુશાસનમાં ઘણા મળે છે, એક સ્થળે 'સિદ્ધરાજનંદન' 'સિદ્ધનરેન્દ્રસુત' નું નામ મળે છે; તે કુમારપાલ હોય એમ સભવ છે. ૨૬ પણ હેમચંદ્રાચાર્યનાં છં. શા. નાં દષ્ટાન્તોમાંથી ઐતિહાસિક ખીનાઓ તારવી શકાય એમ નથી. એ દષ્ટાન્તશ્લોકો સામાન્ય રીતે માત્ર પ્રશસ્તિ શ્લોકો છે.

આ ઉપરાંત કેટલાંય સંસ્કૃત અને અપભ્રંશ દષ્ટાન્તો કાવ્ય તરીકે પણ ઉત્તમ છે. કેટલાંકે અપભ્રંશ દષ્ટાંતો નીચે ટાંકું છું:

૨૪. છં. શા. પાન ૭ (અ) અધ્યાય. ૨. દષ્ટાંત : ૧૫૫.

૨૫. છં. શા. પાન ૯. અધ્યાય. ૨. દષ્ટાંત : ૨૨૬.

૨૬. મૂમકેતુ : હેમચંદ્રાચાર્ય પાન. ૨૦૫-૨૦૯ પાદનોંધ; છં. શા. પાન. ૧૧. અધ્યાય : ૨. દષ્ટાંત. ૨૭૫; પાન. ૧૨ (અ) અધ્યાય ૨ દષ્ટાંત. ૨૮૪ વગેરે.

માણ મ મેલિ મહિહિ નિહુઈહોહિ સણ
 ડયમડ ચડુ પયડડ રસાવલડ સણ
 દિવિસસુ એહિવિ નયણિહિ પડ હલિ મયણહય
 વાહ પયહ પડતુ મણતુ ચવયણસય ॥૩૧

“ અલી ઘેલી, માન મેલીશ નહિ; ક્ષણ વાર શાંત બન,
 ચંદ્ર ઉગ્યો છે; અને રાસેરમવાનો ઉત્સવ પ્રવર્ત્યો છે; ત્યાં જઈને
 મદનથી હણાયલા પતિને,—પગે પડતા અને સેકડો પ્રેમવચન
 બોલતા વધીએ,—આપણી આંખે, અલી, ભેળ્યું. ”

આ પ્રકારનાં અનેક અપભ્રંશ ગીતો છંદોનુશાસનમાં હેમ-
 ચંદ્રાચાર્યે મૂકેલાં છે. છંદોનુશાસનની છપાયેલી આવૃત્તિમાં કેટ-
 લાંકે ભ્રષ્ટ અવસ્થામાં છપાયેલાં છે. અપભ્રંશને અને ગૂંજરાતીને
 નિકટનો સંબંધ છે, એટલે તેનું સંપાદન કાળજીપૂર્વક થાય
 તેટલા માટે એ તરફ અડીં ધ્યાન દોરવામાં આવ્યું છે. છંદો-
 નુશાસનની છપાયેલી આવૃત્તિ હાલ દુર્લભ છે; તેની સારી આ-
 વૃત્તિ કોઈ સંસ્થા સંપાદિત કરાવે તો છંદશાસ્ત્રના એક અમૂલ્ય
 ગ્રંથને સાહિત્યપ્રિય જનતા સમક્ષ મૂકવાનો તે જરૂર યશ પ્રાપ્ત
 કરી શકે. અત્યારે એ ગ્રંથના પુનઃ સંપાદનની અને પ્રકાશનની
 અત્યંત આવશ્યકતા છે.

પ્રમાણુમીમાંસા

તત્ત્વપ્રતિપાદન તર્કશુદ્ધ હોવું જોઈએ. એક સિદ્ધાંતનું મંડાણ થયું, એટલે તેના પ્રતિસ્પર્ધીઓ તેનું ખંડન કરવા માટે તર્કનો આશ્રય લેવાના. ખાસ કરીને જીવ, જગત અને પરમાત્માના પરસ્પર સંબંધો સ્થાપિત કરવા, તેના તથ્યનો વિચાર કરવા અનેક તત્ત્વશોએ પોતપોતાના સિદ્ધાંતો પ્રવર્તાવ્યા છે; અને એ તત્ત્વશોની વિચારસરણી ઉપર તેમના પ્રતિસ્પર્ધી તત્ત્વશોએ પ્રચંડ આક્ષેપો પણ કર્યા છે, અને આ આક્ષેપો છેક વિતંડા, છલં, જાતિ, અને હેત્વાભાસ સુધી પહોંચ્યા છે. સિદ્ધાંતો આમ વાદના અગ્નિમાં તપતા હોય ત્યાં તો જે સચુક્તિક અને તર્કશુદ્ધ હોય તે જ સિદ્ધાંત સત્યશોધક માટે તો હોવો જોઈએ. હરિભદ્રસૂત્રમાં આથી જ એક સ્થળે જણાવ્યું છે :

પક્ષપાતો ન મે વીરે ન દ્વેષઃ કપિલાદિષુ

યુક્તિમદ્વચન યસ્ય તસ્ય કાર્યઃ પરિગ્રહઃ ॥

“મારો મહાવીર તરફ પક્ષપાત નથી કે કપિલ વગેરે ઉપર દ્વેષ નથી; જેનું વચન સચુક્તિક હોય તેનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ.”^૧

એ જ દષ્ટિ હેમચંદ્રાચાર્યે પણ એક સ્થળે દર્શાવી છે.^૨ સિદ્ધસેન દિવાકર તો એટલે સુધી કહે છે કે કોઈ એક સિદ્ધાંત પ્રાચીન પરંપરાથી ઊતરી આવેલો હોય એટલે કાંઈ ગ્રહણ કરી લેવા યોગ્ય નથી; કારણ કે, કોઈ માણસ આજે મરણ પામ્યો અને કાળે કરીને પુરાતન મનુષ્યો સમાન જ થાય—એમ તો અનેક માણસો પુરાતન બન્યે જ જવાના; એથી કાંઈ તેમના ગમે તેવા ખોલને પ્રમાણ લેવાય નહિ.^૩ પરીક્ષા કરીને જ સિદ્ધાંતનું ગ્રહણ કરવું જોઈએ. સારી રીતે નિર્ણય કરીને જ કોઈ પણ બાબતનો પ્રમાણ તરીકે સ્વીકાર થવો જોઈએ. આ રીતે પ્રમાણનિર્ણય થાય તો જ સત્યદર્શન થાય અને એ પ્રમાણે સત્ય-દર્શન થતાં નિઃશ્વેસ—મોક્ષ—ના માર્ગે આપણે જઈ શકીએ અને અજ્ઞાનગ્રન્થિને ભેદી શકીએ.^૪

૧. હેમચંદ્રાચાર્ય : અધ્યાનઅથશ્લોકદ્વાત્રિંશિકા : શ્લોક. ૨૬.

• ન શ્વયં ત્વયિ પક્ષપાતો ન દ્વેષમાત્રાદરુચિ. પરેપુ
• યથાવદામન્વપરીક્ષયા તુ ત્વામેવ ધીર પ્રમુમાશ્રિતાઃ સ્મઃ ॥

૩. સિદ્ધસેન દિવાકર : દ્વાત્રિંશદ્ - દ્વાત્રિંશિકા : દ્વાત્રિં. ૬.

૧ શ્લોક. ૫.

જનોડયમન્યસ્ય મૃતઃ પુરાતનઃ પુરાતનૈરેવ સમો ભવિષ્યતિ ।

પુરાતનેષ્વપ્યનવસ્થિતેષુ કઃ પુરાતનોક્તાન્યપરીક્ષ્ય રોચયેત્ ॥

સરખાવો : કવિદાસઃ માધવિકાન્નિમિત્રઃ આક ૧. શ્લોક. ૨.

પુરાણમિથેવ ન સાત્તુ સર્વં ન ચાપિ કાવ્ય નવમિત્યવશમ્ ।

સન્ત પરીક્ષ્યાન્યતરદ્ મજન્તે મૂઢઃ પરપ્રત્યયનેયવુદ્ધિઃ ॥

૪. સરખાવો : અક્ષપાદ ગૌતમઃ ન્યાયસૂત્રઃ ૧. ૧. ૧. પ્રમાણપ્રમેય-

સંશયપ્રયોજનદૃષ્ટાન્તસિદ્ધાન્તાવયવતર્કનિર્ણયવાદજલ્પવિતર્કજાહેલામાસન્છ-

પ્રાચીન કાળમાં ધર્મસિદ્ધાંતનો નિર્ણય કરવા તર્કનો ઉદ્ભવ થયો કેટલાક તો પોતાના તુક્કાને સિદ્ધાંત તરીકે પણ પ્રવર્તાવતા અને પોતાની વાદકળાથી સામાન્ય માણસના મનમાં વ્યાપ્તિ ઉત્પન્ન કરતા ૫ સત્ત્વનિષ્ઠ માણસો પોતાના સિદ્ધાંતને તર્કના અગ્નિમાં તાવી શુદ્ધ સિદ્ધાંતસુવર્ણને અદ્યક્ષ કરવું ઇષ્ટ માનતા શુદ્ધવાદીઓની શબ્દભલમાં તત્ત્વજિજ્ઞાસુ કસાર્ધ ન પડે તેટલા માટે, આર્યાવર્તના ન્યાયશાસ્ત્રમાં નિગ્રહસ્થાનો, હેત્વાભાસ, હલ વગેરેને સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે તેની સાથે જ્ઞાનને શુદ્ધ રીતે પ્રાપ્ત કરવા પ્રમાણુદિની ચર્ચાનો પણ તેમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે સિદ્ધસેન દિવાકરે તો એક દ્વાત્રિંશિકામાં વાદનું વર્ણન આપ્યું છે, અને સભાગોમાં વાદ કેવી અનિષ્ટ હોય પહોંચતો તેનો આખેદુખ ચિંતા ૨ જુ કર્યો છે ૬ આ રીતે ભારતીય

લજાતિનિગ્રહસ્થાનાના તત્ત્વજ્ઞાનાનિ શ્રેયસાધિગમ ૧, જુએ પ્રમાણમી-
માસા ૧ ૧ ૧ હપરની ટીકાનો છેવટનો ભાગ પ્રમાણનયપરિશો-
ધિતપ્રમેયમાર્ગ સોપાય સપ્રતિપક્ષ મોક્ષ વિવક્ષિતુ મીમાસાપ્રહ્ણમકા-
ર્યાચાર્યે ૧

૫ સરખાને શ્વેતાશ્વેતપ્રનિષદ ૧ ૧ જગતના આદિ તરીકે કેટલાય સિદ્ધાંતો પ્રવર્તમાન હતા તેને માટે કાલ સ્વમાવો નિયતિર્યદજ્ઞા મૂતાનિ યોનિ પુરુષ इति चित्त्वम् ૧, એવ પ્રમાણે બૌદ્ધ ત્રિપિટકમાં અને જૈનાગ્રંથોમાં પણ અનેક તત્ત્વદર્શનના સિદ્ધાંતો તે કાળે પ્રવર્તમાન હતા, એવા વિધાનો મળે છે

૬ સિદ્ધસેન દિવાકર દ્વાત્રિંશદ-દ્વાત્રિંશિકા ૬ વાદદ્વાત્રિ-
શિકા શ્લોક ૧

પ્રમાન્તરોપયતયોરેકમિપસગજાતમન્સરયો

સ્થાત્સહ્યમપિ જુનોગ્રાંત્રોપિ વાદિનોર્ન સ્યાત્ ॥

ન્યાયદર્શનમાં ન્યાયશાસ્ત્ર (logic) અને વાદશાસ્ત્ર (dialectics) નો પણ સમાવેશ થતો. અક્ષપાદ જૈતમનાં ન્યાયસૂત્રો પછી, ન્યાય-શાસ્ત્રે એક તત્ત્વજ્ઞાનના સ્વતંત્ર સંપ્રદાય તરીકે ભારતીય દર્શનો-માં સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. બ્રાહ્મણોની ન્યાયપરંપરાની સામે બૌદ્ધોએ ન્યાયદર્શનને ખુબ જ વિકસાવ્યું અને વધારે તેજસ્વી બનાવ્યું. વસુ-બંધુ, દિગ્નાગ, ધર્મકીર્તિ વગેરેએ ન્યાયશાસ્ત્રના અનેક અનુષ્ઠાન ગ્રંથો લખ્યા છે. હરિભદ્ર અને તેમની પૂર્વે સિદ્ધસેન દિવાકરે જૈન સિદ્ધાંતોને પરિપુષ્ટિ આપી અને જૈન પ્રમાણુદર્શન વ્યવસ્થિત કરવા માટે પ્રશસ્ત પ્રકરણ ગ્રંથો રચ્યા. દિગંબર પરંપરામાં અક્ષકંઠ અને માણિક્યનંદીએ જૈન સિદ્ધાંતોને અનુવર્તતા ન્યાયશાસ્ત્રની રચના કરી. આગમોમાં અને પછીના કેટલાક ગ્રંથોમાં સિદ્ધાંત-તત્ત્વો તો ભરપૂર મેરાયેલાં પડ્યાં હતાં; પરંતુ જૈનન્યાયના વિકા-સથી તે સિદ્ધાંતતત્ત્વો વધારે વ્યવસ્થિત બન્યાં. અનેકાન્ત દષ્ટિ, દ્રવ્યપર્યાયવાદ, જ્ઞાનના પ્રકારો વગેરે જૈનન્યાયમાં સુઅવસ્થિત રીતે સ્થાન પામ્યાં અને જૈનન્યાયે અગ્રીઆરમા—આરમાસૈકામાં સિદ્ધ સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું. અભયદેવસૂરિ અને દેવસૂરિએ વધારે વિસ્તારથી જૈનન્યાયને રજુ કર્યો અને હેમચંદ્રાચાર્યે અનુસાસનો રચવાની તેમની પ્રવૃત્તિમાં પ્રમાણુશાસ્ત્ર ઉપર ‘પ્રમાણુભીમાંસા’ નામે ગ્રંથની રચના તેમનાં અન્ય અનુસાસનોની રચના અનુ-સાર કરી.

‘પ્રમાણુભીમાંસા’ ગ્રંથના આરંભમાં જ હેમચંદ્રાચાર્ય પૂર્વ-

સરખાવો: પ્રમાણુભીમાંસા. ૨. ૧. ૩૦. તત્ત્વસરક્ષણાર્યે પ્રાચિ-
ન્નદિસમક્ષ સાધનદૂષણવદન વાદ: । આ સૂત્રની ટીકા.

પક્ષવાદીને મુખે કહેવરાવે છે : “ જો ખરેખર આ જોનસિદ્ધાન્તસૂત્રો તમારાં હોય તો તમારી પૂર્વે સૂત્રો કેવાં અને કયાં હતાં ? ” આચાર્યશ્રી તેને સામો પ્રશ્ન પૂછે છે : “ આટલો જવાબ તો જરા આપો ? પાણિનિ, પિંગલ, કણ્વાદ, અક્ષપાદ વગેરે આચાર્યો પહેલાં પણ વ્યાકરણ વગેરે શાસ્ત્રોનાં સૂત્રો કેવાં અને કયાં હતાં ? આ વિદ્યાઓ તો અનાદિ છે; અને સંક્ષેપ તથા વિસ્તારથી કહેવાની ઇચ્છાએ કરીને નવાં નવાં સ્વરૂપ લે છે; અને એ જુદા જુદા કર્તાઓએ રચેલી કહેવાય છે. કેમ તમે સાંભળ્યું નથી કે ‘ કદીય જગત આણું હતું નહિ એમ નહિ ’ ? જોવાં હોય તો જુઓ સકલશાસ્ત્રોના ચૂકામણિરૂપ વાયકમુખ્ય હિમાસ્વાતિએ રચેલાં તત્ત્વાર્થસૂત્રો ! ”

પૂર્વપક્ષી સામો જવાબ દે છે : “ અક્લંક, ધર્મકીર્તિ વગેરેની માફક પ્રકરણગ્રંથને જ કેમ રચતા નથી—તે વળી સૂત્રકાર બનવાનું આ અભિમાન જાગ્યું ? ” આચાર્યશ્રી જવાબ આપે છે : “ ના એમ ન બોલો ! કારણ કે મનુષ્યોની રુચિઓ વિવિધ છે, એટલે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણેના એના વર્તન ઉપર પ્રતિબંધ મૂકવામાં સામાજિક કે રાજકીય કાયદો નથી કે તે આમ જ જોઈ એ. ”

ઉપરના અવતરણ ઉપરથી હેમચંદ્રાચાર્યની નૂતન શાસ્ત્રગ્રંથો રચવાની પ્રવૃત્તિ પાછળ રહેલા આશય ઉપર પ્રકાશ પડે છે. પૂર્વે જણાવ્યું તે પ્રમાણે તત્ત્વદર્શન માટે તર્કશાસ્ત્રની જરૂર પ્રત્યેક આચાર્યને રહેતી. દેવસૂરિ અને દિગંજરાચાર્ય કુમુદચંદ્રના

પ્રસિદ્ધ વાદ સમયે, હેમચન્દ્રાચાર્ય હાજર હતા.^૮ ન્યાયશાસ્ત્રના એક પ્રખર જ્ઞાતા તરીકે તેમની ખ્યાતિ જગદ્વિદિત હતી તેમની મહાતીર્થદ્વાત્રિંશિકાઓ અને ત્રિષ્ટિશલાકાપુગુપચરિતમા મૂકેલી દેશનાઓ ઉપગ્રી તેમની વાદી અને તત્ત્વજ્ઞાની તરીકે કુશળતા દૃષ્ટિગોચર થાય છે ‘પ્રમાણુમીમાંસા’ ની રચના તો તેમને એક ન્યાયાચાર્ય તરીકે ઉત્તત સ્થાન અપાવે છે ‘પ્રમાણુમીમાંસા’ અથ અહુરો મળે છે શબ્દાનુશાસન, કાવ્યાનુશાસન અને હૃદયનુશાસન પછી તેમણે પ્રમાણુમીમાંસાની રચના કરી તે તો તેમણે પોતાના શબ્દોમા જ જણાવ્યું છે^૯ કેટલેક સ્થળે હેમચન્દ્રાચાર્યરચિત ‘વાદાનુશાસન’ નામે અથનો ઉલ્લેખ કરવામા આવે છે, પરંતુ એ ‘વાદાનુશાસન’ એ આ ‘પ્રમાણુમીમાંસા’ ને અન્ય જનોએ આપેલું અપરનામ હોય એ અસંભવિત નથી પૂર્વ ગચિત ત્રણ અનુશાસનોની શ્રેણીમા પ્રમાણુમીમાંસાને ને ચોથા અનુશાસન તરીકે મૂકવા માટે ‘વાદાનુશાસન’ એ નામ અન્યજનોએ આપ્યું હોવું જોઈએ હેમચન્દ્રાચાર્યના ‘દેશીશબ્દસંગ્રહ’ અથવા ‘ગ્યણાવલિ’ ને અન્યજનોએ ‘દેશીનામમાયા’ એ નામ ક્યા નથી આપ્યું ?

‘પ્રમાણુમીમાંસા’ સૂત્રશૈલીનો અથ છે અને અક્ષપાદ ગૌતમના ન્યાયસૂત્રોની યોજના અનુસાર, અથને તેમણે પાંચ અધ્યાયમા વિભક્ત કર્યો છે, અને પ્રત્યેક અધ્યાયને તેમણે ગૌત-

૮ મેરુતુગ પ્રજઘચિતામણિ પૃ ૬૬-૬૭ (સિંધિ-અથમાલા) Buhler's Life of Hemacandricarya P 14

૯ પ્રમાણુમીમાંસા ૧ ૧ ૧ (ટીકા) શબ્દકવચ્છન્દોડનુશાસનેભ્યોડનન્તરે પ્રમાણ મીમાંસ્યત્ત્વ ઇત્યર્થ ઇ૦

મની પદ્ધતિ માફક જ એ આલ્હિકામા વહેચી દીધો છે ૧૦ પ્રમાણુ-
 મીમાસા ન્યાયશાસ્ત્રનો અથ હોવાને લીધે એમા એમણે અક્ષપા-
 દના પ્રસિદ્ધ ન્યાયસૂત્રોની સગળી સ્વીકૃત કરી હોય. અક્ષકે આ
 સરણીનો સ્વીકાર પ્રથમ સરુ ઝો ૧૧

પ્રમાણુમીમાસા પૂર્ણ પ્રાપ્ત થતી નથી જોટલા સૂત્રો મળ્યા
 છે તેટલા ઉપર જ વૃત્તિ પ્રાપ્ત થાય છે કદાચ એમ હોય કે
 હેમચંદ્રાચાર્યે પ્રથમ બધા સૂત્રોની ગ્યના કરી હોય અને પછી
 વૃત્તિ લખવાનું કાર્ય તેમણે હાથમા લીધું હોય એ સંભવિત
 છે, કારણ કે વૃત્તિમા અચનુ સંપૂર્ણ સર્જન થયું હોય એવું

૧૦ પ્રમાણુ મીમાસા ૧ ૧ ૧ (દીકા) તત્ર વર્ણસમૂહાત્મકૈ
 પદૈ, પદસમૂહાત્મકૈ, સૂત્રૈ સૂત્રસમૂહાત્મકૈ પ્રકરણૈ, પ્રકરણ-
 સમૂહાત્મકૈ આહિકૈ, આહિકસમૂહાત્મકૈ પદ્ધભિરધ્યાયૈ શાસ્ત્રમેતદર-
 ચયદાવાચ્ય ॥ ન્યાયસૂત્રની યોજના વિષે જુઓ સર્વદર્શનસંગ્રહ-
 ન્યાયશાસ્ત્ર ચ પદ્ધાધ્યાયત્મકમ્ । તત્ર પ્રત્યધ્યાયમાહિકદ્વયમ્ તત્ર ।
 પ્રથમાધ્યાયસ્ય પ્રથમાહિકે ભગવતા ગૌતમેન પ્રમાણાદિપદાર્થનિરૂપણ-
 નિરૂપણ વિધાય દ્વિતીયે વાદાદિસપ્તપદાર્થનિરૂપણ કૃતમ્ । દ્વિતીયસ્ય
 પ્રથમે સશયપરીક્ષણ પ્રમાણચતુષ્ટયાપ્રમાણ્યશબ્દાનિરૂપણ ચ દ્વિતી
 ચેડ્યર્પિત્યાદેરન્તર્માનિરૂપણમ્ । તૃતીયસ્ય પ્રથમે આત્મશરીરેન્દ્રિયાર્થ-
 પરીક્ષણમ્ । દ્વિતીયે બુદ્ધિમન પરીક્ષણમ્ । ચતુર્થસ્ય પ્રથમે પ્રવૃત્તિદોષ-
 પ્રેત્યભાવપલદુસ્થાપવર્ગપરીક્ષણમ્ । દ્વિતીયે દોષનિમિત્તવચનિરૂપણમવય
 વાદિનિરૂપણ ચ । પદ્ધમસ્ય પ્રથમે જાતિમેદનિરૂપણમ્ । દ્વિતીયે નિપદ્ધ-
 સ્યાનમેદનિરૂપણમ્ ।

૧૧ જુઓ પ્રમાણુમીમાસા પ્રસ્તાવના (૫ સુખતાવશ્ય)
 પાન ૧૧ * બાહ્ય સ્વરૂપ ધેરેઆફ ૨

તેમના ઉલ્લેખ ઉપરથી દેખાઈ આવે છે. કેવળ ૯૯ સૂત્રો આપણને મળે છે. પ્રમાણુમીમાંસા અધ્યાય : ૨ : આલ્લિક : ૧ । સૂત્ર ૩૪ સુધી ઉપલબ્ધ છે; વૃત્તિમાં અન્ય સૂત્ર માટેની આસ્તાવિક ઉત્થાનિકા પણ મળે છે. પછીનાં સૂત્રો અને વૃત્તિનું શું થયું—વૃત્તિ રચાયેલી કે કેમ—તે પ્રશ્નો તો અત્યારે અનુત્તર જ રહે છે.

૧. આરંભ : વૃત્તિના આરંભ શ્લોક : ૨ : માં જ હેમચંદ્રાચાર્ય જણાવે છે:

બોધિવીજમુપસ્કર્તું તત્ત્વાભ્યાસેન ધીમતામ્
જૈનસિદ્ધાન્તસૂત્રાણા સ્વેષા વૃત્તિર્વિધીયતે ॥

“તત્ત્વના અભ્યાસથી બુદ્ધિશાળી મનુષ્યોના જ્ઞાનખીજનો આવિષ્કાર કરવા માટે, પોતાનાં જૈન સિદ્ધાન્તસૂત્રોની વૃત્તિ (મારાથી) કરાય છે.”

ઉપરના શ્લોકમાં આ સૂત્રોને હેમચંદ્રાચાર્ય જૈનસિદ્ધાન્તસૂત્રો તરીકે વર્ણવે છે; એ સૂત્રોનો અભ્યાસ તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ છે; અને તેમના અભ્યાસનો હેતુ જ્ઞાનખીજનો આવિષ્કાર કરવાનો છે. પ્રથમ સૂત્રમાં ‘પ્રમાણુમીમાંસાનો આરંભ કરાય છે.’ એમ જણાવવામાં આવ્યું છે. મીમાંસાનો અર્થ વૃત્તિમાં ‘વૃજિતવિચારવચન’ એમ કરે છે અને જણાવે છે કે આ શાસ્ત્રનો હેતુ કેવળ પ્રતિપક્ષના સિદ્ધાન્તનું નિરસન નથી પરંતુ દુષ્ટ માર્ગોનું નિરાકરણ કરી, પ્રમાણના જ્ઞાને કરીને દષ્ટિગોચર બનેલા શુદ્ધ માર્ગે મોક્ષપ્રાપ્તિ એજ આ શાસ્ત્રનું પ્રયોજન છે.

નીચેના મુખ્ય વિભાગોમાં આ અર્થનું વિવેચન સ્ફુટ રીતે થઈ શકે.

૨ પ્રમાણલક્ષણુ આચાર્યશ્રી બીજા સૂત્રમા પ્રમાણુની વ્યાખ્યા આપે છે “સાચી રીતે પદાર્થનો નિર્ણય તે પ્રમાણુ” બીજા નૈયાયિકાની વ્યાખ્યાઓથી, એક રીતે એક છતાં, બીજી રીતે તદ્દન નવી જ પ્રમાણુની વ્યાખ્યા આચાર્યશ્રીએ આપી છે નિર્ણય એટલે સશય, અનધ્યવસાય અને વિપર્યય ગ્રહિત જ્ઞાન ‘સાચી રીતનો નિર્ણય’ એમ જણાવી, અતિવ્યાપ્તિ, અધ્યાપ્તિ અને અસંભવ દોષનું નિર્ણયમાથી નિવારણ થાય છે ૧૨ લક્ષણુ હમેશા વિપક્ષથી વ્યાજ્ઞાત હોવું જોઈએ

પૂર્વાચાર્યો એ ‘અ’ અને ‘પર’ નો સાચો નિર્ણય આપે તેને પ્રમાણુ કહ્યું છે, ૧૩ પરંતુ અર્થના સાચા તેમ જ સશય, અનધ્યવસાય, વિકલ્પ જેવા ખોટા નિર્ણયો પાછળ અવ્યવસ્થા આત્મ-તત્ત્વ રહેલું જ છે એટલે પ્રમાણુનું લક્ષણુ બાધવામા તેનો સમાવેશ કરવો સમુક્ત નથી વૃદ્ધ આચાર્યોએ પ્રમાણુની સર્વગ્રાહી પરીક્ષા ખાતર ‘સ્વ’ રૂઢનો સમાવેશ પોતાની વ્યાખ્યાઓમા કર્યો છે ત્યારપછી સ્મૃતિની માફક ધારાવાહી જ્ઞાનને તે પ્રમાણુ

૧૨ પ્રમાણુભીમાસા ૧. ૧ ૨ (લીકા) તત્ર નિર્ણય સજ્ઞ-યાનધ્યયસાયાવિકલ્પકલ્પરહિત જ્ઞાનમ્ । તતા નિર્ણયપદેનાજ્ઞાનરૂપસ્યેન્દ્રિયસનિક્ષપાદિ જ્ઞાનરૂપસ્યાપિ સજ્ઞયાદે પ્રમાણત્વનિવેધ । x x x તેન સમ્યગ્ યોડર્થનિર્ણય ઇતિ વિશ્લેષણાદ્વિપયવનિરાસ । તતોડતિ-વ્યાપ્ત્યવ્યાપ્ત્યસમવદોપવિકલ્પમિદ પ્રમાણસામાન્યલક્ષણમ્ ॥

૧૩ સિદ્ધસેન દિવાકર ન્યાયાવતાર ૧: પ્રમાણ સ્વપરામાસિ અથવા તેા તત્ત્વાર્થશ્લોકવાર્તિક ૧ ૧૦ ૭૭: સ્વર્થવ્યવસાયત્મક જ્ઞાન પ્રમાણમ્ । દેમચ દ્રાચાર્યના વિવેચન માટે પ્રમાણુભીમાસા ૧. ૧ ૩ સ્વનિર્ણય સજ્ઞપ્યલક્ષણમ્, અપ્રમાણેડપિ ભાવાત્ ।

મૂત માને છે. આપણને અમુક પદાર્થ ગ્રહણ કરવાની ઇચ્છા થાય; ત્યારે તે પદાર્થની સ્મૃતિ જાગૃત થાય અને ‘મારે જરૂરનો છે—તે આ પદાર્થ છે’ એ પ્રતીતિ થાય છે અને એ પદાર્થને આપણે પછીથી ગ્રહણ કરીએ છીએ. આજ પ્રમાણે ધારાવાહી જ્ઞાન પણ પ્રમાણુમૂતજ છે, પ્રથમ ક્ષણે ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય બનેલો ઘટ ત્રીજી ક્ષણે ગ્રહણ કરીએ ત્યારે એટલો જ પ્રમાણુમૂત છે.

આ વિવેચન પછી સૂત્ર. ૫—૭ માં સંશય, અનધ્યવસાય (=પદાર્થનો અનિશ્ચય) અને વિપર્યય (=જે ન હોય તે તે વસ્તુમાં દેખવું તે : દા. ત. મોતીઆના રોગને લીધે આકાશમાં એક ચંદ્ર હોય છતાં પણ આપણે બે ચંદ્રને જોઈએ; ઝડપથી જતી હોડીમાંથી કિનારા ઉપરનાં ચિથર વૃક્ષો તે ચાલતાં જોઈએ વગેરે) નું વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે.

પ્રમાણુનો નિશ્ચય સ્વતઃ તેમ જ પરતઃ થાય છે. દા. ત. તરસ્યો માણસ પાણી પી પોતાની તૃપ્તિ છીપાવે : તે સમયે જળના જ્ઞાનનું પ્રામાણ્ય સ્વતઃ થાય છે. શબ્દપ્રમાણુ જેવાં અદૃશ્યાર્થને સિદ્ધ કરતાં પ્રમાણુ પરતઃ પ્રમાણુ કહેવાય છે.

૩. પ્રમાણુવિભાગ : તૈનન્યાય પ્રમાણુના બે વિભાગ પાડે છે : પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ. લોકાયતિક્ષા પ્રત્યક્ષ વિના બીજા પ્રમાણુને માનતા નથી.^{૧૪} તેમના અભિપ્રાયનું આચાર્યશ્રી નિરાકરણ

૧૪. પ્રમાણુભીમાંસા. ૧. ૧. ૧૧. વ્યવસ્થાન્યર્થનિપેધાનાં

સિદ્ધિઃ પ્રત્યક્ષેતરપ્રમાણસિદ્ધિઃ ॥ અમુક વસ્તુના જ્ઞાનની પ્રમાણુતા સિદ્ધ કરતાં સ શય, અનધ્યવસાય, વિપર્યય વગેરે અપ્રમાણુમૂત જ્ઞાન દૂર કરવા સ્મૃતિ, અનુમાન વગેરે પરોક્ષ જ્ઞાનની જરૂર પડે છે.

કરે છે. કેવળ પ્રત્યક્ષપ્રમાણુ ગ્રહણ કરવામાં આવે તો પ્રામાણ્ય અને અપ્રામાણ્યની વ્યવસ્થા ન થઈ શકે. વળી પારકાના ચિત્તના અભિપ્રાયો પ્રમાણુ કે અપ્રમાણુમાં લાવી ન શકાય; અને અતીન્દ્રિય પદાર્થો-જેવા કે પરલોક છત્વાદિ-નો નિષેધ પણ લોકાયતિકા ન કરી શકે માટે જ પરોક્ષ પ્રમાણુની અનિવાર્યતા છે.

૪. પ્રત્યક્ષપ્રમાણુ: પ્રત્યક્ષની વ્યાખ્યા આચાર્યશ્રીએ અન્ય નૈયાયિકાની વ્યાખ્યા કરતાં વધારે વ્યાપક બાંધી છે. 'અક્ષ' એટલે જીવ અને ઇન્દ્રિયો. તે બન્નેના આશ્રયે જે જ્ઞાન થાય તે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન. આગળ જોયું તેમ આચાર્યશ્રીએ પ્રમાણુના બે ભાગ પાડ્યા છે. પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ. કેટલાકનો અભિપ્રાય એમ છે કે પ્રત્યક્ષપ્રમાણુ બધાં પ્રમાણોમાં એક છે; અને તેના ટેકામાં તેઓ એમ જણાવે છે કે અન્ય પ્રમાણોમાં મૂળગત પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુનોજ આશ્રય છે તેથી તે જ્યેષ્ઠ પ્રમાણુ છે. આચાર્યશ્રીજણાવે છે કે, સિંગજ્ઞાન, આપ્તજનનો ઉપદેશ વગેરે પરોક્ષ પ્રમાણોથી 'વક્ષિ' વગેરેનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય છે; એટલે પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એ બે સરખાં જ ઉપયુક્ત છે.

પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુ એટલે વિશદપ્રમાણુ. વિશદ એટલે અન્ય પ્રમાણોની અપેક્ષાના અભાવે થયેલું અથવા તો 'એ આ પદાર્થ છે' એવું સીધું દર્શન તે વિશદ જ્ઞાન કહેવાય. આ પ્રમાણે પ્રત્યક્ષનું

પ્રત્યક્ષથી થયેલા જ્ઞાનને બીજાના મનમાં ઠસાવવા માટે અનુમાનાદિની જરૂર પડે છે. ચાર્વાકો પરલોક જેવી અલૌકિક બાબતનો અસ્વીકાર કરે છે. આ અસ્વીકારને સિદ્ધ કરવા માટે પણ તેઓને અનુમાનનો આશ્રય લેવો પડે છે. આ રીતે ચાર્વાકો 'પ્રત્યક્ષ એ એક જ પ્રમાણુ છે' એમ પ્રતિપાદન કરે છે તે ખોટું છે.

લક્ષણ બાંધ્યા પછી પ્રત્યક્ષના બે વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે. મુખ્ય પ્રત્યક્ષ અને સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ. જ્ઞાનાવસ્થીય કર્મનો ક્ષય થતાં કેવલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. કેવલજ્ઞાની ઇન્દ્રિયાદિની સહાયતા વિના સકલ પદાર્થોને વ્યાપ્ત એવી શુદ્ધ ચેતના ધરાવે છે. આ શુદ્ધ ચેતના તે જ કેવલજ્ઞાન—અને એ કેવલજ્ઞાન તે મુખ્ય પ્રત્યક્ષ. કેવલજ્ઞાની પોતાની પ્રજ્ઞાના અતિશયને લીધે સર્વગ્રપણું પ્રાપ્ત કરે છે. કુમારિલનો અભિપ્રાય એવો છે કે મનુષ્ય તો આ પ્રકારનું સર્વગત્ય પ્રાપ્ત કરી શકે જ નહિ. ૧૫ હેમચન્દ્રાચાર્યે કુમારિલના આ સિદ્ધાન્ત ઉપર સખત આક્ષેપ કર્યો છે. કુમારિલ, મીમાંસક હોઈ વેદથી પર બીજું જ્ઞાન હોઈ શકે જ નહિ એ અભિપ્રાય ધરાવે છે. વેદેતરવાદીઓ આ અભિપ્રાયમાં સંમત ન હોય એ સ્વાભાવિક છે. મુખ્ય પ્રત્યક્ષ—એટલે કે, કેવલજ્ઞાનને કોઈ પણ પ્રકારનું જ્ઞાન બાધક નથી. અધિજ્ઞાન અને મનઃપર્યાયજ્ઞાન એ કેવલજ્ઞાનથી અપૂર્ણ છે. તેમનો કેવલજ્ઞાન પછી મુખ્ય પ્રત્યક્ષમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

મુખ્ય પ્રત્યક્ષ પછી સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષનું વિવેચન હેમચન્દ્રાચાર્યે હાથ ઉપર ધરે છે. સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષનો જ અન્ય નૈયાયિકો સ્વીકાર કરે છે. એ બધાના અભિપ્રાયોનું બહુ ઘોત-કતાપૂર્વક વિવેચન આચાર્યશ્રીએ પોતાની વૃત્તિમાં કર્યું છે. સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ ઇન્દ્રિય અને મનથી ગ્રહણ થાય છે. સ્પર્શન,

૧૫. કુમારિલ : શ્લોઘ્યાર્તિકઃ વત્ત્વસમુચ્ચયઃ કારિકા. ૩૨૦૮:

અથાપિ વેદદેહત્વાદ્ વ્રદ્ધાવિષ્ણુમહેશ્વરા:

કમ મવન્તુ સર્વશઃ સાર્વજ્યં માનુષત્ય કિમ્. ॥

ગસન, ઘ્રાણુ, ચક્ષુ, શ્રોત્ર,—જેમના અનુક્રમે, સ્પર્શ, રસ, ગન્ધ, રૂપ, શબ્દ એ લક્ષણો છે—એ ઇન્દ્રિયો છે ઇન્દ્રિયોના બે વિભાગ છે : દ્રવ્યેન્દ્રિય અને ભાવેન્દ્રિય દ્રવ્યેન્દ્રિય એટલે પુદ્ગલોનું બનેલું અમુક ખાણ આકારનું ઇન્દ્રિયનું સ્થાન ભાવેન્દ્રિય એટલે પ્રત્યેક ઇન્દ્રિયની લબ્ધિ અને ઉપયોગ એ બે શક્તિઓ દાખલા તરીકે, કાનની સાભળવાની શક્તિ તે તેની લબ્ધિ કહેવાય અને તેના શબ્દો સાભળવા તરફ પ્રવૃત્તિ કરવાની શક્તિ તે ઉપયોગ કહેવાય. આ બે શક્તિઓ એ ભાવેન્દ્રિય ૧૬ કાનનો સ્થૂલ શારીરિક ભાગ તે દ્રવ્યેન્દ્રિય કહેવાય અન્ય નૈયાયિકા કગ્તા આચાર્યશ્રીએ ઇન્દ્રિયો વિષે નવો જ અભિપ્રાય દર્શાવ્યો છે જ્ઞાનના નિમિત્ત માત્ર પદાર્થ અને ઇન્દ્રિયદર્શન નથી એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે દા ત મૃગજીવના દર્શનમાં ‘જળ’ રૂપી પદાર્થનો અભાવ છે, છતાં પણ તે પ્રત્યક્ષસિદ્ધ થાય છે યોગીઓ ભૂતકાળ તથા ભવિષ્યકાળના જ્ઞાનને દષ્ટિગોચર કરે છે આ જ્ઞાન ઇન્દ્રિયોથી પરનું જ્ઞાનનું છે આ રીતે પદાર્થનું અસ્તિત્વ અને ઇન્દ્રિય માગફતે તેનું દર્શન એ જ કેવળ પ્રત્યક્ષ માટે નિમિત્ત નથી

૫ પ્રત્યક્ષક્રમ : ઇન્દ્રિય અને પદાર્થના સનિર્કર્ષથી પ્રત્યક્ષોત્પત્તિ થાય છે તેનો ક્રમ અવગ્રહ, ઈદા, અવાય, અને ધાગણા આ પ્રમાણે છે ઇન્દ્રિય અને અર્થનો યોગ થતાં અર્થનું ગ્રહણ માત્ર તે અવગ્રહ કહેવાય પરંતુ તેથી અર્થનો સાચી રીતે નિર્ણય

૧૬ ઉમાસ્વાતિ તત્ત્વાચસૂત્ર ૨ ૧૫-૨૧ યદ્યેન્દ્રિયાણિ ॥૧૫॥ દ્વિવિધાણિ ॥ ૧૬॥ નિર્ઘન્યુપવરણે દ્રવ્યેન્દ્રિયમ્ ॥૧૭॥ સ્વધ્યુપયોગૌ ભાવેન્દ્રિયમ્ ॥૧૮॥ ઉપયોગ સ્પર્શદિષુ ॥૧૯॥ સ્પર્શનરસનઘ્રાણચક્ષુ - શ્રોત્રાણિ ॥૨૦॥ સ્પર્શરસગન્ધવર્ણશબ્દાસ્તેષામર્થા ॥ ૨૧ ॥

યતો નથી. એટલે તરત જ મહત્ત્વ કરેલા અર્થની વિશિષ્ટતા જાણવા માટે આકાંક્ષા થાય છે. આ આકાંક્ષા તે ઈહા. વસ્તુની વિશિષ્ટતા જાણવાની આ આકાંક્ષાથી તેનો નિર્ણય થાય તે 'અવાય' અને તે વિશિષ્ટતાઓ નક્કી થયા પછી, પૂર્વે આ વિશિષ્ટતાવાળો પદાર્થ અમુક હતો એવી સ્મૃતિથી પદાર્થનું જ્ઞાન નક્કી થાય એ ધારણા કહેવાય. બધાં દર્શનોમાં એક કે બીજા સ્વરૂપમાં થોડા કે બહુ પ્રમાણમાં જ્ઞાનવ્યાપારનો ક્રમ દષ્ટિગોચર થાય છે. પરંતુ જૈનપરંપરામાં સનિપાતરૂપ પ્રાથમિક ઇન્દ્રિયવ્યાપારથી આરંભી છેવટના ઇન્દ્રિયવ્યાપાર મુધીના વ્યાપારનું જે ક્રીણુવટભર્યું વિશ્લેષણ કર્યું છે તે બીજાં દર્શનોમાં દષ્ટિગોચર થતું નથી. આ બાબત આધુનિક માનસશાસ્ત્ર અને ઇન્દ્રિયવ્યાપારશાસ્ત્રના વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસીઓ માટે મહત્ત્વની છે. ૧૭

૬. વસ્તુલક્ષણ : ઇન્દ્રિયો વસ્તુ સાથે સંનિકર્ષમાં આવે છે. દ્રવ્ય અને પર્યાયથી યુક્ત પ્રત્યક્ષવિષય તે વસ્તુ. જૈનદર્શન અનૈકાંતિક છે. સાંખ્યો દ્રવ્ય ઉપર ભાર મૂકે છે; અને સાંસારિક વિષયોની પરીક્ષા કરી તેમને અધ્રુવ ઠરાવે છે—એટલે કે તેના અસ્તિત્વનો તે સ્વીકાર કરતા નથી. આ રીતે, દ્રવ્યની ઔકાંતિક દષ્ટિનો તેઓ સ્વીકાર કરે છે—અને તે ધ્રુવતાની દષ્ટિ. બૌદ્ધો પદાર્થને કેવળ પર્યાય—Change—ની દષ્ટિથી જુવે છે એટલે તેમને મન પદાર્થ જેવી વસ્તુ પારમાર્થિક દષ્ટિએ રહેતી જ

૧૭. ઉમાસ્વાતિ : તત્ત્વાર્થસૂત્ર : ૧. ૧૫ : અવગ્રહેહાવાયધારણા ॥
આ સૂત્ર સાથે સરખાવો : હેમચંદ્રાચાર્ય : પ્રમાણમીમાસા : ૧. ૧.
૨૦. ઇન્દ્રિયમનોનિમિત્તોઽવગ્રહેહાવાયધારણાત્મા સાવ્યવહારિકમ્ ॥.
૫. સુખલાલજી : પ્રમાણુભીમાસા : પ્રસ્તાવના : પા. ૨૬.

નથી આ પણ ઔદ્યતિક દષ્ટિ છે જૈનદષ્ટિ વસ્તુને વસ્તુની જ દષ્ટિથી જોવાનો આગ્રહ ગમે છે, અને એ દષ્ટિ તે અનૈકાતિક જ હોય તેમને અભિપ્રાયે સત્ એ કેવળ પર્યાય Change નથી કે કેવળ સ્થિર પદાર્થ 'Static Object' નથી એમના અભિપ્રાયે વસ્તુ—અથવા સત્ તે દ્રવ્ય અને પર્યાયથી યુક્ત વિષય છે આ પ્રમાણે જૈનદર્શન આપણી આગળ વસ્તુદર્શનનો નવો અને વ્યાપક વાદ ગ્રંથ કહે છે તેમની વસ્તુ Dynamic Reality છે, સામ્યોની Static Reality નથી કે બૌદ્ધોનું કેવળ Dynamism નથી વાચકશ્રી ઉમાસ્વાતિએ પણ ધ્રુવતા, ઉત્પાદ અને વ્યય એ જેના લક્ષણ છે તેને સત્ તરીકે જણાવ્યું છે ૧૮

જ્ઞાનથી—પ્રમાણની પ્રવૃત્તિથી—અજ્ઞાનનું નિવર્તન થાય છે 'અ' અને 'પર'ને પ્રકાશિત કરતો પ્રમાતા તે આત્મા છે

૧૮ ઉમાસ્વાતિ તત્ત્વાર્થસૂત્ર ૫. ૨૧, હત્વાદવ્યવગ્રીહ્યયુક્ત સત્, દેમથદ્રાચાર્ય પ્રમાણુભીમાસા ૧. ૧ ૩૦ પ્રમાણસ્ય વિષયો દ્રવ્યપર્યાયત્મક વસ્તુ । 'પર્યાય' શબ્દ સમજાવતા દીકામા આચાર્ય-શ્રી જણાવે છે પરિચયન્યુપાદવિજ્ઞાનધર્માણો ભવન્તીતિ પર્યાયા । આ રીતે 'પર્યાય' મા ઉત્પાદ અને વ્યયનો સમાવેશ કરવામા આવ્યો છે ઉમાસ્વાતિ તત્ત્વાર્થસૂત્ર ૫. ૨૧ દીકામા સમદ્વ્યોકમા જણાવે છે

સિદ્ધત્વેનોત્પાદો વ્યયોઽસ્થ સસારમાપ્તો જ્ઞેય ।

જીનત્વેન ધૌન્ય ત્રિતયયુત સમયેષુ તુ ॥

દેમથદ્રાચાર્યે વીતરાગસ્તુતિ પ્રકાશ ૮ મા આ લક્ષણની ચર્ચા બહુ સુદૃઢ રીતે કરી છે પછીના પ્રકરણમા તેની ચર્ચા વિસ્તારથી કરવામા આવી છે

૭. પરોક્ષપ્રમાણુ : ‘પરોક્ષ’ એટલે કે પ્રત્યક્ષપ્રમાણુ સિવાયનાં બધાં ય પ્રમાણુ. બધાં અવિશદ જ્ઞાનોનો સમાવેશ તેમણે પરોક્ષ પ્રમાણુમાં કર્યો છે. પરોક્ષ પ્રમાણુના પાંચ પ્રકાર ગણાવવામાં આવ્યા છે : સ્મૃતિ, પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન, ઊહ, અનુમાન, અને આગમ. પૂર્વસંસ્કારનું ઉદ્બોધન થાય અને ‘આ તે પદાર્થ’ છે એનું જ્ઞાન થાય તે સ્મૃતિ. પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન એટલે પદાર્થની પીછાણુ. પદાર્થના દર્શન અને સ્મરણુથી ‘આ તે જ પદાર્થ’ છે—તેના જેવો જ છે, તેનાથી વિલક્ષણુ છે કે તેનાથી ઉત્તરો છે—એ પ્રકારનું જ્ઞાન તે પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન. ‘ઊહ’ એટલે આપ્તિનું જ્ઞાન : દા. ત. જ્યાં જ્યાં ધૂમ છે—ત્યાં ત્યાં અગ્નિ છે. આ પ્રકારનું જ્ઞાન તે ઊહ. ત્યાર પછી અનુમાનની ચર્ચા હાય ધરવામાં આવી છે. અનુમાન એટલે સાધન મારફતે સાધ્યનું જ્ઞાન તે અનુમાન. અનુમાન બે પ્રકારનાં છે : સ્વાર્થ અને પરાર્થ. આચાર્યશ્રી ત્યાર પછી સ્વાર્થ—અનુમાનનું વિવેચન પ્રથમાધ્યાયના બીજા આલ્લેખની સમાપ્તિ મુધી કરે છે.

૮. પરાર્થાનુમાન અને હેત્વાભાસ : દ્વિતીયાધ્યાયમાં પરાર્થાનુમાનનું આચાર્યશ્રી વિવેચન કરે છે. પ્રતિષ્ઠા, હેતુ, ઉદાહરણુ, ઉપનય, નિગમન વગેરે પરાર્થાનુમાનના પાંચ અવયવોનું વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. ત્યાર પછી ત્રણ હેત્વાભાસ (Fallacies) : અસિદ્ધ, વિરુદ્ધ અને અનૈકાન્તિકનું વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. ગૌતમનાં ન્યાયસૂત્રમાં બે બીજાં હેત્વાભાસો ગણાવવામાં આવ્યા છે : પ્રકરણુસમ અને કાલાતીત; પરંતુ પક્ષ-દોષમાં કાલાતીતનો સમાવેશ થાય છે; અને પ્રકરણુસમ સંભવતો નથી; એટલે હેમચંદ્રાચાર્યે હેત્વાભાસોની ત્રણની સંખ્યાજ અભિ-

મત રાખી છે. ૧૯

ત્યાર પછી દષ્ટાન્તાભાસનું વિવેચન આચાર્યશ્રી હાથ ધરે છે. સાધર્મ્યના આઠ દષ્ટાન્તાભાસ અને વૈધર્મ્યના આઠ દષ્ટાન્તાભાસ—એમ કરીને સોળ દષ્ટાન્તાભાસ જણાવવામાં આવ્યા છે અને પછીનાં કેટલાક સૂત્રોનું તેમાં વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે.

વાદશાસ્ત્ર—Dialectics—નું તે સમયે તર્કશાસ્ત્રની સાથે જ સ્થાન હતું. ન્યાયસૂત્રમાં એક સ્થળે જણાવવામાં આવ્યું છે કે તત્ત્વના નિશ્ચયના રક્ષણ માટે જલ્પ અને વિતંડાનું સ્થાન છે. જેમ નાના બીજમાંથી બીજેલા છોડના સંરક્ષણ માટે કાંટાવાળા શાખાઓની ચારે બાજુ ફરતી વાડ હોય છે, તે રીતે આ પ્રકારના વાદજલની આવશ્યકતા છે. ૨૦ હેમચંદ્રાચાર્ય પણ વાદની આવશ્યકતા તત્ત્વસંરક્ષણના હેતુમાં જ જુએ છે. જલ્પ, પ્રતિ, વિતંડા, છલ વગેરેનો ઉપયોગ વાદમાં કરવામાં આવે છે. વાદનો દ્વિવિધ ઉપયોગ છે: તત્ત્વનિરૂપણ કરવા માટે તથા પ્રતિસ્પર્ધી ઉપર હુમલો પ્રાપ્ત કરવા માટે. બીજા હેતુ માટે જલ્પ વગેરેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. પરપક્ષને દૂષિત કરવામાં જ જલ્પનો ઉપયોગ રહેલો છે; એમાં સ્વપક્ષની સ્થાપના કરવામાં આવતી નથી. વિતંડામાં તો પક્ષ જેવી વાત જ હોતી નથી; પારકાના પક્ષમાં હોય

૧૯. પ્રમાણુભીમાસ્યા: ૨. ૧. ૧૬. ૨તિ.

૨૦. મૌતમ: ન્યાયસૂત્ર: ૪. ૨. ૫૦. તત્ત્વાધ્યવસાયસરક્ષણાયે જલ્પવિતંડે વીજપ્રરોહસરક્ષણાયે કટક્ષ્ણાણપરિચરણમ્ ૧; હેમચંદ્રાચાર્ય: પ્રમાણુભીમાસ્યા: ૨. ૧. ૩૦ તત્ત્વસંરક્ષણાયે પ્રાથિવ્યાદિસમક્ષ સાધનદૂષણવદન વાદ: ॥

કાઢવો એ એકજ માત્ર વિતરણો હેતુ હોય છે છલ એટલે અમુક અભિપ્રાયથી વપગાયેના શબ્દને બીજાજ અર્થમાં ગોઠવી દૂધણ કાઢવું તે જ ન કહેવાય છે ખોટો ઉત્તર તે જાતિ નિગ્રહિત થાનો એટલે વાદની અદર અપવનાના સ્થાનો એમાં સપડાતા વાદી પરાજય પ્રાપ્ત કરે છે ન્યાયસૂત્ર બાવીશ પ્રકારના આના સ્થાનો બતાવે છે હેમચંદ્રાચાર્ય પણ ટીકામાં આ પ્રમાણે બાવીસ સ્થાનોનું નિરૂપણ અને તેમની ચર્ચા કરે છે આ પ્રકારની ચર્ચાઓમાં પ્રમાણુભીમાસાના બીજા અધ્યાયના પ્રથમ આલેખિકનાં ૩૪ સૂત્રો ટીકા સહિત પરીપૂર્ણ થાય છે

પ્રમાણુભીમાસા ગ્રંથ અધુરો મળે છે, બાકીના ગ્રંથમાં— એટલે કે બીજા બાકી રહેલા ત્રણ અધ્યાય અને બીજા અધ્યાયના દ્વિતીય આલેખિકમાં— હેમચંદ્રાચાર્યે શી વિવેચના કરી હશે તે માત્ર કલ્પનાનોજ નિષય રહે છે એક વિદ્વાને વિધાન ક્યું છે કે પ્રમાણુભીમાસાનો સમસ્ત ગ્રંથ કદાચ જે સલભેર ભડારમાં પ્રાપ્ત થાય, ૨૧ પગ તુ પ સુખલાલજી જેવા વિદ્વાન સંશોધક અને નૈયાયિક આ બાબતનો ઉલ્લેખ ર્યો નથી એટલે પ્રમાણુભીમાસાનો સમસ્ત ગ્રંથ પ્રાપ્ત થવો અશક્ય નહિ પણ મુશ્કેલ તો છે જ પ્રમાણુભીમાસાની ચર્ચા એકાદ સ્થાન સિવાય બહુ સૌમ્ય રીતે આચાર્યશ્રીએ કરેલી છે

પ્રમાણુભીમાસાની યોજના નીચે પ્રમાણે છે

અધ્યાય	આલ્પિક	સૂત્રસંખ્યા	વિષય
૧	૧	૪૨	<p>વિષયપ્રવેશ; પ્ર- માણ્ય લક્ષણ; પ્રમાણ્ય વિભાગ; પ્રત્યક્ષતું લક્ષણ; ધ્વનિદ્રિયજ્ઞાન વ્યાપાર; દ્રવ્યપર્યાયા- ત્મક વસ્તુ; પ્રમાણ્યલક્ષ અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ તે; પ્રમાતાતું લક્ષણ; અને પ્રમાતા સ્વ અને પર વસ્તુનો પ્રકાશક.</p>
૧	૨	૨૩	<p>પરોક્ષલક્ષણ; પ- રોક્ષના વિભાગ: સ્મૃ- તિ, પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન, ઉલ્લ, અનુમાન, તથા વ્યા- સિતું નિરૂપણ; અનુ- માનનું લક્ષણ; અનુ- માનના સ્વાર્થ અને પરાર્થ એ બે ભેદ સ્વાર્થાનુમાનનું લક્ષણ; સાધ્યનું લક્ષણ; દૃષ્ટાં- તનું અનુમાનના અંગ તરીકે સ્થાન ન હોવા</p>

અધ્યાય	આલ્લિંક	સૂત્રસંખ્યા	વિષય
			છતાં પણ તેની અનુ- માનમાં ઉપયુક્તતા; દૃષ્ટાંતના વિભાગ : આધાર્મ્યદૃષ્ટાંત તથા વૈધર્મ્યદૃષ્ટાંત.
૨	૧	૩૪	પરાર્થાનુમાનનું લક્ષણ; તેના પાંચ અવયવોની ચર્ચા, પ્રતિષ્ઠા, હેતુ, ઉદા- હરણ, ઉપનય અને નિગમન એ પાંચ અવયવોનાં લક્ષણ : હેત્વાભાસનું વિવેચન: તેના ત્રણ વિભાગ : અસિદ્ધ; વિરૂદ્ધ અને અનૈકાન્તિક : દૃષ્ટાંતા- ભાસની ચર્ચા; આઠ પ્રકારના સાધર્મ્ય દૃષ્ટાંતાભાસ; અને આઠ પ્રકારના વૈધર્મ્ય દૃષ્ટાંતાભાસ : દૂષણનું લક્ષણ : દૂષણાભાસમાં

અધ્યાય	આર્ષિક	સૂત્રસખ્યા	વિષય
			જાતિ, જલ વગેરેનો સમાવેશ : અને તેનાં લક્ષણ : વાદનું લક્ષણ : જલપ, વિતંડા વિગેરેનાં લક્ષણ અને તેમનું વાદમાં ધ્યાન જ્યનું અને પરાજ્યનું લક્ષણ નિમ્નહસ્થાનોનું નિરૂપણ વગેરે.
કલ સૂત્ર	સખ્યા	૯૯	

૫. સુખલાલજીએ હેમચંદ્રાચાર્યની પ્રમાણુમીમાંસાનું અનુપમ સંપાદન કર્યું છે. ૨૨ શ્રી. બિન્નવિજયજી સંચાલિત સિંધી અથમાલામા આ ગ્રંથ પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યો છે. પ્રમાણુમીમાંસાનું તલસ્પર્શી અધ્યયન કરવા માટે આના જેની આવૃત્તિની કાંઈ જોડ મળે તેવી નથી; તેનાં ટિપ્પણોમાં જૈનન્યાયના સિદ્ધાંતના વિભાગ અને ઉપવિભાગોનું ચૈતિહાસિક અને તાર્કિક દૃષ્ટિએ અનન્ય અને બહુશ્રુતતાથી જરૂર નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે.

બૌદ્ધન્યાય, ગૌતમના ન્યાયસૂત્રથી આરંભાતું વૈદિક ન્યાયશાસ્ત્ર, વેદાંતદર્શન તથા સમસ્ત આર્યાવર્તની પ્રાચીન તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાણાલિકાઓ સાથે યોજીને, જૈનન્યાય અને જૈનદર્શનની સરખામણી, નિરૂપણ, વિભેદ વગેરેની ચર્ચા અત્યંત સૂક્ષ્મ રીતે તે વિદ્વાન સંપાદકે કરી છે. પ્રમાણુમીમાંસાનો ઉડો અશ્વાસ કરવા

ધ્યતા જિજ્ઞાસુએ પં. સુખલાલજી સંપાદિત પ્રમાણુમીમાંસાનું પરિશીલન કરવું ઘટે છે.

પ્રમાણુમીમાંસામાં આચાર્યશ્રીએ કરાવેલા તત્ત્વદર્શનને તેમણે અનેક રથજે, તેમની મહાવીરસ્તુતિદ્વાર્ત્રિસિક્ષાઓમાં, ત્રિષ્ટિ-શક્ષાકાપુરુષચરિતનાં અનેક સ્થાનોમાં, તથા વીતરાગસ્તુતિમાં નિરૂપણ કરેલું છે. શ્રીહેમચંદ્રાચાર્ય અનેક વિદ્યાઓના વારિ-નિધિ હતા; અને તેમની દૃષ્ટિ બહુજ સૂક્ષ્મ અને વેધક હતી. પ્રમાણુમીમાંસામાં જ્યાં જ્યાં તેમણે પુરોગામી આચાર્યોનાં વિધા-નોમાં સુધારો વધારો કરેલો છે ત્યાં એમની વેધક દૃષ્ટિનો અભ્યાસ-કરને સાશ્વર્ય પરિચય થાય છે. જ્યાં એમને પુરોગામી આચાર્યો સાથે સંમતિ છે, ત્યાં પુરોગામી આચાર્યોના વચનોમાં બહુ ફેર-ફાર કરી નાખવાની તેમની લેખનપ્રણાલી નથી. પ્રમાણુમીમાંસાનો ગ્રંથ સરળ, સીધી અને સચોટ શૈલીમાં લખવામાં આવ્યો છે. અને અનુશાસન તરીકે ખીન્ન અનુશાસનની હરોળમાં તેનું સ્થાન એટલુંજ સુનિશ્ચિત છે.

હુમન્યંદ્રાચાર્યવિરચિત સ્તવને।

Humanity at large is not content with emotional experience alone. However complete and apparently satisfying it has always demanded an intellectual formulation of the reality with which it is in contact, as well as emotional experience of it, and so far as we can judge, it will always continue to do so.

Julian Huxley.^૧

કેવળ લાગણીનો ઉદ્દેશ ધર્મ નથી;—કોઈક તર્કને અગમ્ય એવાં ઉંડાણમાં ધર્મનાં બીજ વસેલાં છે; પરંતુ તેનો આવિષ્કાર સામાન્ય જનતાની બૌદ્ધિક વિવેકશક્તિને તર્ક મારફતે કરાવી શકાય તો જ ધર્મની પ્રતિષ્ઠા દૃઢ બને છે. કેવળ લાગણીપ્રધાન

૧. Prof. Julian Huxley: Essays of a Biologist P. 288 'Religion and Science' એ નામના નિબંધમાં (Phoenix Library Ed.)

શબ્દોની અસર લાગી દકતી નથી. આથીજ આપણા પ્રત્યેક સંપ્રદાયની પાછળ પગમાત્રા, જીવ અને જગતના સબધોને સમજાવતું દાર્શનિક સિદ્ધાંતોનું મહત્ત્વ હોય છે આ પ્રમાણે આધ્યાત્મિક અનુભવ અને બુદ્ધિગમ્ય દાર્શનિક પ્રણાલિકા સત્યદર્શનને સુદૃઢ બનાવે છે

પ્રો. બ્રેડલી નામે વિખ્યાત અંગ્રેજ તત્ત્વજ્ઞ જણાવે છે

“ There is such a thing as intemperance in regard to religious emotion, a gloating over it, a luxury of remorse, and a gluttony in the sense of salvation To dwell on any emotion which does not lead straight to action tends to morbidity, and much intense religious feeling is morbid Few things are more disgusting than religious sentimentality, and a few more dreadful than religious mania and melancholy Emotion, as we saw, is a form in which religion is most personally felt What I feel is emphatically mine That is its strength, and also its danger For what is merely felt is merely mine, and to live for the sake of a religious feeling is in the end one way of living for oneself” ૨

ધાર્મિક લાગણીના ઉદ્વેગ જેવી કામકે વસ્તુ છે અને તેમા

જ ઘેલા ગતી જતું, ઉન્નત બની જતું એના જેવી ધૃણાજનક બીજી કોઈ વસ્તુ નથી. પોતાની ચેતનશક્તિનાં ઉંડાણોને એકવાર તો લાગણી સારડાની માફક બેઠી રહે: પરંતુ ઊંચેતે બાગે લાગણી વૈયક્તિક રહે છે. તેનાથી સામુદાયિક પ્રત્યય દરાવી શકાતો નથી. વળી વૈયક્તિક અનુભવને કસોટીએ ચડાવી શકવા લાગણી સમર્થ નથી. આમાં જ કેવળ ધાર્મિક લાગણીનું પરિપક્વ તેમ જ બચરધાન રહેલું છે. એકવાર આધ્યાત્મિક અનુભવ સિદ્ધ થયા પછી, તે અનુભવને આવરી રહેલાં, તેનાં બાધક અને રોધક સર્વવ્યાપી તત્ત્વોને બૌદ્ધિક દૃષ્ટિથી દૂર કરી અનુભવની વધાર્થતા અને તેનાં પોષક બળોનો આવિર્ભાવ કરવો કરવો જોઈએ. પોતાની શુદ્ધ અને અનાગ્રહી વિવેકશક્તિથી જે સિદ્ધાંત માનસને યુક્તિપુરઃસર લાગે છે તેનો જ સ્વીકાર સામાન્ય રીતે મનુષ્ય કરે તેમાં તેની ચેતનાશક્તિની સમતુલા જળવાઈ રહે છે. પહેલાં એક રથને ટાંકલા શ્રી હરિભક્તસરિના શબ્દો પુનઃ ટાંકવાનું મન થઈ આવે છે:

“મારો મદાવીર પ્રત્યે પક્ષપાત નથી કે કપિલ વગેરે પ્રત્યે દ્વેષ નથી: જેનું વચન યુક્તિપુરઃસર હોય તેનો જ સ્વીકાર કરવો જોઈએ.”

આમ ધર્મનાં મૂળગત તત્ત્વોમાં ભક્તિભીની શ્રદ્ધા તેમજ વિવેકથી તેજસ્વી બનેલો બૌદ્ધિક પ્રત્યય એ બે મદત્વના પાયા છે. એક વિદ્વાન કહે છે તે પ્રમાણે: “When we have discovered its (religion's) real bases, and subordinated its impulsive promptings to the control of reason and of the new, higher

values in which reason must always share, then it becomes an instrument for helping in the conquest of the new regions which lie open to man as individual and as species.”^૩

હેમચંદ્રાચાર્યનાં સ્તવનોમાં બન્નેય પ્રકારની ધર્મની શક્તિઓ વ્યક્ત થાય છે. તેમનો આધ્યાત્મિક અનુભવ તેમને સિદ્ધાન્ત માટે વૈયક્તિક દૃઢતા અને અપૂર્વ શ્રદ્ધા આપે છે; અને તે આધ્યાત્મિક અનુભવને વ્યાપી રહેલાં સાધક બાધક બળોને તેમની બૌદ્ધિક વિચારશક્તિ વ્યવસ્થિત કરી દે છે અને આધ્યાત્મિક અનુભવની સત્યતા સિદ્ધ કરી દે છે. તેમનાં સ્તવનોમાં આપણે કેવળ લાગણીનો ઉદ્ગેષ જોતા નથી; પરંતુ ઉત્કટ લાગણી સાથેજ જાનીને ઓળતો સંવત્સર બન્નેય સુમિશ્રિત થયેલાં આપણી નજરે ચડે છે. આચાર્યશ્રી આનંદશંકરભાઈ ધ્રુવ ‘અન્યયોગવ્યવચ્છેદ-દ્વાત્રિંશિકા’ નામે હેમચંદ્રાચાર્યના એક સ્તવનની સમીક્ષા કરતાં જણાવે છે: “The former (i. e., Anyayogavyavachchheda—Dvatrims’ika) is a genuine devotional lyric, pulsating with reverence for the master, and is at the same time a review of some of the tenets of the rival schools on which the Jain sees reason to differ. Devotion and thought are happily blended together in one whole and are

૩. Prof. Julian Huxley. Essays of a Biologist. P. 290.

expressed in such noble and dignified language that it deserves to rank as a piece of literature than that of philosophy.”^૪ આ મૂલ્યાંકન હેમચંદ્રાચાર્યનાં બધાંય મુખ્ય સ્તવનો જેવાં કે વીતરાગસ્તુતિઓ, અયોગવ્યવચ્છેદિદ્વાત્રિશિક્ષા, મહાદેવસ્તોત્ર વગેરેને લાગુ પડે છે.

હેમચંદ્રાચાર્યે પોતાની શ્રદ્ધા ઉપર ઘણે સ્થળે ભાર મૂક્યો છે; વીતરાગસ્તુતિના પ્રથમ પ્રકારમાં તે જણાવે છે:

“પશુમાં પણ કુદ પશુ જેવો હું છું; અને વીતરાગની સ્તુતિ ક્યાં? આથી જ હું પણ અરણ્ય ઝોળાંચવા ઇચ્છતા લંગડા માણસ જેવો છું.

“છતાં શ્રદ્ધાથી ગાંડો બનેલો હું લયરી પડું તો પણ હું કપડા માટે યોગ્ય નથી, કારણ કે શ્રદ્ધાળુનો અસંબદ્ધ વાણી-વિસ્તાર પણ દીપી જોડે છે.”^૫

તે જ પ્રમાણે ‘અયોગવ્યવચ્છેદિદ્વાત્રિશિક્ષા’માં આચાર્યશ્રી જણાવે છે :

૪. Dr. A. B. Dhruva: Syadvada-Manjari (B. S. S.): Introduction: P. 24

૫. વીતરાગસ્તુતિ. પ્રથમ પ્રકાર: શ્લો. ૭. ૮.

વચાઈ પશોરપિ પશુર્વીતરાગસ્તવઃ ક્વ ચ ।

અતિતીર્ણુરણ્યનીં પદ્મ્યાં પૂર્ણિવાસ્મ્યહમ્ ॥

તથાપિ થદ્દામુઘોડ્દં નોપાલભ્યઃ સ્વલક્ષપિ

વિગ્રંપલપિ વામૃત્તિઃ થદ્દધાનસ્ય શોભતે ॥

“ તારી સ્તુતિ કરવામા યોગીઓની પણ ક્યા અશક્તિ નથી ? પરંતુ મારે પણ તારાં ગુણો તરફનો પ્રેમ હશે તેવો નથી, આ પ્રમાણે નિશ્ચય કરીને તારી સ્તુતિને વદતો આ માનવી, મૂર્ખ હોવા છતાં પણ અપરાધ કંતો નથી ” ૬

એજ સ્તોત્રમા છેવટે તેઓ કહે છે

“ કામજી બુદ્ધિવાળો પુરુષ આ સ્તોત્રને શ્રદ્ધાથી બનાવેલું સમજો । વિવાદમા રમ લેનાર બીજા દેવોની નિંદા કરવાને માટે ગયાયેલું આ સ્તોત્રને માને । હે જિનવર, ગગદ્વેષથી પર બનેલા, તથા સાચા બોટાની પરીક્ષા કરવા માટે જેમની બુદ્ધિ ચોગ્ય છે, તેમને તત્ત્વનું દર્શન ગાવનાર આ સ્તોત્ર સ્તુતિરૂપી ધર્મ-ચિંતનમા કાચું છે ” ૭

ઉપરના ટાંચણો ઉપરથી હેમચન્દ્રાચાર્યના સ્તોત્રોની પાછળ રહેલું ચિત્તતરન વ્યક્ત થાય છે પોતાને તો મહાવીર અને તેમણે પ્રતિપાદન કરેલા તત્ત્વનો પૂરેપૂરો નિશ્ચય છે એ નિશ્ચય કેવળ શ્રદ્ધાથી નહિ પણ મહાવીરના તત્ત્વજ્ઞાનની ઉડી સમ-

૬ અધ્યાય ક્ષા ૨ શ્લોક ૨

સ્તુતાવશક્તિસ્તય યોગિનાં નર્કિ ગુણાનુગમ્સુ મમાપિ નિશ્ચલ
ઇદં વિનિશ્ચિત્ય તત્ત્વ સ્તવ વદન્ ન ચાલિશોઽપ્યેષ જનોઽપરાધ્યતિ ॥

૭ અધ્યાય બ ૬ા શ્લોક ૩૨.

ઇદં શ્રદ્ધામાત્ર તદય પરનિન્દા મૃદુચિયો,
વિગ્રહન્તા, હન્ત, પ્રકૃતિપરવાદવ્યસનિન ।
અરણ્યદ્વિયાનાં, જિનવર, પરીક્ષાક્ષમધિયા-
મય સત્ત્વાલોક સ્તુતિમયમુપાર્ધિ વિઘ્નતવાન્ ॥

જના આધારથી પણ વજસમાન દૃઢ બનેલો છે. છતાં ય શ્રદ્ધા અને પ્રેમ એ જ આ રતોત્રોનાં આદ્ય પ્રેરકબળ છે. તદ્દં અને સિદ્ધાંતપ્રતિપાદન એ તો બહારના સત્યજિજ્ઞાસુઓ માટે રજુ કરવામાં આવેલાં છે. સત્યજિજ્ઞાસુઓને સારી રીતે પ્રતીતિ ધાય તેટલા માટે જ આચાર્યશ્રી જણાવે છે કે :

“હે વીર, કેવળ શ્રદ્ધાથી તારા પ્રત્યે પદ્મપાત નથી કે કેવળ દ્વેષને લીધે પરસપ્રદાપી પ્રત્યે અરુચિ નથી; યોગ્ય રીતે આત્મત્વની પરીક્ષા હ્યાં પછી જ સર્વશક્તિમાન એવા તમારા આશ્રય લીધો છે.”

“પોતાની જ ડોક ઉપર દંડણ કુદાડી નાખતા શત્રુઓ જેમ હાવે તેમ બલે બોલો; પરંતુ હે વીરરાગ, વિદ્વાનોનું મન કેવળ પ્રેમથી જ તારા ઉપર લાગેલું નથી !”

ઉપરનાં ટાંચણોમાં આચાર્યશ્રી સત્યસોધકોને જણાવે છે કે ઉંડા મનન તથા તર્કની ક્ષોદ્ધિએ ગિતદર્શનને દેખા પછી જ તેમણે તેનો સ્વીકાર કર્યો છે. એ જ પ્રમાણે સાધકોએ કરવું એ જ્ઞાતની તેમની પ્રેરણા છે.

દેવમયંદ્રાચાર્યનાં સ્તવનોનો ઐકી અને અપૂર્વતા તેમના

૮. અયોગ. બ. ૬૧. શ્લો. ૨૬.

॥ શ્રદ્ધયઃ ત્વયિ પદપત્તો ન દ્વેષમાત્રાદરુચિઃ પરેણ
મયત્વદામ્ભપરીક્ષયા તુ, ત્વમેવ ધીર પ્રમુખાધિભઃ મ્મઃ ॥

૯. અયોગ. બ. ૬૧. શ્લો. ૨૬.

સ્વમ્ભાંઠે મટિનં ઉચ્ચર પરે ક્ષિન્તઃ પ્રલપન્તુ ધ્વિચિન્
મનીષિર્ગાં તુ ત્વયિ ધીતરુગ ન રુગ્માત્રેણ મનોઙ્ગુરુક્તાન્ ॥

સમયથી જ વિદ્વાન્માન્ય થયા છે “ટીકાકાર તરીકે અન્નેડ કૌશલ્ય ધરાવનાર સમર્થ આચાર્યશ્રી મલયગિરિએ તો આનંદશ્વરનાની વૃત્તિમા તથા ચ આહુ સ્તુતિપુ ગુરુ એ પ્રમાણે લખી લગનાન શ્રીહેમચદ્રકૃત અન્યયોગચવરઠેદ્દાત્રિશિખામાના શ્લોકોનો ઉલેખ કર્યો છે, અને એ ગીતે લગનાન હેમચદ્રને પોતાના ગુરુસ્થાનમા માની લીધેલા છે”^{૧૦} મલયગિરિ હેમાચાર્યની સ્તુતિઓમાથી ટાચણુ આપવા પ્રેરાય છે અને એ ટાચણુ કરના હેમાચાર્યનો ગૌરવપૂર્ણ ઉલેખ કરે તે મતારી આપે છે કે તેમની સ્તુતિઓનો પ્રભાવ જિનશાસનના બીજાકારૂપ આચાર્યો ઉપર ફટનો બધો હોવો જોઈએ તેજ પ્રમાણે નીતરાગ સ્તુતિ સબધી અજનપાનનો મત્રી યશ પાન ‘મોહનપરાન’ નામે પોતાના નાનકડા જણાવે છે

પુરુષ - દમ્પત્ય નીતરાગસ્તુતિસંગ દિશતિરિચ્ચગુપ્તિશા । શામિર્મુ
સમલ્લક્ષ્ય સ્થિતનિ પુરુષ પરેપમદ્વયો મનતિ ।

(કનિ વજ્રસ્તવ દિવ્યગુપ્તિશાધોપનયતિ)^{૧૧}

આ પ્રમાણે યશ પાન નીતરાગસ્તુતિઓના વીશ પ્રમગોને દિવ્ય ગોળીઓ સાથે સંગ્રહાવે છે હેમાચાર્ય જાતે પણ અહાંતની

૧૦ મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી ‘સ્વાદ્વાદવિજ્ઞાનમૂર્તિ’ કલિકાવ સર્વજ્ઞ લગવાન શ્રી હેમચદ્રાચાર્ય શ્રી હેમચદ્રાચાર્ય જ્ઞાનમંદિર ઉદ્ઘાટનસમારંભપૂર્તિ (જૈનગ્રંથોત્તિ તા ૧૫ ગેપ્રિ ૧ ૩ પા ૪)

૧૧ યશ પાલ - મોહનપરાનય (G O S IX) અ. ૫ પાન ૧૨૩

સર્વજ્ઞતાને। સિદ્ધાંત પ્રતિપાદન કરતાં અથોગચર્ય-દેહદાન-
શિક્ષામાથી ગણ્ય શ્લોકો ટાંક્યા છે :

ઇતિ દિશા પ્રવળમિદ્ધ સ્પાદાદ પ્રતિગદ્યગગમોઽર્હત સર્વજ્ઞતાનપિ
પ્રતિગદ્યયતિ, ચદસ્તુમ,

ચદીયમમ્યસ્ત્વચત્પ્રતીમો ભવદ્દશાના પરમાન્મભાગમ્ ।

કૃત્યામલાપદાવિનાશનાય નમોઽસ્તુ તસ્મૈ તત્ર શામનાય ॥

તેજ પ્રગ્તાનમાં કુમારિલે કરેલા અર્દ્ધતના સર્વજ્ઞત્વ ઉપ-
રના આક્ષેપનો જવાબ આપતા તે કહે છે

કિં ચ, ઇનવસ્તુત્રનિતાજ્ઞસમોગદુર્ગર્હિતગત્તીના વિવિધહેતિસમૂહ-
ધારિણામક્ષમાલાચાયત્તમન મયમાના રાગદ્વેષમોહકુપિતાના બ્રહ્માદીનાં
સર્વનિત્ત્વમન્નાગમ્ । ચદવદમ સ્તુતી,

મદેન માનેન મનોભવેન બોધેન લોભેન સસમ્મદેન

પરાન્તિના પ્રવસ મુરણા રૂથેન સાધ્યાગ્યદત્તા પરેશમ્ ॥

અને વળી,

અથાપિ સગ્ગાદિદોષનાડુપ્પવિગ્રહિતાઃ સતતજ્ઞાનાનન્દમયમૂર્તયો
બ્રહ્માદય , તર્હિ તાદૃશોષુ તેષુ ન ત્રિપ્રતિપચામહે,

ચત્ર તત્ર સમયે યથા તદા ચોઽસિ સોઽસ્યનિધયા યયા તયા
વીતદોષવચ્ચુપ સ ચેદ્ભવાનેક એવ મગવજ્ઞમોઽસ્તુ તે ॥^{૧૨}

ઉપરના લાખા અતત્ત્વો એટલા ખાતર જ ટાંકવામાં આવ્યાં
છે કે હેમાચાર્યે જાતે જ પ્રમાણુમીમાંસા જેવા અથમા આધાર

તરીકે ટાકી તે સ્તુતિઓનું તત્ત્વપ્રતિપાદનની દૃષ્ટિએ ગૌરવ બતાવ્યું છે. યોગશાસ્ત્રવૃત્તિમા પણ આ બે દ્વાર્ત્રિશિક્ષાઓના 'લોકો ટાકેલા મળે છે' ૧૩ તે ઉપગન પ્રભાવકચરિતમા, સોમનાથની સ્તુતિ હેમચદ્રાચાર્ય કરે છે તે પ્રસંગના આલેખનમા આચાર્ય હેમચદ્રના મુખમા અયોગચ્ચવચ્છેદદ્વાર્ત્રિશિક્ષાનો શ્લોક ૩૧ મૂક્યો છે.

યત્ર યત્ર સમયે યથા તથા ચોડસિ સોડસ્યભિધયા તથા યથા
વીતદોષફલુષ સ ચંદ્રવાનેક એક માત્રત્ત્વોડસ્ટુ તે ॥૧૪

ઉપર્યુક્ત પ્રસંગે પ્રબધચિતામણિકાર મેરુતુંગ ઉપગને શ્લોક પણ હેમાચાર્યના મુખમા મૂકે છે એટલું જ નહિ પણ તેની સાથે 'મહાદેવસ્તોત્ર'નો ઉલ્લેખ શ્લોક બીજે છે

મનનીત્રાકુરજનના રંગાશા ક્ષયમુષાગતા યસ્ય
મદ્ભા વા ણિણુર્વા મદેશ્વરો વા નમસ્તસ્તૈ ॥૧૫

આ ઉપરાંત અન્યયોગચ્ચવચ્છેદદ્વાર્ત્રિશિક્ષાની મહત્તા મસ્લિ-પેણે લખેલી આશ્વાદમંજરી નામે ત્રિનસિક્ષાતને સુદગ્ધ રીતે સમજાવી અન્યસિક્ષાતોનો પ્રતિવાદ કરતી દીકાથી વધારે અષ્ટ બની છે મરિનપેણ પોતાની દીકાની પ્રશસ્તિમા લખે છે

"પ્રામાણિક સપ્રાપ્તે અનુસંગનાગ જે લોકોનો, ઉર્જવલ"

૧૩. હેમચદ્રાચાર્ય યોગશાસ્ત્ર (ખિખિવિઓષેકા ઈન્દ્રિય સીરીઝ) પા ૧૬૮, ૧૮૮, ૫૮૮ ઉપર અયોગ દ્વાર્ત્રિશિક્ષામાથી ટાચલું આપે છે પા ૧૭૪, ૬૧૬ ઉપર વીતરાગસ્તોત્રમાથી અવતરણ આપે છે.

૧૪. ચંદ્રપલસૂરિ પ્રભાવકચરિત હેમચદ્રસૂરિપ્રબધ શ્લો. ૩૪૭. ૫. ૩૧૭.

૧૫ મેરુતુંગ પ્રબધચિતામણિ ચતુર્થ પ્રકાર પાન. ૧૮૫

કારણોરૂપી શસ્ત્રોથી સુંદર હેમચન્દ્રાચાર્યની સ્તુતિમાંથી ઉત્પન્ન થતા અર્થરૂપી સમર્થ મિત્ર વિદ્યમાન છે, એ લોકો દુર્નયરૂપી હુંટારાઓથી ડરતા નથી અને વિના પ્રયત્ને મોક્ષના સુખને દેનારા જિનાગમના નગરને પ્રાપ્ત કરે છે.”૧૬

ઉપર દર્શાવેલા બધા ઉલ્લેખો બતાવી આપે છે કે હેમચન્દ્રાચાર્યે રચેલાં સ્તવનોનાં ગૌરવ અને પ્રૌઢી વિદ્વાનોએ વખાણ્યાં છે.

હેમચન્દ્રાચાર્યની દ્વાત્રિશિક્ષાઓની પરંપરા કથી ? આવી દાર્શનિક પ્રૌઢીમાં સ્તુતિ કરવાની શૈલીનો ઊગમ ક્યાં ? આ પ્રશ્નોનો ઉત્તર અહીં પ્રસ્તુત છે. હેમચન્દ્રાચાર્યના પોતાના શબ્દો અહીં સહાયક છે. તેમણે એક સ્થળે જણાવ્યું છે :

“ક્યાં ગંભીર અર્થવાળી સિદ્ધસેન દિવાકરની સ્તુતિઓ અને ક્યાં આ અભણના પ્રસાપની કથા ! તો પણ પૂથપતિ-ગજરાજના માર્ગે જતું હાથીનું બચ્ચું લથકાતી ગતિએ જાય તે અકુસોસનું કારણ બનતું નથી.”૧૭

૧૬. મલ્લિપેણુઃ સ્વાદ્વાદમંજરીની પ્રાન્તપ્રસસ્તિઃ

યેપામુજ્જ્વલહેતુહેતિરુચિરઃ પ્રામાણિકાધ્વસ્પૃશાં

હેમચાર્યમમુદ્ભવસ્તવનમૂર્ચઃ સમર્થઃ સરતા

તેષાં દુર્નયદસ્યુસમ્મવભયાસ્પૃશ્યમાનાં સંભવ-

ન્યાયસેન વિના જિનાગમપુરપ્રાપ્તિઃ શિવશીપ્રદા ॥

૧૭. અયોગ. વ્ય. દ્વા. શ્લો. ૭.

क्व सिद्धसेनस्तुतयो महार्था अशिक्षितालापकला क्व चैषा
तथापि यूभाधिपतेः पपस्यः स्खलद्रुतिस्तस्य शिञ्जुर्न शोच्यः ॥

સ્વાદ્વાદમંજરીના રચયિતા પોતાની ટીકાના આરંભમાં જ જણાવે છે કે :

“ શ્રી હેમચંદ્રસૂરિએ, જગપ્રસિદ્ધ શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકરે રચેલી ‘દ્વાત્રિશદ્-દ્વાત્રિશિકા’નું અનુકરણ કરતી, શ્રીવર્ધમાન-જિનની સ્તુતિરૂપ, અયોગવ્યવચ્છેદ અને અન્યયોગવ્યવચ્છેદ નામે બે દ્વાત્રિશિકાઓ, વિદ્વાન માણસોને તત્ત્વમોઘ થાય તે માટે રચી.”^{૧૮}

ઉપરના પૂરાવા ઉપરથી સીધું જ દેખાઈ આવે છે કે હેમચંદ્રાચાર્યે સિદ્ધસેન દિવાકરની પ્રસિદ્ધ દ્વાત્રિશિકાઓથી પ્રેરિત થઈને આ બે દ્વાત્રિશિકાઓ લખી છે. આ કારણને લીધે હેમચંદ્રની દ્વાત્રિશિકાઓ સિદ્ધસેનની દ્વાત્રિશિકાઓ સાથે વિચારગત અને શાબ્દિક સામ્ય ધરાવે છે. કેટલાક દાખલાઓ તેમાંથી ટાંકવા થટે છે : ઇ. ત.

અયોગઃ શ્લો. ૬.

હા. હા. ૧. ૭.

જગત્યનુધ્યાનચલેન શશ્વન્

કૃપાં ધહન્તઃ કૃગણેષુ જન્તુષુ

કૃતાર્થયન્તુ પ્રમથ મવત્સુ ।

સ્વમાસદાનેષ્વપિ મુનનચેતસઃ ।

કિનાત્રિતોડન્યૈઃ શરણ ત્વદન્યઃ

ત્વદીયમપ્રાપ્ય કૃતાર્થકૌશલમ્ ।

સ્વમાંગદાનેન રૂપા કૃપાલુઃ ॥

સ્વતઃ કૃપાં સજનયત્યમેધસઃ ॥

૧૮. મહિષપેશુઃ સ્વાદ્વાદમંજરીઃ ટીકાના આરંભમાં,

શ્રી હેમચંદ્રસૂરિણા જગત્પ્રસિદ્ધશ્રીસિદ્ધસેનદિવાકરવિરચિતદ્વાત્રિશદ્દ્વાત્રિશિકાનુસારીશ્રીવર્ધમાનસ્તુનિરૂપમયોગવ્યવચ્છેદાન્યયોગવ્યવચ્છેદાભિધાન દ્વાત્રિશિકાદ્વિતય વિદ્રઙ્ગનમનસ્તત્ત્વાવગોધનિચન્ધન વિદ્યે ॥

અધ્યાયો ૧૪.

પર સહસ્રા' શરદસ્તપાસિ^{૧૯}
યુગાન્તર યોગમુપામના વા ।
તથાપિ તે માર્ગમનાપતન્તો
ન મોક્ષ્યનાણા અપિ યાન્તિ મોક્ષમ્ ।

૬૧. ૬૧. ૧-૨૩.

તપોભિરેવાન્તગરીરપોડનૈ
ર્મતાનુગન્ધ. ધ્રુતસપદાપિ વા ।
ત્યદીયનામ્વપ્રતિબોધપેલૈ-
સ્વાપ્યતે નૈવ શિવ ચિત્તારપિ ॥

અધ્યાયો ૨૬.

સ્વકષ્ટપીઠે કઠિન કુટાર
પરે કિરન્ત પ્રલપન્તુ ક્ષિચિત્
મનીષિણા તુ ત્વયિ વીતરાગ
ન રાગમાત્રેણ મનોડનુરક્તમ્ ॥

૬૧. ૬૧. ૫-૨૩.

અન્યે જગત્મચ્ચિના વિદગ્ધાઃ
સર્વજ્ઞવાદાન્ પ્રવદન્તિ તોઘ્યાઃ ।
યથાર્થનામા તુ તૈર્વ વીર
સર્વજ્ઞતા સત્યમિદ ન ગગઃ ॥

અધ્યાયો ૨૬.

ન શ્રદ્ધયૈવ ત્વયિ પક્ષપાતો
ન દ્વેપમાનાદરચિ પરેષુ ।
યથાવદાસત્ત્વપરીક્ષ્યા તુ
ત્વામેવ વીર પ્રભુમાશ્રિતા. સ્મ ॥

૬૧. ૬૧. ૧-૪.

ન કાવ્યસાન્તેર્ન પરસ્પરંર્યયા
ન વીરકીર્તિપ્રતિબોધનેચ્છદ્ય ।
ન કેવલ શ્રદ્ધતર્થેવ ન્યસે
શુભજ્ઞપૂજ્યોડસિ યનોડયમાદરઃ ॥

ઉપરના દાખલા સામ્યના નમુના તરીકે આપ્યા છે. દા. ત.
અધ્યાય. શ્લો. ૧૬ઃ અહો અઘૃપ્યા તવ શાસનગ્રીઃ, ૬૧. ૬૧. ૫-૨૬
સચ્છાસન તે ત્વમિગ્રાપ્રઘૃપ્યમ્ । જેવાં સામ્યો પણ મળી શકે છે.
આપણી લઘુ સમીક્ષા માટે આટલો વિસ્તાર ખસ છે. સિદ્ધસેન,
હરિભદ્ર જેવા દાર્શનિકોના પરંપરાને શ્રીહિમચંદ્રાચાર્યે પોતાની

૧૯. અવશ્યુતિ : ઉત્તરશામચરિત : અઢ. ૧. શ્લો. ૧૬.

બ્રહ્માદયો બ્રહ્મહિતાય તત્સવા પર સહસ્રા.શરદસ્તપાસિ
પ્રાન્યપદ્યન્શુરવો પુરાણાઃ સ્વાન્યેવ તેજાસિ તપોમયાનિ ॥

દ્વાત્રિંશિકાઓ દ્વારા ઉગત્ત્વજ બનાવી છે. હરિબદ્ધમુરિએ પોતાના લોકનત્વનિર્ણય નામે ગ્રંથમાં નીચેનો શ્લોક આપ્યો છે:—

પદ્મપત્તો ન મે ધીરે ન દ્વેષઃ કપિલાદિપુ
દુક્તિમદ્વચનં યસ્ય તસ્ય વાર્યઃ પરિગ્રહઃ ॥

આ શ્લોકમાં બતાવેલી ભાવનાનો આશ્રય લઈ દાર્શનિક દૃષ્ટિથી હેમચંદ્રાચાર્યે પોતાની દ્વાત્રિંશિકાઓ લખી છે.

આગળ કહેવાઈ ગયું તેમ બન્નેય દ્વાત્રિંશિકાઓ શ્રીમદ્દાવીર ભગવાનની સ્તુતિરૂપ છે. એ બન્નેય સ્તોત્રોમાં બત્રીસ, બત્રીસ શ્લોકો છે. દરેકમાં ૩૧ શ્લોક ઉપજ્ઞાતિના અને છેલ્લો શ્લોક શિખરિણી ઇંદમાં લખેલો છે. અન્યયોગત્વવચ્છેદદ્વાત્રિંશિકામાં અન્નાદરશનેનાં દૂષણ બતાવ્યાં છે. એમાંના આરંભના ત્રણ શ્લોક અને અન્તના ત્રણ શ્લોકમાં ભગવાન મદ્દાવીરની સ્તુતિ કરી છે. ૧૭ શ્લોકોમાં ન્યાયવિશેષિક, મીમાંસા, વેદાન્ત, સાંખ્ય, બૌદ્ધ તથા ચાર્વાક દર્શનની સમીક્ષા કરી છે અને ૯ શ્લોકોમાં સ્યાદ્વાદની સિદ્ધિ કરેલી છે.

૧. અન્યયોગ-વ્યવચ્છેદ-દ્વાત્રિંશિકા-મદ્દાવીર સ્તવન.

વિભાગ : ૧ : આદિના ૩ શ્લોક તથા અત્તના ૩ શ્લોકમાં ભગવાન મદ્દાવીરના અતિશય, એમનો યથાર્થવાદ, નયમાર્ગ અને નિષ્પક્ષપાત શાસનનું વર્ણન કરીને, અંતમાં જિન ભગવાનદ્વારા અચાનકથી અધકારમાં પડેલા જગતની રક્ષાની શક્યતાનું પ્રતિપાદન કર્યું છે.

વિભાગ : ૨ : સમીક્ષાત્મક ૧૭ શ્લોક

શ્લોક : ૪-૧૦ : સુધી ૬ શ્લોકોમાં ન્યાયવિશેષિકાનો સામાન્યવિશેષવાદ, નિત્યાનિત્યવાદ, ઈશ્વરકર્તૃત્વ, ધર્મ તથા

ધર્મોના ભેદ, સામાન્ય ને જુદો પદાર્થ ગણવાનો અભિપ્રાય, આત્મા અને જ્ઞાનનું ભિન્નત્વ, શુદ્ધિ વગેરે આત્માના ગુણોના ઉચ્છેદને મોક્ષ માનવો - એ સિદ્ધાન્તોની સમીક્ષા કરવામાં આવી છે.

શ્લો. ૧૧-૧૨ : આ શ્લોકોમાં મીમાંસકોના મતની સમીક્ષા કરવામાં આવી છે.

શ્લો. ૧૩ માં વેદાન્તીઓના માયાવાદની સમીક્ષા છે.

શ્લો. ૧૪ માં એકાન્તસામાન્ય, અથવા એકાન્તવિશેષ-રૂપ વાચ્યવાચકભાવની આલોચના છે.

શ્લો. ૧૫ માં સાંખ્યસિદ્ધાન્તોની ચર્ચા છે.

શ્લો. ૧૬-૧૯ માં જૈનોના પ્રમાણ તથા પ્રભિતિની અભિન્નતા, જ્ઞાનાદૈત, ગ્રન્થવાદ, ક્ષણભંગવાદ વગેરેની ચર્ચા છે.

શ્લો. ૨૦ માં આર્વાકદર્શનની સમીક્ષા છે.

વિભાગ : ૩ : બાકીના નવ શ્લોકોમાં - પ્રત્યેક વસ્તુમાં હિતપાદ, વ્યય, પ્રૌઞ્યની સિદ્ધિ : સકલાદેશ અને વિકલાદેશથી સમભંગી ન્યાયનું પ્રરૂપણ : સ્વાદવાદમાં વિરોધ વગેરે દોષોનું ખંડન, એકાન્તવાદનું ખંડન, દુર્નય, નય અથવા પ્રમાણનું રવરૂપ, અને સર્વથ કહેવાતા જીવોની અનન્તતાના પ્રરૂપણ સાથે સ્વાદવાદની સર્વોત્કૃષ્ટતાની મિદ્ધિ. ૨૦

૨. અયોગ્યવચ્છેદ-દ્વાત્રિંશિકા-મહાવીર સ્તવન.

અયોગ્યવચ્છેદિકા નામે બીજી દ્વાત્રિંશિકામાં સ્વપક્ષની સિદ્ધિ કરવામાં આવી છે. આ દ્વાત્રિંશિકામાં શ્રીહિમચંદ્રાચાર્યે

૨૦. જુઓ : સ્વાદવાદમંજરી : (તાત્પર્યન્દ્રજ્ઞેન અન્યમાલા. ૧૭) પ્રસ્તાવના. પાન ૧૦-૧૪.

અન્યમતવાદીઓનાં શાસ્ત્રોને સદોષ દરાવી વિવિધ પ્રકારે બહુ તેજસ્વી વાણીમાં જિનશાસનની મહત્તાને પ્રતિપાદન કરી છે. હેમચંદ્રાચાર્યને સુદૃઢ વિશ્વાસ છે કે જૈનેતર આગમોમાં હિંસા વગેરેનાં વિધાન છે; તેથી જ પૂર્વાપગવિરોધગ્રહિત યથાર્થ-વાદી જિન ભગવાનનું કિતોપદેશી શાસનજ પ્રમાણિક હોઈ શકે છે. આ પ્રમાણે જિનશાસન સર્વોત્કૃષ્ટ અને દલ્લાણુરૂપ હોવા છતાં પણ જે લોક જિનશાસનની ઉપેક્ષા કરે છે-તે એ લોકોના દુષ્કર્મનું જ ફળ સમજવું જોઈએ. હેમચંદ્રાચાર્ય છેવટે ઘોષણા કરીને જણાવે છે કે વીતરાગથી પર કોઈ તત્ત્વ નથી અને અનેકાન્ત સિવાય કોઈ ન્યાયમાર્ગ નથી:

इमां समक्षं प्रतिपन्नसाक्षिणामुदारघोषमवघोषणां ब्रुवं
न वीतदग्गात्परमस्ति दैवर्तं न चाप्यनेकान्तमृते नयस्मितिः ॥ २१

છેવટે આચાર્યશ્રી જિનદર્શન તરફ પોતાનો પક્ષપાત અને અન્ય દર્શનો તરફ દ્વેષભાવનું નિરાકરણ કરતાં પોતાની સમ-દૃષ્ટિત્વની ભાવનાને વ્યક્ત કરે છે અને યથાર્થવાદના કારણે જિનશાસનની મહત્તા સિદ્ધ કરે છે:—

न भद्रमैव त्वयि पक्षपातो न द्वेषमात्रादरुचिः परेषु
यथावदाप्तत्वपरीक्षया तु त्वामेव वारं प्रभुमाश्रिताः स्मः ॥ २२

૩. વીતરાગસ્તોત્ર

આ બન્નેય દ્વાત્રિશિકાઓ કરતાં 'વીતરાગસ્તોત્ર'નો પ્રકાર જુદો જ છે. દ્વાત્રિશિકાઓ દાર્શનિક તત્ત્વથી ઓતપ્રોત

૨૧. અયોગવ્યવચ્છેદદ્વાત્રિશિકા. શ્લો. ૨૮.

૨૨. અયોગવ્યવચ્છેદદ્વાત્રિશિકા. શ્લો. ૧૫.

છે; જ્યારે વીતરાગસ્તુતિમાં ભક્તિભાવ પ્રધાન છે અને દાર્શનિકતત્ત્વ ગૌણ છે. એક વાત તો ચોક્કસજ છે કે વીતરાગસ્તોત્ર શ્રદ્ધાવાન આસ્તિકને માટે છે; જ્યારે દ્વાત્રિશિક્ષાઓ પરસ્પ્રેક્ષથી તાત્ત્વિકને પડકાર સમાન છે. વીતરાગસ્તુતિઓને અજ્ઞપાલના મંત્રી મોહવણિકે યશઃપાલે ' વીસ દિવ્ય ગોળીઓ ' સાથે સરખાવી છે. ૨૩ શ્રીહિમચંદ્રાચાર્યે આ સ્તુતિઓ કુમારપાલને માટે લખી હતી; એટલે દ્વાત્રિશિક્ષાઓ પછી તો ધણે સમયે આ સ્તુતિઓની રચના થઈ હોવી જોઈએ. કુમારપાલે જૈન-ત્વનો અધિકાર ક્યો ત્યાર પછી આ સ્તોત્રની રચના થઈ હોય એજ યોગ્ય છે. કારણકે સ્તુતિઓમાં આચાર્યશ્રી જાતેજ જણાવે છે.

“ શ્રીહિમચંદ્રે રચેલા વીતરાગસ્તવથી આ વિશ્વમાં રાજા કુમારપાલ ઇચ્છેલા ફળને પ્રાપ્ત કરે. ” ૨૪

‘ વીતરાગસ્તોત્ર ’ના વીસ વિભાગ છે. દરેક વિભાગને ‘ પ્રકાશ ’ નામ આપવામાં આવ્યું છે એ વીસ પ્રકાશમાં કુલ ૧૮૮ શ્લોક છે. વીતરાગસ્તવનું વસ્તુ નીચે પ્રમાણે છે:

પ્રકાશ : ૧ : પ્રારતાવિક આરંભ કરવામાં આવ્યો છે. ભાવભીના શ્રદ્ધાપૂર્ણ હૃદયે આચાર્ય સ્તુતિનો આરંભ કરે છે. દ્વાત્રિશિક્ષાઓ કરતાં આખી ચિત્તગ્ધિતિ જુદા પ્રકારની છે. ૨૫

૨૩. યશ પાલ મોહરાજપરાજય : જુઓ આ પ્રકરણની પાદ-નોંધ. ૧૧.

૨૪ વીતરાગસ્તવ : પ્રકાશ : ૧ શ્લોક. ૯.

શ્રીહિમચંદ્રપ્રમવાદ્ વીતરાગસ્તવાદિત્ત:

કુમારપાલમૂપાલઃ પ્રાપ્નોતુ પલ્લમીપિતત્ત્મ ॥

૨૫. ભક્તિભાવ નીચેના શ્લોકોથી દિષ્ટિગોચર થાય છે : વીત-

પ્રકાશ ૨ સામાન્ય દેહધારીના દેહ કરતા વીતગગના દેહની અતિશયયુક્ત અપૂર્ણતાનું વર્ણન આ પ્રકાશમાં કરવામાં આવ્યું છે

પ્રકાશ ૩ ઈર્મકેશને લીધે ઉત્પન્ન થયેલા અગ્નિઆગ અતિશયોનું વર્ણન કરી વીતગગ પ્રભુની અપૂર્ણતાનું વર્ણન સ્તુતિકાર કરે છે

પ્રકાશ ૪ આ પ્રકાશમાં દેવકૃત અતિશયનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે દેવો વીતગગ પ્રભુની ભક્તિપૂર્વક સેવા કરી રહ્યા છે આ પ્રભુનું તેમનું દેવાધિદેવસ્વરૂપ અત્યંત ભક્તિપૂર્વક સ્તુતિકારે આલેખ્યું છે

પ્રકાશ ૫ ગેષપ્રાતિહાર્ય અતિશયનું આ પ્રકાશમાં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે અશોકવૃક્ષ, દિવ્યપુષ્પો, આમરો વગેરે

રાગસ્તવ પ્રકાશ ૧ શ્લો ૫ ૭ :

તેન સ્યા નાથવાસ્તરમૈ સ્પૃહયેય સમ્પ્રાહિત

સત કૃતાર્થો ભૂમસ ભવેત તસ્ય વિહર ॥ ૫ ॥

તથાપિ શ્રદ્ધામુગ્ધોઽહ નોપાલ્ભ્ય સ્વાલ્લભિ

વિદારુણાપિ વામૃત્તિ શ્રદ્ધાનસ્ય શોભતે ॥ ૭ ॥

ઉપનિષદવાક્યોની અસર નીચેના શ્લોકમાં દૃષ્ટિગોચર થાય

ઉ : વીતગગસ્તવ શ્લો ૧, ૪

ય પરાત્મા પર જ્યોતિ પરમ પરમેષ્ઠિનામ્ ।

આદિત્યવર્ગે તમસ પરસ્તાદામનન્તિ તમ્ ॥ ૧ ॥

યસ્મિન્ વિજ્ઞાનમાનન્દ ગ્રહા ચૈવાત્મતા ગતમ્ ।

સ શ્રદ્ધેય જ્ઞ ચ ધ્યેય પ્રપન્ને શરણ ચ તમ્ ॥ ૪ ॥

વીતરાગ પ્રભુની સેવામાં હાજર રહેલાં છે. તેનું વર્ણન આ પ્રકાશમાં કરવામાં આવ્યું છે.

ઉપરના પ્રકાશોમાં ભક્તિભાવ પ્રધાન છે. એક શ્રદ્ધામુક્ત વીતરાગભક્ત જેમ મહાવીર પ્રભુના અપૂર્વ અતિશયોનું આલેખન કરે તેવી રીતે ભક્તિપૂર્ણ હૃદયે શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે પ્રથમ પાંચ પ્રકાશમાં મહાવીરની સ્તુતિનું આલેખન કરેલું છે.

પ્રકાશ : ૬ : શ્લો. ૮ : આ પ્રકાશમાં અન્યદેવોને માનનારા, પરસંપ્રદાયી સામે શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય વાદ કરે છે. “અન્ય સંપ્રદાયના દેવો કાપ વગેરે દૂષણોથી દૂષિત છે. જો એ વિરક્ત - વીતરાગ હોય-તો તે તું જ છે. એટલે એ દેવ તારાથી જુદા નથી; જો રાગવાળા એ દેવ હોય તો એ દેવ તારા શત્રુ થવા પશુ યોગ્ય નથી.”^{૨૧} વીતરાગદેવની યોગમુદ્રાની અનુપમતા આ પ્રકાશમાં કવિ બતાવે છે.

પ્રકાશ : ૭ : શ્લો. ૮ : આ પ્રકાશનું નામ જગતકર્તૃત્વ-નિરાસ છે. આ જગતનો કાર્ધ કર્તા છે એમ માનનારાઓની દલીલોનો જવાબ આચાર્યશ્રી આ પ્રકાશમાં આપે છે. ઈશ્વરને જો દેહ ન હોય તો જગતના સર્જનની પ્રવૃત્તિ તે કી રીતે કરે ? જો કૃતકૃત્ય હોય તો જગતના સર્જનનું તેમને પ્રયોજન પશુ શું હોય ? કીકાએ કરીને જગતનું સર્જન કર્યું હોય તો શું તે બાળક જેમ રમતિયાળ છે ? કૃપાથી આ જગત સર્જ્યું હોય તો દુઃખ દાગિય અને પરિતાપો

૨૧, વી. રા. સ્તવ . પ્રકાશ : ૬ શ્લો. ૩.

વિપક્ષસ્તે વિરક્તૌચેત્ સ ત્વમેવાથ રાગવાન ।

ન વિપક્ષો વિપક્ષઃ કિં મયોનો સુતિમાત્મિનઃ ॥

ક્યાથી આ વિશ્વમા હોય? જો પ્રાણીઓના કર્મનુભારે તે સુખદુઃખ આપે છે, એમ માનો તો તે ઈશ્વર પોતાની મેળે સ્વતંત્ર રૂપે નહિ અને કર્મના આધારે જ આ વિશ્વનું વૈચિત્ર્ય હોય—તો પછી નયુ સકે જેવા આ કલ્પિત ઈશ્વરનું પ્રયોજન પણ શુ? ઇશ્વરના વિશ્વસર્જન બાબત કાંઈ પણ તર્ક ન કરવો—એમ વાદી કહે તો પરીક્ષકોને પરીક્ષા નહિ કરવા દેવી એવું વાદીનું વચન વાદી માટે જ અનિષ્ટ કરશે સર્વગ્રાણી એજ જગત્કર્તૃત્વ માનતા હો—તો અમારે કાંઈ વિરોધ નથી—કા હા કે અમે દેહધારી સર્વગ્રાણી પ્રાપ્ત કરે છે તેમા માનીએ છીએ હે નાથ, આ સૃષ્ટિવાદનો કદાચહ તજીને અમે તો આપના શાસનમા જ આનંદ પામીએ છીએ

પ્રમાણ : ૮ શ્લોક ૧૦ આ પ્રકાશમા એકાન્તરાત્રિનો પગિહાર કરવામા આવ્યો છે ૧૭ ઉમાસ્વાતિએ ‘સત્’ ને ધ્રુવતા, ઉત્તમા અને વ્યા એ ત્રણ લક્ષણયુક્ત કત્યુ છે હેમચદ્રાચાર્યે પ્રમાણીમામામા ‘વસ્તુ ને દ્રવ્ય અને પર્યાય મન્નેથી યુક્ત કહી ‘તે-એટલે કે, દ્રવ્ય (Object) ની દૃષ્ટિએ તે નિત્ય છે પર્યાય (Change) ની દૃષ્ટિએ તે અનિત્ય છે ૨૮ સાખ્ય તો ‘વસ્તુ’ ને ‘સત્’ કહેશે, જ્યારે પર્યાયો અનિત્ય કહેશે સુવર્ણના કુડનમા સુવર્ણ એ સત્ય છે જ્યારે કુડનના આકારને તે અસત્ કહેશે બૌદ્ધો પર્યાયને અથવા તો વિજ્ઞાન પરપગને સત્ય માનશે જ્યારે તેમને અભિપ્રાયે દ્રવ્ય માત્ર અનિત્ય અથવા શૂન્ય છે અનેકાન્તદૃષ્ટિએ દ્ર ૧ તેમજ

૨૭ હેમચમીક્ષા પાન-૨૧૦ પાદનોધ : ૧૮

૨૮. હેમચમીક્ષા પાન ૨૦ ‘વસ્તુ-દ્રવ્ય’ ઉપરનું વિવેચન

પર્યાય બે વચ્ચે એકના મુનર્ણને સત્ત માનીએ તો 'કુડલ'ને
અમત્ માનવું પડે તેથી મુનર્ણમાધી કુડલનો આગળ વગર
કર્યે જ આપ્યો એમ માનવું પડે તેથી 'અદૃનાગમ' (= નહિ
કરેલાનું નિષ્પત્ત થવું) એ દોષ આવે અને મુનર્ણમાધી કુડલ
બંધુ એટલે બનેના કુડલને સત્તમાધીના દિવ્યાએ નિષ્પત્ત
થયેલા મનાય નહિ એટલે 'કૃતનાશ' (= કરેલું તેનો વિનાશ)
નો દોષ આવે આ ગીતે વસ્તુને કેવળ નિત્ય કે કેવળ અનિત્ય
માની શકાય નહિ તેજ પ્રમાણે આત્મા જગ નિત્ય કે
કે કેવળ અનિત્ય હોય તો સુખદુઃખનો ભોગ સહી
શકે નહિ તેજ પ્રમાણે પુણ્ય પાપ બંધ કે મોક્ષ સહી શકે
નહિ વળી કાર્ષ પગ પદાર્થ અર્થ અને કિંમી મુક્ત હોય તો
જ તેના તરફ પ્રવૃત્તિ થાય ૨ જો ધડાને નિત્ય માનો તો ખલી
થયા રૂપ અંગે જગ ભરાયા રૂપ વિચિત્ર અવસ્થા તે ગણ
કરશે નહિ અને જો તેને અનિત્ય માનો તો બહુ ક્ષણે વડે
બની શકે તેની બળવનાદિદિવા તેનામા ધડી શકે નહિ
તેથી અર્થ અને ક્રિયાના અભાવે વસ્તુનું વસ્તુપણ જ નષ્ટ
થાય ૩૬૪ આ 'સત્ ના લક્ષણ' પગલે એમ કહેવામા આવે
કે એકજ વસ્તુમા વિરોધી ગુણ કેમ સહાયે ? તો એના જનામમા
એજ હોઈ શકે કે એજ મુકારી છે અને મુકાર પિત્ત કરનારી છે,

૧૯ વી રા સ્તવ પ્રકાશ ૮ પ્રલોક ૪

ક્રમાક્રમાભ્યા નિત્યાગા યુજ્યતેઽર્થક્રિયા ન હિ ।

અદાન્તક્ષણિકત્વેઽપિ યુજ્યતેઽર્થક્રિયા ન હિ ॥

પ્રમાણભૂતમામા પણ વસ્તુલક્ષણ સ્વર આ જ અર્થ હિમમ-
ન્દ્રાચાર્યે આપી છે

પરંતુ ખેતું મિલન થતાં કદ્દ થતો નથી કે પિત્ત ચટ્તું નથી, બિલ્લી તેનાથી પુષ્ટિ મળે છે. ૩૦ આ રીતે વસ્તુ નિત્ય તેમજ અનિત્ય છે અને વિરોધી ગુણુ એક સાથે જ રહી શકે છે. આ રીતે ક્રમે કરીને સાંખ્ય, બૌદ્ધ, નૈયાયિક અને વૈશેષિક સામે અનેકાન્તની સ્થાપના આચાર્યશ્રી કરે છે. ચાર્વાકને પરમાર્થ જોવાની આવશ્યકતા નથી એટલે તેની તો અહીં ગણુનરી જ કરવાની નથી. અને હેવટે કહે છે :

તેનોત્સાદવ્યવસ્યેમન્નમિત્તં ગોરમાદિવત્

ત્વદુપન્ન કૃતપિયઃ પ્રજ્ઞા વસ્તુત્તન્તુ સત્ ॥૩૧

“ હે પ્રભુ, તે કારણથી તત્ત્વજ્ઞાની પુરુષોએ ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રૌવ્ય યુક્ત વસ્તુતત્ત્વ જે આપે પ્રથમથી જ ઉપદેશ્યું છે તેને જ ગોરસાંકિની માફક જ સ્વીકાર્યું છે. જેમ ગોરસ દુધપણે વિનાશ પામી દહીંપણે ઉત્પન્ન થઈ ગોરસ પ્રમાણે કાયમ રહે જો તેજ પ્રમાણે દરેક વસ્તુ ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રૌવ્ય યુક્ત જ હોઈ શકે છે. ”

આ આખોય પ્રકાશ દાર્શનિક છે અને દ્રવ્યપર્યાયવાદ અને સત્ત્વરૂપનુ આચાર્યશ્રીએ અનેકાન્તદષ્ટિએ નિરૂપણ કર્યું છે.

પ્રકાશ : ૯ : શ્લોક : ૮ : કાલસૌષ્ઠ્વનાપન : સત્યયુગ કરતાં કળિયુગ સારો કે થોડા કાળમાં હે પ્રભુ તારી ભક્તિ

૩૦. વી. રા. સ્તવ : પ્રકાશ ૮ શ્લોક. ૬ :

ગુહો દ્વિ વક્ષ્ઢેતુઃ સ્વાધાગરં પિત્તકારણમ્ ।

દ્વયાત્મનિ ન દોષોઽસ્તિ ગુહન્ગરમેપજે ॥

૩૧. વી. રા. સ્તવ : પ્રકાશ ૮ : શ્લોક. ૧૨

કરવાથી મોક્ષ મળે છે. આ કલિકાળ કલ્યાણની સિદ્ધિ માટે કસોટીના પથર સમાન છે. આ ગુરુની સુગંધીનો મહિમા અગ્નિ વગર બહાર ન આવી શકે. આમાં એક શ્લોક કુમાર-પાલ અને આચાર્યશ્રીનો સુભગ સંયોગ થયો અને તે સમયનું સૌખ્ય જ્ઞેનરાસનની પ્રદીપ્તિથી વધુ તેનો ઉદ્દેશ કરે છે :

શ્રાદ્ધઃ શ્રોતા સુષોર્વક્ષા યુજ્યેયાર્તાં યદીશ તત્
ત્વચ્છાસનસ્ય સામ્રાજ્યમેરચ્છન્નં વત્સાવિતિ ॥૩૨

કલિમાં કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરવાનો ઉત્તમ સમય છે એમ અનેક દૃષ્ટાન્તોથી આચાર્યશ્રી સમજાવે છે.

પ્રકાશ : ૧૦ : શ્લોક : ૮ : આ પ્રકાશ ભક્તિપ્રધાન છે. આત્મન્દમાં અને સુખમાં આસક્તિ તેમજ વિરક્તિ, સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર ઉપેક્ષા અને ઉપકારિતા, નિર્મલ્યતા અને ચક્રવર્તિતા — આ વિરુદ્ધ ગુણો તારામાં અદ્ભુત રીતે રહ્યા છે. તારો શમ, તથા, સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર કૃપા અદ્ભુત છે. સર્વ અદ્ભુત નિધિઓના નાથ એવા તમને ભગવાનને નમસ્કાર હો.

પ્રકાશ : ૧૧ : શ્લોક : ૮ : આ પ્રકાશમાં પણ મહિમા-પૂર્વક સ્તવન કરવામાં આવ્યું છે. વિરોધી ગુણો પણ કાર્ષ્ણિક અપૂર્વ શક્તિને લીધે તેમનામાં એક સાથે રહ્યા છે. એક સ્થળે કાલિદાસના શબ્દોનો^{૩૩} અને એક સ્થળે ઉપનિષદના

૩૨. વી. રા. સ્તવ : પ્રકાશ. ૬. શ્લો. ૩.

૩૩. કાલિદાસના શબ્દોનો પદ્યોઃ વી. રા. સ્તવ : પ્રકાશ ૧૧. શ્લો. ૧.

મીમક્ષાન્ત ગુણેનોઘઃ સામ્રાજ્ય સાધિત ત્વયા; ।

રઘુવંશ. સર્ગ. ૧. શ્લો. ૨૨.

મીમક્ષન્તૈર્નૃપુર્ણઃ સ વમૂવોપજીવિનામ્ ।

વચનનો ૩૪ પડથો સંભળાય છે.

પ્રકાશ : ૧૨ : શ્લોક : ૮ : પ્રભુમાં આચાર્યશ્રી શાંતયુક્તા વૈરાગ્ય અને ઔદાસીન્યની પરાકાષ્ઠા જુઓ છે. અને આમ હોવા છતાં પણ સમસ્ત વિશ્વના જે ઉપકારક પરમાત્મા છે તેમને નમસ્કાર કરે છે.

પ્રકાશ : ૧૩ : શ્લોક ૮ : આ પ્રકાશને હેતુનિરાસ નામ આપવામાં આવેલું છે. પરમાત્માનું ગૌરવ નિર્હેતુક છે. કવિ પરમાત્મામાં જેને ભવ [જન્મ; રૂઢ] નથી તેવા મહાદેવ; જેને ગદ [= ગદા. (સમાસમાં), શાગ] નથી તેવા વિષ્ણુ અને જેમનામાં રજોગુણ નથી એવા બ્રહ્મા તરીકે વર્ણવે છે. ૪૫ આખો પ્રકાશ ભક્તિપ્રધાન છે.

પ્રકાશ : ૧૪ : શ્લોક ૮ : આમાં પરમાત્માના યોગનું માહાત્મ્ય કવિએ ગાયું છે. ધ્યાતા, ધ્યેય અને ધ્યાન એ ત્રણ પરમાત્મામાં એકાત્મતા પામ્યાં છે.

પ્રકાશ : ૧૫ : શ્લોક ૯ : આમાં પરમાત્માના અપૂર્વ ગુણોને વર્ણવી પેતાને પરમાત્માના ગુણુ ઓળખ્યા તેથી કૃતકૃત્ય માને છે.

૩૪. તેજ પ્રમાણે ઉપનિષદનો પડથો : મહીયસામયિ મહાન્ (વી. ૨૮ સ્તવ : શ્લોક. ૮.); ઉપનિષદવાક્ય : ઘણોરણીમાન્ મહતો મહીયાન્ ૯૦

૩૫. વી. ૨૮ સ્તવ . પ્રકાશ. ૧૩ : શ્લો. ૪.

ભમવાય મહેશાચ્છાદાય નરકચ્છિદે ।

અરાજસાય વ્રહ્મણે કસ્મૈચિન્નમ્ભવતે નમઃ ॥

જન્મવાનસ્મિ ઘન્યોઽસ્મિ કૃતકૃત્યોઽસ્મિ યન્મુહુઃ ।

જાનોઽસ્મિ ત્વદ્ગુણપ્રાપ્તમળીયકલ્પપટઃ ॥૩૬

આખોય પ્રકાશ ભક્તિપ્રધાન છે.

પ્રકાશ : ૧૬ : શ્લોક ૮ : આ પ્રકાશ પણ ભક્તિપ્રધાન છે. મારા ઉપર કૃપા કરી મારી ઉપેક્ષા ન કરીશ, એમ પ્રભુને કવિ વીનવે છે.

પ્રકાશ : ૧૭ : શ્લોક ૮ : આ પ્રકાશમાં કવિ પોતાને અનાથ વર્ણવી શરણાર્થિભાવ બતાવે છે. ૩૭ આખો પ્રકાશ ભક્તિભાવથી યુક્ત છે.

પ્રકાશ : ૧૮ : શ્લોક ૧૦ : જૈન સંપ્રદાય પ્રમાણે પ્રભુને પશુપક્ષી જેવું કંઈ આસન નથી; માત્રની વિકૃતિ નથી; ત્રિશક્ત, ધનુષ, ચક્ર વગેરે હાથમાં નથી; પત્નીઓ નથી; એમ અનેક વસ્તુઓ નથી. ખીજના દેવો કરતાં જૈન સંપ્રદાય પ્રમાણે દેવ વિલક્ષણ છે એટલે પરસંપ્રદાયીઓને તેમની મહત્તા કેમ સમજાય ?

પ્રકાશ : ૧૯ : શ્લોક ૮ : કવિ જણાવે છે કે હું તારા ચિત્તામાં નિવાસ કરું તેના કરતાં જો તું જ હે ચીતરાગ, મારા દિલમાં વસે તો મારે ખીજું કંઈ જોઈવું નથી. તારો પ્રસાદ પ્રાપ્ત કરવા કરતાં તારી આગાહી પાલન કરવાથી મનુષ્ય કર્મ-

૩૬. વી. શ. સ્તવ : પ્રકાશ. ૧૫ : શ્લો. ૬.

૩૭. વી. શ. સ્તવ : પ્રકાશ. ૧૭ : શ્લો. ૮.

યાવજાનોમિ પદર્શી પરાં ત્વદનુભાવજામ્ ।

તાવન્મયિ દાર્ષણ્યં મા મુદ્ધ દાર્ષણ્યં પ્રિતે ॥ ૮ ॥

પંજરમાંથી મુક્ત થાય છે. ૪૮ સંસારના લાવોમાંથી ચિત્તને ખેંચી લેવું - સંવર - એ મોક્ષનું કારણ છે અને આસવ એ બંધનું કારણ છે. આ લક્ષ્યમાં રાખી તારી પૂજા કરતાં તારી આગાનું પાલન એજ શ્રેષ્ઠ છે.

પ્રકાશ : ૨૦ : શ્લોક : ૯ : આ વીતરાગસ્તવનો છેલ્લો પ્રકાશ છે. ભક્તિભાવથી પૂર્ણ બની કવિ પોતાની સર્વ ઇન્દ્રિયો, પોતાના સર્વ લાવો ઇશ્વરને મુક્તભાવે અર્પણ કરી દે છે.

ત્વદાસ્યલાસિનિ નેત્રે ત્વદુપાસ્તિકરૌ કરૌ
ત્વદ્ગુણધોતૃણી ધ્રોત્રે મૃયાસ્તાં સર્વદા મમ ॥

છુગ્નપિ યદિ સોત્કળ્પ્ય ત્વદ્ગુણમહ્ય પ્રતિ
મમૈયા ભારતી તર્હિ સ્વસ્ત્યેતસ્યૈ કિમન્યયા ।

સત્ પ્રેષ્યોઽસ્મિ દાસોઽસ્મિ સેવકોઽસ્મ્યસ્મિ વિંકરઃ
ભોમિતિ પ્રતિપદ્યસ્વ નાથ ! નાત : પરં બ્રુવે ॥૩૯

“ હે નાથ, સદાય મારાં નેત્રો આપના મુખનાં દર્શનથી પ્રાપ્ત થતા સુખની લાલસાવાળાં થાવ; મારા એ હાથ તમારી

૩૯. વી. રા. સ્તવ : પ્રકાશ. ૧૦ શ્લોક. ૬, ૭, ૮ : કુમારપાલ માટે આ સ્તોત્રની રચના થઈ હતી. એ શ્લોક ફરીથી અહીં શ્લોક : ૬ તરીકે મૂકવામાં આવ્યો છે :

ધોદેમચન્દ્રપ્રમત્તાદ્ વીતરાગસ્તવાદિતઃ

કુમારપાલભૂષાલઃ પ્રાપ્નોતુ ફલમીષિતમ્ ॥

ઉપાસના કરનારા, અને માસ કાન સદાય તમારા શુભને સાંભળનારા થાવ !

કુઠિત હોય તોય પશુ તારા શુભને ગ્રહણ કરવા પ્રત્યે નો ભારી આ વાણી ઉત્ક્રિષ્ટિ થાય તો તે વાણી ખરેખર શુભ હશે ! બીજા પ્રકારની વાણીનો શો ઉપયોગ છે !

હું આપનો ભૂત્ય છું, દાસ છું, કિંકર છું; ‘સારું’ એમ કહીને હું નાથ, તું મારો સ્વીકાર કર ! આનાથી વધારે હું કહેતો નથી !”

વીતરાગસ્તવમાં કેટલેક સ્થળે આપણે જોયું તેમ ભક્તિભાવ પ્રધાન છે. એમ છતાં પણ પશુ હેમચંદ્રાચાર્યની દાર્શનિક પ્રતિભા સ્થળે સ્થળે ઝળકે છે.

સૌમ્ય વાચકના ચિત્તને અદ્ભુત રીતે પરમાત્મપરાયણ અને નિર્મળ બનાવવાની વીતરાગસ્તવની સંપૂર્ણ શક્તિ છે. એનું પારાયણ કરતી વખતે આપણને જરૂર લાગશે કે તે હૃદયસ્પર્શી આર્ષ સર્જન છે.

૪. મહાદેવસ્તોત્ર

મહાદેવસ્તોત્ર ૪૪ શ્લોકોનું છે. તે પણ અનુષ્ટુભ છંદમાં સખાચેલું છે. છેલ્લો શ્લોક આર્ષ છે. આ સ્તોત્ર આપણે જોઈ ગયા તેમ ત્રણ સ્તોત્ર જેવી પ્રૌઢીવાળું નથી. પરંતુ મહાદેવનો ખરો અર્થ સમજાવવા માટેજ આ સ્તોત્રની રચના હેમચંદ્રાચાર્યે કરી હતી. મૂળ દલીલ એ છે કે જો મહાદેવ વિરક્તિવાળા હોય, વીતરાગ હોય તો અમારે મન તે જિન જ છે. છેવટનો શ્લોક

તેમણે સોમનાથની પૂજા વખતે કહ્યો હતો એમ પ્રત્યક્ષકારિનું માનવું છે. એ શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે.

भव बीजाङ्गुरजनना रणद्या क्षयमुपागता यस्य ।

ब्रह्मा वा विष्णुर्वा, हरो जिनो वा नमस्तस्मै ॥ ૪૦

“જન્મરૂપી બીજનના અંકુરને જન્મ આપનારા રાગાદિ જેના ક્ષય પામ્યા છે તે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, શિવ કે જિન તેને નમસ્કાર હોય !”

ઉપરનો શ્લોક આખા સ્તોત્રની ભાવના વ્યક્ત કરે છે. શ્રીહરિભદ્રસૂરિએ પણ મહાદેવાદ્યક લખ્યું હતું. તે પ્રજ્ઞાક્ષીને અનુસરી શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે આ સ્તોત્ર લખ્યું હોય. તે ઉપરાંત માણુપતોતું ભેર ગૂજરાતમાં થયું હતું અને સોમનાથનું જ્યોતિર્લિંગ ગૂજરાતમાં રાજ્ય અને પ્રજા ઉભયને માન્ય હતું; એટલે પણ આ પ્રકારનું સ્તોત્ર લખવું શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે સુયોગ્ય ધાર્યું હોય. સ્તોત્ર સરળ છે અને દાર્શનિક પ્રૌઢી જેવું એમાં કંઈ પણ નથી.

૪૦. મેડુત્તમઃ પ્રજધર્મિતામણિઃ પ્રકાશ. જ. પાન. ૮૫.
(સિધી સીરીઝની આવૃત્તિ) ચદ્રપ્રભસૂરિઃ પ્રભાવકચરિત્ દેમચંદ્ર-
સૂરિપ્રજધઃ પા. ૩૧૭. (નિર્ણયસાગર આવૃત્તિ) : શ્લો. ૩૪૫,
૩૪૬ પણ ઉપરનો શ્લોક ટાકેલો છે :

पर्वतादवतार्याधः श्रीसोमेश्वरपत्तनम् ।

यमौ श्रीहेमचन्द्रेण सहितश्च शिवालयम् ॥ ૩૪૫ ॥

સૂરિય તુષ્ટુવે તન પરમાત્મસ્વરૂપતઃ

ननाम चाविरोधो हि मुक्तेः परमचरणम् ॥ ૩૪૬ ॥

૫. સકલાર્હત-સ્તોત્ર.

સકલાર્હતસ્તોત્રમાં મુખ્યત્વે બધાય તીર્થકરોની સ્તુતિ છે. આચાર્યશ્રી હેમચંદ્રે આ સ્તોત્રની રચના ત્રિષષ્ટિશ્લોકા-પુરુષચરિતના આદિ મંગલશ્લોકો તરીકે કરેલી. આદિના છઠ્ઠીસ મંગલ શ્લોકો આ રીતે ત્રિ. ચ. પુ. ચ. માંથી લેવામાં આવ્યા છે.

આ પછી પરિશિષ્ટ પર્વના આરભના ચાર મંગલશ્લોકો ઉપરના ૨૬ શ્લોક પછી ઊભેરવામાં આવ્યા છે. આમ કુલ ત્રીસ શ્લોકો થાય છે.

બાકીના ૫ શ્લોકો ૧. જયતિ વિજિતાન્યતેજાઃ; ૨. વીરઃ સર્વસુરાડસુરેન્દ્રમહિતઃ; ૩. અવનિતલગતાનાં; ૪. દેવોડનેકમગર્જિ-તોર્જિતમહાપાપપ્રદીપાનલ, અને ૫. ક્ષ્યાતોડઘ્નપદપર્વતઃ આ પાંચ શ્લોકોની રચના હેમચંદ્રાચાર્યની હોય કે કેમ તે વિષે શંકા છે.^{૪૧}

આ પ્રમાણે સકલાર્હતસ્તોત્રની શ્લોકસંખ્યા ૩૫ શ્લોકની છે. પુરાણગ્રંથના આરંભમાં ચોવીસ અર્હતની સ્તુતિ કરવાની પ્રણાલી હતી. મહાકવિ સ્વયંભૂના અપભ્રંશ પદ્ય-પુરાણમાં, પુષ્પદંતના અપભ્રંશ તિસદ્ધિપુરિસગુણાલંકાર-ચરિયમાં^{૪૨} પણ આ પ્રમાણે ચોવીસ અર્હતોની સ્તુતિ આરંભમાં

૪૧. શ્રી હિમાશુવિજયજ્ઞના લેખો (શ્રી વિજયધર્મસૂરિની જૈ. અથમાળા. પુ. ૪૬) પાન. ૩૯૭-૪૧૦ ‘સકલાર્હતની મહત્તા અને આલોચના’ આખોય લેખ આ સ્તોત્રના પદ્યોલોચન માટે ઉપયોગી છે.

૪૨. મંતુરાદિન ચોદી ‘અપભ્રંશ કવિઓ : ચતુર્મુખ સ્વયંભૂ અને ત્રિભુવન સ્વયંભૂ’ ભારતીય વિદ્યા વર્ષ. ૧ અંક. ૩. પાન ૪૫૭. તેજ પ્રમાણે પુષ્પદંતે ‘મહાપુરાણ’ (સં. ડૉ. પી. એલ. વૈદ્ય. વૉલ્યુમ. ૧.)

મંગળ તરીકે માલમ પડે છે. હેમચંદ્રાચાર્યે પણ આ મંગલ શ્લોકો ત્રિ. રા. પ્ર. ચ. માટે લખેલા. એ ૨૬ શ્લોક તથા પરિશિષ્ટપર્વના ૪ મંગલ શ્લોક, બીજા પાંચ શ્લોકના ઉમેરા સહિત, પાછળથી છૂટા સ્તોત્ર તરીકે પ્રચારમાં આવ્યા હોય એ સંભવિત છે.

હેમચંદ્રાચાર્યનાં સ્તોત્રો ભક્તિની આર્દ્રતાથી સુંદર છે અને તર્કની પ્રૌઢીથી કઠણુ પણ છે. હેમચંદ્રાચાર્યે પોતાના અનેક ગ્રંથોમાં આ સ્તોત્રોમાંથી પ્રમાણુ તરીકે ઉતારા આપ્યા છે તે જ બતાવી આપે છે કે આ સ્તોત્રો તેમની દૃષ્ટિએ અપૂર્વ રચનાઓ હતી. અન્યયોગ-અવચ્છેદ-મહાવીર દ્વાનિશિકા ઉપર ૧૪ મી સદીમાં મહિષેલે સ્યાદ્વાદમંજરી નામે દીક્ષા લખી તે સ્તોત્રની દાર્શનિક પ્રૌઢીને સચોટ રીતે બતાવી આપી છે. અત્યારે પણ જૈન સિદ્ધાંતના અભ્યાસકો સ્યાદ્વાદમંજરીનું મહત્ત્વઅનન્ય ક્રાંતિનું ગણે છે. જૈનસાહિત્યમાં હેમચંદ્રાચાર્યનાં સ્તોત્રો લઘુ હોવા છતાં પણ ભક્તિની મૃદુતાએ સુંદર તથા તર્કની ઉચ્ચ પ્રૌઢીથી કઠણુ હીરા જેવાં છે.

યોગશાસ્ત્ર

યોગ સર્વવિપદ્વહોક્તિત્ત્વે પરશુઃ શિત.

અમૂલ્યમત્રત્ર ચ વાર્મણ નિર્વૃત્તિશ્રિયઃ ॥

મૂયાસોઽપિ હિ પાપ્માન. પ્રલય યાન્તિ યોગતઃ

ચઢવાતાદ્ ધનધના ધનાધનષ્ટરિચ ॥

ક્ષિણોતિ યોગઃ પાપાનિ ચિરવ્યભાર્જિતાન્યપિ

પ્રચિતાનિ યથૈધાસિ ક્ષણાદેવાશુશુક્ષણિઃ ॥

ચતુર્વર્ગેઽપ્રણીર્મોક્ષો યોગસ્તસ્ય ચ કરણમ્

જ્ઞાનધર્માનચારિત્રરૂપ રત્નત્રય ચ સ ॥

—યોગશાસ્ત્ર^૧

“સર્વ વિપત્તિ રૂપી વલ્લીઓના વિસ્તારમા યોગ તીણા કુહાડા સમાન છે, અને મૂલ્યગત મત્ર કે તત્ર વિનાતુ મોક્ષરૂપી લક્ષ્મીનુ કામણુ છે.

જેમ ગાઢ મેઘની ઘટા પ્રચંડ વાયુથી વિખરાઈ જાય છે, તેમ યોગથી ધણાય પાપો નાશ પામે છે.

એકલા કરેલા લાકડાને જેમ પ્રગળ અગ્નિ ફણુવારમા બાળી નાખે છે તેમ લાખા કાળથી ઉપાર્જિત કરેલા પાપોનો પણ યોગ ક્ષય કરે છે "

કુમારપાવનુ તરુણુજીવન અનેક સકટોમા વ્યતીત થયુ હતું તે કાળે તે અનેક દેશોમા વિવિધ પ્રકારના સાધુઓના સમાગમમા આવ્યો હતો તે સમયથી તેને યોગ ઉપર પ્રીતિ હતી પચાસ વર્ષની મોગી ઉમરે તે ગાદીએ આવ્યો હતો અને યોગશાસ્ત્રની જિજ્ઞાસાને પરિતૃપ્ત કરવા મહાન યોગી હેમચન્દ્રાચાર્યના ઉપદેશને તે ગ્રીવવા લાગ્યો. એ જિજ્ઞાસુ રાજની મુઝા સતોષવા માટે શ્રીહેમચન્દ્રાચાર્યે યોગશાસ્ત્રની રચના કરી હતી આ હકીકતનો ઉલ્લેખ તેમણે નીચે પ્રમાણે કર્યો છે

“વિવેકી પરિષદના ચિત્તને ચમત્કાગમા નાખી દેનાર, યોગની આ ઉપનિષદ, શાસ્ત્રથી, સુચરુના મુખથી અને કાઈક ટેકાણે કાઈક અનુભવથી જાણી, તે યૌનુક્ય વશના કુમારપાળ રાજની અત્યંત પ્રાર્થનાથી એ-શ્રી હેમચન્દ્રે-વાણીના માર્ગમા સ્થિર કરી ”૨

૨ યો. શા. પ્ર. ૧૨ શ્લો. ૫૫ :

યા શાસ્ત્રાત્સુગુરોર્મુલાદનુમવાચાજ્ઞાયિ કિંચિત્કચિત્

યોગસ્યોપનિષદ્વિવેકિપરિષદેતચમત્કારિણી ।

શ્રીચૌલુક્યકુમારપાલનૃપતેરત્યર્થમભ્યર્થના-

દાચાર્યેણ નિવેશિતા પથે ગિતા શ્રીહેમચન્દ્રેણ સા ॥

ઉપરનો શ્લોક યો. શા. પ્ર. ૧ શ્લો. ૪ ની વૃત્તિમા પણ ટાકેનો છે

આજ સ્લોક ઉપર વિવરણ કરતાં આચાર્યશ્રી જણાવે છે :
 “કારણ કે તેને યોગની ઉપાસના પ્રિય હતી; તેણે અન્ય
 યોગશાસ્ત્રો જોયાં હતાં. આ કારણથી તેને પુરાણમાં યોગશાસ્ત્રોથી
 વિલક્ષણ એવું યોગશાસ્ત્ર સાંભળવાની ઇચ્છા હતી. તેણે તેથી
 અત્યંત અભ્યર્થના કરી.”^૩ ઉપરના કથનમાં કુમારપાલને
 યોગોપાસના ઉપર બહુ જ શ્રદ્ધા હતી; અને તે શ્રદ્ધાને પરિ-
 પૂર્ણ કરવા હેમચન્દ્રાચાર્યે યોગશાસ્ત્રની રચના કરી હતી.

કુમારપાળ આ ગ્રંથની રચનામાં આ રીતે કારણભૂત હતો;
 પરંતુ આખોય ગ્રંથ મુમુક્ષુઓને લાભકારક થાય તેવી રીતે
 હેમચન્દ્રાચાર્યે રચ્યો હતો. આ હેતુને સિદ્ધ કરવા અનેક
 દષ્ટાન્તોથી રાચક અને ભાષામાં સરળ એવી વિસ્તૃત ટીકા
 તેમણે રચી છે. આરભમાં તે જણાવે છે :

“જેમને અફળુત યોગની સંપત્તિ સિદ્ધ છે અને જે
 વિમુક્તિથી વિરાગિત છે તે વીરનાથને નમસ્કાર કરી-મારા
 યોગશાસ્ત્રના અર્થનો વિસ્તૃત નિર્ણય લખ્યજનોના બોધ માટે
 હું રચું છું.”^૪

૩. યો. શા. પ્ર. ૧૨. સ્લોક. ૫૫. ઉપર વૃત્તિ: સ હિ યોગો-
 પાસનપ્રિય: દષ્ટયોગ્માત્રાન્તરથ્થ્વેતિ સ પૂર્વેભ્ય: શાસ્ત્રેભ્યો વિલક્ષણ
 યોગશાસ્ત્ર શુશ્રૂષમાણોડ્યત્યર્થમભ્યર્થિન્વાન; તતસ્તદભ્યર્થનતો વચનસ્યા-
 મોચરમપિ ત્પનિપદં ગિરાં પથિ નિવેશિતવાન્ આચાર્યશ્રીહેમચન્દ્ર: ॥

૪. યો. શા. વૃત્તિનો આદિ સ્લોક.

પ્રણમ્ય સિદ્ધાદ્મુતયોગસપ્દે શ્રીવીરનાથાય વિમુક્તિશાલિને
 સ્વયોગશાસ્ત્રાર્થવિશેષનિર્ણયો મધ્યાવધોધાય મયા વિધાસ્યતે ॥

વૃત્તિની અત્ય પ્રશસ્તિમાં આચાર્યશ્રી જણાવે છે :

“શ્રી ચૌલુક્યરાજાએ કરેલી પ્રાર્થનાથી પ્રેરણા પામેલા એવા મેં, મારા પોતાના રચેલા, તત્ત્વજ્ઞાન રૂપી અમૃતના સમુદ્રસમા, યોગશાસ્ત્રની આ વૃત્તિને રચી; તે જ્ઞેનધર્મના ઉપ-દેશથી જાણતી તે સ્વર્ગ, ભૂમિ અને પાતાલ એમ ત્રણેય લોકમાં આનંદપૂર્ણ બની પ્રસરે.”

“યોગશાસ્ત્રમાંથી અને તેની વિવૃત્તિમાંથી મેં જે સત્કાર્ય પ્રાપ્ત કર્યું હોય તે વડે લગ્યજન જ્ઞેનધર્મના બોધના લાભ ઉપર પ્રેમવાળો થાવ.” ૫

ઉપરના શ્લોક ઉપરથી મોક્ષમ પડે છે ‘અર્થવિરોધનિર્ણય’ એ નામ વૃત્તિનું કદાચ હોય અતમા તે ‘ચિવરણં સમાતમ્’ ‘વૃત્તિમૂ’ એવું નામ આચાર્યશ્રી આપે છે.

૫. યો. શા. વૃત્તિની અત્યપ્રશસ્તિ:

શ્રીચૌલુક્યક્ષિતિપતિકૃતપ્રાર્થનાપ્રેરિતોઽહ

તત્ત્વજ્ઞાનામૃતજલનિધેર્યોગશાસ્ત્રસ્ય વૃત્તિમ્ ।

સ્વોપક્ષસ્ય વ્યરચયમિમાં તાવદેષ્ય ચ નન્યા-

શાવજનપ્રવચનવતી મૂર્ધ્ન સ્વર્મયીયમ્ ॥ ૧ ॥

સપ્રાપિ યોગશાસ્ત્રાત્તદ્વિદ્યેત્થાપિ યન્મયા સુકૃતમ્ ।

તેન જિનબોધિલમપ્રણયી મખ્યો જનો ભવતાત્ ॥ ૨ ॥

इति श्री परमार्हत श्रीकुमारपालभूपालशुभ्रूपिते आचार्यश्रीहेमचन्द्र-
विरचितेऽध्यात्मोपनिषद्भाषिण सजातपट्टवन्द्ये श्रीयोगशास्त्रे स्वोप-
द्वादशप्रसूतविवरणम् ॥

યોગશાસ્ત્રની રચનાનાં સાધનો તરીકે આચાર્યશ્રીએ ત્રણ સાધનો જણાવ્યાં છે ; શાસ્ત્ર, સદ્ગુરુની વાણી અને આત્માનુભવ આ સાધનોનો ઉલ્લેખ ઉપર ટીકેલા એક શ્લોકમાં આવી જાય છે. તે ઉપરાંત બે સ્થળે તેમણે આ વાત ઉપર ભાર મૂક્યો છે.

“શ્રુતરૂપી સમુદ્રમાંથી, સદ્ગુરુના સંપ્રદાયમાંથી, અને યોગના અનુભવથી આ યોગશાસ્ત્ર રચાય છે.” ૬

યોગશાસ્ત્રના બારમા પ્રકાશના આરંભના શ્લોકમાં શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય જણાવે છે.

“શ્રુતરૂપી સમુદ્રમાંથી અને ગુરુના મુખથી જે જાણ્યું- તે સમ્યક્ પ્રકારે આ ટીકાણે બતાવ્યું, હવે મને જે અનુભવ-સિદ્ધ થયું છે તે સર્વતત્ત્વ હું પ્રકટ કરું છું.” ૭

આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ રીતે સાધનોનો ઉલ્લેખ કરવાના કારણ-રૂપે આચાર્યશ્રીના શબ્દો જ બરાબર ઉત્તર આપી શકશે :

“જેનો નિર્ણય થયો ન હોય તેવા યોગ માટે શાસ્ત્રની વિશ્લેષ રચના કેવળ શબ્દ અને વાક્યના બધથી કરવી તે યોગ્ય નથી; આથી જ યોગના ત્રણ નિર્ણયપ્રકારો કહેવામાં

૬. યો. શા. પ્ર. ૧. શ્લો. ૪.

શ્રુતાંમોષેરધિગમ્ય સમ્પ્રદાયાથ સદ્ગુરોઃ
સ્વસવેદનતન્વાપિ યોગશાસ્ત્ર વિરચ્યતે ॥

૭. યો. શા. પ્ર. ૧૨. શ્લો. ૧.

શ્રુતસિન્ધોર્ગુરુમુક્તો યદધિગત તદિહ દર્શિત સમ્યક્ ।
અનુભવસિદ્ધમિદાની પ્રસાદ્યતે તત્ત્વમિદમરિચ્છમ્ ॥

આવ્યા છે. ” ૮

યોગશાસ્ત્ર એ અપૂર્વસિદ્ધિનું શાસ્ત્ર છે. એમાં સાધક વિપરીત માર્ગે ન જાય એ જોવાનું આચાર્યનું દર્શન છે. આથી આચાર્યની જવાબદારી આ શાસ્ત્રના ઉપદેશમાં બહુ જ છે. જે માર્ગ અનુભવસિદ્ધ અને શાસ્ત્રનિશ્ચિત હોય તેવો જ માર્ગ આચાર્યે સાધકને ઉપદેશવો જોઈએ. આ જવાબદારી ધ્યાનમાં રાખીને જ હેમચન્દ્રાચાર્યે યોગશાસ્ત્રની રચના કરી છે.

આરંભમાં જણાવ્યું તેમ કુમારપાલના પરિશીલન માટે, તેના જીવનયોગ માટે, આ યોગશાસ્ત્રની રચના કરવામાં આવી હતી. આ કારણે મૌલિકતા કરતાંય યોગસિદ્ધાન્તની વિશ્વસનીય રીતે પ્રતિપાદન કરવા પ્રતિજ્ઞા હતી. પોતાનો પ્રતિપાદ્ય વિષય એક ધર્મપરાયણ જૈનને અનુકૂળ ઠરે તે રીતે આ ગ્રંથનું આયોજન આચાર્યશ્રીએ કર્યું છે. પાતંજલ યોગ-શાસ્ત્રમાં નિર્દેશોનાં યમનિયમાદિ યોગનાં અષ્ટાંગોને આયુષ્યવ્રત-મહા-વ્રત-શુશ્રુષ્યવ્રત-શિક્ષાવ્રત, વગેરે જોનાચારની વ્રતપરિભાષામાં સમાવી દીધેલાં છે.^૯ આ ગ્રંથ વીતરાગસ્તુતિઓની માફક જ કુમારપાલને

૮. યો. શા. પ્ર. ૧ શ્લો. ૪. વૃત્તિઃ રૂઢ નાનિર્ણીતસ્ય યોગસ્ય પદવાક્યવચ્ચેન શાસ્ત્રવિરચના કર્તુમુચિતેતિ । યોગસ્ય ત્રિહેતુકો નિર્ણયઃ સ્થાપ્યતે ॥

૯. પતંજલિઃ યોગસૂત્રઃ ૨, ૨૬-૩૨ : યમનિયમાસનપ્રાણાયમપ્રત્યા-હારધારણાધ્યાનસમાધયોઽધ્યવહાનિ ॥ ૨૯ ॥ અર્હિસાસત્યાસ્તેયબ્રહ્મચ-ર્યાપરિગ્રહા યમાઃ ॥ ૩૦ ॥ જાતિદેસમલસમયાનવચ્છિન્નાઃ સર્વ-ભૌમા મહાન્તમ્ ॥ ૩૧ ॥ ષૌચસતોપતપઃસ્વાધ્યાયેશ્વરપ્રણિધાનાનિ નિયમાઃ ॥ ૩૨ ॥

માટે રચવામાં આવ્યો હતો. યોગશાસ્ત્રના વિભાગ અને વીતરાગ-સ્તુતિઓના વિભાગ-એ પ્રકાશના નામે ઓળખાવવામાં આવ્યા છે. " રાજા કુમારપાળ નિરંતર આનો-વીતરાગસ્તુતિઓનો-પાઠ કર્યા પછી જ દાતણ કરતા હતા. એટલે વીશ પ્રકાશ શ્રીવીતરાગસ્તોત્રના અને બાર પ્રકાશ શ્રીયોગશાસ્ત્રના ઝોમ કુલ બત્રીસ પ્રકાશનો સ્વાધ્યાય કરી પછી દંતધાવનની ક્રિયા કરતા હતા, એમ પૂર્વ મહાપુરુષો કથન કરી રહ્યા છે. "૧૦ યોગશાસ્ત્રની રચના કોઈ એક વિશિષ્ટ પુરુષને અનુવક્ષીને કરવામાં આવેલી છે. એ તો કેવળ ઉપરદ્રષ્ટે અંચનું નિરીક્ષણ કરનાર જિજ્ઞાસુ બાણી શકે એમ છે. પ્ર. ચ. માં જણાવવામાં આવ્યું છે, " પછી રાજાને તત્ત્વાર્થનો બોધ કરવા માટે આચાર્ય મહારાજે બધાં શાસ્ત્રોમાં મુકુટસમાન યોગશાસ્ત્ર બનાવ્યું. ગુરુએ પોતે રાજાને તેનો અભ્યાસ કરાવ્યો. રાજાએ તેમની સમક્ષ તે ગ્રંથ વિચારી પણ લીધો. પછી સમ્યક્ત્વવાસિત રાજાએ એવો નિયમ લીધો કે જિનદર્શનમાં ગમે તેવો સાધુ હોય, તે રાજમુદ્રાની જેમ મારે વંદનીય છે. "૧૧

૧૦. શ્રીવીતરાગ-મહાદેવસ્તોત્ર (શ્રી આત્માનન્દ જૈન સનાત્ની સિરીઝ નં. ૧) નિવેદન પા. ૩

૧૧. પ્ર. ચ. હૃમચ દ્રસ્ટિપ્રબંધ : શ્લોક ૭૭૨-૭૭૩ (પા. ૩૪૨.)

પ્રતિપન્ને તતઃ શ્રાવ્યતત્ત્વદધ્યાનહેતવે

મૂપસ્યાધ્યાત્મતત્ત્વાર્થાવગમાય ચ સ પ્રમુઃ ॥

યોગશાસ્ત્ર મુદ્રામ્નાણાં શૌરોત્તસમ વ્યપાત

અથાપ્ય ॥ સ્વયં ચક્ર સ્તપુરંચ વ્યચારયત્ ॥

યોગશાસ્ત્રનું મૂલ્યાંકન મોહરાજપરાજ્ઞયર્થા મુમુક્ષુઓ માટે ‘વજ્રકવચ’ કહીને, કર્યું છે. ૧૨ સોમપ્રભાચાર્યે હેમચંદ્રાચાર્યની ઉપદેશશક્તિની પ્રશંસા કરી છે; અને હેમાચાર્યે જે વ્રતાદિ-વિષયની યોગશાસ્ત્રમાં ચર્ચા કરી છે—તેની જ વિસ્તારપૂર્વક ચર્ચા કરવાના અથ પ્રયોજનનો તેમણે કુમારપાલપ્રતિબોધમાં નિર્દેશ કર્યો છે. ૧૩

યોગશાસ્ત્રની પ્રશંસા મેરુતુંગે પ્રબંધ ચિંતામણિમાં ‘વામ-રાશિપ્રબંધ’માં કરી છે. હેમચંદ્રાચાર્ય પ્રત્યે અસભ્ય વચન બોલવાના કારણે કુમારપાલે વામરાશિની વૃત્તિ બંધ કરી હતી. તે પછી તે વિપ્ર દાણાની બીખ માગી પેટ ભરતો અને શ્રી-હેમચંદ્રાચાર્યની પોષધશાળા આગળ પડી રહેતો. અનેક રાત્રીઓ અને તપસ્વીઓથી બોલતા યોગશાસ્ત્રને સાંભળી તે સરલતાથી બોલ્યો :

“કાંઈ પણ કારણવિના દારુણ એવા જે લોકોના મુખમાંથી ગાળો રૂપી ઝેર નીકળતું હતું, તેજ જટાધારી તપસ્વીઓ રૂપી ફણાધરોના મુખમાંથી (હવે) શ્રીયોગશાસ્ત્ર રૂપી અમૃત બહાર આવે છે.”

જપ્રાહ નિયમ રાજા દર્શની જિનદર્શને

યાદસાસ્તાદ્દશો વામે વેદો મુદેવ મૂપતેઃ ॥

૧૨. યરા:પાલ: મોહરાજપરાજ્ઞય: અ ક. ૫.

૧૩. સોમપ્રભ: કુમારપાલપ્રતિબોધ (G. O. S. XIV) પા.

૪૭૬:

સ્તુમસ્ત્રિસન્ધ્ય પ્રમુદ્દેમસુરેસન્યતુલ્યામુપદેશજ્ઞકિમ્ ॥

અમૃતની ધારા વર્ષાવતાં તેનાં આ વચનથી જેમનો પ્રથમનો સંતાપ શાંત થઈ ગયો છે એવા તે હેમાચાર્યે વામરાશિને બેવડી જીવાઈ બધાવી આપવાની કૃપા કરી. "૧૪

ઉપરનાં વચનો યોગશાસ્ત્રની લોકપ્રિયતા તથા વિદ્વત્પ્રિયતા સિદ્ધ કરવા માટે પૂરતાં છે.

યોગશાસ્ત્રની રચના ગૃહસ્થજીવનને અનુલક્ષીને કરવામાં આવી છે. ગૃહસ્થજીવનને ઉત્કર્ષકારક ક્રમમાંથી પસાર કરી તેને યોગમય જીવનમાં લઈ જવું તે યોગશાસ્ત્રનો હેતુ છે. ગૃહસ્થની મોક્ષેચ્છા સુભગ રીતે પાર પડે તેટલા માટે સરળ અને લોકપ્રિય ભાષામાં આખા ગ્રંથનો વિસ્તાર કરવામાં આવ્યો છે. તેના ઉપર હેમચંદ્રાચાર્યે વિસ્તૃત વૃત્તિ લખી છે. અને તે વૃત્તિની વચ્ચે વચ્ચે બોધક અને શાયક ઉપદેશ વર્ણી દેવામાં આવ્યો છે. જૈન સંપ્રદાયમાં પ્રચલિત અનેક વાર્તાઓનો તેમાં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. આ કારણને લીધે ધાર્મિક વ્યાખ્યાનકારને પણ એ ગમી જાય તેવો છે. ઉપદેશની વ્યાપકતા અને સર્વસામાન્યતા ગ્રંથને અન્યધર્મીઓમાં પણ પ્રિય બનાવે તેવાં છે. આવાં અનેક કારણોને લીધે યોગશાસ્ત્રે લોકપ્રિયતા પ્રાપ્ત કરી હોય તેમાં આશ્ચર્ય પામવા જોવું નથી.

૧૪. મેરુતુલ : પ્ર. ચિં. પ્રકરણ ૪. પાન, ૯૧-૯૨. (વામ-રાશિપ્રબંધ)

આત્મકારણમકારણદારણાન્ત
વક્ત્રેણ ગાલિગરલ્લ નિરગાલિ ચેષામ્ ।
તેષાં જટાધરપટ્ટાધરમણ્ડલના
શ્રીયોગશાસ્ત્રવચનામૃતમુજિજ્ઞીતે ॥

યોગશાસ્ત્ર જે લાગમાં વિભક્ત થાય છે. પ્રકાશ ૧ થી ૪ અને પ્રકાશ ૫-૧૨. પ્રથમ લાગમાં ગૃહસ્થોને ઉપયોગી એવા ધર્મોનો ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે; જ્યારે બીજા લાગમાં પ્રાણાયામાદિ યોગના વિષયોનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે.

પ્રકાશ : ૧ : શ્લોક : ૫૬ : મંગલાચરણ પછી વિષયનું માહાત્મ્ય અને યોગના સ્વરૂપની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. ત્યાર પછી તેજ પ્રકાશમાં મહાવ્રત, મહાવ્રતની લાવના, સમિતિ તથા ગુપ્તિનું સ્વરૂપ અને માર્ગાનુસારીના ૩૫ ગુણોની ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

પ્રકાશ ૨ : શ્લોક : ૧૧૫ : આ પ્રકાશમાં બાર વ્રતોની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. તે ઉપરાંત સમ્યક્ત્વ અને મિથ્યાત્વ, દેવ અને કુદેવ, ગુરુ અને કુગુરુ, ધર્મ અને અધર્મનાં સ્વરૂપોની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. ત્યાર પછી કુદેવ, કુગુરુ અને કુધર્મની યોજાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. સમ્યક્ત્વનાં લક્ષણો અને અતિચારનો પરિચય આપવામાં આવ્યો છે. ત્યાર પછી બાર વ્રતોની ચર્ચા કરવામાં આવી છે : ૧. અહિંસા; ૨. મૃણાવાદ-વિરમણ એટલે કે, સત્ય; ૩. અદત્તાદાનમાંથી અટકવું તે; ૪ મૈથુન-વિરમણ; ૫. પરિગ્રહમાંથી વિરમણ. આ પ્રકાશમાં આ ઉપરાંત અનેક સામાન્ય જોધના શ્લોકો પણ આવે છે.

પ્રકાશ : ૩ : શ્લોક : ૧૫૬ : આ પ્રકાશમાં ત્રણ ગુણવ્રતોની ચર્ચા કરવામાં આવી છે : ૧. દિશાનો નિષમ (દિગ્વિરતિવ્રત); ૨. ભોજોપભોગવિરતિ; ૩. અનર્થદંડવિરતિ આ વ્રતોની ચર્ચા કરતાં મદિરા, માંસ, મધુ, ઉદુમ્બર વગેરે ખાવાથી થતા

દોષોની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. સાર પછી ચાર શિક્ષાવ્રતોની ચર્ચા કરવામાં આવી છે : ૧. સામાયિક વ્રત; ૨. દેશાવકાશિક-વ્રત; ૩. પૌષ્ઠવ્રત; ૪. અતિથિસંવિભાગવ્રત. આ પ્રમાણે બીજા પ્રકાશનાં પાંચ અણુવ્રતો સાથે, ૩ ગુણુવ્રતો અને ૪ શિક્ષાવ્રતો મળી શ્રાવકના આચારનાં બારવ્રતોના સ્વરૂપની વિસ્તૃત ચર્ચા આચાર્યશ્રીએ કરી છે. ગૃહસ્થને અનુવ્રક્ષી આ વ્રથની રચના કરવામાં આવેલી છે એટલે અણુવ્રતોની ચર્ચા તો આવશ્યક જ હોય. આમ વ્રતોના સ્વરૂપની ચર્ચા કર્યા પછી, પાંચ અણુવ્રતોના અતિચાર, ત્રણ ગુણુવ્રતોના અતિચાર તથા ચાર શિક્ષાવ્રતોના અતિચાર વર્ણવવામાં આવ્યા છે. ત્યાર પછી મહાશ્રાવકપણું અને મહાશ્રાવકની દિનચર્યા દેહેવામાં આવી છે. શ્રાવકના મનોરથો અને શ્રાવકની છેવટની ક્રિયાતું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

પ્રકાશ : ૪ : શ્લોક : ૧૩૬ : આત્મા અને જ્ઞાન, દર્શન તથા ચારિત્રની એકતા સિદ્ધ કરી, સંસાર અને મોક્ષનું સ્વરૂપ આચાર્યશ્રી વર્ણવે છે. સંસારના કારણભૂત કષાયો છે અને કષાયોની કારણભૂત ઇન્દ્રિયો છે. કષાય તથા ઇન્દ્રિયો એ બંનેનાં સ્વરૂપોની ચર્ચા આચાર્યશ્રી કરે છે. મનશુદ્ધિની આવશ્યકતા, રાગદ્વેષોને છૂતવાનો ઉપાય, સમભાવનું સ્વરૂપ, બાર ભાવનાનું સ્વરૂપ, ધ્યાન અને તેનું સ્વરૂપ, મૈત્રી પ્રમોદાદિ ભાવનાઓ અને આસનોનું સ્વરૂપ વગેરે વર્ણવવામાં આવ્યાં છે.

પ્રકાશ : ૫ : શ્લોક : ૨૭૫ : આ પ્રકાશથી યોગશાસ્ત્રનો બીજો વિભાગ શરૂ થાય છે. આમાં પ્રાણાયામના પ્રકારો : કુંભક, રેચક, પૂરક વગેરેનું વિસ્તૃત નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું

ધ્યેયનું ફલ, પાદ્મથી દેવતાનું સ્વરૂપ, પદ્મથી દેવતાનું સ્વરૂપ, મત્રના અધિપતિનું ફલ, પદ્મ પરમેષ્ઠી મત્ર, પદ્મ પરમેષ્ઠી વિદ્યા, પદ્મ અક્ષરની વિદ્યા, હ્રીંકાર વિદ્યાનું ધ્યાન, આઠ અક્ષરની વિદ્યા વિગેરેનું વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે આ પરિભાષામાં શુભચક્રના જ્ઞાનાર્ણવની અસર સ્પષ્ટ દૃષ્ટિગોચર થાય છે પદ્મથી ધ્યેયમાં કોઈ પણ મત્રાક્ષરોને ધ્યાનમાં રાખી ધ્યેયનું ચિંતન કરવું તે સામાન્યતા પદ્મથી ધ્યેય કહેવાય છે

પ્રકાશ ૯ : શ્લોક ૧૬ આ પ્રકાશમાં રૂપગ્રંથ ધ્યેયના સ્વરૂપનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, દાખલા તરીકે અરિહતના અનેક અતિશયોથી વિભૂષિત સ્વરૂપનું આલંબન કરી ધ્યાન ધરવું તે રૂપગ્રંથ ધ્યાન કહેવાય કેવટમાં આચાર્યશ્રી જણાવે છે કે આ જગતમાં કૌતુકથી પણ જોતાં ધ્યાનો સેવવા નહિ કેમકે તે સેવ્યા હોય તો સાધકનો નાશ જ આવે છે મોક્ષનું અવલંબન કરનારાઓને સર્વસિદ્ધિઓ પોતાની મેળે જ સિદ્ધ થાય છે, ખીજાને તે સિદ્ધિઓ થાય અથવા ન થાય, પરંતુ સ્વાર્થશ્રેય તો થાય જ

પ્રકાશ ૧૦ શ્લોક ૨૪ આ પ્રકાશમાં રૂપાતીત ધ્યાનની ચર્ચા આગળમાં કરવામાં આવી છે અમૂર્ત, ચિદાનન્દસ્વરૂપ, નિરંજન એવા સિદ્ધ પરમાત્માનું ધ્યાન તે રૂપ રહિત - રૂપાતીત - ધ્યાન છે ત્યાર પછી રૂપાતીત ધ્યાનના બેઠે આપવામાં આવેલા છે આગ્રાવિચય ધ્યાન, અપાયવિચય ધ્યાન, વિપાકવિચય ધ્યાન, સસ્થાનવિચય ધ્યાન વગેરેની ચર્ચા પછીથી કરવામાં આવી છે ધર્મધ્યાન ધરવાથી સ્વર્ગલોક પ્રાપ્ત થાય છે અને કેવટે મોક્ષ પદને સાધક પ્રાપ્ત કરે છે

પ્રકાશ : ૧૧ : શ્લોક : ૬૧ : મોક્ષના એક જ કારણરૂપ શુક્લ ધ્યાનના વિવેચનથી આ પ્રકાશનો આરંભ થાય છે. શુક્લ ધ્યાનના અધિકારીની વિવેચના કરવામાં આવી છે. ત્યાર પછી શુક્લ ધ્યાનના ભેદો આપવામાં આવ્યા છે. શુક્લ ધ્યાનના ચાર ભેદો પાડવામાં આવ્યા છે. અમનસ્કતા (The State of Mindlessness)થી કેવલજ્ઞાનીને જ્ઞાનસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. શુક્લધ્યાનના ચાર પ્રકારોનું વિસ્તારપૂર્વક વિવેચન આ પ્રકાશમાં કરવામાં આવ્યું છે. ત્યાર પછી ધાતિકર્મો, તીર્થકરના અતિશયો, તથા સામાન્ય કેવલજ્ઞાનીના સ્વરૂપનું વર્ણન કરવામાં આવ્યાં છે. કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શનવાળો તે મુક્તયોગી, અનુપમ, અવ્યાબાધ સ્વભાવથી ચએહું સુખ પ્રાપ્ત કરી આનંદ પામે છે.

પ્રકાશ : ૧૨ : શ્લોક ૫૬ : આ પ્રકાશમાં આચાર્યશ્રી પોતાના અનુભવથી સિદ્ધ થયેલા યોગજ્ઞાનને જણાવે છે. તેમનું કહેવું એમ છે કે એકવાર આત્માએ પરમાત્મા સાથે ધ્યાન-સિદ્ધિ કરી એટલે પ્રાણાયામાદિ એ કાંઈ ઉપયોગનાં નથી. ઇન્દ્રિયજન્ય કરી અમનસ્કતા (The State of Mindlessness) સિદ્ધ કરવી જોઈએ. એ સિદ્ધ થતાં પ્રાણાયામાદિ એની મેળે સિદ્ધ થાય છે. ગુરુ પાસેથી ઉપદેશ પ્રાપ્ત કરી અધ્યાત્મજ્ઞાનમાં ધીન થવાથી યોગસિદ્ધિ થાય છે. સદ્-ગુરુની ઉપાસના ઉપર ગાઢ ઇચ્છા કરવી, પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત કરવી, અને આત્માને પરબ્રહ્મમાં યોગ દેવો એ જ યોગની સિદ્ધિ છે.

सत्येतस्मिन्नतिरतिदं गृह्यते वस्तु दूर-

दप्यासन्नोऽप्यसति तु .मनस्याप्यते नैव किंचित् । .

પુસામિત્યપ્યવગતવતામુન્મનીભાવહેતા-

વિચ્છા વાઢ ન ભવતિ કથ સદ્ગુરુપાસનાયામ્ ॥

" ઉન્મનીભાવથી રતિ અને અરતિ આપનાર વસ્તુઓ દૂરથી પણ ગ્રહણ કરી શકાય છે, અને તેના અભાવે તે વસ્તુઓ નજીક હોય તો પણ મેળવાતી નથી; એમ જાણવા છતાં, ઉન્મનીભાવના હેતુશૂન્ય, સદ્ગુરુની ઉપાસના ઉપર એ પુરુષોને ગાઢ ઇચ્છા કેમ નથી થતી ? " ૧૫

આચાર્યશ્રી પોતાના આત્માને ઉપદેશ આપે છે .

તાસ્તાનાપરમેશ્વરાદપિ પરન્ ભાવૈઃ પ્રસાદ નય-

સ્તૈસ્તૈસ્તત્તદુપાયમૂઢ ભગવજાતમન્ કિમાયાસ્યસિ ।

હન્તાત્માનમપિ પ્રસાદય મનામ્યેનાસતા સપદઃ

સામ્રાજ્ય પરમેઽપિ તેજસિ તવ પ્રાજ્ય સમુજ્જન્મતૈ ॥

" હે ઉપાયમૂઢ, હે ભગવાન, હે આત્મન, પરમેશ્વરથી જુદા જુદા ભાવો માટે શા માટે શ્રમ કર્યા કરે છે ? જો તું આત્માને થોડો પ્રસન્ન કરે તો આ સંપત્તિઓ શી વિસાતમાં છે ? તારા પરમ તેજની અંદરજ વિશાળ સામ્રાજ્ય વ્યાપી રહેલું છે. " ૧૬

આ પ્રમાણે પોતાના આત્માને આચાર્યશ્રી ઉપદેશ આપે છે અને છેવટના પુષ્પિકા શ્લોકમાં કુમારપાલની અભ્યર્થનાથી આ શાસ્ત્રની રચના કરવામાં આવી-એમ જાણાવી બારમો પ્રકાશ તથા સમગ્ર ગ્રંથ આચાર્યશ્રી સંમાપ્ત કરે છે. હેમચન્દ્રાચાર્યે તે

સમયે પ્રચલિત હકયોગની પ્રણાલિકા વર્ણવી છે; પરંતુ આચાર્યશ્રી પોતે હકયોગની પ્રણાલિકાની તરફેણમાં નથી. પ્રાણાયમ વગેરેની ચર્ચા તેમણે પાંચમા પ્રકાશથી આરંભી છે. પાંચમા પ્રકાશની વૃત્તિની ઉત્થાનિકામાં તેઓ જણાવે છે.

“અગ્રાન્તરે પરૈઃ પ્રાણાયામઃ ઉપદિષ્ઠો” ચમનિયમાસનપ્રાણાયમ-પ્રત્યાહારધારણાધ્યાનસમાધયોડટ્ટવક્ત્રાનિ યોગસ્તેતિ” વચનાત્ । ન ચ પ્રાણાયામો મુક્તિસાધને ધ્યાને ઉપયોગી, અસૌમનસ્યકારિત્વાત્ ॥”^{૧૭}

આ પ્રમાણે પ્રાણાયામાદિ પ્રક્રિયાઓની ઉપયોગિતા હેમચન્દ્રાચાર્ય સ્વીકારતા નથી. તેમના અભિપ્રાયે મુક્તિના સાધનરૂપ ધ્યાનમાં પ્રાણાયમ ઉપયોગી નથી કારણ જે તે મનને સૌમ્ય બનાવતા નથી. પોતાના અનુભવથી લખેલા બારમા પ્રકાશમાં પણ તેઓ જણાવે છે :

• રેચકપૂરકકુંભકકરણાભ્યાસક્રમં વિનાપિ સહ
સ્વયમેવ નસ્યતિ મહદ્ વિમનસ્કે સત્યયાનેન ॥ ^{૧૮}

“રેચક, પૂરક તથા કુંભક કરવાના અભ્યાસક્રમ વિના પણ અમનસ્કતા પ્રાપ્ત થતાં યત્ન વિના પ્રાણુ પોતાની મેળેજ કાણુમાં આવી જાય છે.”

બારમા પ્રકાશમાં તેમણે રાજયોગની જ હિમાયત કરી છે અને લગવડગીતાનો રણુકો બે ત્રણ સ્થળે દર્શિગોચર થાય છે.^{૧૯}

૧૭. યોગશાસ્ત્ર (આત્માનંદ નૈન સામા આદિતિ) ૫૪. ૩૪૧. પાંચમા પ્રકાશથી આ ગ્રંથનો ‘દ્વિતીય વિભાગ’ આરંભાય છે.

૧૮. યો. શા. પ્ર. ૧૨. શ્લો. ૪૫.

૧૯. યો. શા. પ્ર. ૧૨. શ્લો. ૩૭, ‘નિર્વાતસ્થાયિદીપ દ્વ’;

હકયોગનો માર્ગ તે કાળે બહુ પ્રચલિત હોવો જોઈ એ. પ્રાકૃત દ્વાથ્રય મહાકાવ્યને અતે શ્રુતદેવી કુમારપાદને ઉપદેશ આપે છે તેમાં પણ હકયોગની પ્રણાલિકાનો ઉપદેશ કુમારપાલને તેણે આપ્યો છે. ૨૦ યોગશાસ્ત્રમાં પણ આચાર્યશ્રી પોતે રાજયોગની તરફેણમાં હોવા છતાં પણ તેમણે હકયોગની પ્રક્રિયાના વિસ્તાર પાછળ અંથનો મોટો ભાગ રોક્યો છે. તે વિચાર માગી લે તેવી બાબત છે. હેમચન્દ્રાચાર્ય એની ઉપયોગિતા માટે લખે છે :

तथापि कर्मरोग्यकलज्ञानादौ स उपयोगात्पस्माभिरपीहोपदर्श्यते॥ ૨૧

“તો પણ કાયાનું આરોગ્ય, કલ્પજ્ઞાન વગેરેમાં તે ઉપયોગી છે તેથી અમે પણ તેને અહીં નિરૂપીએ છીએ.”

યોગશાસ્ત્રના કુલ ૧૨ પ્રકાશમાં ૧૦૧૩ શ્લોકો મૂકવામાં આવ્યા છે. યોગશાસ્ત્ર તથા શુભચન્દ્રના જ્ઞાનાર્ણવના ધણા ભાગ ત્રિષે સાગ્ય છે. કેટલાક શ્લોકો શબ્દશઃ મળતા આવે છે; જ્યારે કેટલાક શ્લોકો માત્ર શબ્દાન્તરજ છે. ધ્યાનના અંતે યોગના પારિભાષિક શબ્દો પણ જ્ઞાનાર્ણવના શબ્દો સાથે સામ્ય ધરાવે છે. જ્ઞાનાર્ણવ તો વિસ્તીર્ણુ અન્ય છે; જ્યારે યોગશાસ્ત્ર, એ અંથની ગુણનાર્મી ધણો નાનો અન્ય કહી શકાય. શુભચન્દ્ર પ્રાણાયામાદિ બાબતમાં ૨૬૦ શ્લોક રોકે છે; જ્યારે

શ્લો. ૨૪-૨૫ આ શ્લોકોમાં ભગવદ્ગીતાના શ્લોકોનો પણો છે. યથા લીપો નિગલત્યો નેમતે ચોપમા સ્મૃતા; પદ્યન્ ગ્યન્ સ્પૃશન્ જિગ્રન્ ૬૦. વગેરે.

૨૦ હેમસમીક્ષા : પાન. ૧૬૧ અને આગળ.

૨૧. યો. શા. પ્ર. ૫. ની શ્લો. ૧. ની ઉત્થાનિકા. ૫૩ ૩૪૧ (આત્મા. જૈ. સ. આવૃત્તિ).

હેમચદ્રાચાર્ય લગભગ ૩૦૦ જેટલા શ્લોક પ્રાણાયામાદિ બાબ-
તમાં રોકે છે બન્નેય લેખકો પ્રાણાયામાદિને મોક્ષસિદ્ધિ ખાતર
નિરુપયોગી માને છે શુભચંદ્ર લગભગ વિક્રમની ૧૧મી સદીમાં
ચર્ચ ગયા, એટલે હેમચંદ્ર શુભચંદ્ર પછી લગભગ ૭૦ થી તે
૮૦ વર્ષના ગાળામાં ચર્ચ ગયા શુભચંદ્રના અથમાથી હેમચદ્રાચાર્ય
આટલા બધા ઉતારા કરે એ પણ વિચારણીય બાબત છે ૨૨
નીચેના શ્લોકો બતાવે છે કે યોગશાસ્ત્ર અને જ્ઞાનાર્થવના
શ્લોકો વચ્ચે કેટલું સામ્ય છે

: યોગશાસ્ત્ર :

રમ્યમાપાતમાત્રે યત્
પરિણમેડતિદારુણમ્ ।
કિંપાન્નપલ્લસક્ષા
તત્ક સેવેત મૈથુનમ્ ॥

(પ્રકાંશ ૨ શ્લોક ૭૭)

યોગશાસ્ત્ર

વિરત કામભોગેભ્ય
સ્વશરીરેડપિ નિ સ્પૃહ ।
સંવેગહૃદનિર્મગ્ન
સ્વશરીરેડપિ નિ સ્પૃહ ॥

(પ્ર ૭ શ્લો ૫)

• જ્ઞાનાર્થવ

કિંપાન્નપલ્લસમોગ
સનિભ તદ્વિ મૈથુનમ્ ।
આપાતમાત્રરમ્ય સ્વાદ
વિષાકેડત્યન્તમીતિરમ્ ॥

(પૃ ૧૩૪ શ્લો • ૧૦)

જ્ઞાનાર્થવ

વિરજ્ય કામભોગેભ્ય
સ્વશરીરેડપિ નિ સ્પૃહ ।
યસ્ય ચિત્ત સ્થિરીભૂત
મ હિ ધ્યાતા પ્રશસ્યતે

(પૃ ૮૪ શ્લો ૩)

મનસ્યન્યદ્ વચસ્યન્યદ્
વિત્યાયમન્યદેવ હિ ।
યાસાં સાધારણસ્ત્રીणा
॥ કથ મુક્તહેતવે ॥

(૫૨ શ્લો ૮૯)

મનસ્યન્યદ્વચસ્યન્યદ્
વપુષ્યન્યદ્વિચેષ્ટિતમ્ ।
યાસા પ્રકૃતિદોષેણ
પ્રેમ તાસા કિયદ્વરમ્ ॥
(૫૧૪૫ શ્લો ૮૦)

સુમેઠરિવ નિષ્કમ્પઃ
શશીવાનન્દદાયક ।
સમોર ઇવ નિ સત્ત્વઃ
સુધીર્ઘ્યાતા પ્રશસ્યતે ॥

(૫૩ શ્લો ૭)

સ્વર્નાચલ ઇવાકમ્પા
જ્યોતિષ્ણ ઇવામલા
સમીર ઇવ નિ સત્તા
નિર્મલત્વ સમાધિતા ॥
(૫૮૬ શ્લો ૧૫)

યોગશાસ્ત્ર ઉપરની વૃત્તિમાથી ધણી બાગતો બાણવા મળે
છે ત્રિષદ્વિશનાકાપુરુષચરિત્રમાંથી પણ તેમાં ટાચણ મળે
છે ઉદાહરણ તરીકે પ્રકાર ૧ શ્લો ૧ ઉપરની વૃત્તિમા
લબાણથી મહાવીરનો જન્મ અને ઇશાનેન્દ્રે કરેલી સ્તુતિ
વિગેરે ત્રિ શ પુ ચ મા દશમા પર્વમા સપ્તદશ મળે
છે હેમાચાર્ય તે શ્લોકોને ' સમ્પ્રદાયગમ્યધ્યાયમર્થસ્તથાહિ ' ૨૩ કહીને

૨૩ થી ૨૫ પ્રકાર ૧ શ્લો ૨ ઉપરની વૃત્તિમા શ્લોકો
ટાકતી વખતે જણાવે છે : સમ્પ્રદાયગમ્યધ્યાયમર્થસ્તથાહિ આ પ્રમાણે
ટાકી શ્લો ૧-૭ ત્રિ શ પુ ચ મા દશિગોચર થતા નથી શ્લો
૮ થી ૫૭ ત્રિ શ પુ ચ પર્વ ૧૦ સર્ગ. ૨ શ્લોક ૬૦ ૫૭
સપ્તદશ મળતા આવે છે આ ઉપરાંત યોગશાસ્ત્રનો આદિ શ્લોક ૧

નમો દુર્વરરાગાદિવૈરિવારિવારિણે

અર્હતે યોગિનાથાય મહાવીરાય તાયિને ॥

ઉપરનો જ શ્લોક ત્રિ શ પુ ચ પર્વ ૧૦ નો આદિ શ્લોક છે

ટાંક્યા છે. યોગશાસ્ત્રની વૃત્તિમા ટાંકાયેલા અનેક કથાશ્લોકો ત્રિ
શ. પુ ચ માંથી લેવાયલા હોવા જોઈએ. એમ માનવાને
કારણ મળે છે કે ત્રિ શ પુ ચ લખાતુ હશે તે વેળા વૃત્તિ
રચવાની પ્રવૃત્તિ ચાલતી હોય યોગશાસ્ત્ર તો ત્રિ શ પુ ચ
પૂર્વે લખાઈ ગયું હતું તેવો ત્રિ શ પુ ચ માંથી જ પૂગવો
મળે છે ૨૪ આ ઉપગત વૃત્તિમા વીતગગમ્વૃત્તિમાથી પણ ટાંચણો
લેવામા આવેલા છે તે ઉપગત અયોગ્યવચ્છેદ્દ્વાનિશિકા-
માથી તથા અવતરણો વૃત્તિમા દૃષ્ટિગોચર થાય છે ૨૫ પોતાના
સિદ્ધહેમઆકરણમાથી તેમજ ઉણાદિસૂત્ર^{૨૬} તથા અભિધાન-
ચિંતામણિમાંથી પણ તેમા અવતરણો આપવામા આવ્યા છે. ૨૭
આ ઉપગથી એમ લાગે છે કે યોગશાસ્ત્ર મૂળ ત્રિ શ પુ ચ પૂર્વે
લખવામા આવેલું હોય, ૨૮ પરંતુ તેની વૃત્તિ ત્યાગ પછી લખવામાં

૨૪ યો. શા. (બિબ્લિઓથેકા ઇન્ડિકા આવૃત્તિ) પાન ૧૭૪,
૫૮૫. ૫૬૧૬, વગેરે : વીતરાગ સ્તુતિનો ઉલ્લેખ.

૨૫ યો. શા. ૫૮૮ વગેરે પા ૧૬૮, ૧૮૯, અયોગ્યવચ્છેદ
દ્વાનિશિકાનો ઉલ્લેખ

૨૬. યો. શા (આત્માનંદ સભા આવૃત્તિ) પા ૨૧૬, ૧૧૭-
૨૧૫, ૨૨૮, ૨૨૯, ઉપર ઈ સિ. કે માથી ટાંચણ પાન ૨૨૬ ઉપર
ઉણાદિસૂત્રમાથી ટાંચણ

૨૭ યો. શા. (આત્માનંદ સભા, આ) પાન ૧૭૫. અભિધાન-
ચિંતામણિમાથી અવતરણ.

૨૮. ત્રિ શ પુ ચ પર્વ ૧૦ અત્ય પ્રસસ્તિ શ્લો. ૧૮, ૧૯
પૂર્વે પૂર્વજસિદ્ધરાજનૃપતેર્મહિષ્વૃક્ષો યામયા
સાત્ર વ્યાકરણ મુદ્રતિસુગમ ચકુર્મવન્ત પુરા ।

આવેલી હોવી જોઈએ. આ ઉપરથી એમ માલમ પડે છે કે યોગશાસ્ત્રની વૃત્તિ કદાચ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યની છેવટની કૃતિ-ઓમાં ગણાવી શકાય.

આ ઉપરાંત યોગશાસ્ત્રની વૃત્તિમાંથી કેટલીય સમકાલીન સામાજિક હકીકત મળી રહે છે. દાખલા તરીકે આઠ પ્રકારના વિવાહ-ધ્વાજ, પ્રાણપત્ય, આર્ષ, દૈવ (ધર્મ્ય વિવાહ), ગાન્ધર્વ, આશ્વર, રાક્ષસ, પૈશાચ (અધર્મ્ય વિવાહ) ગણાવી નોંધ કરે છે: ૨૬

“ જો વર તથા વધૂને પરસ્પર રુચિ હોય તો અધર્મ્ય વિવાહો પણ ધર્મ્ય બને છે. વિવાહનું ફળ એ છે કે શુદ્ધ પત્નીનો લાભ મળવો જોઈએ. અશુદ્ધ લાર્યા વગેરેના યોગથી નરક જ પ્રાપ્ત થાય છે. શુદ્ધ લાર્યાનું ફળ એ છે કે વધૂનું રક્ષણ કરતા એવા મનુષ્યને સારી રીતે ઉત્પન્ન થયેલી પુત્રસંતાતિ થાય; અંતરાય વિનાની ચિત્તશાંતિ મળે, સારી રીતે ધરતું કામકાજ થાય; કુલીનતા અને આચારની વિશુદ્ધિ તથા દેવ, અતિથિ, બાન્ધવનો સારી રીતે સત્કાર થાય. વધૂના રક્ષણના ઉપાય ચાર છે : ૧. ધરકામમાં રોકાણ; ૨. હાથમાં થોડોક જ પૈસો; ૩. અસ્વતન્ત્રતા; અને ૪ માતા સમાન વડિલ સ્ત્રીઓ.

મધ્વેતોરય યોગશાસ્ત્રમમલ લોચન્ય ચ દ્વયાધ્યય.

ચ્છન્દોઽન્દ્રવૃત્તિનામસમહમુતાન્યન્યાનિ શાસ્ત્રાણ્યપિ ॥

લોકોપકારકરણે સ્વયમેવ યુય

સજ્જાઃ સ્થ યદપિ તથાપ્યહમર્થવેડ્ઢઃ ।

માદગ્નસ્ય પરિવોદ્યન્તે ક્ષત્રજકા-

પુમા પ્રમદાયતિ વૃત્તમપિ ત્રિપટ્ટેઃ ॥

વચ્ચે નિવાસ. ”૩૦

મધપાન સંબંધી વિવેચન કરતાં આચાર્યશ્રી એક સ્થળે નોંધ કરે છે : દેશ અને જાતિએ કરીને કેટલાંક કાર્યો નિંદવા-યોગ્ય હોય છે : દા. ત. સૌવીર-સિંધ-દેશમાં ખેતીનું કાર્ય; લાટદેશમાં દારુ ગાળવાનું કાર્ય; જાતિએ કરીને નિંદ્ય કાર્ય-આહારનું સુરાપાન, તલ, મીઠા વગેરેનો વેપાર; કુલની અપેક્ષાએ નિંદ્ય કર્મ : ચૌલુક્યોત્તું મધપાન વગેરે. ૩૧

આ ઉપરાંત વળી એક સ્થળે સ્ત્રીકથા અને દેશકથા ઉપર વિવેચન કરતાં આચાર્યશ્રી કહે છે :

સ્ત્રીકથા, સ્ત્રીણાં નેપવ્યાઘ્રહાસ્યહાવમાવાદિવર્ણનરૂપા । ” કર્ણાટી સુરસોપચારચતુરી ચટી વિદમ્થપ્રિયા । ” इत्यादिरूपा वा; तय देशकथा, यथा दक्षिणापथः प्रचुराजपानः स्त्रीसमोगप्रधानः, पूर्व-देशो विचित्रवस्त्रगुड्यखण्डशालिमयादिप्रधानः, उत्तरापथे शूराः-पुरुषाः, ज्विनो वाजिनः, गोधूमप्रधानानि धान्यानि, सुलभं कुङ्कुमं, मयुराणि द्राक्षादादिमवपित्थादीनि; पश्चिमदेशे सुखस्पर्शानि च वस्त्राणि सुलभा इक्षवः शीतं वारीत्येवमादि ४० ३२

એક સ્થળે ‘ પરવિવાહકરણુ ’ની આચાર્યશ્રી ચર્ચા કરે છે. ત્યાં તેઓ જણાવે છે કે ખીજનો વિવાહ કરાવી આપવો તે પણ મૈથુનના કારણરૂપ હોઈ અતિચાર છે. તેમાં વિવેચન કરતાં જણાવે છે કે કેટલાક પોતાની કન્યાના વિવાહકરણમાં પણ દોષ જુએ છે. પરંતુ શ્રીહિમચંદ્રાચાર્યનો અભિપ્રાય એ-

૩૦. યો. શા. (આત્માનંદ જૈન સસા. આટ્ટિ) ૫૨. ૫૧.

૩૧. યો. શા. (આ. જૈ. સં. આટ્ટિ) ૫૨. ૫૨.

૩૨. યો. શા. (આ. જૈ. સં. આ.) ૫૨. ૧૭૩.

છે કે જો પોતાનીજ કન્યાનો વિવાહ માણસ ન કરે, તો કન્યા સ્વચ્છંદી બને અને શાસનનો ઉપધાત થાય; માટે પોતાની કન્યાના વિવાહની યોજના કરવી તેમાં અતિચાર થતો નથી. દેવશાકે હજુ પણ પોતાનાં બાળકોના વિવાહની યોજનામાં પાપ જુએ છે. તે માન્યતા આચાર્યશ્રીના સમયમાં પણ હતી અને તે માન્યતાનો આચાર્યશ્રીએ રદિયો આપ્યો છે. ૩૩

વળી એક સ્થળે પુસ્તક લખવાં, લખાવવાં વગેરે કાર્ય ધર્મવિહિત છે એમ જણાવેલું છે. ૩૪ આવી તો દેવશાકે સામાજિક હકીકતો ઉપલક્ષ્યે દષ્ટિએ અવલોકન કરીને નોંધેલી છે. આ ઉપરાંત અનેક બાબતો આચાર્યશ્રીએ આ વૃત્તિમાં નોંધી છે. આ દુનંદા બ્યાનમાં તે જમ્યાને સ્વાભાવિક રીતે જ જતી કરવી પડે.

વાત્સાયન કામસૂત્રનીદાંડક્ય ભોજની કંડિકાનો ઉલ્લેખ, ૩૫ તે ઉપરાંત ખીજો એક ઉલ્લેખ, જૈમિનિની પૂર્વમીમાંસા, મનુસ્મૃતિના ઉલ્લેખ, મહાભારતમાંથી દાંચણુ, બૃહદારણ્યકોપનિષદનો ઉલ્લેખ, મુદ્રારાક્ષસનો ઉલ્લેખ, શ્રીહરિભદ્રસુરિની સમરાદિત્ય કથાનો ઉલ્લેખ અને તેમાંથી દાંચણો ઇત્યાદિ ૩૬

૩૩. યો. શા. (આ. જૈ. સ. આટ્ટિ) પ્રકાશ ૩. પત્ર. ૧૯૩.

૩૪. યો. શા. (આ. જૈ. આટ્ટિ) પ્રકાશ. ૩. પત્ર. ૨૦૭.

૩૫. યો. શા. (આ. જૈ. સ. આટ્ટિ) પ્રકાશ ૧. પત્ર ૫૬; પ્રકાશ ૨. પત્ર ૧૨૧. (પ્રકાશ ૨).

૩૬. યો. શા. (આ. જૈ. સ. આટ્ટિ) જૈમિનિ. પત્ર. ૯૬; ૫ મનુ.ત્ર. ૯૮; એ ઉપરાંત મનુસ્મૃતિના માંસાદ્ય ઉપર મહાર

અનેક અથેનાં અવતરણો વૃત્તિમાં આપવામાં આવ્યાં છે. એક સ્થળે અસ્મદ્ગુરવઃ૩૭ કહી પોતાના ગુરુના અંથમાંથી ટાંચણું આવ્યું છે. આ ટાંચણું કયા અંથમાંથી છે અને તે દેવ-અંદ્રસૂરિના અંથમાંથી છે કે કેમ, તે અનિશ્ચિત બાબત છે.

૫. સુખલાલજીએ એક સ્થળે હેમચંદ્રાચાર્યના યોગશાસ્ત્રની ટૂંકમાં ઠીક સમીક્ષા આપે છે: “ એમના અંથ પછી (હરિભદ્રસૂરિની યોગવિશિક્ષા પછી) શ્રીમાન હેમચંદ્રસૂરિવિરચિત યોગશાસ્ત્રનું સ્થાન આવે છે. એમાં પાતંજલ યોગશાસ્ત્રમાં બતાવેલાં આઠ યોગનાં અંગોના ક્રમે સાધુ તથા ગૃહસ્થના જીવનની આચાર-પ્રક્રિયાનું નૈનશૈલી અનુસાર વર્ણન આપવામાં આવેલું છે. તે ઉપરાંત આસન પ્રાણાયમ સાથે સંબંધ રાખનારી અનેક વાતોનું વિસ્તૃત વિવેચન આપવામાં આવેલું છે. તેની સમીક્ષા કરતાં એ માલમ પડે છે કે તે સમયના લોકોમાં હકયોગની પ્રક્રિયાનો કેટલો બધો પ્રચાર હતો. હેમચંદ્રાચાર્યે પોતાના યોગશાસ્ત્રમાં હરિભદ્રસૂરિની યોગવિષયક અથેની નવીન પરિભાષા કે રોચક શૈલીનો કોઇ પણ સ્થળે ઉલ્લેખ કર્યો નથી; પણ શુભચંદ્રાચાર્યના જ્ઞાનાર્જવમાં આવેલા પદ્મસ્થ, પિંડસ્થ, રૂપસ્થ અને રૂપાતીત ધ્યાનનું વિસ્તૃત અને સ્પષ્ટ વર્ણન કર્યું છે. મંત્રમાં પોતાના અનુભવને અનુસરી, વિક્ષિપ્ત, ચાતાયાત, દ્વેષપ્ર અને સુહીન એ ચાર મનના બેદનું વર્ણન કરીને

પ્રકારા ૩. સ્થો. ૩૧.); મહાભારત. પત્ર ૫૬; મુદ્રારાક્ષસ પત્ર. ૧૨; સમરાદિત્ય કયા. પત્ર ૯૧.; બૃહદ્દાર્ણવકોપનિષદ પા. ૨૬૯. પ્રકારા ૪) લગેરે.

૩૭. યો. શા. (આ. જ. સ. આ.) પત્ર. ૨૦૬.

નવીનતા લાવવામાં તેમણે ખાસ કુશલતા બતાવી છે. નિઃસંદેહ
 હુમયંદ્રાચાર્યનું યોગશાસ્ત્ર જૈન તત્ત્વજ્ઞાન અને જૈન આચારને
 અભ્યાસ કરવા માટે યોગ્ય પુસ્તક છે. ”૩૮

ત્રિષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત

યદિહાસ્તિ તદન્યત્ર
યન્નેહાસ્તિ ન કુત્રચિત્ ॥

“ જે અહીં છે તે અન્ય સ્થળે છે; જે અહીં નથી તે ક્યાંય નથી. ”

ઉપરનાં વચન મહાભારત માટે લખાયેલાં છે. તે જ વચન ત્રિષ્ટિશલાકાપુરુષચરિતને સારી ગીતે લાગુ પડે છે.^૧

૧. સરખાબો સ્યવિરાવલીચારત (Jacobi): Introduction XXIV: ‘ Hemacandra on the other hand writing in Sanskrit, in Kavya style and fluent verses, has produced an epical poem of great length (some 37000 verses) intended, as it were, as a Jaina substitute for the great epics of the Brahmanas. ’

ત્રિ. શ. પુ. ચ. એટલે જૈન સંપ્રદાયના સિદ્ધાંતો, કથાનકો, ઇતિહાસ, પૌરાણિક કથાઓ, તત્ત્વજ્ઞાનનો સર્વસંગ્રહ. આખા ગ્રંથનું કદ ૩૬૦૦૦ શ્લોક ઉપરાંત પ્રમાણનું થવા જાય છે.^૨ આ મહાસાગર સમાન વિશાલ ગ્રંથની રચના શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે તેમની ઉત્તરાવસ્થામાં કરી હતી. શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યની સુધાનર્પણી વાણીનાં ગૌરવ અને મીઠાશ એ મહાકાવ્યમાં આપણે અનુભવી શકીએ છીએ. સમકાલીન સામાજિક, ધાર્મિક અને વિચારગત પ્રજ્ઞાલોકનાં પ્રતિબિંબો, એ વિશાલ ગ્રંથમાં, ઘણે સ્થળે આપણે જોઈ શકીએ છીએ. એ રીતે તો ગૂજરાતનો તે કાલનો સમાજ અને તેનું માનસ તેમાં નિગૂઢ રીતે પ્રતિબિંબિત થયાં છે. આ દૃષ્ટિએ ત્રિ. શ. પુ. ચ. નું મહત્ત્વ હેમચંદ્રાચાર્યની કૃતિઓમાં વિશિષ્ટ પ્રકારનું છે. દ્વાચત્રયમાં જેટલું વૈવિધ્ય તેમનાથી સાધી

Buhler: Life of Hemacandracharya, P. 48 "The work is written almost in heroic metre and is called by the author a Mahakavya or great epic. Its extent is very great, so great that it justifies in a certain degree its proud claim of comparison with the Mahabharata, as hinted, by the division into Parvans."

૨. સરખાવો. જિનમંડનના ; હુમારપાલચરિતનો ; ઉલ્લેખ .

Buhler, Life of Hemacandracharya, P. 48 ઉપર જણાવે છે કે જિનમંડનના અભિપ્રાયે ૩૬૦૦૦ શ્લોકપૂર એ ગ્રંથ છે. મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી, ૩૨૦૦૦, શ્લોકપૂર જણાવે છે : જુઓ તેમનો નિબંધ, 'સ્વાધ્યાસમૂર્તિ', કલિકાલસર્વજ્ઞ, શ્રીહેમચંદ્રાચાર્ય', ઉપરની નોંધમાં પ્રો. ચાકોબી ૩૭૦૦૦, શ્લોક સંખ્યા જણાવે છે.

શકાયું છે તેના કરતાં અનેક પ્રકારે ચર્ચિતાં વૈવિધ્ય આ ગ્રંથમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

ત્રિ. શ. પુ. ચ. ની રચના હેમચંદ્રાચાર્યે યોગશાસ્ત્રની પછી કરી એમ 'તો ત્રિ. શ. પુ. ચ. ની પ્રચરિત ઉપરથી માલમ પડે છે.^૩ યોગશાસ્ત્રની વૃત્તિમાં કેટલાક શ્લોકો ત્રિ. શ. પુ. ચ. માંથી ઉતારેલાં માલમ પડે છે.^૪ આ ઉપરથી એમ માનવા કારણ મળે છે કે, યોગશાસ્ત્રની વૃત્તિ અને ત્રિ. શ. પુ. ચ. ની રચના એક સાથે થતી હોવી જોઈએ. વળી પરિશિષ્ટ-પર્વની યોજના પણ તે વખતે જ થતી હોવી જોઈએ એમ માનવાને પણ કેટલાક પુરાવા છે.^૫

૩. ત્રિ. શ. પુ. ચ. પર્વ ૧૦. અત્યંતપ્રચરિત. શ્લો. ૧૮.

મદ્વેતોરથ યોગશાસ્ત્રમનલ લોકાર્ય ચ દ્વયાશ્રય-

ચ્છન્દોડલવૃત્તિનામસમ્રહમુદાન્યન્યાનિ શાસ્ત્રોપ્યપિ ॥

૪. જુઓ હેમસમીક્ષા. પાદ નોંધ. ૬૧. ડૉ. જુલ્ડર લખે છે : Life P. 48 "Its (i. e., ત્રિ. શ. પુ. ચ.) composition falls later than that of Yoga-s'astra, for it is not quoted in the commentary on the latter (i. e., Yogas'astra)." આ બહેનર નથી.

૫. જુઓ હેમસમીક્ષા પાદનોંધ. ૨૩. તે ઉપર બુબ્લર : Life P. 48. "On the other hand, in the commentary on III 131 the story of Sthulabhadra is related in almost identical terms as in the Paris'ishta-Paryan VIII 2. 197 and IX. 55-111a."

ત્રિપદિશલાકાપુરુષચિતની પ્રશન્તિમાં શ્રીહેમચંદ્રસરિને
નીચે પ્રમાણે કહેતો કુમારપાલને આલેખવામાં આવ્યો છે :

“હે સ્વામી, નિઃકાન્ત ઉપકાર કરવાની ભુદ્ધિવાળા જે તમે
તેમની આજ્ઞાને પ્રાપ્ત કરીને નરકગતિ સંબંધી આયુષ્યના નિમિત્તરૂપ
મૃતયા, દૂત, અને મહિસા વગેરે દુઝુલિને મારી પૃથ્વીમા મે નિવિદ્ધ
ક્યાં છે, તથા પુત્રરહિત મૃત્યુ પમેલાનું ધન લેવું પણ મેં છાડી
હીધેલું છે, અને બધી પૃથ્વી અરિહંતના ચૈત્યવટે સુરોચિત કરી
હીધી છે, તો હવે હું સાપ્રતકાળમા સપ્રતિ રાત્ર જેવો થયા છું.
પૂર્વે મારા પૂર્વજ સિદ્ધરાજની ભક્તિયુક્ત યાચનાથી આપે વૃત્તિથી
યુક્ત એવું સાગ બાકાનું રચેલું છે, તેમજ મારે માટે નિર્ભય
ચોમશાસ્ત્ર રચેલું છે અને લોકોને માટે દ્વયામયકાવ્ય, હરોડનુ-
સાસન, કાવ્યાનુસાસન અને નામસંગ્રહ પ્રમુખ બીજાં શાસ્ત્રો પણ
રચેલાં છે. હે સ્વામી, જો કે તમે સ્વયમેવ લોકોના ઉપર ઉપકાર
કરવાને અર્થે સંજ્ઞા થયા છો, તથાપિ મારી પ્રાર્થના છે કે મારા
જેવા મનુષ્યોને પ્રતિબોધ થવાને માટે આપ ત્રિપદિશલાકાપુરુષોના
ચરિતને પ્રકાશ કરો.”

૬ ત્રિ. રા. પુ. ચ. પર્વ ૧૦ અત્ય. પ્રશસ્તિ શ્લો. ૧૬-૧૯.

જિણુથેદિદશર્ણમ્મલ્લમહારાપ્ટ્રાપરાન્ત કુરુન્

સિન્ધૂનન્યતમાથ્થ દુર્ગવિષ્ણાન્ દોર્બાર્યશવત્પા હરિઃ ।

ચૌલુપ્પ્ય. પરમાર્હતો વિનયવાન્ થ્રીમૂલરાજાન્વયી

॥ નત્તેતિ કુમારપાલપૃથિવીપલોડ્ઝવોદેકદા ॥ ૧૬ ॥

પાપદિદ્યૂતમદ્યપ્રભૃતિ કિમપિ યજ્ઞારકાયુર્નિમિત્ત

તત્ત્વં નિર્નિમિત્તોપકૃતિકૃતધિયા પ્રાપ્ય યુષ્માસ્માશ્

સ્વામિન્નુવ્યાં નિપિદ્ધ ધનમસુતમ્મૃતસ્યાથ મુક્ત તથાર્હ-

ચૈત્યૈરુત્તસિતા ભૂરમવદિતિ સમઃ સપ્રતે સપ્રતીદ્ ॥ ૧૭ ॥

આ પ્રકારના શ્રીકુમારપાળ રામના આગ્રહથી શ્રીહેમાચાર્યે ધર્મોપદેશ જેનું પ્રધાન રૂળ છે એનું આ ત્રિપટિશાસ્ત્રાકાપુરુષ-ચરિત વાણીના વિસ્તારમાં સ્થાપિત કર્યું. ૭

હિપરના પ્રશસ્તિમાંથી કરેલા અવતરણમાંથી, ત્રિ. શ. પુ. ચ. ની રચના વિષે કેટલીક મહત્વની બાબતો સિદ્ધ થાય છે. હેમચંદ્રાચાર્યે આ અંથ કુમારપાલની પ્રાર્થનાથી લખ્યો, એટલે કે કુમારપાલે જૈનધર્મનો સ્વીકાર કર્યોત્યાર પછી આ અન્યની રચના શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે કરેલી. એ બનાવે છે કે હેમચંદ્રાચાર્યનાં છેવટનાં વર્ષોમાં તેની રચના થયેલી હોવી જોઈએ. ડૉ. બુક્સર ત્રિ. શ. પુ. ચ. ની રચના માટે વિ. સં. ૧૨૧૬-૧૨૨૬ નો કાળ જણાવે છે અને તે મથાર્થ પણ છે. ૮ વિ.સં. ૧૨૨૬માં

पूर्वं पूर्वजसिद्धराजनृपतेर्भक्तिस्पृहो मासया

सांग व्याकरण मुद्रतिमुगम चक्रुर्भवन्तः पुता ।

मद्वेतोरथ योगशास्त्रममल लोमय च द्वयाभय-

च्छदोऽलकृतिनामसप्रहमुत्तान्यन्यानि शास्त्राण्यपि ॥

लोकोपमरकरणे स्वयमेव यूय

सज्जाः स्य यद्यपि तदाप्यहमर्चयेऽदः ।

मादृगजनस्य परिवोधकृते शलाका-

पुसां प्रवृत्तायानि वृत्तमापि त્રિपटे: ॥ ૧૯ ॥

૭. ત્રિ. શ. પુ. ચ. ૫૧ ૧૦ અંત. પ્રશસ્તિ. શ્લો. ૨૦.

तस्योपरोषादिति हेमचन्द्राचार्यः शलाकपुरुषेतिवृत्तम्

धर्मोपदेशैरुपफलप्रधानं न्यवोविशशास्त्रगिरां प्रपद्ये ॥ ૨૦ ॥

૮. Buhler : Life of He. P. 48.

શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યનું અવસાન થયેલું; અને હેમચંદ્રાચાર્યના જીવનની એ છેલ્લી વીણીમાં 'ત્રિ. શ. પુ. ચ., પરિશિષ્ટપર્વ' તથા પ્રમાણભીમાંસાની રચના થયેલી.

‘ધર્મોપદેશ જ જેનું પ્રધાન કૃત છે’ એવી વિશિષ્ટતાવાળું ‘ત્રિ. શ. પુ. ચ.’ને વર્ણવવામાં આવ્યું છે. ધર્મગ્રંથ હોવાને લીધે જૈનસિદ્ધાંતની ચર્ચાત્મક અને બીજા સિદ્ધાંતોની ગણપની ચર્ચાઓ ધણે સ્થળે ગ્રંથમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. તે ઉપરાંત ભક્તિરસથી ભરપૂર અને સ્તુત્યાત્મક વિભાગો પણ ગ્રંથમાં અનેક ગાથાને નજરે પડે છે. જે આશયથી વૈદિક સપ્રદાયમાં પુરાણોની રચના થઈ છે, તે જ ધર્મપોષક આશયથી ત્રિ. શ. પુ. ચ. જેવા પુરાણગ્રંથોનું સર્જન જૈનધર્મના પ્રભાવક આચાર્યોએ કરેલું છે. હેમચંદ્રાચાર્ય પૂર્વે દિગંબર અને શ્વેતાંબર બન્નેય શીરકાના કવિઓએ આ વિષયને સંસ્કૃત પ્રાકૃત કે અપભ્રંશમાં છેકચો છે. તીર્થંકરોનાં છૂટક છૂટક આખ્યાનો પણ અનેક લખાયાં છે. વિક્રમ દશમા સૈકામાં શીલાંકાચાર્યે ચતુર્ધંચારા-મહાપુરુષ-ચરિત લખ્યું હતું. છૂટક ચરિતોમાં હેમાચાર્યના ગુરુ આચાર્યશ્રી દેવચંદ્રે પ્રાકૃતમાં શાંતિનાથનું ચરિત લખ્યું છે. અપભ્રંશમાં દિગંબર કવિઓ જેવા કે, સ્વયંભૂ, પુષ્પદંત, ધવલ વગેરેએ પદ્યચરિત, અને મહાપુરાણ વગેરે ગ્રંથોમાં આ વસ્તુને જ આલેખી છે. રવિશેણ અને જિનસેનની સંસ્કૃત કૃતિઓ તથા વિમલનું પદ્મચરિત વગેરે ગ્રંથો પણ એ પ્રકારના ચરિતગ્રંથો છે. આવશ્યક તથા બીજાં સૂત્રો ઉપરની ચૂલ્કાઓ, આવશ્યકસૂત્ર ઉપરની હરિભદ્રસૂત્રની ટીકા વગેરેમાં આવેલાં કથાનકો પણ હેમચંદ્રાચાર્ય સમક્ષ હતાં. પુરાણોની અનેક લખાણોનો

૧ હેમાચાર્યે પોતાનો ત્રિ. શ. પુ. 'આ'ની રચનામાં આજેવતે અંશે
૨ ઉપયોગ કર્યો હોય તો તેમાં આશ્ચર્ય જેવું કંઈ નથી.

ત્રિ. શ. પુ. 'માં' ૬૪ "શલાકાપુરુષો"નાં ચરિતોનું
આલેખન કરવામાં આવ્યું છે. 'શલાકાપુરુષો' એટલે તે
પ્રભાવક પુરુષો જેમનાં મોક્ષ વિષે સંદેહ નથી. આ ત્રેસક શલાકા-
પુરુષોમાં ૨૪ તીર્થંકર, ૧૨ ચક્રવર્તી, ૬ વાસુદેવ, ૬ બળદેવ
તથા ૬ પ્રતિવાસુદેવનો સમાવેશ થાય છે.

આ ત્રેસક શલાકાપુરુષોનાં ચરિતોને હેમચંદ્રાચાર્યે ત્રિ.
'શ. પુ. અ. ના દશ સર્ગોમાં સમાવેશ છે. 'નીચે પ્રમાણે તે
'ચરિતોનો સમાવેશ છે :

પહેલું પર્વ : આમાં શ્રીઆંદીશ્વર પ્રભુ અને ભરતચક્રી
એ બન્ને મહાપુરુષનાં ચરિત છે.

બીજું પર્વ : આમાં શ્રીઅજિતનાથ તથા સગરચક્રી એ
બે મહાપુરુષનાં આખ્યાનો છે.

ત્રીજું પર્વ : શ્રીસંલવનાથથી આરંભી શ્રીશીતળનાથ સુધી
'આઠ તીર્થંકરોનાં ચરિતો છે.

ચોથું પર્વ : શ્રીત્રેયાંસનાથથી ધર્મનાથજી સુધી પાંચ
'તીર્થંકરોનાં, પાંચ વાસુદેવ, પાંચ પ્રતિવાસુદેવ અને પાંચ બળદેવ
તથા બે ચક્રી મધવા અને સનત્કુમાર એમ બધાં મળી ૨૨
'મહાપુરુષોનાં ચરિતનો આ પર્વમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

પાંચમું પર્વ : શ્રીસાંતિનાથજીનું ચરિત 'આ પર્વમાં
'આલેખવામાં આવ્યું છે. 'તેઓ એકજ લવમાં તીર્થંકર અને
ચક્રી બે હતા તેથી તેમનાં બે ચરિતો મળવામાં આવેલાં છે.

છતું પર્વ : શ્રી કૃષ્ણનાથજી મુનિસુવ્રતસ્વામી પર્યંત ચાર તીર્થકરેનાં, ચાર ચક્રીનાં અને બે વાસુદેવ, બે બળદેવ તથા બે પ્રતિવાસુદેવ એમ ૧૪ મહાપુરુષોનાં ચરિતો છે. તેમાં પણ ચાર ચક્રીમાં કૃષ્ણનાથજી અને અરનાથજી તેજ ભવમાં ચક્રી થયેલા હોવાથી તેમની બે ચક્રી તરીકે પણ ગણના કરવામાં આવી છે.

સાતમું પર્વ : આ પર્વમાં શ્રી નમિનાથજી, દશમા અગીઆરમા ચક્રી હરિપેશુ અને જય અને આઠમા બળદેવ, વાસુદેવ અને પ્રતિવાસુદેવ — રામ લક્ષ્મણ, તથા રાવણનાં ચરિત મળી ૬ મહાપુરુષોનાં ચરિત છે. આ પર્વનો મોટો ભાગ રામચંદ્રાદિનાં ચરિતમાં રાકાયેલા હોઈતેને જોઈ રામાયણ અથવા પદ્મચરિત પણ કહેવાય છે. આ પર્વનું વસ્તુ વિમલના પ્રાકૃત ભાષામાં રચેલા 'પદ્મચરિય'ના વસ્તુ સરખું જ છે.

આઠમું પર્વ : આઠમા પર્વમાં, શ્રી નમિનાથજી તથા નવમા વાસુદેવ, બળદેવ અને પ્રતિવાસુદેવ, — કૃષ્ણ, બળભદ્ર તથા જરાસંધનાં મળી ૪ મહાપુરુષોનાં ચરિતો છે. પાંડવો નમિનાથજીના સમકાલીન હોવાથી તેમનાં ચરિતોનો સમાવેશ પણ આ પર્વમાં કરવામાં આવ્યો છે. આ પર્વની વસ્તુ જોઈને હરિવંશપુરાણ તરીકે પણ ઓળખાય છે. દિગંબર કવિ જિનસેનનું સંસ્કૃતમાં રચેલું હરિવંશપુરાણ ખુબજ પ્રખ્યાત છે. તે ઉપરાંત અપભ્રંશ કવિઓ — જોમકે, સ્વયંભૂ, ધવલ વગેરેએ પણ પોતાનો હાથ આ વિષય ઉપર અજમાવ્યો છે.

નવમુ પર્વ આમા શ્રી પાર્શ્વનાથજીનુ તથા ધ્વજદત્ત નામના માગમા ચક્રીનુ ચરિત મળી છે મહાપુરુષોના જીવનચરિતો છે.

દશમુ પર્વ આ પર્વમા ભગવાન મહાવીરજીનુ જીવનચરિત છે બધા પર્વો કરતા આ પર્વ વિસ્તારમા મોટું છે આમા પર્વમા કુલ તેર સર્ગ અને અઘકારની પ્રશસ્તિ છે આ પર્વમા “ત્રેણિક, કોણિક સુવસા, અભયકુમાર, ચેટકરાજ, હવવિહલ, મેનકુમાર, નદીપેણ, ચેલણા, દુર્ગધા, આર્દ્રકુમાર, ઋષભદત્ત, દેવાનદા, જમાલિ, શતાનિક, ચક્રપ્રહોત, મૃગાવતી, યાસાસાસા, આનંદાદિ દશ આયકો, ગોશાલક, હાળીક, પ્રસન્નચક્ર, દુર્દુગકહેવ, ગૌતમસ્વામી, પુડરીક-ઠડરીક, અમક, દશાર્જુભદ્ર, ધના-શાલિભદ્ર, ગૌહિણેય, ઉદાયન-શતાનિક પુત્ર, જેલા ગર્જર્ષિ ઉદાયન, પ્રભાવતી, કપિયકેવળી, કુમારનદી સોની, ઉદાયિ, કુળવાલુક, અને કુમારપાળ રાજા વગેરેના ચરિતો અને પ્રમધો ધણા અસરકારક વર્ણવેલા છે. તેમા પણ ત્રેણિક, કોણિક, અભયકુમાર, આર્દ્રકુમાર, દુર્દુગકહેવ, જેલા ગર્જર્ષિ ઉદાયન અને ગોશાળા વગેરેના વૃત્તાન્તો તો ધણાજ વિસ્તારનાળા છે, જેમાથી કેટલોક વિભાગ અન્ય ગ્રંથોમા અનુભવ છે પાંચમા અને છઠ્ઠા આરાનુ તથા ઉત્સર્પિણી કાવનુ ભાવી વૃત્તાત પણ ધણુ વિસ્તારથી આપેલુ છે આ અને બીજી અનેક હકીકતોથી પરિપૂર્ણ આ ચરિત છે.”

આવો મહાન ગ્રંથ શ્રીહેમચન્દ્રાચાર્યે ઉત્તરાનસ્થામા કેવી રીતે લખ્યો હતો ? ૩૬૦૦૦ શ્લોકપૂર ગ્રંથ લખવો એ

સામાન્ય બાબત નથી. શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યના સલાસ્યાનું વર્ણન પ્રભાવકચરિત્રમાં આપેલું છે. તે અહિં નોંધવું પ્રસ્તુત છે: “ત્યાં કોઈ નવાજ અન્યની રચનામાં કોઈ મહાકવિ મશગુલ હતો; વળી લાકડાની પાટી અને કપડાં ઉપર શબ્દોના સમૂહ લખાઈ રહ્યા હતા; શબ્દની વ્યુત્પત્તિ માટે એક ખીજ સાથે જોડાપોહ ચાલી રહ્યો હોવાથી તે મુંઢર હતું; જ્યાં શબ્દો માટે પ્રાચીન કવિઓમાં દૃષ્ટાન્તો ટાંકવામાં આવતાં હતાં; અહીં ધ્યાનના ઉત્થાસનું નિવાસસ્થાન હતું; સરસ્વતીના પિતાનું તે મંદિર હતું; જ્યાં વિદ્વાનો સારી સ્થિતિમાં હતા; હેમચંદ્રાચાર્યનું એ સભાગૃહ હતું.”^{૧૦} “અથ- રચના કરતી વખતે અંધકારો તેમના અંધના કાચા ખરડાઓ પથ્થરપાટી - સ્લેટ અથવા લાકડાની પાટી વગેરેમાં લખતા હતા અને તેના ઉપર નક્કી થઈ ગયા પછી નક્કલ ઉતારનારાઓ તેના ઉપરથી અવશિષ્ટ નક્કલ કરતા. + + + અંધરચના સમયે અંધકારોને પ્રતિઓમાંના પાકબેદો તારવવા, તેમાં ઉપયોગી શાસ્ત્રીય પાઠો તૈયાર રાખવા, અંધરચનામાં ખાસ ખાસ સૂચનાઓ કરવી ઇત્યાદિ માટે વિદ્વાન શિષ્યો

૧૦. (પ્ર.) ચ. - હેમચંદ્રસૂરિચરિત્ર: ક્ષે. ૨૯૨-૨૯૫

અન્યદામિનવપ્રન્યયુષ્માકુલમહાશ્વૈ

પટ્ટિકાપટ્ટસઘાતલિખ્યમાનપદવ્રજે ॥ ૨૯૩ ॥

શબ્દવ્યુત્પત્તયેડન્યોડન્ય કૃત્તોદ્દાપોદ્ધવન્ધુરે

પુરાણવિસદન્ધદૃષ્ટાન્તીકૃતશબ્દકે ॥ ૨૯૪ ॥

મહોદ્દાસનિવાસેડવ્ર ભારતીપિનૃમન્દિરે

શ્રી હેમચંદ્રસૂરીનામાસ્થાને! સુસ્થકોવિદે ॥ ૨૯૫

અને શ્રમણોજ મદદગાર રહેતા. દેવલીકવાર વિદ્વાન ઉપાસકો પણ એ જાતની સહાય કરતા. ”^{૧૧} આ પ્રકારે અનેક ઉપકરણો અને વિદ્વાન શિષ્યોની મધ્યમાં રહીને હેમચંદ્રાચાર્ય અન્યો લખતા હોય તો તેમાં આશ્ચર્ય નથી. રામચંદ્ર, ગુણચંદ્ર, મહેન્દ્ર વગેરે પ્રકાંડ પંડિતો, પ્રતિભાસંપન્ન વિચારકો અને ક્રાન્તદર્શી કવિઓ હેમાચાર્યના પ્રસિદ્ધ શિષ્યો હતા. આવા શિષ્ય-મંડળ વચ્ચે રહીને પોતાની ગ્રાન્થલેખ પ્રતિભા અને અમેય વ્યુત્પત્તિને યોજી આ મહાસાગર સમા ગ્રન્થને રચી કાઢવો તે શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યને એક આનંદપ્રદ અને ધણે અંશે સરળ વસ્તુ બની હશે. આ ઉપરાંત અનેક પૂર્વાચાર્યોની કૃતિઓ પણ તેમની સમક્ષ હતી જ. હેમચંદ્રાચાર્યની, આ કૃતિને વાંચનાર મનુષ્યને શબ્દશાસ્ત્ર, છંદઃશાસ્ત્ર, અલંકારશાસ્ત્ર, જૈનતત્ત્વજ્ઞાન, જૈનપૌરાણિક કથાઓ, ઇતિહાસ, તીર્થકરોનાં પાવન ચરિતો વગેરે અનેક વસ્તુઓ એક સાથે ઉપલબ્ધ થાય છે. ધાર્મિક ઉપરાંત અનેક વ્યાવહારિક સત્યો પણ તેમાંથી સમુપલબ્ધ થાય છે. હેમચંદ્રાચાર્યે ત્રિ. શ. પુ. ચ. માં મૂકેલાં વ્યાવહારિક અને પારમાર્થિક સામાન્ય વિધાનોને બેગાં કરીને એક વિદ્વાને પુસ્તક પણ પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. ^{૧૨} હેમચંદ્રાચાર્ય મહાકવિ, તત્ત્વજ્ઞાની અને યોગી હોવા છતાં પણ વ્યવહાર-પ્રણાલીના ઉડા પારખનાર હતા એ સિદ્ધ કરે છે.

૧૧. મુનિશ્રી પુણ્યવિનયજી : “ ભારતીય જૈન શ્રમણ સંસ્કૃતિ અને લેખનકળા ” પા. ૧૦૭. પુસ્તકો કેવી રીતે તે કાળે સંરક્ષિત કરાતાં, તેની નકલો કરાતી વગેરેની પરના ગ્રંથમાંથી સવિસ્તર માહિતી મળે છે.

૧૨. મુનિશ્રી જયંતવિનય : હેમચંદ્ર-વચનામૃત (વિનયધર્મસૂત્રિ ગ્રન્થમાળા) આ ગ્રંથમાં ત્રિ. શ. પુ. ચ. માંનાં વચનામૃતોને સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે.

આ સંબંધમાં ત્રિ. શ. પુ. ચ. માંથી એક દૃષ્ટાંત અહીં બસ થશે. તેઓ એક સ્થળે જણાવે છે.

“જગતમાં સામાન્ય રીતે બ્રાહ્મણો દ્વેષરહિત હોતા નથી. વશિક અવશ્યક હોતા નથી. દેહુધારી નીચેથી હોતા નથી. મિત્રો ઈર્ષારહિત હોતા નથી, વિદ્વાન ધનવાળો હોતો નથી; ગુણુવાન ગર્વ વિનાનો હોતો નથી; સ્ત્રી ચાપલ્યરહિત હોતી નથી, રાજપુત્ર સારા ચારિત્ર્યવાળા હોતા નથી.”^{૧૩}

આમાં બધાય પ્રકારના જનોમાં કયા ખાસ દૂષણો હોય છે તે આચાર્યશ્રીએ વ્યાવહારિક સચોટતાથી બતાવ્યાં છે.

ત્રિ. શ. પુ. ચ. માં તત્કાલીન અનેક સામાજિક બાબતો પણ વાચકને દૃષ્ટિગોચર થાય છે. આપણે એક જ દૃષ્ટાંત લઈએ. ત્રિ. શ. પુ. ચ. માં ઋષભદેવના વિવાહના સમયનું વર્ણન કરતાં હેમચંદ્રાચાર્ય સમકાલીન સામાજિક ચિત્ર બૂકું કરી દેતા હોય તેમ દેખાય છે.

“પછી કેટલીએક અપ્સરાઓએ મુનન્દા અને મુમ ગદાને મંગળ-સ્નાન કરાવવાને માટે આસન ઉપર બેસાડ્યાં. મધુર મંગળપ્રવળ ગાતાં ગાતાં પ્રથમ તેમને સર્વ અંગે તૈયારી અવશ્યજ કર્યું. પછી જેની રાજતા પુંજથી પૃથ્વી પવિત્ર થયેલી ■ એવી તે બંને

૧૩. ત્રિ. શ. પુ. ચ. પર્વ ૧. સર્ગ ૧ શ્લોક ૭૪૩-૭૪૪.

પ્રાક્ષયજાતિરદ્વિષ્ટો વણિજાતિરવચક્રઃ

પ્રિયજાતિસ્ત્રીપ્ર્યાહુઃ શરીરો ચ નિરામયઃ ॥

વિદ્વાન્ ધનો ગુણ્યર્ગ્વઃ સ્ત્રીજનચાપનાપલઃ

રાજપુત્રઃ સુચરિત્રઃ પ્રાયેણ ન હિ દદ્યતે ।

કન્યાઓનું સૂક્ષ્મ પીઠીથી તેઓએ ઉદ્ધર્તન કર્યું. જાણે તેમના અંગમાં લીન થયેલા નવ અમૃતકુંડ હોય તેમ તેમનાં બંને ચરણ બંને હોય, બંને ખભા અને એક કેશમાં એમ નવ રથામ તિલક કર્યા + + + પછી જાણે કુલદેવતા હોય તેમ તેઓએ ખીલ આસન ઉપર બેસાડીને સુવર્ણકુંભના જળથી સ્નાન કરાવ્યું; અધકધાથી વસ્ત્રથી તેમનું અંગ લુછ્યું. અને કેમજી વસ્ત્રથી તેમના કેશ વેષિત કર્યા. ”૧૪

વિવાહના મંડપ આગળ ઋષભદેવ આવી પહોંચ્યા ત્યારે શરાવતપુટ મૂકવાનો વિધિ થાય છે. અત્યારે પણ એ વિધિ પ્રત્યક્ષિત છે. થોડા ફેરફાર સાથે તે સામાજિક રિવાજનું વર્ણન તદ્દન તાદ્રશ્ય છે.

“ પ્રભુ વાહનમાથી ઊતરીને વિવાહમંડપના દ્વાર પાસે આવીને ઊભા રહ્યા. તરતજ મંડપની સ્ત્રીઓમાથી કોઈએ અગ્નિ અને લવણ ઝૂંડર હોવાથી તડતડાટ રાખી કરતું શરાવતપુટ દ્વારના મધ્યભાગમા મૂક્યું. કોઈ સ્ત્રીએ પૂર્ણિમા જેમ ચંદ્રને ધારણ કરે તેમ દુર્વા વગેરે મગજ પદાર્થો વડે લાખિત કરેલો રૂપાનો યાજ પ્રભુની આગળ ધર્યો અને એક સ્ત્રી કસુબી વસ્ત્ર પહેરીને, જાણે પ્રત્યક્ષ મંગળ હોય એવા પંચશીખા યુક્ત રથવાને ઉઘો કરી અર્ધ આપવા માટે ઊભી રહી. ”૧૫

આપણે ત્યાં અત્યારે પણ ફટાણાં અને ઠઠાનાં જોડકણાં લગ્નસમયે ગાવાનો રિવાજ છે. તેનો પણ ઉલ્લેખ ઋષભદેવના વિવાહના વર્ણનમાં માલમ પડે છે.

૧૪ ત્રિ. ય. પુ. ચ. પર્વ ૧ સર્ગ ૨. શ્લો. ૭૯૬-૮૦૪.

૧૫. ત્રિ. ય. પુ. ચ. પર્વ ૧. સર્ગ ૨. શ્લો. ૮૩૦-૮૩૪.

“કન્યા તરફથી જે સ્ત્રીઓ મરકરી કરવામાં ચતુર હતી તેમણે અણુવર ઉપર કૌતુકધવલ ગાવાનો આ પ્રમાણે આરંભ કર્યો —
 ન્વરવાળો માણસ જેમ સમુદ્રનું રોણણ કરવાની ઈચ્છાવાળો હોય તેમ છાડવા ખાવાને ક્યા મનથી આ અણુવર અહાણુ થયો છે ? કુતરો કાદા ઉપર મન માટે તેમ આ અણુવર સા મટે માડા ઉપર મન માડી રહ્યો છે ? નાણે પહેલા નન્મયી ન વડા ન જોયા હોય તેમ આ અણુવર રાકના બાળાની માફક સા સારે વડા ખાવા લલચાય છે ? મિત્રમાં જેમ ચાતક અને પૈસામાં જેમ નચક તેમ સોપારીમાં આ અણુવર ક્યા મનથી ઇચ્છા કરે છે ? જેમ પાડોઝા ધાસમાં અધ્યાણુ થાય તેમ આ અણુવર આને ક્યા મનથી તાબૂ પત્રમાં અહાણુ થયો છે ? માખણનું પિંડ ઉ ર જેમ બિનાડો સપટ થાય તેમ આ અણુવર ક્યા મનથી ચુરમાં ઉપર લલચાયો છે ? ક્યારડાના કાલ્વ ઉપર જેમ પાડો ટાપી રહે તેમ આ અણુવર અતર વગેરે ઉપર શુ કામ ટાપી રહ્યો છે ? ઉન્મત્ત માણસ જેમ નિર્મોહ્ય ઉપર પ્રીતિ શખે તેમ આ અણુવર પુષ્પમાળની ઉપર ચમળ લોચન કરી સા સાત મન બાધી રહ્યો છે ?” — આવા કૌતુક-ધવળથી કાન અને મુખ ઉ આ કરીને કૌતુકથી સાવળનારા દેવતાઓ નાણે ચિત્રમાં આલેખ્યા હોય તેવા થઈ બચા. લોકને વિષે આ બ્યવહાર બતાવવો યોગ્ય છે એમ ધારીને વિવાદમાં નીમાયેલા મન્યસ્થ માણસની જેમ પ્રભુ તેની ઉપેક્ષા કરતા હતા ” ૧૬

૧૬ ત્રિ રા પુ ચ પર્વ ૧ સર્ગ ૨ શ્લો ૮૫૪-૮૬૪
 કેટલાક શ્લોકો નીચે દાખવા તરીકે ઉતર્થા છે :

જ્વરીવાડન્ધિ શોપયિતુ મોદકાન્ પરિસાદિતુમ્ ।

બ્રહ્માહરણુવરકો મનસા કેન નન્વસૌ ॥ ૮૫૫ ॥

મળ્લકેખ્યોડસળ્લદષ્ટિ કાન્દુકસ્યેવ કુક્કુર.

સ્પૃહયાહરણુવરો મનસા કેન નન્વસૌ ॥ ૮૫૬ ॥

સામાજિક રીતરિવાજોની દૃષ્ટિએ ત્રિ. શ. પુ. ચ. કેટલું ઉપયોગી છે તે બતાવવા માટે માત્ર એકાદ વિભાગમાંથી ઉપર અવતરણુ આપવામાં આવ્યાં છે. પરંતુ ત્રિ. શ. પુ. ચ. ના વિમુક્ત અભ્યાસમાં આ દૃષ્ટિકોણ ખાસ આવશ્યક છે.

ધાર્મિક દૃષ્ટિએ ત્રિ. શ. પુ. ચ. કેટલું ઉપયોગી છે તે નીચેના અવતરણુ ઉપરથી જણાઈ આવશે. “આ ગ્રંથના મૂળ દશ વિભાગ કરેલા છે અને તેને પર્વ એવી સગાં આપવામાં આવેલી છે. તે દશપર્વમાં સૂરિએ એવી ખુબી કરી દીધી છે કે તેથી સર્વસિદ્ધાંતનું રહસ્ય સમજાઈ જાય. જુદી જુદી પ્રજાની દેશનાઓમાં નયોનુ રૂપ, સ્ત્રેષ્ઠસમાસ, જીવવિચાર, કર્મસ્વરૂપ, આત્માનું અસ્તિત્વ, ખાર ભાવના, સસાર પર વૈરાગ્ય, જીવનની અસ્થિરતા અને દુકામાં બોધ સથા ‘જ્ઞાનના સર્વ’ વિષયો સરળતાથી અને ચિત્તાકર્ષક ભાષામાં આચાર્યશ્રીએ સમાવ્યાં છે.”^{૧૭} જૈનધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન અને પ્રજ્ઞાસીનો સર્વ પરિચય ત્રિ. શ. પુ. ચ. ના વાચકને સીધી અને સરળ રીતે પ્રાપ્ત થાય છે.

ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ પણ ત્રિ. શ. પુ. ચ. ના દશમા

લોકેષુ વ્યવહારોડય દર્શનીય इति પ્રમુ

વિવાદ इव मध्यस्थस्तदुપેक्षितवास्तदा ॥ ૮૬૪ ॥

ફરાણાની ટેકની પક્ષિની મોડક ન હોમચંદ્રવિચારે છેલા પાદને અધાય સ્તોકામા સરણ મૂક્યુ છે.

૧૭ ત્રિ. શ. પુ. ચ. (જૂ. ભાષાંતર) પર્વ ૧-૨ માં પ્રસ્તાવના

પર્વના બે વિભાગો અત્યંત ઉપયોગી છે. એક તો કુમાર-
પાલનું ભવિષ્યકથનરૂપે આવેજેલું ચરિત અને શ્રીહેમ-
ચંદ્રાચાર્યે ત્રિ. શ. પુ. ચ. ની રચેલી અંત્યપ્રશસ્તિ. અંત્ય-
પ્રશસ્તિનો કેટલોક ભાગ તો આ પ્રકરણના આરંભમાં મૂકવામાં
આવ્યો છે; પરંતુ આખીય પ્રશસ્તિ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ
અત્યંત ઉપયોગી છે. ત્રિ. શ. પુ. ચ. પર્વ ૧૦ સર્ગ ૧૨ માં
કુમારપાલના ચરિતનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. પાટણનું,
કુમારપાલનું, તેના રાજ્યવિસ્તારનું, કુમારપાળે પાટણમાં જિન-
પ્રતિમાની સ્ફટિકમય પ્રાસાદમાં સ્થાપના કરી તેનું, તથા બીજી
અનેક બાબતોનું તેમાં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. રાજ્યવિસ્તારનું
વર્ણન કરતાં તે વિભાગમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે:

“તે રાજ્ય ઉત્તર દિશામાં ઘુસ્ક સુધી, પૂર્વમાં ગંગા નદી
સુધી, દક્ષિણમાં વિશ્વગિરિ સુધી, અને પશ્ચિમમાં સમુદ્ર સુધી
પૃથ્વીને સાધરો.” ૧૮

શ્રીહેમચંદ્રાચાર્ય સાથેના મેળાપ માટે નીચે મુજબ
જણાવવામાં આવ્યું છે:

“એક વખતે વનુશાખા અને ચાંદ્રકુળમાં થયેલા આચાર્ય
હેમચંદ્ર તે રાજવા નેવામાં આવરો. + + + આચાર્ય જિન-

૧૮. ત્રિ. શ. પુ. ચ. પર્વ ૧૦. સર્ગ ૧૨. શ્લો. ૩૭-૯૬.
કુમારપાલનું કથાનક કરેવામાં આવ્યું છે. શ્લો. ૫૨ માં ઉપરની સીમા
કરેવામાં આવી છે.

સ કૌવેરીમાતુરુષ્મૈન્દ્રીમાત્રિદશાપગામ્ ।

યામ્યામાવિન્ધ્યમામ્મોર્ધિ પશ્ચિમાં સાધયિષ્યતિ ।।

ચૈત્યમાં ધર્મદેશના દેતા હતા ત્યાં તેમને વંદના કરવા માટે પોતાના આવક મંત્રીઓ સાથે તે રાજ આવશે. તત્ત્વને નહિ જાણવા છતાં પણ શુદ્ધભાવથી આચાર્યને વાંદરો. પછી તેમના મુખથી શુદ્ધ ધર્મદેશના પ્રીતિપૂર્વક સાલળીને તે રાજ સમક્રિતપૂર્વક અણુમત સ્વીકારશે. અને પછી સારી રીતે બોધ પ્રાપ્ત કરીને તે રાજ આવ-કના આચારનો પારખામી થશે. ”૧૯

સોમપ્રલના કુમારપાલપ્રતિબોધના આરંભના કથાનક સાથે આ વર્ણનને કાંઈક સરખાપણું છે; એટલે ઐતિહાસિક સત્યની દૃષ્ટિએ પણ આચાર્યશ્રી સાથેનો કુમારપાલનો સંબંધ વાગ્બટ સમાન જૈનમંત્રીઓની પ્રેરણાથી વધારે દૃઢ બન્યો અને જૈન ધર્મ પ્રત્યે તેનો આધ્યાત્મિક ભાવ તેમના સહૃદય ઉપદેશથી સારી રીતે દબ્યો.

• કાવ્યની અને શબ્દશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ તો આ કાવ્યની વાતજ શી કરવી? તેમાં પ્રસાદ છે, કલ્પના છે, શબ્દનું માધુર્ય છે, સરળતા છતાંય ગૌરવ છે. આ નાના પ્રકરણમાં આ બધુંય બતાવવા માટે શી રીતે અવતરણો આપવાં? જિજ્ઞાસુને તો મૂળ ગ્રંથ જોવા માટે જ બહામણ કરવી રહી. “એક પરિશીલન કરનાર કહે છે કે એ ગ્રંથ આખોય સાદાંત વાંચવામાં આવે તો સંસ્કૃત ભાષાના આખા કોશનો અભ્યાસ થઈ જાય તેવી તેની ગોઠવણ છે. ”૨૦

૧૯. ત્રિ. શ. પુ. ચ. પર્વ ૧૦. સર્ગ ૧૨. શ્લોક. ૫૩-૫૮.

૨૦. મોતીચંદ જિ. કાપડિયા “હેમચંદ્રાચાર્યની કૃતિઓ” પ્રસ્થાવ. વૈશાખ ૧૯૯૫ પાન ૫૪.

ત્રિ. શ. પુ. ચ. નું આખું અવલોકન અને પરિશીલન એ નાના પ્રકરણનો વિષય નજર ચર્ચી શકે. ૩૬૦૦૦ શ્લોકોના અગાધ કાવ્યશક્તિ અને વ્યુત્પત્તિથી ભરેલા ગ્રંથનું પ્રસ્તુત પરિશીલન અત્યંત અદ્ય છે. આખા ગ્રંથનું સમગ્ર પરીક્ષણ તો એક વિસ્તૃત મહાનિબંધનો વિષય બની શકે. હેમચંદ્રાચાર્યનું કલિકાલસર્વગ્રંથનું બિરુદ આ એકલે ગ્રંથ પશુ સિદ્ધ કરી શકે એવો એ વિશાળ, ગંભીર, સર્વદર્શી છે. એક દિશાસૂચક પ્રકાશ-શલાકાથી વધારે તો ક્યાંથી આ નાનું લખાણ આપી શકે? કલિદાસના શબ્દોમાં, 'દુસ્તર સમુદ્રને તરાપા'થી એળગવા માટે આશા સેવતા હેમસારસ્વતના ઉપાસકના પ્રયત્ન કરતાં આ પ્રકરણમાં વધારે હોઈ પણ શું શકે ?

પરિશિષ્ટપર્વ

જમ્બૂમુનિપ્રમૃતિવજ્રગણાપિનાય-
પર્યન્તસાધુગ્રનચિત્રચરિત્રપુષ્પૈઃ ।

સગદામગુમ્ફિતમિદ પરિશિષ્ટપર્વ

• શિષ્ટાત્મનાં છઠ્ઠુ કળ્પતટાવનીષુ ॥

“ જમ્બૂમુનિથી આરભી વજ્રવામી સુધીના સાધુજનોનાં વિસ્મયકારક ચરિત્ર પુષ્પોવડે આ પરિશિષ્ટ પર્વરૂપી ગુથેલો હાર ઉત્તમ આત્માઓના કંઠપ્રદેશ ઉપર વિરાળે. ”*

પ્રો. યાકોબી આ અંથને ‘સ્થવિરાવલીચરિત’^૧ નામથી ઓળખાવે છે; પરંતુ સામાન્ય રીતે આ ‘પરિશિષ્ટપર્વ’ એ નામથી ઓળખાય છે. આ નામ મળવાનું કારણ એજ કે તે ત્રિ

* પરિશિષ્ટ પર્વ : સર્ગ ૧૩. અંત્યપુણ્ણિકા પછીનો પ્રલોક
(પ્રો. યાકોબીની આદર્શિત)

૧. પ્રો. યાકોબી : સ્થવિરાવલીચરિત-અથવા પરિશિષ્ટપર્વ.
(બિબ્લિયેકા ઇન્ડિકા નં. ૯૬)

શ. પુ. ચ. નાં દશપર્વોના પરિશિષ્ટ-વધારા-તરીકે હૃમચંદ્રાચાર્યે
આ પર્વ લખ્યું હતું.

શ્રીહૃમચંદ્રાચાર્યના શબ્દો તે સંબંધે નીચે પ્રમાણે છે.

“ત્રિપદ્વિશત્ત્રય પુરુષોનાં (આખ્યાનોનાં) દશપર્વોનો અથ
રચ્યો છે અને આ પ્રમાણે તેનું પરિશિષ્ટપર્વ અમારાથી
વિસ્તારાય છે.”૨

‘પરિશિષ્ટપર્વ’ એ નામ પ્રચલિત થવાનું કારણ એ
ઉપરના શ્લોકમાં મૂકેલો તથા, આ પ્રકરણના આરંભમાં ટોટલા
અને પરિશિષ્ટપર્વના અંતમાં આવેલા શ્લોકનો ઉલ્લેખ, પણ છે.

પ્રો. યાદાજીએ આપેલું નામ અર્થયુક્ત છે. પરંતુ તત્કાલેનાં
પરપરાથી એ નામ એટલું પ્રચલિત નથી. એ નામ આ
અંધને માટે પ્રચલિત થવામાં શ્રીહૃમચંદ્રાચાર્યનો નીચે મૂકેલો
શ્લોક કારણભૂત હોય.

“અને અહીં-આ પર્વમાં-જન્મસ્વામી વગેરે સ્થવિરોની
કથા કહેવાય છે, (જે) વિશ્વના કંઠમાં અલંકાર અને તે માટે
જાણે હારાવલી છે.”૩

૨. પરિ. પર્વ. સર્ગ ૧, શ્લોક ૫.

ત્રિપદ્વિશત્ત્રયપુસા દશપર્વો વિનિર્મિતા ।

ઇદાનો ॥ પરિશિષ્ટપર્વોસ્માભિર્વિતન્વતે ॥

૩. પરિ. પર્વ. સર્ગ ૧, શ્લોક ૬ :

અન્ન ચ જમ્બૂસ્વામ્યાદિસ્થવિરુણા કયોચ્યતે ।

વિશ્વસ્ય ષણ્ડલકરજ્ઞતે હારાવલી શુભા ॥

પ્રત્યેક પર્વના અંતે પુષ્પિકામાં સ્થવિરાવલીચરિત મહાકાવ્ય એવો નામોલ્લેખ પણ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. ૪

આચાર્યે ઉપદેશ આપતી વખતે, પ્રાચીન દૃષ્ટાન્તો, દુયકાઓ, અને પુરાણામી યુગપ્રધાન પુરુષોનાં કથાનકો ટાંકી ધર્મેપદેશને રાચક અને રમ્ય બનાવતા. એકલા ચયેલા પરપરાગત કથાનક-સાહિત્યમાં આ પ્રકારની વૈવિધ્યવાળી પૌરાણિક વાતો, દુયકાઓ, પ્રાચીન સ્થવિરોનાં જીવનવૃત્તાન્તો વગેરે આવી જતાં. ધર્મના પર-પરાગત વિસ્તારમાં પ્રાચીન પૂર્વધરોએ જે ભાગ લેજ્યો તેના કથાનકો પણ શ્રમજીવર્ગમાં યુરુશિષ્યપરંપરાએ જીવતાં રહેતાં. પ્રથમ દશ આગમગ્રંથો ઉપર હદ્રખાહુએ નિર્મુક્તિઓ લખી છે. તેમાં પણ આવાં કથાનકોના સાદા ઉલ્લેખો છે. આવાં કથાનકોને વિસ્તારપૂર્વક ઉલ્લેખ તો તેમાં નથી; કારણ કે તે તો માત્ર ગાથામાં જ સૂત્રોનો માપનો ખતાવી દે છે. ત્યાર પછી સૂત્રો અને નિર્મુક્તિઓને વિસ્તારથી સમજાવતી પ્રાકૃત ચૂર્ણોઓ લખાઈ. આ ચૂર્ણોઓમાં આ કથાનકોને વિસ્તારવામાં આવ્યાં છે. આ ચૂર્ણોઓને પણ વિસ્તારથી સમજાવતી ટીકાઓ પાછળથી લખવામાં આવી. આવશ્યકસૂત્ર, નિર્મુક્તિ અને ચૂર્ણો—એ બધાયને વિસ્તારથી સમજાવતી ટીકા હરિભદ્ર-

૪. દા ત. પરિ. પર્વ, સર્ગ ૧૩ અત્યપુષ્પિકા દૃષ્ટાચાર્યશ્રી-
હેમચન્દ્રવિરચિતે પરિશિષ્ટપર્વણિ સ્થવિરાવલીચરિત્તે મહાકાવ્યે
આર્યરક્ષિતવ્રતપ્રદ્ધનપૂર્વાધિગમવજ્રસ્વામિસ્વર્ગગમનતદ્વશવિસ્તારવર્ણનો નામ
ત્રયોદશઃ સર્ગઃ ।

મુદ્રિતે લખી છે. આ વિષુદ્ધ કથાનકસંભારનો ઉપયોગ હેમચંદ્રાચાર્યે પરિશિષ્ટપર્વ લખવામાં કર્યો છે.

પ્રો. ચાકોબીએ, પ્રો. લાંયમનને અનુસરી પરિશિષ્ટપર્વનાં કથાનકાનાં મૂળ ગ્રાંથીન ગ્રંથોમાંથી વિસ્તારપૂર્વક પૃથક્કરણ કરીને બતાવ્યાં છે.^૫

કેટલીક વાર તે આચાર્યશ્રીએ કરેલા વસ્તુવિસ્તારની કડીએ કડી જૂના મૂળ સાથે યોજી શકાય છે. પ્રો. ચાકોબી પરિશિષ્ટપર્વનું સંપૂર્ણ પૃથક્કરણ કર્યા પછી લખે છે: "The preceding table shows at a glance that the substance of Hemacandra's *Sthaviravali-carita* is almost entirely derived from old sources."^૬ ચોક્કસ કથાનકાનાં મૂળ હજુ માલમ પડ્યાં નથી. કેટલીક બાબતોને કાવ્યની દૃષ્ટિએ હેમચંદ્રાચાર્યે વિસ્તારી છે તથા કલ્પી પણ છે. પરંતુ એક બાબત ખ્યાનમાં લેવા જેવી છે કે મૂળના કથાનકની વસ્તુની સરણીની કડીએ કડી લેવા છતાંય હેમચંદ્રાચાર્યે તેને કાવ્યમય સ્વરૂપ અને કાવ્યનું માધુર્ય જરૂર આપ્યું છે. શ્લોક રચનાને મટિ મૂળની વસ્તુને અમુક રીતે સુધારવા વધારવાની જરૂર પડે છે. તે પ્રકારના સુધારા વધારા ઉચિત દૃષ્ટિથી હેમચંદ્રાચાર્યે કર્યા છે. નીચે બતાવેલું પૃથક્કરણ તે બતાવી આપશે :

૫. પરિ. પર્વ. (પ્રો. ચાકોબી): Introduction. P. viii ff.

૬. પરિ. પર્વ (પ્રો. ચાકોબી): Introduction P. x.

વસુદેવર્હિદિ ॥૫૦ ૧૬૮॥
 પ. ૮ : એકો કિર હત્યો
 નરાપરિણઓ ઉમ્મલાલે કિચિ
 ગિરિનદ સમુત્તરંતો વિસમે
 તીરે (પ ૧.) પડિઓ । સો
 સરીરગુરુયાદ હુબ્બલસેણ ય
 અસત્તો ઉઢેડં તથેવ કાલ્માઓ
 વૃગસિયાલેહિ (પ. ૧૦) ય
 અવાળદેસે ય પરિણઓ ।

પરિશિષ્ટપર્વઃ સર્ગ ૨ઃ શ્લો. ૩૮૫
 -૩૮૭
 કુઝરઃ સોડન્યદા શુષ્ક-
 ગિરિનદ્યાં સમુત્તરન્ ।
 પયસ્તપાદો ન્યપતત્
 કૂટમેક ગિરેરિવ ॥૩૮૫॥
 સ જરકુઝરસ્તઘ
 નામૃદુત્થાતુમીશ્વરઃ ।
 તથૈવાવસ્થાત્પાદપોષ-
 ગમન પાલયન્નિવ ॥૩૮૬॥
 સ વિપેદે તથાત્પોડપિ
 વિપેદાનસ્ય તસ્ય જુ ।
 અપાનપલલં જહુઃ
 શ્વફેરુનકુલાદયઃ ॥૩૮૭॥

ઉપર પ્રમાણે જ, આવશ્યકચૂર્ણોના કથાનકની સાથે
 પરિશિષ્ટ પર્વ. સર્ગ : ૧૩ શ્લો. ૧૬૨-૨૦૨ ની ગુલના
 ગ્રો. લોચનનું નીચે પ્રમાણે કરે છે. તે ગુલના પણ ઉપર
 પ્રમાણે જ ઘોતક છે :

આવદ્યરૂચૂર્ણી

તાહે સા હૃદયુષ્ઠા ત સાહુ
પરમગ્રેણ પહિલામેઈ, તેં ચ
સર્વં પરમદં સાહૃદ ।

તાહે સો સાહુ મળદ “ મા
મત્તં પચન્નગ્રાહ । અહં
વદ્ધરસામિણા મણિયો
'જદા તુમં સયસદસ્સ
નિપ્પન્નં મિક્કલં લભિહિસિ
તઓ પાપ ચેવ સુમિક્કલં
મચિસ્સદ્ ' સ્તિ

પરિશિષ્ટપર્વ : ૧૨ : ૪૭૦.

૧૯૨-૧૯૫

દૃષ્ટા ચ તર્મ વિસ્મેર-
ચશ્ચુર્મિશામદત્ત સા ।

લક્ષમૂલ્યસ્ય પામસ્ય
વૃત્તાન્તં ન્યવેદયત્ ॥૧૯૨॥

અથાસ્પદ્વજ્રસેનોઽપિ
“મા સ્મૈવ પ્રતિપદ્યથાઃ ।
મદ્રે સુમિશ્નં યત્પ્રાત-
ર્મચિપ્સ્યતિ ન સંશયઃ” ॥૧૯૩॥

સાપૃચ્છ “દ્રવતાશાયિ
સ્યયમેતદુતાન્યત ” ।

અયોચે સોઽપ્યદો
ઽમ્બોદગર્જિતવા ગિતા ॥ ૧૯૪ ॥

શ્રીવજ્રસ્વામિનાપ્યુક્તો
યદા મિશ્નં ત્વમાપ્નુયાઃ ।

લક્ષપાકોદનાત્પ્રાતઃ

સુમિશ્નં મચિતા તત્રા ॥૧૯૫॥

પ્રો. ગોપમનની આખી ઘુલના અહીં ઉતારી નથી; પરંતુ
ઉપરનો ઉતારો તથા મે મૂકેલી વસુદેવહીંડ અને પરિશિષ્ટ
પર્વના કથાનકની ઘુલના બતાવે છે કે હેમચંદ્રાચાર્યે પ્રાચીન
સાધનોનો પદે પદે ઉપયોગ કરેલો છે. કાવ્યની શૈલીને યોગ્ય
ભાષાપરિવર્તન અને મૂળનો ભાષાસુવબ વિસ્તાર હેમચંદ્રાચાર્યે

કરેલો છે તે સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે પ્રો. યાદોજીએ એક સ્થળે જણાવ્યું છે “On the whole his narrative is a faithful representation of the originals and may be compared with them verse to verse”^c હેમચંદ્રાચાર્ય મૂલત્રયોના કથાનકોને તથા પરપગને સપૂર્ણ વફાદારીથી રજૂ કરે છે એ સબધે આ કથન સાક્ષી પૂરે છે

કથાનકસાહિત્યના ઉદ્ભવ મળધે પ્રો. યાદોજી અને પ્રો. લોપમતે ઘોતક માહિતી આપી છે પ્રો. વેમરે એક સ્થળે જણાવ્યું છે—“The dates within which the Kathanaka literature had been developed, can be fixed almost with certitude For the beginning of that period is marked by the Niryuktis and the end by Haribhadrā's Tika.”^e આ જ કથનને અન્ય પ્રમાણોથી ટેકા મળે છે. ભદ્રનાભુતી નિર્યુક્તિ (જેનો સમય પ્રો. યાદોજી ૪૮૫ ના પ્રથમ સંક્રામ મૂકે છે) થી, ઈ. સ. ૭૫૦ ના અંતરે પ્રત્યર્થમાન હરિભદ્રસૂત્રની આવશ્યક સૂત્ર ઉપગી રીત અને વચગાળામા ગ્યાયેન જિનદાસ મહત્તમની ચૂલ્કા સંપ્રદાયના

c પરિ પર્વ (પ્રો. યાદોજી) Introduction P. xi

e પરિ પર્વ. (પ્રો. યાદોજી) Introduction P vii
Prof Weber quoted.

વિસ્તારમાં અમગણ્ય ભાગ લખવે છે. તદુપરાંત સંપ્રદાય ગણીને વસુદેવદિહિ નામે પ્રાકૃત ગદ્યને વિશાળ અન્ય હેમ-ચંદ્રાચાર્યના પરિશિષ્ટ પર્વના સાધન તરીકે ધ્યાનું ઉપયોગી સાધન બન્યું હોવું જોઈએ. વસુદેવદિહિમાંના એક ભાગ સાથે પરિશિષ્ટપર્વના એક ભાગ આ પ્રકરણના આગલા ભાગમાં આપણે સરખાવ્યો છે. આવશ્યકસૂત્ર ૮.૧૬૧.૩.માં પ્રસન્નચંદ્ર અને વલ્કલચારીના વૃત્તાંતમાં વસુદેવદિહિને વૃત્તાંતના મૂળ તરીકે દાંકવામાં આવેલી છે. આ ઉપરથી વસુદેવદિહિ છઠ્ઠા શતક પૂર્વેનો ગ્રંથ હોવો જોઈએ તેમાં શક નથી. છેવટના મૂળ તરીકે હરિભદ્રની ટીકાનો પણ ઉલ્લેખ કરી શકાય.

પરિશિષ્ટપર્વના કથાવસ્તુની નોંધ આપણે દૂંકામાં અહીં લઈએ :

: : સર્ગ : ૧ : : પહેલા છ શ્લોક મંગલ તથા પ્રાસ્તાવિકાના છે. ત્યાર પછી મગધ અને રાજગૃહનું વર્ણન આવે છે. મહાવીર નગર બહાર આવે છે અને શ્રેણિક રાજા તેમને મળવા જાય છે. શ્રેણિકના બે સૈનિકા પ્રસન્નચંદ્રને જુએ છે. ત્યાર પછી આ તપસ્વી વિષે મહાવીરને પ્રશ્ન કરાતાં તે તપસ્વીનું આખ્યાન કહે છે. જૈન આખ્યાયિકાઓમાં અખ્યાત પ્રસન્નચંદ્ર અને વલ્કલચારીનું વૃત્તાંત મહાવીર જણાવે છે. વલ્કલચારીનું વૃત્તાંત રામાયણના ઋષ્યશૃંખના આખ્યાનને આધાર મળતું આવે છે. ભગવાન મહાવીરે પ્રસન્નચંદ્રનું આખ્યાન પૂરું કર્યું કે તરત જ પ્રસન્નચંદ્ર કેવલી બન્યો. મહાવીરે તે વાત કહી ત્યારે શ્રેણિકે પ્રશ્ન કર્યો “હેલો કેવલી કાણ ચરો ?” શ્રી

મહાવીરે ઉત્તર આપ્યો. “અહીં વિદ્યુન્માલી દેવ તેની ચાર પત્નીઓ સહિત પ્રસન્નચંદ્રનું કૈવલ્ય જીવવા આન્યો છે. તે સાત દિવસ પછી ચ્યવી રાજગૃહમાં ઋષભદત્તના પુત્ર જન્મ્યું તરીકે અવતરશે. તે છેલ્લો કેવલો થશે.” આ પ્રમાણે મહાવીર ખોડ્યા કે હાજર રહેલા દેવોમાંના અનાદત નામે જન્મ્યૂંદ્રીપના અધિષ્ઠાતા દેવે પોતાના કુળની પ્રશસા કરવા માંડી. શ્રેણિકે એ દેવની વિચિત્ર રીત જોઈ જાગવાન મહાવીરને તેના સંબંધી પૂછ્યું. જાગવાન મહાવીરે જવાબ આપ્યો, “ઋષભદત્તનો જિનદાસ નામે ભાઈ હતો. તે પ્રથમજીવનમાં પાપી હતો. પરંતુ ઋષભદત્તની અસરથી તે પવિત્ર જૈન બન્યો અને છેવટે દેવ બન્યો. પોતાના ભાઈ ઋષભદત્તના પુત્ર તરીકે છેલ્લા કેવલો જન્મ્યોનો જન્મ થવાનો છે તેથી તેનો હર્ષ માતો નથી.” સાર પછી મહાવીર શ્રેણિકના પૂછવાથી વિદ્યુન્માલી દેવની પૂર્વકથા કહે છે. પ્રથમ ભવદત્ત-ભવદેવ-એ બે ભાઈ-ઓની તેકથા કહે છે. તેમાંનો ભવદેવ બીજા જન્મે, વિદેહદેશમાં વીતશોકા નગરીના રાજા પદ્મરથના પુત્ર શિવ તરીકે અવતરશે. અને એ શિવનો જીવ જન્મ્યું તરીકે અવતરશે એમ મહાવીર જણાવે છે. આ સાંભળી વિદ્યુન્માલી દેવ પ્રસન્નચંદ્ર પાસે જઈ તેને નમસ્કાર કરે છે. પ્રસન્નચંદ્ર જણાવે છે કે તેની ચાર સ્ત્રીઓ પણ આવતા ભવે તેને પરણશે. આ પ્રમાણે પરિશિષ્ટ પર્વના પ્રથમ સર્ગનું વસ્તુ છે.

: : સર્ગ : ૨ : : જન્મ્યોનો જન્મ, તેનો પ્રભવ સાથે મેળાપ, અને તેને પરણવા તૈયાર થયેલી કન્યાઓ વગેરેની જણીતી

કથા વર્ણવવામાં આવી છે આ મર્ગમાં ખામ ધ્યાનમાં લેવા જેની તે નીતિકથાઓ (Fables) છે ટા ત ૧ મધુમિદુ-દષ્ટાન્ત, ૨ પોતાના પુત્રને પગલુના કુએગ્તની વાત, ૩ મહેશ્વરદત્તાની કથા, ૪ કાચો પાક કાપી નાખનાર બદ ખેડુ-તની કથા, ૫ મરેલા હાથી અને કાગડાની કથા, ૬ વાદગ-વાદરીની કથા, ૭ કાલસાનાળાની વાત, ૮ ઝાઝવાળી સ્ત્રી અને ધરડા સિઆળની વાત, ૯ મમાતુર વિદ્યાધર ત્રિદુ-મા-લીની કથા, ૧૦. રાખ કુકનારની કથા, અને ૧૧ સિલાશ્વત અને વાદગની કથા

સર્ગ ૩ ૧૨ શુદ્ધિ અને સિદ્ધિ એમ બે સ્ત્રીઓની કથા ૧૩ ઉત્તમ ધોડાની કથા ૧૪ મૂર્ખ ડોકડાની વાત ૧૫ મોઢલક કથા ૧૬ માસાહસ-કથા ૧૭ ત્રણ મિત્રોની વાત ૧૮ બ્રાહ્મણપુત્રીનાગશ્રીની કથા ૧૯ લલિતાગ કથા આ કથાઓ નીતિકથાઓ (Fables)ની દૃષ્ટિએ ધર્મી ઉપયોગી છે એક બાબત સમજવાની આવશ્યકતા છે કે આ જમાનામાં બૃહત્કથાની અશુભસ સતોષતી અનન્નમનની વાતો સામાન્ય જનતામાં પ્રચલિત હતી અને તેનો ઉપયોગ જૈન વિદ્વાનોએ નીતિ અને ધર્મના ઉપદેશમાં કર્યો જમૂને પ્રત્યેક કન્યા તેને દીક્ષા ન લેવા સમજાવવા વાર્તા કહે છે અને જમૂ સસારત્યાગ કરવાની તરફેણમાં વાર્તા કહે છે, એવી રીતે આ વાર્તાઓનું આયોજન, કરવામાં આવ્યું છે છેવટે જમૂ પાશમાં ગણધર સુધર્મા પાસે પ્રવ્રજ્યા લે છે પ્રસવ પણ પોતાના માતાપિતાની અનુમતિ લઈ પ્રવ્રજ્યા લે છે અને જમૂના શિષ્ય બને છે

સર્ગ ૪ સુધર્મા કાલધર્મને પામે છે સુધર્મા ૫૦ વર્ષે મહાવીરના શિષ્ય બન્યા ૩૦ વર્ષ સુધી મહાવીરના શિષ્ય રહ્યા ૧૨ વર્ષ પછી કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું અને ત્યાર પછી આ ૫ વર્ષે—એટલે સો વર્ષની ઉંમરે કાલધર્મને પામ્યા સુધર્માની પાટે જન્મ્યું આ-આ અને વીર સવત્ ૬૪મા નિર્વાણ પામ્યા તેમના પછી કાત્યાયનજોતના પ્રભવ આ-આ

સર્ગ ૫ પ્રભવ પછી શમ્બલન આ-આ શમ્બલવ યજ્ઞપાદી બ્રાહ્મણ હતા તેમણે પ્રભવના ઉપદેશથી જૈન દીક્ષા સ્વીકારી પદ્ધત્ત બન્યા તેમણે પોતાના પુત્ર મણુકને માટે દશવૈકાલિક સૂત્રની ગચના કરી એ આખો આખ્યાયિકા વિસ્તારપૂર્વક આ સર્ગમા વર્ણવેલી છે કુણ્ડિનગજ ગજ ગૃહમા રાજ્ય કરતો હતો

સર્ગ ૬ શમ્બલન પછી યગોલક્ર પદ્ધત્ત બન્યા તેમને બે શિષ્યો હતા—લક્ષ્મ્યાહુ અને સભુતિપિન્ગલ લક્ષ્મ્યાહુના ચાર શિષ્યોની આખ્યાયિકા આપનામા આવી છે ત્યાર પછી કુણ્ડિનના મગણ પછી ઉદાયી ગજગૃહ ડોડી પાટલી પુત્રની સ્થાપના કરે છે અને તેના અન્વયે અન્નિકાપુત્રની કથા કહે છે અન્નિકાપુત્રના મૃતદેહની જોપરીમા પાટલીવૃક્ષનું બીજ પડ્યું હતું તે સ્થાન પવિત્ર હતું અને જ્યોતિષીઓએ શુકન જોઈ ત્યાં પાટલીપુત્ર સ્થાપવા અનુમતિ આપી ત્યાર પછી ઉદાયીનો ઘાત તેના શત્રુના પુત્રે લિક્ષુમ્ના છૂપા વેષે કર્યો તેના પછી એક હજમ અને મણિમનો પુત્ર નન્દ પાટલી

પુત્રનો અધિપતિ બન્યો. આ સમય વીરનિર્વાણ પછી વર્ષ ૬૦.
નન્દને દેવીએ મદદ કરી તેની આજ્ઞા નહિ માનનાર સામતો
અને ઉમરાવોને મારી નાખ્યા. નંદ સ્વતંત્ર બન્યો.

: : સર્ગ : ૭ : : આ સર્ગમાં કલ્પક દેવી રીતે નંદનો
અમાત્ય બને છે અને તેનો રાજ્યવિસ્તાર થાય છે, તેનું વર્ણન
આપવામાં આવે છે. કલ્પકનું પતન તેના શત્રુઓ દેવી રીતે
લાવે છે અને નંદના રાજ્યની અવનતિ દેવી રીતે થાય છે
તે વિસ્તારવામાં આવ્યું છે. નંદ કલ્પકને પાછો લાવે છે અને
મગધનું રાજ્ય સ્થિર બને છે; અને સામતો તાબે થાય છે.

: : સર્ગ : ૮ : : સાત નંદો અને અમાત્ય કલ્પકના
કુળના અમાત્યો એક પછી એક આવે છે. નવમા નંદના
પ્રધાન અને કલ્પકના વંશજ શકટાક્ષને બે પુત્રો હતા : મોટો
પુત્ર સ્થૂલભદ્ર અને નાનો પુત્ર શ્રીયક. સ્થૂલભદ્ર કોષા નામે
ગણિકાના પ્રેમમાં આસક્ત બની જીવન વ્યતીત કરતો હતો
અને શ્રીયક રાજ્યાધિકારી હતો તથા રાજાનો માનીતો હતો.
પિતા શકટાક્ષ અમાત્ય હતો. વરુચિ અને શકટાક્ષની હરી-
ફાઈની કથા, સ્થૂલભદ્ર અને કોષાના પ્રેમની કથા અને છેવટે
સ્થૂલભદ્ર સંભૂતિવિજયના શિષ્ય બને છે તેની સંપૂર્ણ
કથા આ સર્ગમાં કહેવામાં આવી છે. સ્થૂલભદ્રની શ્રમજીવી
પછી, રાજાના પ્રિય સારથિ સાથે કોષાના લગ્ન કરી નાખ-
વામાં આવ્યાં તેની કથા પણ આ સર્ગમાં આવે છે. ચાણ-
ક્યનું કથાનક, નવમા નંદનો વિનાશ, તેના સહાયક
પર્વતકનો વિનાશ, ચન્દ્રગુપ્તનું મગધરાજ બનવું અને

આણકચનું અમાત્યપદ વગેરે બાળતો વર્ણવેલી છે. અમાત્ય આણકચ પોતાના મદદનીશ તરીકે સુગધુને લે છે. ચંદ્રગુપ્ત જિનધર્મનો સ્વીકાર કરે છે. આણકચ તેને મારી નાખવાના પ્રયત્નો કરે છે છતાં તે મરતો નથી. છેવટે ચંદ્રગુપ્ત બહુજી વરડી ઉભરે સમાધિથી મૃત્યુ પામે છે. છેવટે ચંદ્રગુપ્તની રાણી દુર્ધરા ઝેરની અસરમાં મરણ પામે છે. કુણાસ એક ગામક તરોકે પાટલિપુત્ર બાપ છે; અને પોતાના ગાનથી સર્વેનાં હૃદય જીતી લે છે. અશોકને તે મળે છે અને પોતાના પુત્ર સમ્રતિ માટે રાજ્યની માગણી કરે છે. અશોક પછી સમ્રતિ રાજ થાય છે. રાજ સમ્રતિ ચુસ્ત જૈન છે.

એના સમયમાં સખત દુકાળ પડે છે. આ દુષ્કાળના સમયમાં આગમોનો નિયમિત અભ્યાસ થઈ શકતો નથી એટલે શ્રમણોની એક પરિષદ પાટલીપુત્રમાં આગમને વ્યવસ્થિત કરવા માટે મળે છે. આ પરિષદમાં અગીઆર અંગેને વ્યવસ્થિત કરવામાં આવે છે. બારમું અંગ ‘દષ્ટિવાદ’ કાર્ત્તવ્ય સ્મરણમાં નથી. ભદ્રબાહુ નેપાલમાં વિદાર કરી રહ્યા છે. તેમને ખોલાવવા માટે કહેણ મોકલવામાં આવે છે. પરંતુ ‘મહાપ્રાણ’ નામે વ્રતમાં શકાયેલા હોવાથી તે પરિષદમાં આવી શકતા નથી. સ્થૂલભદ્રને તેમની પાસે ‘દષ્ટિવાદ’નો અભ્યાસ કરવા માટે અને ચૌદ પૂર્વોનું અધ્યયન કરવા માટે મોકલવામાં આવે છે. સ્થૂલભદ્ર ૧૪ પૂર્વેના અભ્યાસ કરે છે. ભદ્રબાહુએ તેને છેલ્લાં ચાર પૂર્વો શીખવવા માટે મના કરેલી હતી. ભદ્રબાહુ વીર-નિર્વાણના ૧૭૦મે વર્ષે કાલ કરી ગયા. પછીથી સ્થૂલભદ્ર તેમની પાછો - લે છે

:: સર્ગ : ૧૦ :: રથૂલભદ્ર આવસ્તીમાં વિહાર કરે છે. ધનદેવ તેમના પ્રસાદથી સમૃદ્ધ બને છે અને છેવટે દીક્ષા લે છે. રથૂલભદ્રને બે શિષ્યો છે : મહાગિરિ અને મુહસ્તી. રથૂલભદ્ર બંનેને ૧૦ પૂર્વોના અભ્યાસ કરાવે છે. ભદ્રપાદુએ છેલ્લાં ચાર પૂર્વોનું અધ્યયન કરાવવા માટે નિરોધ કર્યો હતો. આ રીતે પછીના આચાર્યો, વજ્ર સુધી, દશપૂર્વધરા થાય છે.

:: સર્ગ : ૧૧ :: રથૂલભદ્ર કાલ કરી ગયા પછી, મહાગિરિ પોતાના શિષ્યો મુહસ્તીને સોંપી ઈર્ષ 'જિનકલ્પક' તરીકે રહે છે. મુહસ્તી આચાર્ય બને છે. સંપ્રતિ સાથે તેમનો સમાગમ થાય છે. જૈનસંપ્રદાયની વૃદ્ધિ થાય છે; પરંતુ શ્રમણોનું જીવન પહેલાં જેટલું સુસ્ત રહેતું નથી. મહાગિરિ મુહસ્તીને છોડી ઈર્ષ ચાલ્યા જાય છે. અવન્તીસુક્રમાલનું પ્રસિદ્ધ વૃત્તાન્ત આ સર્ગમાં આપવામાં આવ્યું છે. જૈનપરંપરા પ્રમાણે અવન્તીસુક્રમાલનાં અસ્થિ ઉપર મહાકાલનું પ્રસિદ્ધ મંદિર રચાય છે.

:: સર્ગ : ૧૨ :: મુહસ્તીના અન્વયમાં વજ્રસ્વામી છેલ્લા દશપૂર્વધર આચાર્ય થયા. તે ધનગિરિના પુત્ર હતા અને સિંહગિરિ પાસે બાલ્યાવસ્થામાં તેમણે દીક્ષા લીધી હતી. વજ્રસ્વામીનું કથાનક સંપ્રદાયમાં ઘણું જ જાણીતું છે. ધનની પુત્રી રુક્મિણીનું કથાનક આ સર્ગમાં કહેવામાં આવ્યું છે. વજ્રસ્વામી પદાનુસારી વિદ્યા અને આકાશગામિની વિદ્યા ઉપર પ્રભુત્વ મેળવે છે. આર્યોવર્તના ઉત્તર ભાગમાં મોટો દુકાળ પડે છે. વજ્રસ્વામી જાદુઈપિટ ઉપર આખા સંઘને બેસાડી તેનો બચાવ

કરે છે; અને પુરી નામે નગરમાં બધાને હિતારે છે. ત્યારપછી વજ્રસ્વામી પર્યુષણપર્વ પુરીમાં ઊજવે છે.

સર્ગ : ૧૩ :: આ સર્ગમાં આર્યરક્ષિતનુ વૃત્તાન્ત આવે છે. આર્યરક્ષિત દશપુરમાં 'દૃષ્ટિવાદ' નામે બારમા અંગનું અધ્યયન કરે છે; પછીથી ઉજ્જયિનીમાં વજ્રસ્વામીના ગુરુ ભદ્રગુપ્ત પાસે પૂર્વોનું અધ્યયન કરે છે. વધારે જ્ઞાન માટે ભદ્રગુપ્તના મરણ પછી, આર્યરક્ષિત વજ્રસ્વામી પાસે જાય છે. તેમની પાસે નવ પૂર્વનો અભ્યાસ કરે છે. દશમા પૂર્વનો અભ્યાસ થોડોક થાય છે એટલામાં આર્યરક્ષિતને જવાનું થાય છે. વજ્ર દક્ષિણ-પ્રદેશમાં જાય છે. વજ્રસેન પટ્ટધર થાય છે અને વજ્રસ્વામી તેમના શિષ્યો સહિત વિદ્યાપિંડ નામની ટેકરી ઉપર અનશન કરીને દેહોત્સર્ગ કરે છે. વજ્રસ્વામીમાંથી બધાવ જૈન સંપ્રદાયના ધર્મો ઉત્પન્ન થયા છે :

યં કેચિન્નયનાતિથિત્યમગમન્યે વા શ્રુતેર્ગોચરં

વશાસ્ત્રેષુ તત્તુત્ત્વમગ્રમમજન્મૂઝ પુનઃ સ્થૂલતામ્ ।

નબ્બોડસૌ દશપૂર્વિણો મુનિપતેઃ શ્રીવગ્નસરેર્ગુરોઃ

યંશો યઃ પ્રથમં દષાતિ તત્તુત્ત્વં સ્પાતિં પુરસ્તાત્પુનઃ ॥ ૧૦

પરિશિષ્ટપર્વમાં આ પ્રમાણે જમ્બૂસ્વામીથી આરંભી વજ્રસેન સુધીના પટ્ટધરોની કથા તથા તેને અનુષંગી પ્રવર્તમાન થયેલાં અતિદાસિક કથાનકોનો સંભાર શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે રચ્યો છે. હેમચંદ્રાચાર્યે આ ગ્રંથની રચના પોતાના જીવનના ઉત્તરકાલમાં

કરી હતી. પઘરચના કરવાનું તેમનું કૌશલ અદ્ભુત હોવું જોઈએ. કટલેક રચને પ્રો. યાકોબી^{૧૧} બતાવે છે તેમ ત્વરિતરચનાની અપૂર્ણતાઓ તેમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. પણ આ વિશાળ પુરાણની રચનામાં તે તો માત્ર બિંદુસમાન છે. તે જોવા બેસવું એ ચંદ્રના અપૂર્વ અને આદ્ભાહક ન્યોતિને માણસી મૂકી દઈતેની ક્લંક-રેખાઓનું દર્શન કરવા માટે બેસવા સમાન છે. અનુષ્ટુભની રચનામાં પણ આચાર્યશ્રીએ એક પ્રકારની પ્રવાહિતા સિદ્ધ કરી છે.

પરિશિષ્ટપર્વની રચના પૂર્વે ભદ્રેશ્વરે ‘કલાપલી’ માં ત્રેસઠ શલાકાપુરુષો ઉપરાંત, પદ્મધરે તથા કાલકર્પી હરિભદ્રસૂરિ સુધીના યુગપ્રધાન આચાર્યોની કથાઓ આપવા યત્ન કર્યો છે. પરંતુ તેમાં હેમચંદ્રાચાર્યે રચેલા ત્રિ. શ. પુ. ચ. અને પરિશિષ્ટપર્વના સરખાં સુશ્લિષ્ટતા, એકસૂત્રતા, પ્રવાહિતા અને પ્રસાદ નથી. ભદ્રેશ્વરસૂરિના ગ્રંથમાં કથાનકોનો માત્ર સંગ્રહ છે; એકસૂત્રતા નથી તેમજ સાહિત્યિક સૌષ્ઠ્ય નથી.

પરિશિષ્ટપર્વમાં કટલીક લોકકથાઓ અને દૃષ્ટાન્તો ખરેખર આકર્ષક છે; અને લોકવાર્તા – Folk Talesની દૃષ્ટિએ તે કથાઓ ખરેખર ઉપયોગી છે.^{૧૨} ખાસ કરીને જગજી-

૧૧. પરિ. પર્વ. (પ્રો. યાકોબી) Introduction P. xxiiv.

૧૨. પરિ. પર્વ. (પ્રો. યાકોબી) Introduction P. xxxvii ff. માં પાદ-નોંધમાં કથાઓને કથાસંસ્કૃતિસાગર, મહાભારત, Gesta Romanorum, એરેબીયન નાઈટ્સ વગેરેની કથાઓ સાથે સંબંધિત છે.

સ્વામી પ્રભવ આગળ કથાનકો કહે છે તેમા એ કથાઓનો સમાવેશ થાય છે. આ ઉપરાંત પર્ગિશિષ્ટપર્વ નૈન પદ્ધતિના ઇતિહાસ માટે અગત્યનો ગ્રંથ છે. અધિગમ્યો, પ્રાચીન પૂરાવાઓ અને આ પ્રકારના અન્ય ગ્રંથો સંપ્રદાયની ઇતિહાસિક સ્થિતિ ઉપર અપૂર્વ પ્રકાશ નાખી શકે છે.

પર્ગિશિષ્ટપર્વની એ સારી આવૃત્તિઓ મુદ્રિત સ્વરૂપમાં વિદ્યમાન છે એક પ્રો. યાકોબી સંપાદિત સિબિયોએથેડા ઇન્ડિકા સીરીઝ નં. ૬૬. (આવૃત્તિ બીજી) અને બીજી ભાવનગરની પ. હરગોવિંદદાસની વિમુક્ત પ્રતાપના સંદિત સંપાદિત થયેલી આવૃત્તિ પ. હરગોવિંદદાસે, પ્રો યાકોબીના કેટલાક આલેખોનો ગદ્યો આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે. નિષ્પક્ષ અભ્યાસ માટે અભ્યાસકે બન્નેય આવૃત્તિઓની પ્રસ્તાવનાનો અભ્યાસ કરવો ઘટે છે એ તો દેખીતું જ છે કે અનેક વિવાદમય પ્રશ્નો માટે આ નાનકડા પ્રકરણમાં ધ્યાન ન હોય

શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યની યોગશક્તિ, ઉપદેશશક્તિ, સુદ્ધિની પ્રખરતા, કાવ્યના ન્યોતિર્મય ઉન્મેષો જીવનના સધ્યાકાલ સુધી એટલાજ પ્રગ્વ અને લોકાત્તર હતા. હેમચંદ્રાચાર્ય જેના મુગપ્રધાન આચાર્યનું આખું વ્યક્તિત્વ અને સુહૃદ્ તેમનું સાહિત્ય-સર્જન અને સુહૃદ્ : તેમના કીર્તિદેહને થતું કયાથી હોય ? પોતાના મુગને જીભા અને ન્યોતિ આપનાનું કાર્ય એજ આ મહાપુરુષોનું જીવન છે. વિશ્વમા યાપેલા અધિકારપડોને પોતાના વ્યક્તિત્વથી, પ્રતિભાથી, કર્તવ્યશીલતાથી તેઓ બેદી નાખે છે, પર્ગિશિષ્ટિમા સર્વવ્યાપી પર્ગિવર્તન આણી દે છે અને પોતાના સચારપ્રદેશોને મુગો સુધી ઉજમાળી દે છે તેઓ મુગપ્રધાન છે.

પોતાના કાર્યની પૂર્ણહુતિ યતાં, એટલી જ સ્થિતપ્રજ્ઞતાથી શાંતિથી અને સદૃજ સ્મિતથી તેઓ દેહત્યાગ કરે છે, મહાયોગિરાજ હૈમચંદ્રાચાર્યે સદૃજ સમાધિથી ચોરાશો વર્ષની વયે પોતાની ઐહિક જીવનકલાને મંકેલી લીધી. મહાપુરુષોનું સમગ્ર ચરિત અલૌકિક હોય છે.

अन्या जगद्धितमयीं मनसः प्ररुति-

रन्यैव काऽपि रचना वचनावलीनाम् ।

लोकोत्तरा च कृतिरकृतिरेव ह्यथा

विद्यावता सकलमेव गिरां दधीयः ॥^{૧૩}

“ જગતને દિતદારક એવી તેમના મનની પ્રવૃત્તિ અનેરી જ હોય છે : તેમની વચનાવલીઓની રચના પણ અનેરી હોય છે. તેમની કૃતિ લોકોત્તર હોય છે : તેમની આકૃતિ રમ્ય હોય છે : વિદ્યાવાનનું બધુંય વાણીને દ્વર-અત્યંત અગમ્ય હોય છે ! ”

શેષપ્રશ્નો

શબ્દપ્રમાણસાહિત્યચ્છન્દોલક્ષ્મિધાયિનામ્ ।

શ્રીહેમચન્દ્રપાદાનાં પ્રસાદાય નમો નમઃ ॥

—રામચંદ્ર અને ગુણચંદ્ર.

‘શબ્દશાસ્ત્ર, પ્રમાણશાસ્ત્ર, અલંકારશાસ્ત્ર, અને છંદઃશાસ્ત્રનાં હક્ષણોને રચનાર પૂજનીય શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યના પ્રસાદને વારંવાર નમસ્કાર હોજો.’

પ્રાચીન સાહિત્યમાં નામે ચલેલા અથેા અથક્તાની કૃતિઓના નિર્ણય કરવાના જટિલ કાયદાને વધારે જટિલ બનાવે છે. કેટલીકવાર શિષ્યો ગુરુના નામે અંથરચના કરી આચાર્ય-ઋણુ ભક્તિપૂર્વક અદા કરે છે. કેટલાક ‘સામાન્ય અંથકારો પોતાની રચનાઓનાં મૂલ્ય અને પ્રચાર લવિષ્યમાં બહુલાવવા માટે, તેમને મોટા લેખકોને નામે ચડાવી દે છે. કેટલાક અનુપલબ્ધ અથોનાં જે નામોનો ઉલ્લેખ, તે લેખકના એ જે અથો દશે એવી ભ્રમણા ઉત્પન્ન કરે છે. કેટલીકવાર અન્ય-લેખકો પ્રમાદને લીધે પોતાના અંથમાં અવતરણુ આપતી

વેળા તેના અંચકતનો ખોટો નામોલ્લેખ કરે છે. આ પ્રકારની અનેક મોહબળો ઇતિહાસના ગવેષકને, ગ્રાચીન સાહિત્યના અભ્યાસકરતા, ડાઈ પ્રખ્યાત લેખકની કૃતિઓના ચિકિત્સકને ફસાવી દે છે. હાલિદાસના નામે અનેક કૃતિઓ ચઢી ગયેલી છે. વિદ્વાનોએ તેની ચાર પાંચ કૃતિઓને નમદ ગણી બીજી કૃતિઓને બાતલ કરી દીધી છે. હેમચંદ્રાચાર્યને નામે પણ અનેક કૃતિઓ ચઢી ગયેલી છે. હેમચંદ્રાચાર્યના સાહિત્યના અભ્યાસક માટે તેમની સાચી કૃતિઓ તારવી કાઢી રજુ કરવી જોઈએ; જાને માત્ર નામે ચઢી ગયેલી હોય, તેમની બ્યાપક પ્રતિભાને ન જાહે તેથી હોય તેમને જૂદી તારવી કાઢવી જોઈએ.

હેમચંદ્રાચાર્યની કૃતિઓનો નિર્ણય કરવા માટે, હેમચંદ્રાચાર્યના પોતાના હિલેખો આપણે માટે પ્રથમ સહાયક છે. તે ઉપરાંત તેમની અંયાવલિની નોંધ સોમપ્રભાચાર્ય^૧ અને પ્રભાચંદ્રસૂરિએ^૨ પણ આપી છે. એ તો ઉચિતજ છે હેમચંદ્રાચાર્યના

૧. જુઓ હેમસમીક્ષા પા. ૨૩ પાદનોખ : સોમપ્રભના શ્લોક માટે.

૨. પ્રજાચંદ્ર: પ્ર. ૨. (શિંધી અંથમાલા) હેમસૂરિપ્રબ શ્લોક ૮૩૪,

આકરણ પચાગ પ્રમાણશાસ્ત્ર પ્રમાણમોમાંસા

છદોડલકૃતિચૂડામણી ચ શાસ્ત્રે વિમુર્ચયિત ॥

અર્થાનેકાર્યા દેદ્યા નિર્ઘમ્પ્ત ઇતિ ચ ચત્વારઃ ।

વિહિતાથ નામરોશાઃ શુચિવવિતાનટપુષ્પાધ્યાયાઃ ॥

ત્ર્યુત્તરણિશિલાવાનરેતિવૃત્ત ગૃહિતવિચારે ।

અધ્યાત્મયોગશાસ્ત્ર વિદધે જગદુપકૃતિવિધિભુઃ ॥

ઉલ્લેખોના પોષક હોય તેમ સોમપ્રભાચાર્યના તથા પ્રભાચન્દ્ર-
ચરિના ઉલ્લેખોને ગણવા જોઈએ.

ત્રિ. શ. પુ. ચ. પર્વ ૧૦ અંત્યપ્રશન્તિ શ્લો. ૧૮માં
કહેવામાં આવ્યું છે :

પૂર્વ પૂર્વજસિદ્ધરાજનૃપતેર્મણિપૃથો ગાયયા ।
સાઢ વ્યાકરણ સુરતિસુગમ ચકુર્ભવન્ત પુરા
મદ્દેતોરથ યોગશાસ્ત્રમમલ લોકાય ચ દ્વયાશ્રય-
છદોડલકૃતિનામસમહમુલાન્યન્યાનિ શાસ્ત્રાણ્યપિ ॥

ઉપરના શ્લોક ઉપરથી એ ક્ષિત થાય છે. કે સિદ્ધરા-
જની વિશિષ્ટિથી શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે અંગો - પાંચ અંગો -
અને વૃત્તિસહિત વ્યાકરણની રચના કરી. કુમારપાલને માટે
નિર્મલ યોગશાસ્ત્રની તથા લોકોને માટે દ્વયાશ્રય, છદોડનુશા-
સન, કાવ્યાનુશાસન, તથા નામસમ્રદ્ધ વગેરે અન્યશાસ્ત્રોની
પણ રચના કરી હતી. કુમારપાલની માગણોથી તેમણે ત્રિપષ્ટિ-
શલાકાપુરુષચરિતની રચના કરી. તેમની પ્રથમ રચના તરીકે
સિદ્ધરાજના સમયમાં સિદ્ધહેમચંદ્રશબ્દાનુશાસન નામે સંસ્કૃત
અને પ્રાકૃત વ્યાકરણની રચના કરી.

સક્ષણસાહિત્યગુણ વિદધે ચ દ્વયાશ્રય મહાકાવ્યમ્ ।
ચક્રે વિશતિસુચૈ. સ વીતરાગસ્તવાના ચ ॥
इति तद्विहितमन्थसख्यैव नहि विद्यते ।
नामपि न विदन्त्येषा मादशा मन्दमेधसः ॥

(૧) સિદ્ધહૈમચંદ્ર સંખ્યાનુશાસન,

શ્રુતી :

(અ) સંસ્કૃત વ્યાકરણ (અધ્યાય ૧-૭)

(આ) પ્રાકૃત વ્યાકરણ (અધ્યાય ૮)

વૃત્તિઓ :

(૨) વ્યાકરણ લઘુવૃત્તિ.

(૩) વ્યાકરણ બૃહદ્વૃત્તિ; પ્રાકૃત વ્યાકરણના અધ્યાયની બીજી વૃત્તિ ઉપલબ્ધ નથી.૩

(૪) બૃહદ્વ્યાસ : પાતાંજય મહાભાષ્યની સરસાર્થ કરતો આ અંથ પણ આઓ ઉપલબ્ધ નથી.૪

અંગો :

(૫) ઉચ્ચાદિગણ સત્ર (અ) વિવરણ

(૬) ધાતુપરાયણ

(અ) વિવરણ (આ) ધાતુપાઠ.

(૭) ગણપાઠ :

ગણપાઠનો સમાવેશ બૃહદ્વૃત્તિમાં કરી દેવામાં આવ્યો છે.

(૮) લિંગાનુશાસન (અ) વૃત્તિસંહિત.

૩. જુઓ આ અંથની પ્રસ્તાવના. મુનિશ્રી પુણ્યવિનયજીએ આ આ બાબત ઉપર આપેલી નોંધ માટે.

૪. જુઓ આ અંથની પ્રસ્તાવના મુનિશ્રી પુણ્યવિનયજીની આ ઉપરની નોંધ. હૈમચંદ્રાચાર્યે પોતાના લિંગાનુશાસન ઉપર સ્વોપસૃષ્ટ દીકા લખી છે. પરંતુ આ અંથમાં તેના ઉપર સમીક્ષા લખી શકાઈ નથી, કારણ કે આ અંથ તૈયાર થતો હતો તે સમયે તે દીકા છપાયેલી મળી શકી નહતી.

પરંપરા પ્રમાણે સવાલાખ શ્લોકનું સંગોપાંગ વ્યાકરણ હેમચંદ્રાચાર્યે રચ્યું હતું ૫ સિદ્ધહેમચન્દ્રાચાર્યનુશાસન પછી લોકહિત ખાતર, ગૂજરાતના ગૌરવ ખાતર અને સરસ્વતીની સેવા ખાતર તેમણે ખોળાં ત્રણ અનુશાસનો રચ્યાં.

(૯) કાવ્યાનુશાસન (સૂત્રપાઠ) (અ) અક્ષરકારચૂડામણિ-લઘુવૃત્તિ (આ) વિવેક-બૃહદ્વૃત્તિ.

(૧૦) છંદોનુશાસન (સૂત્રપાઠ) (અ) છંદશૂડામણિવૃત્તિ.

(૧૧) પ્રમાણુભીમાંસા (સૂત્રપાઠ) (અ) સ્વોપસવૃત્તિ.

આ મન્ય અધૂરો મળે છે. પ્રજ્ઞાચન્દ્રાચાર્યે વાદાનુશાસનનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. તે આ મન્ય દુશે કે કેમ ? શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે ચાર અનુશાસનોની રચના કરી. તેના અનુક્રમનો ઉલ્લેખ પણ આચાર્યશ્રોત્રે પ્રમાણુભીમાંસાની દીકાની ઉત્થાનિકામાં કર્યો છે. આ એક પ્રશ્ન અત્યારે અનુત્તર રહે છે, પણ ઉપર મૂકેલું અનુમાન સાચું હોવા સહ્ય છે.

શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યના આખળ દાંકેશ્વ શ્લોકમાં 'નામ-સત્રક'નો ઉલ્લેખ આપી, શબ્દકાશોના રચયિતા તરીકે તેમનો ખ્યાલ આપણને આપવામાં આવ્યો છે: આ કાશો નીચે પ્રમાણે ઉપગ્રન્થ છે.

(૧૨) અભિધાનાચિંતામણિ (સૂત્રપાઠ) (અ) સ્વોપસ દીકા. (આ) એ ઉપગ્રંથ 'શેષનામમાલા' નામે પાછળથી પરિશિષ્ટરૂપે ઉમેરેલો કાશ.

૫. મેરુતુન્ન પ્ર. ચિં પા. ૬૦. પં. ૧૨-૧૫ (સિધ્ધી ત્રયમાલા)
શ્રીહેમચન્દ્રાચાર્ય: શ્રીસિદ્ધહેમામિવાનમમિનવ પચાદ્વમયિ વ્યાકરણ
સપાદલક્ષમન્યપ્રમાણં સંવત્સરેણ રચ્યાંચકે ।

(૧૩) અનેકાર્યકાશ (મૂત્રપાઠ)

આ કાશ ઉપરની ટીકા હેમચંદ્રાચાર્યના વિદ્વાન શિષ્ય મહેદે લખી હતી અને પોતાના ગુરુના નામ ઉપર ચઢાવી હતી. શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યના નામ ઉપર હોવા છતાં પણ આ ટીકા તેમની ન ગણી શકાય એ દેખીતું છે.

(૧૪) નિર્ઘટ્ટકાશ (સ્થોકપાઠ)

આ ગ્રંથ વનસ્પતિકાશ છે.

(૧૫) દેશીનામમાલા : સ્વોપજીવિ સાથે આ ગ્રંથની રચના દેશ્યશબ્દોનો કાશ આપવાની પ્રવૃત્તિને અંગે કરવામાં આવી હતી.

કાશરચનાની પ્રવૃત્તિ માટે અનુક્રમ, અભિધાનચિંતા-મણિ, અનેકાર્યકાશ, દેશીનામમાલા અને નિર્ઘટ્ટશ્લોક એ પ્રમાણે છે. એ તો નિશ્ચિત જ છે કે આ કાશોનું વારંવાર પુનરાવર્તન કરવામાં આવતું તથા સુધારાવધારા પણ થતા.

સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસનના મૂત્રપાઠ, લઘુવૃત્તિ વગેરેની રચના સિદ્ધરાજના અમલ દરમિયાન થઈ હોય એ સંભવ છે. ડૉ. સુહરના કહેવા પ્રમાણે સંસ્કૃતદ્વાયત્રયની રચના પણ સિદ્ધરાજના રાજ્યકાલ દરમિયાન સર્ગ ૧-૧૬ સુધી થયેલી.

(૧૬) સંસ્કૃત દ્વાયત્રયમહાકાવ્ય :

આ ગ્રંથ ઉપર આચાર્યશ્રીની વૃત્તિ નથી.

(૧૭) પ્રાકૃત દ્વાયત્રય મહાકાવ્ય :

આ ઉપર પણ આચાર્યશ્રીની વૃત્તિ નથી; આ ગ્રંથનું

અપરનામ કુમારપાલચરિત છે. કુમારપાલના રાજ્ય દરમિયાન આ ગ્રંથની રચના થઈ હતી.

(૧૮) સ્તવનો :

(અ) અન્યયોગઅવચ્છેદદ્વાત્રિશિકા.

(આ) અયોગઅવચ્છેદદ્વાત્રિશિકા

(ઇ) વીતરાગસ્તોત્ર

(કે) મહાદેવસ્તોત્ર

‘વીતરાગસ્તોત્ર’ની રચના કુમારપાલ માટે અને કુમારપાલના અમલ દરમિયાન થયેલી એ તો આંતરિક પૂરાવા ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે.

(૧૯) યોગશાસ્ત્ર :

આ ગ્રંથ પણ કુમારપાલ માટે રચવામાં આવ્યો હતો. તેનું ઉપર બૃહદ્વૃત્તિ રચવામાં આવી હતી, આ વૃત્તિની રચના ત્રિ. શુ. પુ. ચ. અને પરિશિષ્ટપર્વની રચના પછી અથવા તો એ ગ્રંથો પૂરા થતા હશે તે અરસામાં થઈ હોવી જોઈએ. યોગશાસ્ત્ર સ્વોપગદીકા સાથે ૧૨૫૭૦ શ્લોક જેટલા વિસ્તારવાળું છે.

(૨૦) ત્રિષષ્ટિશ્લોકાકાપુરુષચરિત :

આ વિશાળ ગ્રંથ યોગશાસ્ત્ર પછી રચવામાં આવ્યો હતો. તેનું શ્લોક પ્રમાણ ૩૨૦૦૦ શ્લોક છે.

(૨૧) પરિશિષ્ટપર્વ :

આ ગ્રંથ ૩૫૦૦ શ્લોકપૂર છે અને પૂરાવાઓ પ્રમાણે આ છેવટનો ગ્રંથ હોય તો એમાં અસંભવ નથી.

વૃત્તિઓની રચના, અથોનું પુનરાવર્તન, વગેરે પ્રવૃત્તિઓ તો જીવનની છેલ્લી પણ મુખી હેમચંદ્રાચાર્યે ચાલુ રાખેલી. આ દારણુને લીધે તેમના અથોના આંતરિક પૂરાવાઓ ઉપરથી આનુપૂર્વાનો સક્ષમ નિર્ણય કરવો મુશ્કેલ છે. જતાંય તેનો સામાન્ય નિર્ણય તો કરી શકાય છે અને તેનો વિચાર પ્રત્યેક અથનું વિવેચન કરતી વેળા કરવામાં આવ્યો છે.

ઉપર જણાવેલા અથો હેમચંદ્રાચાર્યના સ્વોપચ અથો છે. આંતરિક પૂરાવાઓથી અને વિદ્વન્મનોના પ્રમાણથી તે માન્ય છે. તે અથોની શ્લોકસંખ્યા મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીએ નોંધી છે. હેમચંદ્રાચાર્યવિરચિત સાગરસમી શ્લોકસંખ્યાનો વાચકને સાગી રીતે ખ્યાલ આવી શકે તે માટે તે નોંધવી ઉચિત છે :^૬

૧. સિદ્ધહેમસધુવૃત્તિ શ્લો. ૬૦૦૦
૨. સિદ્ધહેમબૃહદ્વૃત્તિ શ્લો. ૨૮૦૦૦
૩. સિદ્ધહેમબૃહદ્મયાસ શ્લો. ૮૪૦૦૦
૪. સિદ્ધહેમપ્રાકૃતવૃત્તિ શ્લો. ૨૨૦૦
૫. ક્ષિંગાનુસાસન સટીક શ્લો. ૩૬૮૪
૬. ઉણાદિગણુપાઠ, વિવરણ સહિત શ્લોક ૩૨૫૦
૭. ધાતુપાઠાચલુ વિવરણ સહિત શ્લો. ૫૬૦૦
૮. અભિધાનચિંતામણિ સ્વોપચ ટીકા સહિત શ્લો. ૧૦૦૦૦

૬. મીહેમસારસ્વતસત્રઃ ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદનું ખાસ સમેશન પાટલુઃ અદેવાલ અને નિળધસંગદઃ મુનિમીં પુણ્યવિજયજીનો લેખઃ મદ્દાન આચાર્યશ્રી હેમચંદ્રસૂત્રિ પા. ૭૬-૮૫.

૯. અભિધાનમિંતામણિપરિશિષ્ટ શ્લો. ૨૦૪
૧૦. અનેકાર્થકાવ્ય શ્લો. ૧૮૨૮
૧૧. નિઘંટુશેષ શ્લો. ૩૯૬
૧૨. દેશીનામમાલા સ્વોપગતવૃત્તિ સાથે શ્લો. ૩૫૦૦
૧૩. કાવ્યાનુશાસન સ્વોપગત અક્ષરકાર્યક્રમણિ અને વિવેક સાથે શ્લો. ૬૦૦૦
૧૪. છંદોડનુશાસન સ્વોપગતછંદક્રમણિટીકા સાથે શ્લો. ૩૦૦૦
૧૫. સંસ્કૃતદ્વાયાશ્રયમહાકાવ્ય શ્લો. ૨૮૨૮
૧૬. પ્રાકૃતદ્વાયાશ્રયમહાકાવ્ય શ્લો. ૧૫૦૦
૧૭. પ્રમાણુભીમાંસા સ્વોપગતવૃત્તિ સાથે શ્લો. ૨૫૦૦ (અપૂર્ણ.)
૧૮. વેદાંકુર [દ્વિવ્યવહરપેટા] શ્લો. ૧૦૦૦
૧૯. ત્રિપદિશલાકાપુરુષચરિત મહાકાવ્ય-દશપર્વ શ્લો. ૩૨૦૦૦
૨૦. પરિશિષ્ટપર્વ શ્લો. ૩૫૦૦
૨૧. ગોમથશાસ્ત્ર સ્વોપગતટીકા સાથે શ્લો. ૧૨૫૭૦
૨૨. વીતરાગસ્તોત્ર શ્લો. ૧૮૮
૨૩. અન્યયોગત્રયવચ્ચેદ્ધાત્રિશિક્ષા શ્લો. ૩૨

■ મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી ઉપરના લેખમાં તેને હેમચંદ્રાચાર્યની કૃતિ માને છે. શ્રી. હીરાલાલ કાપડિયા : “કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીહેમચંદ્રસૂરિ એટલે ?” એ નામના કૃતિ સહા ત્રૈમાસિક વર્ષ, ૧. અં. ૪ પા. ૫૬૧-૬૦૪ નામે લેખમાં તેને સંદિગ્ધ કૃતિ માને છે. શ્રી. મોતીચંદ. ગિ. કાપડિયા “શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યની કૃતિઓ” હેમસારસ્વતસત્રઃ અહેવાલ અને નિબંધસંગ્રહ પાન. ૧૯૧ ઉપર આ ગ્રંથ વિષે નોંધે છે : “લાલબાગના ભડારમાં એની પ્રતિ છે. મારા જ્ઞેવામા એ ગ્રંથ આવ્યો નથી.” એ પછી એ ગ્રંથ જ્ઞેવા નથી.

૨૪. અયોગ્યવચ્છેદ્વાત્રિશિકા શ્લો. ૩૩.

૨૫. મહાદેવસ્તોત્ર શ્લો. ૪૪.

ઉપર જણાવેલા ત્રણે ઉપરાંત તેમને નામે ચઢેલા, જોગ ઉત્તેષોથી માલમ પડતા અને સંદિગ્ધ ત્રણે અનેક છે. આ સમીક્ષામાં તેમનું સ્થાન ન હોય તે સ્વાભાવિક છે. નીચે જણાવેલા ત્રણે સંદિગ્ધ છે.

૧. અર્હંભામસશુચ્ય
૨. અર્હંત્રીતિ
૩. ચંદ્રલેખાવિજયપ્રકરણ
૪. દ્વિજવદનચપેટા (પેદાંકુશ)
૫. નાભેયનેમિદ્વિસધાનકાવ્ય

૮. ‘અર્હંત્રીતિ’ હેમચંદ્રાચાર્યનો ત્રય નથી જ એ પ્રમાણે શ્રીનિવ-
વિજયજી વગેરે વિદ્વાનોનું માનવું છે. તેના સાર માટે; Prof.
Winternitz: History of Indian Literature: The Jains
P. 16૬ હીરાલાલ કાપડિયાનો લેખ: ઇતિહાસસર્વજ્ઞ એટલે ?’ પા. ૫૩૭
ઉપર પ્રો. વીન્ટર્નીટઝને અનુસરી આ ગ્રંથનો સાર આપવામાં આવ્યો છે.
આ ગ્રંથમાં રાજા અમાત્ય વગેરેની ક્રમે, રાજનીતિની ચર્ચા છે.

૯. ‘ચંદ્રલેખાવિજયપ્રકરણ’ એ કૃતિ શ્રી. કાપડિયાએ સંદિગ્ધ
તરીકે જણાવી છે. એટલે જ અર્હંત્રી નોંધી છે. ખરી રીતે તો તે નામનું
નાટક હેમચંદ્રાચાર્યના શિષ્ય દેવચંદ્રે રચ્યું હતું. જુઓ : જ્ઞેસવમેર
વંશારણી સૂચિ. (G. O. S.) પૃ. ૬૪; જોગીલાલ સાંડેસરાનો
લેખ ‘હેમચંદ્રાચાર્યનું સિખમંડળ’ હૈમ-સારસ્વત સત્ર : અદેવાજી
પાન. ૧૪૬.

૬. ન્યાયબલોગલસૂત્ર
૭. બલોગલસૂત્રબૃહદ્વૃત્તિ
૮. બાલભાષાવ્યાકરણસૂત્રવૃત્તિ

ઉપરના ત્રણેની યાદી શ્રી હીરાલાલ કાપડિયાની^{૧૦} નોંધ ઉપરથી આપેલી છે. તેનું વિવેચન તેમણે તેમના લેખમાં કરેલું છે. વિશેષ જિજ્ઞાસુ તે લેખમાં તે સંબંધી ચર્ચા જોઈ શકે છે.

અનુપલબ્ધ કૃતિઓમાં શ્રી. કાપડિયાએ નીચેની કૃતિઓ ગણાવી છે :

૧. અનેકાર્થશેષ
૨. દાત્રિંશદ્-દાત્રિશિક્ષા
૩. નિર્ધંદુ
૪. પ્રમાણુભીર્માસાનો અવશિષ્ટ ભાગ
૫. પ્રમાણુભીર્માસાની સ્વોપચરવૃત્તિનો અવશિષ્ટ ભાગ
૬. પ્રમાણુસાત્ર
૭. વ્યાક્રમા અધ્યાયની લઘુવૃત્તિ
૮. બૃહન્ન્યાસનો અવશિષ્ટ ભાગ
૯. વાદાનુશાસન
૧૦. શેષસંગ્રહનામમાલા
૧૧. શેષસંગ્રહનામમાલાસારોદ્ધાર

૧૦. હીરાલાલ કાપડિયા ‘શ્વિકાશ્વસર્વજ્ઞ એટલે ?’ ફા. ગુ. સભા, ત્રૈમાસિક વર્ષ ૩. અ. ૪ પૃ. ૫૬૭. મુનિ શ્રી. કલ્યાણવિ-
નયનએ સંદિગ્ધ તથા હલ્લિખિત ત્રણેની યાદી ‘પ્રભાવકચરિત’ના
ભાષાંતર (ભાવનગર જૈન સભા)ની આદિ-પ્રસ્તાવનામાં આપી છે.

૧૨. સમસંધાનમહાકાવ્ય^{૧૧}

પ્રમાણુમીમાંસા, પ્રમાણુચાત્ર અને વાદાનુશાસન એ એકજ ગ્રંથના અર્થો હોય એ સંભવિત છે. જુદે જુદે સ્થળે એ ગ્રંથનો ઉલ્લેખ જુદે જુદે નામે થયાને લીધે તેને માટે આ પ્રકારની સંદિગ્ધતા સ્વાભાવિક રીતે જ ઉત્પન્ન થાય. અનેકાર્થશેષ અને શેષસંગ્રહનામમાલા પણ એક હોય એ સંભવિત છે. જ્યાં સુધી અમુક કૃતિ ચોક્કસ અને અબાધિત દષ્ટિએ શ્રીહૃમચંદ્રાચાર્યની પૂરવાર ન થાય ત્યાં સુધી તેના વિવેચનમાં ઊતરવું એ અનુચિત છે. આ સિદ્ધાંતને 'અનુસરી ઉપરના ગ્રંથોનો માત્ર નિર્દેશ કરીને જ સતીષ માન્યો છે.

હૃમચંદ્રાચાર્યની વિદ્વતા સર્વશાસ્ત્રોમાં વ્યાપક અને ઊંડી હતી. પોતાની પ્રતિભાથી તેઓ પ્રાચીન તથા સમકાલીન ગ્રંથોનું દોહન કરી શાસ્ત્રમાં નવો જ ઓકં આણતા, નવાં જ દષ્ટિબિંદુઓ રજુ કરતા અને વિશિષ્ટ પ્રકારની યોજનાધારી^{૧૨} તે દોહનને જનતા સમક્ષ તેજસ્વી ગ્રંથો મારફતે રજુ કરતા. હૃમચંદ્રાચાર્યની વ્યુત્પત્તિ અને પ્રતિભા-બળેય અમેય અને અનન્ય હતાં. કલિકાલસર્વજનું તેમનું ત્રિરુદ્ધ યથાર્થ છે.

હૃમચંદ્રાચાર્યના સારસ્વતના અભ્યાસક્રમે તો કેટલા સવાલો જરૂર ચમકાવે. તે જમાનામાં તેમણે ક્યાં ક્યાંથી અને કેટલા વિશાળ પ્રમાણમાં ગ્રંથો કેવી રીતે મેળવ્યા હશે ? તે મેળવીને

૧૧. મોતીચંદ જિ. કાપડિયા : "શ્રીમદ્ હૃમચંદ્રાચાર્યની કૃતિઓ" હે. સા. સત્ર. અહેવાલ. ૧૧. ૧૯૦ "આ નામનું કાવ્ય શ્રી હૃમચંદ્રાચાર્યે જનાવ્યું છે એવો ઉલ્લેખ મળે છે. અથ પ્રાપ્ત થતો નથી."

તેમનું પરિશીલન કરવાનો સમય શી રીતે પ્રાપ્ત કર્યો હશે ?
ક્યારે પોતાના પ્રયોગોની તેમણે રચના કરી હશે ? પાટણના, જેસલ-
મેરના, ખજાતના—એમ અનેક જગારોમાં તેમનો વિશાળ પ્રય-
ત્નશિલ્પ, કહે છે કે, વહેચાઈ ગયો તેનો મોટો ભાગ તો વિનાશ
પામ્યો હોવો જોઈએ તેમના કાળની હાથપ્રતો હજુ પણ પ્રાપ્ત
થાય છે પ્રયત્નશિલ્પની સુગમતા તેમને ગાંઠ્યાચ્ચક્રને હીંધે મળતી
સિદ્ધરાજે અને કુમારપાલે દેશપરદેશથી ઇષ્ટપ્રયોગોની હસ્તલિખિત
તાકપત્રની પ્રતો તેમને ચરણે ધરી હતી તે અનેક પ્રયોગોના
પરિશીલનમાં, પ્રયોગોના જાળનાના કાર્યમાં અને રચનાના કાર્યમાં
પણ રામચદ્ર, ગુણચદ્ર, મહેદ્ર વગેરે વિદ્વાન શિષ્યોનો સમુદાય
તેમને સહાયક થયો હશે હૈમચાર્યવતનું આ પ્રકારના
વાતાવરણમાં સર્જન થયું હશે

અનુકૂળ સંજોગો અને માનવનું વ્યક્તિત્વ—એ બંનેનો
મેળ અસાધારણ તેજને જન્માવે છે હૈમચાર્યના વ્યક્તિત્વ
અદ્ભુત હતું તેમના સંજોગો પણ વ્યક્તિત્વને બહાવે અને
ન્યોત્તીર્ણ થવાનાં તેવા હતા હૈમચાર્યના વ્યક્તિત્વ સમસ્ત
જીવન તેજસ્વી હતું તેમનું સાક્ષરજીવન જ આ કૃતિનો
વિષય છે, પણ એ તો તેમના જીવનનો એક ભાગ માત્ર છે
આચાર્યશ્રીના આધ્યાત્મિક ઉજ્જવલતા સાથે અપૂર્વ માનવતા
પણ હતી અનેકાન્તવાદ તો તેમના જીવનના ગહનતમ ઉડા-
ણમાં ઊતર્યો હતો માનવસ્વભાવના ઉદ્દામ વિરોધોને તે પોતાની
આધ્યાત્મિક શક્તિથી ઘટાવી શક્યા હતા આચાર્યશ્રીના સૌમ્ય
ઉપદેશ આગળ, તેમના નિર્મળ વ્યક્તિત્વ આગળ, સિદ્ધરાજની
ઉદ્દામ મહત્વાકાંક્ષા અને તેનો તેજસ્વી સ્વભાવ એસરી જતા.

સિદ્ધરાજે ગૂજરાતને ઊજમાળે તેવા બ્યોતિર્ધરને પરખ્યા અને તેમણે તે રાજ્યને પરખ્યો. તેના પરિણામે સિદ્ધહેમચંદ્ર રાખ્દાનુશાસનનું સર્જન થયું. સિદ્ધરાજ જયસિદ્ધના આ પ્રકારે મિત્ર અને આચાર્ય હોવા છતાંય, કુમારપાલને તે પોતા તરફ આકર્ષી શક્યા. કુમારપાલને તેમણે સામાજિક સુધારણાનો વિધાયક બનાવ્યો. શ્રીહેમચંદ્રાચાર્ય પોતે જ તેને વર્ણવ્યો છે :

કુમારપાલઃપ્રૌલ્ભ્યો રાજર્ષિઃ પરમાર્હતઃ

મૃતસ્વમોક્તા ધર્માત્મા મારિવ્યસનવારકઃ ॥^{૧૨}

હેમચંદ્રાચાર્યની અપૂર્વ ઉપદેશશક્તિથી કુમારપાલના મનનું સમાધાન થયું; તેમની વીતરાગસ્તુતિઓથી તેનું ચિત્ત સત્વપ્રધાન બન્યું; અને યોગસાધના અભ્યાસે તેની પાછલી અવસ્થાને પ્રસાદ આવ્યો. વીતરાગસ્તુતિમાં એક સ્થળે તેમણે સંતોષના અનુભવસિદ્ધ ઉદ્દગાર કાઢી બહુલાવ્યું છે :

ધાદ્વઃ શ્રોતા મુધીર્વન્તા યુજ્યેચ્ચત્વં યદીશ તત્ ।

ત્વચ્છાસનસ્ય સામ્રાજ્યમેકચ્છત્ર મહાવપિ ॥^{૧૩}

“હે પ્રજા, જે પરમ શ્રદ્ધાવાળ શ્રોતા અને સુખુદ્ધિવાળ વક્તાનો યોગ મળે તો કળિકાળમાં પણ આપના શાસનનું સામ્રાજ્ય સર્વત્ર પ્રસરી રહે છે.”

કુમારપાળ અને હેમચંદ્રાચાર્યનો યોગ ચતાં ગૂજરાત સામાજિક દૃષ્ટિએ અને ધાર્મિક દૃષ્ટિએ અત્યંત નિર્મળ તેજસ્વી

૧૨. શ્રીહેમચંદ્રાચાર્ય : અભિધાનચિંતામણિ : ૧૧૬. ૩. શ્લો. ૩૭૬-૩૭૭.

૧૩. શ્રીહેમચંદ્રાચાર્ય : વીતરાગસ્તવ : પ્રકાશન ૯, શ્લો. ૩.

અને પ્રશાન્ત બન્યું. સન્કૃતિનો પ્રકાશ નિર્મળ બન્યો. તેમાંથી તામસ ભાવ ઘટી ગયો. હેમચદ્રાચાર્યની સર્વધર્મ પ્રત્યે સમાન-ભાવની લાગણીને લીધે પ્રગ્નના જ્ઞેન તેમજ જ્ઞેનેતર સમાજમાં તેમના તરફ એક સરખો આદર હતો. ધાર્મિકતત્ત્વ જનતામાં જિતર્યું છે કે કેમ તે જોવાનું તેમનું પ્રથમ ધ્યેય હતું. આથી જ બીનવારસનું ધન જમ ન કરવા માટે, અમારિ માટે અને બીજાં અનેક લોકહિતાર્યો સામાજિક કાર્યો માટે કુમારપાલને હેમચદ્રાચાર્ય પ્રેરી શક્યા. એક અથો આચાર્યશ્રીએ વર્ણન કર્યું છે :

“યૌદ્ધિક્ય દુષ્ક્રમા રંદ્રસમાન, વિરાજળાહુવાજો, પ્રચડ અને અખંડ શાસનવાજો કુમારપાળ નામે રાજા થશે. ધર્મ, દાન અને યુદ્ધમાં વીર તે મહાત્મા પોતાની પ્રજાને પિતાની માફક પાળી પરમ સમૃદ્ધિએ લઈ જશે સરળ હોવા છતાં પણ અત્યંત ચતુર, શાત્રુ દેવતા છતાં પણ આજ્ઞામાં ઇન્દ્ર સમો, સમાશીવ હોવા છતાં પણ અદૃશ્ય તે રાજા લાખો સમય પૃથ્વીનું રક્ષણ કરશે. ઉપાધ્યાય જેમ પોતાના શિષ્યને વિદ્યાપૂર્ણ કરે તેમ તે પોતાની પ્રજાને પોતાના જેવા ધર્મનિષ્ઠ કરશે. શરણેશ્વરોને શરણ કરવા લાયક અને પરનારીસહોદર તે રાજા પ્રાણી અને ધનથી પણ ધર્મને બહુ માનશે. પરાક્રમ, ધર્મ, દયા, આજ્ઞા અને બીજા પુરુષગુણોથી તે અદ્વિતીય થશે.” ૧૪

૧૪. શ્રીહેમચદ્રાચાર્ય : ત્રિપદિશલાઙ્કાપુરુષચરિત : પર્વ. ૧૦.

કુમારપાલો મૂપાલશૌલકયકુલચન્દ્રમા. ।

મવિપ્યતિ મહાવાહુઃ પ્રવણ્ડાસ્ત્વન્દશાસન ॥

સ મહાત્મા ધર્મદાનયુદ્ધવીર. પ્રજા નિજામ્ ।

ઋદ્ધિ નેપ્યતિ પરમા પિતેવ પરિપાલ્યન્ ॥

કલિકાલમાં ધર્મરાજસમા કુમારપાલના વ્યક્તિત્વના વિધાયક કલિકાલ સર્વમ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય હતા. સર્વધર્મસમાનભાવથી પ્રશાન્ત વારિ સમું તેમનું હૃદય સમસ્ત જનતાને આકર્ષી શકતું; સર્વના ચિત્તને શાંતિ આપતું; સર્વના ચિત્તકષાયોને નિર્મળ કરી દેતું.

હેમચંદ્રાચાર્ય અને કુમારપાળનો મેળ ગૂજરાતની સંસ્કૃતિ માટે એક અવિસ્મરણીય પ્રસંગ છે. હેમચંદ્રાચાર્ય સિદ્ધરાજના મિત્ર બન્યા. તેનાથી જે કાર્યનો આરંભ થયો, જે સુવર્ણયુગનું પ્રભાત ગૂજરાતને ઊજ્જવલ કરવા લાગ્યું, તે કુમારપાલના રાજ્ય દરમિયાન તેજસ્વી મધ્યાહ્ન સમું બન્યું. કુમારપાલ અને હેમચંદ્રાચાર્ય-રાજા અને યોગી-કર્તા અને પ્રેરક-એ બનેયના પ્રકૃતિ અને પુરુષના યોગ સમા સુભગ મેળે ગૂજરાતનું નવસર્જન થયું અને ગૂર્જરસંસ્કારો તેની પરમ કાટિએ પહોંચ્યા.

ઋજુરપ્યતિચતુરઃ શાન્તોઽપ્યાજ્ઞાદિવસ્પતિઃ ।

ક્ષમાવાનપ્યધૃપ્યથ સ ચિરં ક્ષમાવિવ્યતિ ॥

સ આત્મસદૃશં લોકં ધર્મનિષ્ઠં કરિષ્યતિ ।

વિદ્યાપૂર્ણમુપાધ્યાય ક્ષવાન્તેવાસિનં હિતઃ ॥

શરણ્યઃ શરણેચ્છૂનાં પરનારીસહોદરઃ ।

પ્રાણેભ્યોઽપિ ધનેભ્યોઽપિ સ ધર્મં વહુ મંસ્યતે ॥

પરાક્રમેણ ધર્મેણ દાનેન દયયારાયા ।

અન્યૈશ્વ પુષ્પગુણૈઃ સોઽદ્વિતીયો મવિષ્યતિ ॥

ભરતવાક્ય

તમેવ માન્તમનુમાતિ સર્વં

તસ્ય ભાસા સર્વમિદં વિભાતિ ॥૧

“ તેના પ્રકાશતાં તેની પાછળ સર્વે પ્રકારો છે. તેના પ્રકાશથી જ આ સર્વે દેખાવણ છે. ”

સંસ્કૃતિની પરાકાષ્ઠાનું માપ તેના સંસ્કારસ્વામીઓ છે. તેમની ભિન્નગામી કલ્પનાઓ, શુદ્ધિની ચમકતી કાટીઓ અને ઉત્તમ કૃતિઓ તેમના જીવનકાલની પ્રજ્ઞનું,—ભવિષ્યની પ્રજ્ઞનું પથ,— અમૂલ્ય ધન છે. કાલસંયોગો મહાપુરુષોને આગળ લાવે છે. પરંતુ તે મહાપુરુષો જ કાલના મુકુટમણિ બની તેને દીપાવે છે. તેમના ગૌરવે પ્રજ્ઞ ગૌરવશીલ બને છે; તેમના પરાક્રમે પરાક્રમી બને છે; તેમના તેજે તેજસ્વી. બને છે. તેમના પ્રકાશથી તે યુગની સંસ્કૃતિનો પ્રકાશ અનુપમ બને છે. શાસ્ત્રો, વિચારો, સમાજસેવકો, ધર્મગુરુઓ—બધાય તેમના પ્રકાશમાંથી તેજનાં કિરણો ઝીલે છે. મહાપુરુષો અને તેમના યુગનો આ સંબંધ છે. યુગ તેમને જન્માવે છે એ વાત ખરી; પણ એમનું વ્યક્તિત્વ તે યુગની જ્યોત બને છે.

કાલની ગતિ અનંત છે. તેની અનંત ગતિ વિશ્વની સમસ્ત વસ્તુઓના સનાતન સર્જન અને પ્રલયને વશવર્તી છે. સર્જન પ્રલયનાં બીજ લઈને અવતરે છે અને પ્રલયમાં સર્જનનાં બીજ રહેલાં છે. સુવર્ણયુગનું મહાસર્જન જોટલા

પ્રમાણમાં તેજસ્વી છે, તેટલા જ ભયંકર પ્રમાણમાં તેમાં ધોર પ્રલયનાં બીજ પણ સભર ભર્યાં છે. શાંતિના શીરસ્તા ઇસુ ખ્રિસ્તના મરણને એક ચતક ન વીત્યું, એટલામાં તો એના જ નામે ભયંકર ક્રત્વો અને સંહારો ચાલ્યાં. બુદ્ધના મરણ પછી ધર્મને નામે તેમના શિષ્યોના કલહો જ અવશિષ્ટ રહ્યા. આમ કેમ ? શિષ્યોમાં ગુરુ પ્રત્યે ભક્તિભાવ રહે છે. પરંતુ સામાન્ય રીતે ગુરુની વિશાળતા નથી રહેતી. ભક્તિ, સિદ્ધાંતપ્રચાર, તે સિદ્ધાંતોનું તાર્કિક સમર્થન, ગુરુના કાર્યને સંકુચિત બનાવીને તેને ટકાવી રાખવાની વૃત્તિ વગેરે અનેક બાબતો શિષ્યોમાં આંતરિક તથા બાહ્ય કલ્લહનાં બીજ જન્માવે છે. મહાપુરુષનો ઉર્જિત સજીવન ઉપદેશ નિર્જીવ સંપ્રદાય બને છે. શિષ્યોમાં સત્તાનો લોભ જાગે છે. આચાર્યપદ માટે તકરારો ઊભી થાય છે. અતાર્કિક વિમેદો સંપ્રદાયનાં મૂળભૂત આદિતરવોનો બેદરકારી કરી નાખે છે. માત્ર સમાજની બધીય ઉત્તમ સંસ્થાઓનાં સર્જન અને પ્રલય આ રીતે સનાતન ચાલી રહેલાં હોય છે.

વિ. સં ૧૨૨૯ મું વર્ષ હતું. ગૂજરાતની સંસ્કૃતિનું તે કટોકટીનું વર્ષ હતું. શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યની વય ચોરાશી વર્ષની હતી; મહારાજા કુમારપાળની વય એંશી વર્ષની હતી. ગૂજરાતમાં સંસ્કારોની સ્થિરતા વ્યાપી હતી. કુમારપાળના રાજ્યનો વિસ્તાર અર્વાચીન ગૂજરાતની બહાર ચારેય દિશામાં વિસ્તૃત બન્યો હતો. તે કાંકણ, કર્ણાટક, ખાર, ગૂર્જર સૌરાષ્ટ્ર, કચ્છ, સિંધુ, ઉચ્ચા, લાંબેરી, મારવાડ, માલવા, મેવાડ, કીર, જાંગલ, સપાદલક્ષ, દીલ્હી, જલધર અને રાષ્ટ્ર એટલે મહારાષ્ટ્ર એમ અઢાર દેશોનો કુમારપાળના રાજ્યમાં

સમાવેશ થતો.^૨ પાટણની વિદ્યારસિકતા ભોજની ધારાને આંછ
નાખે તેવી બની હતી. ધનસમૃદ્ધિએ તો ક્યારનોય ભોજના
સેનાપતિ કુલચંદ્રને છક્ક કર્યો હતો. તેનાં ધર્મમંદિરો,
રોનકદાર ધવલગૃહો શત્રુઓના દિલમાં ધૂપ્યા જન્માવે એવાં
હતાં. કુમારપાલનાં હેટલાં વર્ષો ધર્મચિંતનનાં વર્ષો હતાં. તે
ભોજ જોટકો વિદ્વાન ન હતો, પરંતુ સાધક તો જરૂર જ હતો.
તેના અંતરની ગૂંચે તેને હેમચદ્રાચાર્યના ઉપદેશ તરફ દોર્યો
હતો;^૩ અને એ આચાર્ય જ તેના હૃદયની મયી ભેદી હતી.
કુમારપાલને તેની વૃદ્ધાવસ્થામાં એક ચિંતા હતી: વિશાળ
સામ્રાજ્યનો, ગૂજરાતના અભિનવ અને ઉન્નત સંસ્કારોનો,

૧. પ્ર. ચિ. (સિધી પ્રથમાશ) પાન. ૯૫.

કર્ણાટિ ગૂર્જરે સ્પટે સૌરાષ્ટ્રે કચ્છસંન્યવે
લચ્ચાર્યાં ચૈન મમેયો મારવે માલવે તથા ॥
ર્ષાકપે તુ તથા રાષ્ટ્રે ક્ષીરે જાગલકે પુવઃ ।
સપાદલક્ષે મેવાઢે લીલ્યાં જાલન્ધરેઽપિ ચ ॥
જન્તૂનામનય સત્ત્વ્યસનાનાં નિપેધનમ્ ।
યાદન ન્યાયઘઘ્ટાયા દ્વદતીધનવર્જનમ્ ॥

૩. સોમપ્રજ : કુમારપાલપ્રતિગ્રોધ. (G. O S. XIV) પા. ૨૧.

તો જદ્ તુમ પિ ઘછસિ ધમ્મસરૂપ જહ્નદિય નાડે
તો મુણિપુગવમેય પુચ્છમુ હોઝળ મત્તિપ્પો ॥
ઇય સમ્મ ધમ્મસાધ્વસાદ્ગો સાહિલો અમચેણ
તો હેમચદસૂરિં કુન્નરજરિંદો નમ્મ્ નિન્ચે ॥
સમ્મ ધમ્મસરૂપ તસ્સ સમીવમિ પુચ્છે રાથા
મુણિયસયલગમ્મયો મુણિનાહો જપ્પે એવ ॥

તેનાં શુદ્ધિનો અને લક્ષ્મીનો, કાણુ વારસ થશે ? આ ચિંતાનો તોડ પણ તેને તો આચાર્યશ્રી પાસેથી મેળવવો હતો. આચાર્યશ્રીનો અભિપ્રાય એવો હતો કે કુમારપાલનો દૌહિત્ર પ્રતાપમહલ ગાદી ઉપર આવે. તેના થકી જ ગૂજરાતની સંસ્કૃતિ સચવાશે એમ આચાર્યશ્રીની ધારણા હતી. પરંતુ આમલદની ઇચ્છા તો પિતૃપક્ષમાં જ ગાદી રહે અને તેના લાઈ મહીપાલનો પુત્ર અજયપાલ ગાદીએ આવે તેમ હતી.

હેમચંદ્રચાર્યના શિષ્યોમાં તેમનો પૃથ્વીશ્યા રામચંદ્ર હતો. તે આચાર્યશ્રીના અભિપ્રાયોને ચિન્વવૃત્તી જળવનાર અને ટકાવનાર, નીહર અને સ્વાતંત્ર્યપ્રિય હતો. તેનામાં તેજસ્વી પ્રતિભા અને વિશાળ વિદ્વતા હતાં. પરંતુ તેના સ્વભાવમાં રાજસ પ્રકૃતિની લક્ષણ હતી. એ કેટલાક હુસેએ ઉપરથી પૂરવાર થાય છે,^૪ હેમચંદ્રાચાર્યની વિશાળતા, સત્વશીલતા અને સહિષ્ણુતા તેનામાં ન હતાં. હેમચંદ્રાચાર્યે રામચંદ્રને પોતાનો અનુગામી નીમ્યો. શિષ્યોમાંથી કેટલાકને એ ન પણ ગમ્યું. આ અસંતુષ્ટ અનુયાયીઓનો નેતા બાલચંદ્ર હતો. રામચંદ્રે તો આચાર્યશ્રીની ઇચ્છાને અનુવર્તી પ્રતાપમહલનો પક્ષ બહુ બળપૂર્વક લીધો હતો અને મંત્રી કપદોને પોતાના પક્ષમાં લઈ પ્રતાપમહલને ગાદી મળે તે માટે સક્રિય પ્રયત્નો પણ કર્યા હતા. આમલદ પણ પાછળથી આમાં જળ્યા લાગે છે. બાલચંદ્ર, અજયપાલના પક્ષમાં જાઓ, તેના મિત્ર બન્યો,

૪. શ્રીહેમસારસ્વતસત્ર : નિબંધસંગ્રહ : શ્રી. જોગીલાલ સાંડે-સરા : હેમચંદ્રાચાર્યનું શિષ્યમંડળ : પાન ૧૨૬. રામચંદ્રના સ્વાતંત્ર્ય પ્રેમ અને માની સ્વભાવ માટે.

અને રાજગાદી માટે પાછળ થઈ રહેલા કાવાદાવાઓનો તે જાણી પાછો થયો.

હેમચંદ્રાચાર્યનો દેહવિલય સં. ૧૨૨૯ માં થયો અને કુમારપાલ પ્ર. ચિ. ના કહેવા પ્રમાણે ૭ માસ પછી કાલ પામ્યો. રાજ્યના વારસ માટે એક બાજુએ કુમારપાલની આસપાસ કાવતરાં થઈ રહ્યાં હતાં. વૃદ્ધાવસ્થા અને રાજે તેને અસહાય બનાવ્યો હતો. હેમચંદ્રાચાર્યનો દેહવિલય થતાં તેમનું સમર્થ વ્યક્તિત્વ અદૃશ્ય થયું. દેષ, ઇર્ષ્યા અને કદાપાનાં બીજ કુમારવિહારમાં કચારનાંય વવાઈ રહ્યાં હતાં. ધર્મ, સાહિત્ય અને સંસ્કાર ગૌણ બની ગયાં. રાજખટપટ અને સત્તાનાં ઝેર ધાર્મિક સ્થાનોને ઘેરવા લાગ્યાં. પ્રબંધકારના કહેવા પ્રમાણે, પરિણામ તો એ આવ્યું કે અજયપાલે કુમારપાલને ઝેર આપ્યું.^૫ શોક વ્યાધિ અને જરાનો ભોગ બનેલા કુમારપાલે આચાર્યવર્યના દેહવિલય બાદ ૭ માસે દેહ છોડ્યો.

અજયપાલ ગાદીએ આવ્યો. પ્રતાપમસ્ત્રના હિમાયતી રામચંદ્રસૂરિને તપાવેલા ત્રાંબાના પાટલા ઉપર બેસારી મારી નાખ્યા; આગ્રહાતને લશ્કરથી ઘેરી દેહાન્ત આપ્યો; અને મંત્રી કપદોને તેલની કઢાઈમાં નાંખાવ્યો. પોતાના લના આમ બેદજનક બેદહેદથી શરમાયેલા બાલચંદ્ર ગૂજરાત છોડી ચાલી નીકળ્યો. હેમચંદ્રાચાર્યરૂપી તેજદીપિકા

૫. રાજશેખર : પ્રબંધકોશ (સિંધી ગ્રંથમાલા) પાન ૯૮ : આસડ-પ્રબંધ : શ્રીહેમસૂરે : સ્વર્ગગમન જાતમ્ । તત : દિનદ્વાત્રિસતા રાજા કુમારપાલોડજયપાલદત્તવિશેષ પરલોકગમ્યમ્ । આ પ્રબંધમાં ગાદી વારસની ચર્ચા શ્રીરાજશેખરસૂરિએ કરેલી છે.

વિલય પામતાં ગૂજરાતના સંસ્કાર ઉપર ભયંકર અંધકાર આગ્યો. જે સંસ્કૃતિ સ્થાપવા, સ્થિર કરવા, અને સાચવવા સિદ્ધરાજ, કુમારપાલ, અને તેમના પ્રેરક આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે સતત પ્રયત્નો અને સાવધાનતા સેવ્યાં હતાં, તેજ સંસ્કારમાંથી વિનાશના વિષપ્રરોહો ફાટી નીકળ્યા.

આ આંધીમાં પણ શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યની તેજસ્વી પ્રતિભા સર્વજનોને વંદનીય હતી. તેમની સામે દ્રેષનાં વિષ કાઈએ ઠાલવ્યાં નથી. અજયપાલના મંત્રી યશ:પાલે હેમચંદ્રાચાર્યની તેના ' મોહરાજપરાજય 'માં ભારોભાર પ્રશંસા કરી છે. એ નાટક તે સમયે ભજવાયું હતું એ પણ ખતાવે છે કે હેમચંદ્રાચાર્ય અને કુમારપાલ લેકિના. હૃદયમાં દિવ્ય મૂર્તિ તરીકે પ્રસ્થાપિત થયા હતા. એમની પ્રશંસામાં અજયપાલને પણ કાંઈ વાધો લેવા જેવું લાગ્યું નહિ એ વસ્તુ પણ સૂચક છે.

હેમચંદ્રાચાર્યની મૂર્તિ અત્યારે પણ સોલંકી યુગનાં દિવ્ય સ્મરણોને જન્ય કરે છે. તેમની પ્રતાપી મૂર્તિ અગોચર થતાં ગૂજરાતમાં ધીમે ધીમે સંસ્કારપતન આવવા લાગ્યું. વસ્તુપાલ-તેજપાલના સમયમાં છેવટની સંસ્કારજ્વલોત જેવું દેખાઈ આવે છે. પણ પછીથી ગૂજરાતનું સ્વમાન સંસ્કારિતા અને સ્વાયત્ત રાજ્યતંત્ર પણ અદૃશ્ય થાય છે. પરદેશીઓનો અમલ ગૂજરાત ઉપર આવે છે. ગૂજરાતના પૂર્વ સંસ્કારોનાં માત્ર સ્મરણો રહે છે. વિદ્વાનો પણ હાસ થાય છે. સોમેશ્વર કહે છે તેમ શ્રી હેમચંદ્રિનો સ્વર્ગવાસ થતાં વિદ્વત્તા આશ્રયવિહોણી બની ગય છે.^૬

૬. સોમેશ્વર : કીર્તિકૌમુદી : વૈદુષ્ય વિગતાશ્રય શ્રિતવતિ શ્રી-

જેમ કોઈ અધારી સાંકડી ગલીમાં દષ્ટિ નાખતો મુસાફર દૂર-અત્યંત દૂર કોઈ દીપકનું તેજ જોઈ હરખાય અને સર્વ-વ્યાપી અધેશ્વરને જૂલી જાય તેમ આપણા અધારા, પરાયણ, ભગ્નાદર્શ સંજોગોમાં રહીને દષ્ટિનિક્ષેપ કરતાં દૂર દૂર અનેક શતક દૂર હેમચંદ્રાચાર્યની દિવ્ય મૂર્તિ દેખાય છે. એ મૂર્તિને નિરખવા, તેની કૃતિઓને વિમર્શવા, તેના જીવનનો ખ્યાલ ખાંધવા માટે અટવાતા મુસાફરો અનેકાનેક યત્નો કરી રહ્યા છે. પણ એ દિવ્યમૂર્તિનું સૌમ્યસ્મિત એ તો દૂરને દૂર દહ્યું છે. દેખાય છે, અનુભવાય છે, પણ પકડાતું નથી. સંસ્કારપ્રેરણાને તે બહુલાવી રહ્યું છે. સારસ્વતસર્જનના આદર્શ રજુ કરી રહ્યું છે. જીવનને પ્રેરણા પાતું અને સંપ્રદાયોને ગૌણ લેખતું એ સ્મિત ગૂર્જર સંસ્કૃતિના ઊંડા ઘેરા આકારો શુકતારા સમું પ્રકાશી રહ્યું છે.

હેમચન્દ્રે દિવમ્ । એ ઉપરાંત સોમેશ્વર હેમચંદ્રાચાર્યની વિદ્વત્તાની પ્રશંસા કરતાં જણાવે છે.

સદા હૃદિ યહેમ શ્રોહેમસુરેઃ સરસ્વતીમ્
મુવત્યા શન્દરશ્ચાનિ તામ્રપર્ણી જિતા યયા ॥

સૂચિ

અક્ષરક-૧૯૯, ૨૦૦, ૨૦૨.

અન્યપાસ-૬૩, ૨૨૫, ૨૩૪,
૩૨૭-૬.

અણહિલપુર(પાટણ)-૯, ૧૫-૧૬,
૨૩, ૩૧, ૬૬, ૬૬, ૧૦૩, ૧૫૨,
૧૫૮, ૧૬૩;-માં ધારાનો પુ-
સ્તકભંડાર ૩૩;-નું વર્ણન ૬૫,
૧૦૬; જુઓ 'અણહિલવાડ':
જુઓ 'પાટણ'.

અણહિલવાડ-૬. ૧૧, ૧૩, ૧૫;
પાટણની સ્થાપના ૧૨; જુઓ
'અણહિલપુર'; જુઓ 'પાટણ'.

'અનેકાર્થકૈરવાકરકૌમુદી'-૮૨.

'અનેકાર્થકારા'-૩૧૪, ૩૧૭.

'અનેકાર્થશેષ'-૩૧૯.

'અનેકાર્થસંગ્રહ'-૬૮, ૭૮-૮૪,
૮૭, ૧૩૫, ૧૪૨; 'અભિધાન
ચિંતામણિ'નો પૂરક ૮૧; કારા-
નો ઉપયોગ ૮૩; ગુજરાતી
વગેરે ભાષાઓના રાખડરાખના
અવ્યાસમાં ઉપયોગી ૮૧;-ની
રીકા ૮૫;-ની રચના ૭૮-૭૯;-
માં એક રાખડના અનેક અર્થોનો

ઉલ્લેખ ૮૧;-માં વસ્તુવિભાગ
ને શ્લોકસંખ્યા ૮૦.

'અન્યયોગવ્યવચ્છેદ દ્વાત્રિંશિકા'-
૨૨૧, ૨૨૫, ૨૨૭, ૨૨૯, ૨૪૭,
૩૧૫, ૩૧૭;-ના વિભાગ ૨૩૧-
૨૩૨.

અભયતિલકમણિ-૧૦૭, ૧૧૬.

અભયદેવસુરિ-૨૦, ૨૧, ૧૯૯.

'અભિધાનચિંતામણિ' - ૬૮-૭૮,
૮૪, ૮૬-૮૭, ૧૩૫, ૨૬૭,
૩૧૩-૩૧૪, ૩૧૬; 'અનેકાર્થ-
સંગ્રહ'ના પૂરક ૮૧; એક અ-
ર્થના અનેક રાખડોનો કારા
૮૧; અર્થની રચનામાં લીધેલાં
સાધનો ૭૧; ૭ કાંડમાં વિભક્ત
૭૧;-ની ચોજના ૬૮;-ની
રાખડસંખ્યા ૭૫;-નું પુનર્નિ-
રીક્ષણ ૭૭;-નું યોગ્ય અને
સ્થૂંથે કરેલાં સંપાદન ૭૮;-નું
શ્લોક પ્રમાણ ૭૫;-નો અવ્યાસ
અર્વાચીન દેશ્ય ભાષાઓના
અવ્યાસ માટે આવશ્યક ૭૭;
-નો રચનાકાળ ૭૦;-નો રાખડ

શાસ્ત્રમાં પ્રણેતાપયોગ્ય;-માં
 સુધારા વધારા ૭૫;-સામાન્ય
 યોજના અમરકોશ જેવી ૭૪.
 'અભિધાનચિંતામણિ'ની શ્લોકપદ
 ટીકા-૮૩, ૮૬.
 'અભિધાનચિંતામણિ'પરિચિદ ૭૮,
 ૩૧૭.
 'અભિધાનચિંતામણિ'શિલોક-૭:
 ૭૮.
 'અભિધાનસંમહ' ૭૮, ૮૪, ૧૪૨.
 અભિનવગુપ્ત ૨૬, ૧૬૯.
 'અભિમાનચિહ્ન સૂત્ર' ૧૪૪.
 અમદાવાદ ૧૧.
 અમર ૭૧.
 'અમરકોશ' ૬૮, ૭૧, ૭૩.
 અમરસિંહ ૨૨.
 'અષ્ટોગ વ્યવસ્થેદદ્વાત્રિસિકા' ૨૨૨,
 ૨૨૬-૭, ૨૨૯, ૨૩૧-૩,
 ૨૬૭, ૩૧૫, ૩૧૮.
 'અહંતામસમુચ્ચય' ૩૧૮.
 'અહંત્રીતિ' ૩૧૮.
 અક્ષયેકની ૧૬૫;-ની ટીકા ૧૬૬.
 'અક્ષરકાર્યૂઠામણિ' ૧૩૫, ૧૭૩-૪,
 ૧૭૯;-ની રૌલી ૧૭૭,-માં
 છદોનુશાસનનો લલ્લેખ ૧૭૬.
 અવંતિ ૧૬, ૧૦૧-૩.
 અવંતિસુંદરી ૧૪૪.
 અરોહ ૪, ૨૨, ૧૧૯;-ના સિલ્પ-
 લેખ ૪.

અક્ષપાદ ઔતમ ૧૯૯-૨૦૨
 આનંદવર્ધન ૧૬૯, ૧૭૮.
 આનંદશંકર કુવ ડો. ૨૨૧.
 આનંદરામ ૧૦૨.
 આણુ ૧૦, ૨૦, ૧૦૨.
 આબીર ૫.
 આમલદ ૩૨૭-૯.
 આરબ ૧૨.
 આર્યાવર્ત ૫.
 'આવશ્યકસૂત્ર' ૪૨, ૧૬૮;-પરની
 ટીકા ૨૬૭.
 આશાપદલી ૨૧.
 આશાલીલ ૨૧.
 ધંન્દ્ર ૨૨.
 ઈશુખિસ્ત ૩૨૬.
 ઉચ્ચા ૩૨૭.
 ઉત્તરચિની-પશ્ચિમની આર્યાવર્ત-
 ની રાજધાની ૫;-નું મેધકૃતમાં
 વર્ણન ૫-૬.
 'ઉલ્લાહિમણપાઠ' ૩૧૬.
 'ઉલ્લાહિસૂત્ર' ૨૬૭.
 ઉત્સાહ ૨૬.
 ઉદયન મંત્રી ૨૫-૮.
 ઉદયામતિ ૨૦.
 ઉદ્યોતનસૂત્ર ૧૨૦.
 'ઉપમિતિલવપ્રપંચકથા' ૧૦.
 ઉમાસ્વાતિ ૨૦૦, ૨૧૦, ૨૩૭.
 ઉન્નેશ્વર ૧૫૬.

‘કર્મચિન્તા’ ૩.

એ. બી. કાયવટે ૧૦૭.

એ. એન. ઉપાધ્યાય ૧૪૬.

એનિડ હેમર ૧૮૦.

એશિયા (મધ્ય) ૫.

ઓરાવાલ ૧૩.

ઠક્કલ ૨૬, ૪૭.

ઠાચ ૬૬, ૧૧૨, ૩૨૭.

ઠણાઈ ૨૦૦.

ઠપ્પ ૬૩.

‘કયાસરિસાગર’ ૧૧૯.

કનિગહામ ૧૦.

કનોન ૧૨.

કપર્દીમંત્રી ૩૨૮-૯.

કર્ણ ૨૦, ૯૫, ૯૮-૯, ૧૧૫;—ના

સમયમાં ગુજરાતનું સાંસ્કારિક

જીવન બીજી કક્ષાનું ૨૧.

કર્ણ વાઘેસો ૧૪;—ના સમયમાં

ગુજરાતની સંસ્કૃતિના સવિતા-

નો અસ્ત ૧૪.

કર્ણાટક ૨૧, ૩૨૬.

કર્ણાવતી ૨૧.

‘કવિ-કાવરણ’ ૧૦૪.

‘કહાવણી’ ૩૦૬.

કાક ૧૦૨-૩.

કાકલ ૧૬૭.

‘કાત્ય’ કોરાકર ૭૧.

કાત્યાયન ૨૨.

કાન્યકુબ્જ ૧૨-૩, ૧૫૬.

‘કામસૂત્ર’ ૨૭૦.

કાલક ૩૦૬.

કાલિદાસ ૫, ૨૩, ૬૩, ૨૪૦,

૨૯૦, ૩૧૦.

‘કાવ્યપ્રકાશ’ ૧૭૨, ૧૭૩.

‘કાવ્યમાલા’ ૭૮.

‘કાવ્યમીમાંસા’ ૧૨૭.

‘કાવ્યાદર્શ’ ૧૩૭.

‘કાળાનુસાસન’ ૧૬૫-૧૭૬, ૧૮૦

-૨, ૨૦૧, ૨૭૬, ૩૧૧, ૩૧૩,

૩૧૭;—ની મગમટનાં કાવ્યપ્ર-

કાશ કરવાંચ અન્ય વિશિષ્ટતા

૧૭૨;—ની રચના ૧૬૬;—ની

વિભાગીય યોજના ૧૭૪;—ની

રચનામાં લોકોપયોગી હેતુ

૧૭૧;—ને સર્વગ્રાહી બનીવ-

વાનો હેમચંદ્રાચાર્યનો હેતુ

૧૭૬;—પર મગમટની છાપ,

સૂત્રો પર વેધક સુધાકો ૧૭૦;—

માં દેટલીકવાર સપ્તશઃ પૂર્વા-

ચાર્યોના વિવેચનોના ઉત્તારા :

લેખકનું તે સંબંધે મતભ્ય

૧૭૦;—માં નાટ્યશાસ્ત્રનો સ-

માવેશ ૧૭૨;—માં સૂત્રે સૂત્રે

હેમચંદ્રાચાર્યના વ્યક્તિત્વની

છાપ ૧૭૦; શિક્ષામંથ તરીકે

અપૂર્વતા ૧૭૨.

કાશીનાથ પંડિત ૭૮, ૮૪, ૮૭.

કાશ્મીર ૨૬ સંસ્કૃત વિદ્યાનુ
કેન્દ્રસ્થાન ૨૬

કાશ્યપ ૧૮૬.

ક્રીર ૩૨૭

કુમારપાલ ૨૧, ૭૦, ૯૧, ૧૩૫-૭,
૧૫૦-૬, ૧૬૮, ૧૯૩, ૨૩૪,
૨૪૦, ૨૪૬, ૨૫૫, ૨૬૨,
૨૬૪, ૨૭૬, ૩૧૧, ૩૧૫,
૩૨૧-૩, ૩૨૬-૮, અને હેમ
ચંદ્ર ૩૨૪, -ના પત્નિશીવન
માટે યોગશાસ્ત્ર ૨૫૩, -ના
રાજ્યનો વિસ્તાર ૩૨૬, -ના
સમયમા શુભરાતની સંસ્કૃતિની
બંધનતાના સંવિતાના મધ્યાહ્ન
પછીની સુકુમારતા ૧૪, -ના
સમયમા શુભરાતનો પ્રતાપ
૧૧૩-૪, ૧૧૬, -નો યોગોપા
સના પર મહા ૨૫૦, -નું
ચરિત ૮૩, ૧૦૧-૨, ૧૦૬,
૧૧૨-૩, ૧૫૨-૮, ૧૬૧, -નું
યોગમાર્ગ તરફ વલણ ૧૬૧, -
નો હેમચંદ્રાચાર્ય સાથે સંબંધ
૨૮૬, પરમાર્હત્ ૨૫ જીઓ
દેશીનામમાલા, જીઓ 'દ્વયા
ત્રય કાવ્ય (પ્રાકૃત)'.

'કુમારપાલ ચરિત' ૧૫૨, ૩૧૫
જીઓ 'દ્વયાત્રય કાવ્ય (પ્રાકૃત)'.

'કુમારપાલ પ્રતિજ્ઞા' ૨૭, ૧૩૧,
૨૮૬

કુમારપાનેશ્વર મહોદેવ ૧૦૩, ૧૧૨.
કુમારિત્વ ૨૦૭, ૨૨૬.

કુમુદચંદ્ર દિગંબર ૨૭, ૨૦૦.

કુલચંદ્ર ૧૫ ૩૨૭

'કુલલયમાલા' ૧૦, ૧૨૦.

કુલવદેશ ૧૦૮

કેદારનાથ ૧૧૨.

કોલ્હાપુર ૧૧૩

'કોશ-સંગ્રહ' ૭.

કોકણ ૧૧૩, ૧૫૫, ૧૬૦, ૩૨૬.

કૌશિક ૬૩.

ક્ષત્રપો ૪-૬, ૧૨

ક્ષેમરાજ ૬૮.

અક્ષત ૨૬, -ના બહારો ૩૨૧,
જીઓ 'સ્તબ્ધીર્થ'.

ખાર ૩૨૬

'અણુરતનમહોદધિ' ૪૨

ગાર્ગ્ય પર

ગિરનાર ૪, ૧૦૧

ગિરિનગર ૩

શુભરાત ૪, ૫, ૧૧, ૧૪, ૧૨૭-૮,
૧૬૬, અને ગાળવાની સ્પર્ધા
૧૪ -ના કાવ્યશાસ્ત્ર પર અસર
૨૬, -ના તેજસ્વી ભૂતકાળની
કીર્તિનાથા ૧૧૩, -ના રાસક
મૈત્રેય ૬, -ના સામાન્યનો
પાથો ૧૪, -ના સંસ્કાર ને
સાહિત્ય ૬, -ની પડતી ૩૩૦; -

ની સંસ્કૃતિની લબ્યતાનો ઉદય
૧૪.-ની સંસ્કૃતિને વેગ આપ-
નાર ૧૩;-ની સંસ્કૃતિ પર જૈન
ધર્મની વિપુલ અસર ૧૫;-તું
ગૌરવ પ્રુનિત બને છે ૧૮,-તું
ગૌરવભર્યું વર્ણન ૭,-તું નવ-
સર્જન ૩૨૪,-તું માળવા સાથે
ધર્મજ્ઞ ૨૧;-તું વ્યક્તિત્વ ૧૬૬;
-નો ઇતિહાસ-૬ થામ્રથ મહા-
કાવ્ય ૨૩,-નો માળવા સાથે
સાંસ્કારિક વિનિમય ૨૦,-નો
વિસ્તાર ૧૧૨-૩,-મા ઔદિ-
ચ્યોનુ આગમન ૧૪;-મા પા-
શુપતનુ જોર ૨૪૫; સારસ્વત
પ્રદેશ ૩; સ્વતંત્રતાન્ય ૬.

ત્રિચરસન ૧૨૧.

‘અતુપચારાન્મહાપુરુષચરિત’
૨૭૮.

અદન વરા ૪.

અગદેવ ૨૫.

અદ્રગુપ્ત ખીલે ૫.

અદ્રગુપ્ત મૌર્ય ૪.

‘અદ્રલેખાવિન્યપ્રકાશ’ ૩૧૮.

આચિન ૨૫, જુઓ ‘દિમચંદ્રાચાર્ય’

આપો ૧૦, ૧૨.

આમુડ ૧૪-૬; ૬૫-૭, ૧૦૮,

૧૧૨, ૧૧૫;-તું તામ્રશાસન ૧૬

આવડા ૧૨,-ના રાજ્યનો વિસ્તાર

૧૩; ની સમૃદ્ધિ ૧૩.

આવોટક ૧૨.

આહલ ૧૦૨.

ઝેરીરાજ ૮૮, ૧૦૮, ૧૫૬.

ઝૌલકથો ૬.

‘છદોનુસાસન’ ૧૪૪, ૧૭૬-૭,

૨૦૧, ૨૭૬, ૩૧૧, ૩૧૩,

૩૧૭, ૧૮૦-૧૯૫, છદ.રાજ્યનો

અમૂલ્ય ગ્રંથ ૧૮૫,-ની ઉપ-

ચોજિતા ૧૮૨;-ની ચોજના

૧૮૩-૫,-ની રચના ૧૮૧;-તું

અદ્વિતીય મૂલ્ય ૧૯૧;-માથી

સંસ્કૃત અને અપભ્રંશ દર્શાવે

કાવ્ય તરીકે ૧૬૩.

જમ્બૂ મુનિ ૨૬૦, ૩૦૬-૭

શુભ્રુદ્ર ૨૮૩, ૩૦૮, ૩૨૧.

શુભ્રુમતિ ૮.

શુભ્રાદ્ય ૧૧૬.

શુભ્રે પ્રોફેસર ૧૩૬.

શુભ્રકાળ ૫.-મા સાહિત્ય અને

કલા ૫.

શુભ્રો ૬.

શુભ્રસેન ૮, ૨૨.

શૂર્જર ૧૨.

શૂર્જર સૌરાષ્ટ્ર ૩૨૬.

ગોપાલ ૧૪૪.

ગોડ ૧૫૬

આહરિપુ ૮૫-૬.

જયકેશી ૨૧, ૬૮.
 જયદેવ ૧૮૬.
 જલદહ્યાદેવી ૧૦૩.
 જંગલરાજ ૧૫૬.
 જાંબ ૬૬.
 જાબાલિપુર ૧૯.
 જલધર ૩૨૭.
 જાંગલ ૩૨૭.
 જાંબ મંત્રી ૧૩.
 જિનદત્ત ૧૧૬.
 જિનદેવ મુનિ ૭૮.
 જિનદાસ મહત્તર ૨૬૭.
 જિનવિજયજી મુનિ ૧૬, ૨૧૬.
 જિનસેન ૨૭૮.
 જિનેશ્વરસૂરિ ૧૭, ૧૯, ૧૧૬,
 ૧૧૪.
 જીલિયન હક્કલી ૨૧૮.
 જેસલમીરનો બંડાર ૨૧૩, ૩૨૧.
 જેહુલ ૬૬.
 જૈનેન્દ્ર ૪૨.
 જૈમિનિ ૨૭૦.
 જેઠદુ ૧૩૧.
 જ્ઞાનદેવ ૧૮.
 જ્ઞાનાચાર્ય શૈવદર્શની ૨૦.
 'જ્ઞાનાર્ણવ' ૨૬૦, ૨૬૪-૬, ૨૭૧.
 જ્યોત્સ્ના ટ્રિયર્સન ૧૩૦.
 જહોન કીર્ટ ઓફેસર ૫૬, ૬૫.
 ટોમસ એચારી ઓફેસર ૫૬.

હામર ૧૫; જુઓ 'હામોદર'.
 'તત્ત્વાર્થસૂત્ર' ૨૦૦.
 'તરંગવતી' ૧૧૯.
 'તિલકમંજરી' ૧૬.
 'તિસદ્ધિપુરિસગ્રહાલંકારચરિત્ર'
 ૨૪૬.
 ટુર્કરાજ ૧૫૬.
 તુષાર્-અરોકનો મુખો ૪.
 તેજપાલ ૩૨૬.
 તૈલપ ૧૪.
 ત્રિભુવનપાલ ૬૬.
 ત્રિભુવનમલ્લ ૨૧.
 ત્રિવિક્રમ ૧૨૧.
 'ત્રિવેદ્રમ રાજકીય ગ્રંથમાલા' ૧૨૮.
 'ત્રિપરિસલાહા પુરુષ ચરિત' ૧૦૯,
 ૨૦૧, ૨૧૭, ૨૪૬, ૨૬૬,
 ૨૬૭, ૨૭૩-૨૯૦, ૩૨૭;
 આધારભૂત ગ્રંથો ૨૭૮-૯;-
 ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિએ મહત્વનો
 ગ્રંથ ૨૮૭;-અથની રચના
 હેમચંદ્રાચાર્યની ઉત્તરશવસ્થામાં
 ૨૭૪;-ધાર્મિક દ્રષ્ટિએ ઉપ-
 યોગી ૨૮૭;-નાં દસ પર્વ
 ૨૭૯-૨૮૧;-ની કુમારપાળના
 આગ્રહથી રચના ૨૭૭;-ની
 રચના વિષે કેટલીક મહત્વની
 બાબતો ૨૭૭;-પ્રમાંડ પુરાણ
 ગ્રંથ ૭૦;-મા ચૂજસાતનો તે

કાલનો સમાજ અને તેનું
માનસ નિગૂઢ રીતે પ્રતિબિંબિત
૨૭૪;—માં તત્કાલીન સામાજિક
બાબતો ૨૮૪;—માં ત્રેસઠ
રાક્ષાકા પુરુષોનાં ચરિત્ર ૨૭૬—
૨૮૧;—માં કટાણાં ને ભેડક-
ણાંનો ઉલ્લેખ ૨૮૫-૬;—માં
મૂકેલાં બાવહારિક અને પાર-
માર્થિક વિધાનો ૨૮૩;—માં
સામાજિક રિવાજનું તાદેશ
વર્ણન ૨૮૫;—માં હેમચંદ્રા-
ચાર્યની મુધાવર્ષિણી વાણીનાં
ગૌરવ ને મીઠાશ ૨૭૪;—સા-
માજિક રીતરિવાજની દૃષ્ટિએ
ઉપયોગી ૨૮૭;—હેમચંદ્રાચા-
ર્યનું ઇતિહાસસર્વજ્ઞનું બિરુદ
સિદ્ધ કરી શકે તેવો આ
એકલો ગ્રંથ ૨૯૦.

દત્તાત્રય કાશીનાથ આગાશે ૧૧૫.

દશાર્ણ ૧૫૬.

દંડી ૧૨૭, ૧૩૭.

દામોદર ૧૫, ૨૦, ૬૮; જુઓ
'ડામર'.

દિગ્દામ ૧૬૯.

દિલ્લી ૧૫૬, ૩૨૭.

દુર્લભદેવી ૯૮.

દુર્લભરાજ ૧૪, ૧૭, ૯૭-૮,
૧૦૮, ૧૧૫.

દશદવતી ૧૧૮

દેવચંદ્રસૂરિ ૨૫-૮, ૧૯૦, ૧૯૯—
૨૦૮, ૨૭૧, ૨૭૮.

દેવપતન ૧૦૩.

દેવપ્રસાદ ૯૯.

દેવરાજ ૧૪૪.

દેવર્દિગણી સમાધિમાળ્ય ૯;—ના

પ્રમુખપદે સ્થવિરોની પશ્ચિદ ૯

'દેશીનામમાલા' ૬૮, ૮૪, ૮૭.

૧૩૫-૧૪૬, ૧૭૭, ૨૦૧,

૩૧૪, ૩૧૭; અને 'દેશીરાખ્દ-

સમ્રાટ' એકજ ૧૩૮;—અનેક

ઉપકારક ગ્રંથોમાંનો એક ૧૪૬;

—માં એકલો જ સારો રાખ્દોષ

૧૪૩; ગુજરાતી ભાષાના પરિ-

ચીલન માટે આવશ્યક ૧૪૬;—

ગ્રંથની વૃત્તિમાં કુમારપાળની

પ્રસ્થિતિની ઉદાહરણ ગાથા

૧૩૫;—ની રચના ૧૩૭;—ની

વસ્તુસૂચિ ૧૪૨-૩;—માં કુમાર-

પાળને લગતી ગાથાઓ ૧૪૨;—

માં દેશ્ય રાખ્દોનો સમાવેશ

૧૪૨, ૧૪૬;—માં નામસમ્રાટના

રાખ્દો માટે દૃષ્ટાંત ૧૪૨;—માંની

કાવ્યભાવના ૧૪૬;—માંની કેટ-

લીક ગાથાઓ ૧૪૪-૫;—માં

રાખ્દોના વિભાગો ૧૪૧;—માં

સામાજિક સ્થિતિ ૧૪૬;—સં-

બધેમાં ડૉ. ખુલ્હર અને પ્રો.
ગુલેના આલેખોનો લેખકે આ-
પેલ રદિયો ૧૩૯-૧૪૧; જુઓ
રમણાવલિ; જુઓ 'દેશીરાખ્દ-
સંગ્રહ'.

'દેશીરાખ્દસંગ્રહ' ૧૩૮, ૨૨૦૧:
જુઓ 'દેશીનામમાલા'.

'દેસીસદ્સંગ્રહ' ૧૩૮.

દ્રમિલ ૬૩.

દુલ્લસ ૬૬.

દ્રોણ (દ્રોણાચાર્ય) : લીમદેવના
મામા ૧૬, ૧૭, ૧૪૪.

દ્વયાશ્રય મહાકાવ્ય (પ્રાકૃત) ૬૨,
૧૫૦, ૧૬૪, ૨૬૪, ૩૧૪,
૩૧૭;—કુમારપાળના ચરિતનો
વિષય ૧૫૧;—ની યોજના ૧૫૮
—૧૬૧;—ની રચના ૧૫૧;—ની
વસ્તુ ૧૫૨-૮;—નું ગુજરાતીમાં
ભાષાંતર થવાની જરૂર ૧૬૪;—
નો અપભ્રંશ વિભાગ ૩૫૫
એચે તેવો ૧૬૧;—પર વૃત્તિ
૧૬૩; પ્રાકૃતવ્યાકરણનાં સૂત્રો
માટે ઉપયોગી ૧૫૧;—માં ઇ-
તિહાસતત્વ કરતાં કાવ્યતત્વ
વેધક ૧૫૨;—માં ઉપદેશના
સુદર ફુલાઓ ૧૬૨;—માં સમ-
ક્ષીન સામાજિક સ્થિતિને
લગતી હકીકત ૧૬૪.

દ્વયાશ્રય મહાકાવ્ય (સંસ્કૃત) ૨૩,
૮૯-૧૧૬, ૧૫૦-૧, ૨૭૬,
૩૧૧, ૩૧૪, ૩૧૭;—ગૂજરાતના
તેજસ્વી ભૂતકાળની કીર્તિ-
માયા ૧૧૩;—ગૂજરાતની અ-
સ્મિતાનું તેજસ્વી કાવ્ય ૧૧૪;
—ગૂજરાતનો ઇતિહાસ ૨૩;—
ચૌદ્વકચવંશની જીવનમાયા ૮૬;
—ના વીસ સર્ગ-૮૬;—નામ
આપવાનું કારણ ૮૬;—ની મુ-
શ્કેલીઓ ૧૦૬;—ની યોજના
૧૦૭-૯;—ની રચના ૮૬;—નું
ગૂજરાતી ભાષાંતર ૧૬૪;—નું
મહાકાવ્ય તરીકે મૂલ્યાંકન ૯૫;
—નો આરંભ ૬૧; ભટ્ટિકાવ્ય
જેવું મહાકાવ્ય ૧૧૪;—માં
ઐતિહાસિક કાર્યકારણતા ઓછી
૧૦૨;—માં કવિની હલપના અને
ચૂકતા ૧૦૬;—માં કાવ્યતત્વ
કરતાં ઇતિહાસતત્વ વિરોધ ૧૫૨;
માં કાવ્યવસ્તુ તરીકે ચૌદ્વકચ
વંશની કથા ૮૬;—માં કુલ
શ્લોક ૧૦૬;—માં ગરબનીની
સોમનાથ પરની ચડાઇનો
ઉલ્લેખ નહિ ૯૨;—માં તત્કા-
લીન સમાજનાં અનેક તત્વો
તેમાં આવેલાં ૯૨;—માં મહા-
કાવ્યનાં સુધર્માં લક્ષણો ૮૬;

-માથી મળે છે ગુજરાતના
 રાજવંશીઓની કડી ૧૪૪, -મા
 વીસ સર્ગોનો સાર ૮૫-૧૦૩,
 મા સમગ્રવીન સામાજિક સ્થિ
 તિ ૧૧૦, -નખવામા કવિનું
 વ્યય ૮૫, વરાહીર્તન કાવ્ય
 ૬૩, સમકાલીન ઇતિહાસવેળાન
 તરીકે ગૌરવવત્ કાવ્ય ૮૨,
 સૂપૂર્ણ મહાકાવ્ય ૧૦૩, સ
 બધી હેમચંદ્રાચાર્યની કલ્પના
 ૮૮, સિદ્ધરાજની પ્રેરણાથી
 રચના ૮૨, સિદ્ધહેમ બ્યાકર
 છુના સૂત્રોના નિદર્શન ૮૯.
 'દ્વાત્રિંશદ્ દ્વાત્રિંશિકા' ૨૨, ૩૧૯
 'દ્વાત્રિંશિકા' ૧૯૮.
 'દ્વાત્રિંશિકાઓ' ૨૨૮-૨૩૦.
 દ્વારપ રાજ ૯૭
 'દ્વિનવદનચપેટા' ૩૧૮, જુઓ
 'વેદાકુરા'
 ધનપાલ ૧૬, ૨૦, ૨૨, ૭૧, ૮૩,
 ૮૮, ૧૪૩-૪.
 ધનનય ૧૬૮-૧૭૦.
 ધન્વતરિ ૮૫, ૮૮
 'ધન્વતરિનિધિ' ૮૫-૬
 ધરપદ ૮.
 ધરસેન એથો ૮, ૨૩, ૮૮.
 ધરસેન ખીજો ૮.
 ધર્મકીર્તિ ૧૯-૨૦૦.

ધર્મ પડિત ૧૬.
 ધવલ ૨૭.
 'ધાતુપાસાયણ' ૬૫, ૩૧૬.
 ધાગ ૨૧, ૩૩
 ધારાનગરી ૧૦૧, ૩૨૭
 ધ્રુવપટ વલ્લીરાજ ૮.
 ધ્રુવસેન ૮, -નું તામ્રપત્ર ૮.
 નરૂલ ૨૦
 નામરાજ ૧૪, ૮૭-૮.
 'નામસમૃદ્ધ' ૨૭૬, ૩૧૧, ૩૧૩.
 'નામેયનેમિ દ્વિમધાનકાવ્ય' ૩૧૮.
 'નિધિ' ૮૭, ૩૧
 'નિવહ કોષ' ૩૧૪
 'નિવહ અથ' ૮૫
 'નિધિ શેષ' ૮૪-૮, ૩૧૭, એક
 પ્રકારનો વનરૂપતિ કોષ ૮૬-
 ના ૭ કાક ૮૫, નામ આપ
 વાનુ મારણ ૮૭; -ની હાથપ્રતો
 ૮૭, વનરૂપતિઓનો કોષ;
 વૈનકસાસ્ત્રમા ઉપયોગી ૮૬.
 'નિધિસમૃદ્ધ' ૬૮.
 નિત્ય ૧૩.
 'નિર્ધુક્તિ' ૪૨
 'ન્યાયખટાખલસૂત્ર' ૩૧૬.
 'પદમચરિત્ર' ૨૭
 પતંજલિ ૨૨, ૪૫, ૪૭, ૧૧૬.
 પદ્યચરિત્ર ૨૭૮
 'પદ્યપુરાણ' ૨૪૬

‘પરમાત્મપ્રકાશ’ ૧૩૧.

‘પરિશિષ્ટપર્વ’ ૨૭૮, ૨૯૧-૩૦૮,
૩૧૫-૭; આવશ્યક ચૂર્ણ સાથે
સામ્ય ૨૯૫; જન્મ મુનિથી
આરંભી વજ્રસ્વામી સુધીના
સાધુજનોનાં ચરિત્ર-પુષ્પો ૨૯૧,
૩૦૫;—નાં સાધનો ૨૯૮;—ની
કથાવસ્તુ ૨૯૮-૩૦૫;—માં આ-
કર્ષક લોકકરાઓ અને દષ્ટાતો
૩૦૬;—માં ઐતિહાસિક કથા-
નકોનો સંભાર ૩૦૫;—માં પ્રા-
ચીન સાધનોનો પદે પદે કરેલો
ઉપયોગ ૨૯૭; વસુદેવ દ્વિતી
સાથે સામ્ય ૨૯૫.

પંચનદ ૬૮, ૧૧૩.

પંચાસર ૧૨.

‘પંચાંગી વ્યાકરણ’ ૨૨.

‘પાઈઅલચ્છિનામમાલા’ ૧૪૩.
૧૪૬.

પાટણ ૨૭, ૩૨, ૧૧૨, ૧૬૬,
૨૮૮;—ના ભડારો ૩૨૧;—ની
વિધારસિકતા ૩૨૭.

પાઠક પ્રોફેસર ૪૨, ૪૪.

પાઠોદ્ગમલ ૧૪૪.

પાણિનિ ૨૨-૩, ૪૨, ૮૮, ૧૫૧,
૨૦૦;—નું વ્યાકરણ ૪૧.

પાતંજલ યોગસાત્ર ૨૫૩, ૨૭૧.

પાદસિમાચાર્ય ૧૧૯, ૧૪૪.

પાલ ૧૧૪.

પાલણપુર ૧૧૬.

પિંગલ ૧૮૬, ૨૦૦.

પિંગલિકા ૧૦૦.

પી. એલ. વૈદ ડોક્ટર ૧૪૬.

પીરાલ પ્રોફેસર ૧૨૧-૨, ૧૨૯,
૧૪૪, ૧૪૬.

પુણ્યવિનયજી મુનિ ૩૧૬.

પુલકેશી અવનિનનામય ૧૨.

પુષ્પદંત ૨૪૬, ૨૭૮.

પુષ્પગુપ્ત ૪.

પૂર્ણકલસમણિ ૧૬૩-૪;—એ લ-
ખેલી ‘પ્રાકૃતકથામય કાવ્ય
ઉપર વૃત્તિ’ ૧૬૩.

‘પૂર્વમીમાંસા’ ૨૭૦.

પોરવાડ ૧૦, ૧૩.

પ્રતાપમલ્લ ૩૨૭-૮.

‘પ્રજ્ઞંધ ચિંતામણિ’ ૧૨, ૩૪,
૧૬૫, ૨૫૪-૫, ૩૨૮.

પ્રભાચંદ્રસૂરિ ૫૧, ૩૧૦-૧, ૩૧૩.

‘પ્રભાવકચરિત્’ ૬, ૧૦, ૧૭, ૨૭,
૫૦-૧, ૨૨૭, ૨૮૨.

પ્રભાસપાટણ ૬૬.

‘પ્રમાણુમીમાંસા’ ૧૬૬-૨૧૭;
૨૩૭, ૨૭૮, ૩૧૩, ૩૧૭,
૩૧૯-૩૨૦; અમૂરો મંથ ૨૦૧;

અનુસાસન તરીકે બીજાં અનુ-
સાસનની હરેજામાસ્થાન ૨૧૭;
જેટલાં સૂત્રો મળ્યા ■ તેટલાં
ઉપરજી વૃત્તિ પ્રાપ્ત ૨૦૨;-ની
ચોળના ૨૧૩-૬;-નું બીજું
નામ 'વાદાનુસાસન' ૨૦૧;-ની
સ્વોપજીવૃત્તિ ૩૧૬;-ન્યાયશા-
સ્ત્રનો મય ૨૦૩;-સૂત્રોલીનો
મય ૨૦૧; જુઓ 'વાદાનુ-
સાસન'.

‘પ્રમાણસાક્ષ’ ૩૧૬-૩૨૦

‘પ્રમાણસૂત્ર’ ૧૯

‘પ્રાકૃત વ્યાકરણ’ ૧૧૭-૧૩૪; અ-
પક્ષ શ અને પ્રાકૃતનો નિકટ
સબધ બતાવનાર મય ૧૩૪;
જેટલે ‘સાખ્યાનુસાસન’નો આ-
ક્રમો અન્યાય ૧૨૧;-નું વસ્તુ
૧૨૩-૬;-મા અપક્ષ ૭ બાપા-
ની વિસ્તારપૂર્વક ચર્ચા ૧૨૧;
‘માના કુલ’ ૧૩૧-૪.

પ્રમાણ ૧૮૬.

બનાસ (વર્ણસા) ૧૦૨.

બર્જ ૬૯, ૧૦૯.

‘બલાબવસૂત્ર બૃહદ્વૃત્તિ’ ૩૧૯.

બલ્લાલ રાજ ૧૦૨-૩.

બારપ ૧૧૨.

બાલચંદ્ર મુનિ ૧૦૪, ૩૨૮-૯.

‘બાલબાપાવ્યાકરણસૂત્રવૃત્તિ’
૩૧૯.

‘બાલરામાયણ’ ૧૨૭.

‘બિખિલ્યોથેકા ઇન્ડિકા સીરીઝ’
૩૦૭.

બિલ્હણ ૨૬.

બુધ્ધ ૧૧૮.

બુદ્ધિસામરસરિ ૧૯, ૪૮;-નું ઓધ
જૈને વ્યાકરણ ૧૯.

બુલ્હર ડો. ૪૬-૭, ૮૬-૭, ૧૧૬,
૧૩૯, ૧૪૧, ૨૭૭, ૩૧૪.

‘બૃહદ્કથા’ ૧૧૯.

‘બૃહદ્કથામજરી’ ૧૧૯.

‘બૃહદ્દાર્ણ્યકોપનિષદ’ ૨૭૦.

‘બૃહદ્ન્યાસ’ ૪૫, ૪૭, ૩૧૯.

બૃહસ્પતિ ૩૨.

બેચરદાસ પરિત ૪૫, ૪૮.

બેલ્વેલ્કરે ડો. ૪૯.

બોટલિક ૭૫, ૭૮.

‘બોમ્બે ગેઝેટિયર’ ૧૧.

‘બોમ્બે સંસ્કૃત સીરીઝ’ ૧૦૭.

બલગુપ્ત બિલ્લમાલકાચાર્ય ૧૦.

બેડલી પ્રોફેસર ૨૧૯.

‘બગવદ્ગીતા’ ૬૩, ૨૬૩.

ભટ્ટિ ૨૩, ૮૯.

‘ભટ્ટિકાવ્ય’ ૮, ૯, ૨૩, ૧૧૪,
૧૫૧; રામાયણની કથાને આ-

લેખન કાવ્ય ૮૬.

ભદ્રબાહુ ૨૯૩, ૨૯૭.

ભદ્રેશ્વર ૩૦૬.

‘ભરતનાયરાજ’ ૧૭૦.

ભંમેરી ૩૨૭.

ભાગવત-સુપ્રદાય ૫.

ભામદ ૧૨૧.

‘ભારતીય વિદ્યા’ ૧૬.

ભાંડારકર ડૉ. ૧૨૨.

‘ભિન્નભાષ’ ૬, ૯, ૧૨, ૧૩, ૧૫,

૨૩; શુભરાતની રાજધાની ૧૦;

શુભરાતની સંસ્કૃતિને યોગ્ય

આપનાર ૬;—ના રાજ્યો ૧૦;—

ની જાહેરાતો ૧૧;—ના

ખરેડો ૧૦;—નું તેજસ્વી

વર્ણન ૧૦.

‘ભિલ્લભાષ’ ૯; જુઓ ‘ભિન્નભાષ’

બીમદેવ ૧૪-૭, ૧૯, ૯૮, ૧૦૮,

૧૧૫;—ના સમયની સાહિત્ય-

પ્રવૃત્તિ ૨૦;—ના સમયમાં ગુ-

જરાતની સંસ્કૃતિની બબ્બતાના

સવિતાનાં કિરણોનો આવિષ્કાર

૧૪;—નો સમય ૨૧.

બોલ ૬, ૧૫, ૧૭, ૨૦-૧, ૩૩,

૧૨૭-૮, ૧૩૧, ૧૭૮, ૨૭૦,

૩૨૭.

‘બોલબાકરણ’ ૪૫.

મહાકાલેશ્વરનું મંદિર ૫.

‘મહાદેવસ્તોત્ર’ ૨૨૨, ૨૨૭,

૨૪૪-૫, ૩૧૫, ૩૧૮.

‘મહાદેવાષ્ટક’ ૨૪૫.

‘મહાપુરાણ’ ૨૭૮.

‘મહાભારત’ ૨૭૦, ૨૭૭.

મહારાષ્ટ્ર ૩૨૭.

‘મહાવીર દ્વાત્રિશિકા’ ૨૦૧, ૨૧૭.

મહીપાણે ૩૨૭.

મહેન્દ્ર રાજ ૯૮.

મહેન્દ્રસૂરિ ૮૨, ૮૫, ૨૮૩, ૩૨૧.

મગધ ૭, ૧૫૬.

મણિલાલ નથુભાઈ દ્વિવેદી ૧૬૪.

મથુરા ૧૫૬.

‘મનુસ્મૃતિ’ ૨૭૦.

મગ્ગ ૨૬, ૧૬૯-૧૭૦, ૧૭૨,

૧૭૭.

મયલુલ્લા ૨૧, ૨૭, ૯૮-૯.

મયારાંકર ચિત્રભટ્ટકર શાસ્ત્રી ૬૬.

મલયગિરિ ૨૨૫.

મલ્લવાહી ૯.

મલ્લિકાનર્તન ૧૫૫.

મલ્લિકેષુ ૨૨૭, ૨૪૭.

માધ મહાકવિ ૧૯, ૬૩.

માલિકધનંદી ૧૯૯.

માન્યખેટ ૧૩.

મારવાડ ૧૫, ૯૮, ૧૨૭-૮, ૩૨૭.

માર્કેટ ૧૨૧.

માલ ૧૨.

માલવા ૭, ૧૩-૧૪, ૨૧, ૧૧૩,

૧૨૮, ૧૬૯, ૩૨૭; અને

શુભરાતની સ્પર્ધા ૧૪;—ની

ગુજરાતની સંસ્કૃતિ પર અસર
૬; પ્રદેશનું વર્ણન ૭.

માહેશ્વર ૫.

‘મુદ્રારાક્ષસ’ ૨૭૦.

‘મુદ્રિત કુમુદચંદ્ર’ ૨૮.

મુસ્લીમર બેનરજ પ્રોફેસર ૧૪૧,
૧૪૩-૪.

મુંજ ૧૪-૬, ૧૨૮;—ના કુહા
૧૯૧-૨.

મૂલરાજ ૧૩, ૧૫, ૨૦, ૬૫-૭,
૧૦૮, ૧૧૫; ગૂજરાતની અ-
સ્મિતાનો પાથો નાખનાર ૧૧૨;
—ના સમયમાં ગૂજરાતી સં-
સ્કૃતિની સ્થિતિનો ઉદય ૧૪;
નાં કાર્યો ૧૪;—ની મહત્ત્વાકાંક્ષા
૧૩;—નું શાસન ૧૪.

‘મિધકૃત’ ૫.

મેઝનુંગ ૧૨, ૧૫, ૩૫-૬, ૪૬-૭,
૨૨૭, ૨૨૫.

મેવાડ ૩૨૭.

મૈત્રકવંશ ૨૨-૩; વંશના શાલ-
ઓ ૮.

મૈત્રકો ૬, ૧૨;—ના સમયનાં તા-
અપનો ૭.

મો-લા-પો. ૭.

મોહરાજપરાજ્ય નાટક’ ૯૩,
૨૨૫, ૨૫૫, ૩૨૯.

મૌર્ય ૬;—કાળ ૩.

ચમુના ૧૫૬.

ચરોવર્મા માલવરાજ ૩૧, ૧૦૧.
‘ચરોવિજય જૈન મંથમાળા’ ૫૯,
૭૫.

ચરાપાલ ૯૩, ૨૨૫, ૨૩૪, ૩૨૯-
ચાકોળી પ્રોફેસર ૧૯૦, ૧૯૨, ૧૯૭,
૩૦૬-૭.

‘ચાંદવપ્રકાશ’ ૭૧.

ચાપનીચ સંપ્રદાય ૪૩.

ચાસ્ક ૫૨.

ચુઆન ચ્વાંગ ૬-૭, ૮-૧૦.

‘ચોગવિંશિકા’ ૨૭૧.

‘ચોગશાસ્ત્ર’ ૭૦, ૧૧૧, ૧૪૮-૧૭૧,
૨૭૫, ૩૧૧, ૩૧૫, ૩૧૭, ૩૨૨;
—કૃપર વિસ્તૃત વૃત્તિ ૨૫૬,
૨૬૬, ૨૬૮; જૈન તત્ત્વજ્ઞાન અને
જૈન આચારોનો અભ્યાસ કરવા
માટે યોગ્ય પુસ્તક ૨૭૨;—ના
કૃત બાર વિભાગ ૨૫૭-૨૬૨;—
ની કુમારપાલની નિજાસા
સતેષવા હેમચંદ્રે રચના કરી
૪૪૯-૨૫૧;—ની રચનાનાં સા-
ધનો ૨૫૨;—ની વૃત્તિમાં સમ-
કાલીન સામાજિક હકીકત
૨૬૮;—નું મૂલ્યાંકન ૨૫૫; પર
બીજા અસર ૨૭૦-૧;—માં ‘ભ-
ગવદ્ગીતા’નો રજુકો ૨૬૩;
શુભચંદ્રના ‘જ્ઞાનાર્ણવ’ સાથે
સાથે ૨૬૪-૬.

- ‘યોગસાત્ર’ (પાતંજલ) ૨૫૩, ૨૭૧. લાટ ૨૧, ૬૭.
 ‘યોગસાત્રવૃત્તિ’ ૨૨૭. લાટદેસ ૧૧૨-૩.
 ‘યોગસૂત્ર’ ૨૨. લાસેન પ્રોફેસર ૧૨૨.
 રમુ ૭૫, ૭૮. ‘લિંગાનુસાસન’ ૩૧૬.
 ‘રમુવંશ’-રમુકુલની અમરકીર્તિ ૨૩. લીલા (સામંતસિંહની બહેન) ૧૩.
 રત્નપૂતાના ૧૨૭. ‘લોકતત્ત્વનિર્ણય’ ૨૩૧.
 ‘રત્નપરીક્ષા’ ૮૧. લોચમેન પ્રોફેસર ૨૯૪-૭.
 રવિયેશુ ૨૭૮. વકોક્તિવિતત્ત્વ ૧૭૮.
 ‘રથલ્લાવસિ’ ૬૮, ૧૩૮-૯, ૨૦૧; વનરાજ ૧૨-૩.
 જુઓ ‘દિશીનામમાલા’. વરરુચિ ૧૨૧.
 ‘રાજનિધંદુ’ ૮૫. વર્ધમાનસૂરિ ૪૨, ૪૮.
 રાજશીખર ૧૨૭, ૧૬૯. વલ્લી ૬-૧૦, ૧૫, ૨૩, ૮૬;-
 રાજિ ૧૩. ગુજરાતની સંસ્કૃતિને પાપલુ
 રાણીની વાવ ૨૦. આપનાર ૬;-નું પતન ૬;-મા
 રામચંદ્ર ૪૬, ૮૩, ૩૦૯, ૩૨૧, મૈત્રકોનું સાસન ૬.
 • ૩૨૭-૯. વલ્લભરાજ ૧૪-૬, ૬૭-૮, ૧૦૮,
 રામતર્કવાગીશ ૧૨૧. ૧૧૨, ૧૧૫.
 રામાનુજસ્વામી પ્રોફેસર ૧૪૩. ‘વસન્તવિલાસ મહાકાવ્ય’ ૧૦૪.
 રાહુલક ૧૪૪. ‘વસુદેવહિંદી’ ૨૬૫-૬, ૨૬૮.
 રેદ્રટ ૯૫-૬, ૧૬૪, ૧૬૭, ૧૬૯. વસુબધુ ૧૯૬.
 રેદ્રદામા ૪;-નો લેખ ૪. વસ્ત્રપાલ ૧૩, ૩૨૯.
 રેદ્રમહાલય ૧૪, ૧૦૧. વાકતમેગલ પ્રોફેસર ૧૨૨.
 રેદ્રસિંહ ૪. વાગ્લટ ૨૬, ૧૦૩, ૨૦૯.
 રેવા ૧૫૬. વાયસ્પતિ ૭૧.
 રાદારાજ ૯૬. વાત્સાયન ૨૭૦.
 રાદમીધર ૧૨૧. ‘વાદાનુસાસન’ ૨૦૧, ૩૧૩,
 ‘રમુન્યાસ’ ૪૬. ૩૧૬-૩૨૦;-પ્રમાણુમીમાસાનું
 ‘સાઈફ ઓફ હેમચંદ્ર’ ૪૭, ૧૧૬. બીજું નામ ૨૦૧.

‘सिद्धदेमप्राप्तवृत्ति’ ३१६.

‘सिद्धदेमपृष्ठप्रक्रिया’ ६६.

‘सिद्धदेमपृष्ठवृत्ति’ ३१६.

‘सिद्धदेमपृष्ठव्यास’ ३१६.

सिद्धदेमवधुवृत्ति ३१६.

‘सिद्धदेमव्यासवृत्ति’ २६७.

‘सिद्धदेमराजानुशासन’ ३११;

श्रुत्यो ‘सिद्धदेमयद्राजानु-
शासन’.

सिद्धा नदी ५.

‘सिद्धी नैन भयभाणा’ २१६.

सिद्धु ३२७.

सिद्धु देश १५, ११२-३.

सिद्धुसाल १४, ६६, ६८, १०८.

सिद्धपुर १०१; श्रुत्यो ‘सिद्धो’.

सिद्धराज १२१.

सुभवावधु पंडित २१३, २१६-७,

२७१;—सुभादित ‘सुभावाधु-
भासा’ २१६-७.

सुदर्शन तणाव ४, ५.

‘सुभाषितावधि’ १५.

‘सुवसत्रभाष्य’ १६०.

सूत्रार्थ १७, २०.

सेन ११४.

सैतव १८६.

सोमयद्र २५-८; श्रुत्यो ‘देमयद्र’.

सोमदेव ११६.

सोमनाथ ५, २०, ३४, ६२, १०१,

१०३, ११२, २२७, २४५.

सोमप्रजापत्यार्थ २४, १३१, २५५;

२८६, ३१०-१.

सोमेश्वर राजपुरादित १७, २०,

३३०.

सोमश्रीयो १३;—नो आदि पुरुष

१३.

सौतप्टे ४, ५, ११२-३.

सौवीर देश २६६.

सहस्रस ५.

स्तंभतीर्थ २५-६.

‘स्यवित्तवलि’ २६१, २६३-४.

‘स्याद्वादमनरी’ २२७, २२६,

२४७.

स्वधर्भू १८६, २४६, २७८.

स्थिरमति ८.

‘सुनुमानिषद्’ ८५.

सुरगोविंददास पंडित ३०७.

सुरिभद्रसुरि १०, १७, २३, १६७,

१६६, २२०, २३०-१, २४५,

२७३-१, २७८, २६४, २६७,

३०६.

सुर्नल १२१.

हीनयान संप्रदाय ७.

हीनवात जापडिया प्रोफेसर ३१६.

हेमच २१.

‘हेमवर्णिमानुशासन’ ५६.

‘हेमव्यासवृत्ति’ ४८.

हेमयद्रव्यार्थ ६, १७, १६, ४२-

५६, ५६, ६१, ६४, ६८,

૭૦-૭૧, ૭૭, ૮૨, ૮૪-૫,
 ૮૭, ૮૯-૯૦, ૧૦૩, ૧૦૫,
 ૧૨૦-૧, ૧૨૩, ૧૨૭-૮,
 ૧૩૦-૧, ૧૩૪-૫, ૧૪૦, ૧૪૪,
 ૧૫૧-૨, ૧૮૬-૯૦, ૧૯૩,
 ૧૯૫, ૧૯૭, ૧૯૯, ૨૦૧-૨,
 ૨૦૭, ૨૧૧-૩, ૨૨૫, ૨૨૬-
 ૨૩૦, ૨૩૪, ૨૩૬-૭, ૨૪૪-૬,
 ૨૪૯, ૨૫૫, ૨૬૩-૫, ૨૬૯,
 ૨૭૫, ૨૭૭-૯, ૨૮૧, ૨૮૩,
 ૨૮૮, ૨૯૦, ૨૯૨, ૨૯૮,
 ૩૦૫, ૩૦૬, ૩૦૮, ૩૧૩,
 ૩૨૭-૩૩૦; અનેક વિધાઓના
 વારિનિધિ ૨૧૭; અને વામ-
 શરિ ૨૫૫-૬; અને સિદ્ધ-
 શાળનો મેળાપ ૨૬; કુમારપા-
 લના ધર્મગુરુ ૬૨; કુમારપાળના
 વ્યક્તિત્વના વિધાયક ૩૨૪;
 જ્યોતિર્ધર ૩૨૨; જૈનાચાર્ય
 નહિ પણ મહાન ગુજરાતી
 ૧૧૩;—થી ગુજરાતનાં ઇતિહાસ
 અને સંસ્કૃતિ ઉજ્જવલ ૨૪,—
 ના ઉપદેશના સુંદર દૃષ્ટાંતો
 ૧૬૨;—ના શ્રેયોત્તું મૂલ્ય તેની
 સર્વગ્રાહિતામાં ૭૧-૨;—ના
 દિલમાં સમસ્ત ગુજરાતના
 ગૌરવને બદલાવવાના મનોરથ
 ૧૧૨;—ના પ્રસિદ્ધ શિષ્યો ૨૮૩;

—ના બધામ પ્રાપ્ત સંસ્કૃત
 કૌશીનું સંપાદન ૭૮;—ના
 સમાસ્થાનનું વર્ણન ૨૮૨;—ના
 સાક્ષર જીવનનો પૂરો ઉકેલ
 ૨૪;—ના સિદ્ધશાળને આશીર્વાદ
 ૩૩-૪;—નાં સ્તવનો ૩૧૫;—નાં
 સ્તવનોની પ્રૌઢી ૨૨૪;—નાં
 સ્તવનોમાં બન્નેય પ્રકારની
 ધર્મની શક્તિ ૨૨૧;—નાં સ્તોત્રો
 પાછળ રહેતું ચિત્તનિર્વ ૨૨૩;
 —નાં સ્તોત્રો ભક્તિની મુદ્રતાએ
 સુંદર તથા વર્કની ઉચ્ચ પ્રૌ-
 ઢીથી કાઢી હીરા જેવાં ૨૪૭;
 —ની અનુશાસનોની રચના
 કરવાનું કારણ ૧૬૬;—ની અ-
 ભિલાષા ૮૮;—ની કૃતિઓનો
 નિર્ણય ૩૧૮;—ની કૃતિઓ
 ૩૧૧-૩૨૦;—ની છેક સુધી
 પ્રવૃત્તિ આઠ ૩૧૬;—ની પ્રતિમા
 ૨૩;—ની વિદ્યતા ૩૨૦;—ની
 ‘વીરશાયસ્તોત્ર’માં દાર્શનિક
 પ્રતિમા ૨૪૪;—ની બાહરણ
 લઘુવૃત્તિ ૪૪;—ની બાપક દષ્ટિ
 ૧૭૭;—ની સર્વધર્મ સમલાવ-
 ની લાગણી ૩૨૩;—નું અદ્ભુત
 વ્યક્તિત્વ ૩૨૧;—નું અવસાન
 ૩૨૮;—નું ગુજરાતી તરીકે ગૌ-
 રવ ૧૦૬;—નું વ્યક્તિત્વ ૨૪;

-ને આચાર્યપદ ૨૭;-નો
જન્મ ૨૧;-નો કુમારપાલ સાથે
સુબંધ ૨૮૬;-નો મયલુલ્લા
સાથે પરિચય ૨૭;-નો મહા-
કાવ્ય લખવાનો હેતુ ૧૫૨;-
નો યોગની શૂદ્ર વાણીનો પ્રયોગ
૧૬૧; પર મુકાબેલા પરોપજી-
વિતાના આક્ષેપ માટે લેખકનું
મતબ્બ ૧૭૨; પ્રતિભાસ પત્ર
કવિ ૧૦૫; મહાકવિ, તત્ત્વ-
જ્ઞાની, યોગી હોવા છતાં પણ
વ્યવહાર પ્રણાલીના બિડા પાર-
ખનાર ૨૮૩; મહાન ગુજરાતી
૮૮; યુગપ્રધાન આચાર્ય ૩૦૭;
યુગપ્રધાન ભૂતિ ૨૨, ૨૫;
વિરચિત સ્તવનો ૨૧૮-૨૪૭;
વિરચિત સાગરસભી શ્લોક
સંખ્યા ૩૧૬; સર્વ વિધાના

અવતાર ૧૬૯; સાથે સિદ્ધરા-
જનો પરિચય ૨૯; સિદ્ધગજના
પ્રિય સહસ્ય ૯૨;-ર્થ કરેલી
વ્યાકરણની રચના ૩૫;-ર્થ
કરેલી ગુજરાતની લોકોત્તર સેવા
૮૮;-ર્થ કરેલું સર્વ ગ્રંથોનું
દોહન ૮૮;-ર્થ ગુજરાતના
ઔરવને બહુલાબ્યું ૨૨;-ર્થ
બીજા આચાર્યોના ગ્રંથમાંથી
હતારા કર્યા છે તે સંબંધી
લેખકનું મતબ્બ ૧૬૮-૯;-ર્થ
મગાવેલ કારમીરથી બ્યાકરણ
૩૪;-ર્થ સંસ્કૃત અને દેશ્ય
ભાષાના કાવ્યોની રચના કરી
૬૮;-ર્થ સિદ્ધરાજને બ્યાકરણ
રચવા પ્રેરણા કરી ૩૪;-ર્થ
રોલકીઓની કીર્તિને સનાતન
ન્યાત અર્પી ૨૩.

ટીપ્પણી

અક્ષપાદ ગૌતમ ૧૯૭.

અણુદિલવાડ ૯૧

‘અનેકાર્ય સમ્રાટ’ ૭૬.

‘અપભ્રંશપાઠાવલિ’ ૧૨૦, ૧૨૬.

અભયતિલકમણી ૯૦.

‘અભિધાન ચિંતામણિ’ ૭૦, ૭૨-

૩, ૮૦, ૩૨૨;-ની વિવૃત્તિ

૬૬;-નો પૂરવણી ૮૦;-નું

શ્લોક પ્રમાણ ૭૫.

અભિનવગ્રુહ ૧૬૮-૯.

-ને આચાર્યપદ ૨૭,-નો
નમ ૨૧;-નો કુમારપાલ સાથે
સળધ ૨૮૬;-નો મયલુક્તા
સાથે પદ્મિય ૨૭,-નો મહા-
કાવ્ય લખવાનો હેતુ ૧૫૨;-
નો યોગની ગૂઢ વાણીનો પ્રયોગ
૧૬૧; પર મુકામેલા પરાપછ-
વિતાના આક્ષેપ મારે લેખકનું
મતબ્બ ૧૭૨; પ્રતિભાસ પત્ર
કવિ ૧૦૫; મહાકવિ, તત્ત્વ-
જ્ઞાની, યોગી હોવા છતાં પાણુ
વ્યવહાર પ્રણાલીના ઠીકા પાર-
ખનાર ૨૮૩; મહાન ગુજરાતી
૮૮; યુગપ્રધાન આચાર્ય ૩૦૭;
યુગપ્રધાન મૂર્તિ ૨૨, ૨૫;
વિરચિત રતવનો ૨૧૮-૨૪૭;
વિરચિત સામરસમી શ્લોક
સખ્યા ૩૧૬; સર્વ વિધાના

અવતાર ૧૬૯; સાથે સિદ્ધરા-
જનો પદ્મિય ૨૯; સિદ્ધરાજના
પ્રિય સદસ્ય ૯૨;-ર્થ કરેલી
વ્યાકરણની રચના ૩૫;-ર્થ
કરેલી ગુજરાતની લોકોત્તર સેવા
૮૮;-ર્થ કરેલું સર્વ ગ્રંથોનું
હોદ્દન ૮૮;-ર્થ ગુજરાતના
ગૌરવને બહુલાબ્ધ ૨૨;-ર્થ
બીજા આચાર્યોના ગ્રંથમાથી
ઉતારા કર્યા છે તે સળધી
લેખકનું મતબ્બ ૧૬૮-૯;-ર્થ
મગાવેલ કારમીરથી વ્યાકરણ
૩૪;-ર્થ સંસ્કૃત અને દેશ્ય
ભાષાના દોષોની રચના કરી
૬૮;-ર્થ સિદ્ધરાજને વ્યાકરણ
રચવા પ્રેરણા કરી ૩૪;-ર્થ
સોલકીઓની કીર્તિને સનાતન
ન્યાય અર્પી ૨૩.

ટીપ્પણી

અક્ષપાદ ગૌતમ ૧૯૭.
આણુદિલવાડ ૯૧
‘અનેકાર્થ સંગ્રહ’ ૭૮.
‘અપભ્રંશપાઠાવલિ’ ૧૨૦, ૧૨૬.
અભયતિલકગણી ૬૦.

‘અભિધાન ચિંતામણિ’ ૭૦, ૭૨-
૩, ૮૦, ૩૨૨;-તી વિવૃત્તિ
૬૯;-ત્રી પૂરવણી ૮૦;-તું
શ્લોક પ્રમાણ ૭૫.
અભિનવગુપ્ત ૧૬૮-૮.

અમરસિંહ ૭૨.

‘અયોગવ્યવચ્છેદદ્વાનિશિકા’ ૧૬૭,

૨૨૩-૪, ૨૨૭-૮, ૨૩૩, ૨૬૭.

‘અરેબિયન - ૧૬૮૨’ ૩૦૬.

‘અર્હમીતિ’ ૩૧૮.

‘અશ્વકાર્યુદામણિ’ ૧૩૫, ૧૭૦,

૧૭૩-૪, ની ટીકા ૧૭૧.

‘અઢા યાપી’ ૪૬.

‘આગમોદ્ધાર સમિતિ’ ૪૩.

આનન્દપુર ૬, —આ માલવાની સ
સ્ફુટિની અસર ૬, જુઓ
‘વડનગર’.

આનન્દરાકર બાપુભાઈ મુવ ડો.

૧૭૩, ૨૨૨

કનીડ હેમર ૧૮૦.

જથ ૭૨

જનન ૩૨; —નો સિમાનેખ ૩૨;

જુઓ ‘જનનચિની’.

જનનચિની ૪, જુઓ ‘જનન’.

‘જિતમરામચરિત’ ૨૩૦.

જહયપ્રભ ૪૫.

જેદ્દોતનસુરિ ૧૨૦.

‘જુપનિષદ’ ૨૪૧.

જમાસ્વાતિ ૨૦૮-૨૧૦.

એ. સી. બેઝલી પ્રાફેસર ૨૧૬.

એ. એન. ઉપાધ્યે પ્રોફેસર ૧૪૭.

એમ. કે. ભલેલા ૩૬, ૪૬.

એસ. કે. ડે ૧૬૮ ૧૭૭.

કચ્છ ૪૮; જુઓ ‘કાકલ’.

‘કથાસરિત્ સાગર’ ૩૦૬.

કનકપ્રભ ૪૫.

કર્મિગદ્વાય ૪.

‘કલિકાવસર્વજ્ઞશ્રીહેમચ દ્રાચાર્ય
એટલે ?’ ૩૧૭-૬.

કલ્યાણવિજય મુનિ ૬, ૩૧૬.

‘કલિક કાલચલમ’ ૧૦૪.

કાકલ ૪૮, જુઓ ‘કચ્છ’.

કાકસ્યવ ૧૬૬, જુઓ ‘કાસિજન’.

કાલ્ય ૭૨.

કાલ્યાણ ૭૨.

કાલ્યકુબ્જ ૮.

કાલિદાસ ૭૨, ૧૮૭, ૨૪૦.

‘કાલ્યપ્રકાશ’ ૧૬૬-૧૭૨,

‘કાલ્યમાલા સીરીઝ’ ૬૪.

‘કાલ્યમીમાસા’ ૧૨૩-૮, ૧૬૬.

‘કાલ્યયાત્ર’ ૬૬.

‘કાલ્યાદર્શ’ ૧૨૭, ૧૩૭ ૧૮૦.

‘કાલ્યાનુસાસન’ ૧૧૮, ૧૬૮,

૧૭૦-૪, ૧૭૩-૮, ૧૮૬.

‘કાલ્યાણકાર’ ૧૬૫

કારમીર ૨૬.

કારમપ ૧૮૬.

કાસિજન ૧૩૬; જુઓ ‘કાકસ્યવ’.

કુમારપાલ ૬૧, ૬૩, ૧૩૫-૬,

૨૪૩, ૨૫૧, ૨૮૮.

‘કુમારપાલચરિત’ ૨૭૪.

‘કુમારપાલપ્રતિજ્ઞા’ ૨૪, ૧૩૧,
૨૫૫.

‘કુમારપાલભૂપાલચરિત્ર’ મહાકા-
વ્યમ્ ૨૯,

કુમારિકા ૨૦૭.

‘કુવલયમાલા’ ૧૨૦.

કે. અમૃત શાવ ૧૪૭.

કૌટિલ્ય ૭૨.

કમલિયેર ૧૨૧.

ક્ષીરસ્વામિન ૭૨.

ક્ષેત્રેન્દ્ર ૧૦૪, ૧૧૩.

‘શુન્દરાતના ઐતિહાસિક લેખો’
૮, ૨૨.

‘શુન્દરાતનુ પ્રધાન વ્યાકરણ’ ૧૬,
૪૦.

‘શુન્દરાતનો મધ્યકાલીન શાસ્ત્રપૂત
ઇતિહાસ’ ૧૫, ૨૦.

‘શુન્દરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમે-
લન-પાટણ : અહેવાલ અને
નિબંધ સંગ્રહ’ ૩૧૬-૮, ૩૨૦.

શુભચંદ્ર ૧૧૮.

શુભમતિ ૮.

શુભે પ્રો. ૧૨૯, ૧૩૧, ૧૩૬.

શૂન્ય પ્રદેશ ૧૦.

શોપાલદાસ જીવાભાઈ પટેલ ૨૬૫.

બૌદ્ધ ૭૨.

ગૌતમ ૨૧૨.

ગૌરીશંકર ઓઝા ૩૧.

ચતુરવિજયજી મુનિ ૨૩.

‘ચતુર્થી સ્વયંભૂ અને ત્રિભુવન
સ્વયંભૂ’ (બે અપભ્રંશ કવિઓ)
૧૮૬, ૧૯૦, ૨૪૬.

‘ચતુર્વિંશતિપ્રબંધ’ ૧૩૧.

ચન્દ્રપ્રભસૂરિ ૨૨૭, ૨૪૫.

‘ચન્દ્રલેખાવિજયપ્રકરણ’ ૩૧૮.

‘છદોનુશાસન’ ૧૨૮, ૧૭૨, ૧૭૪,
૧૭૭-૮, ૧૮૧-૨, ૧૮૫-૭,
૧૮૯, ૧૯૧-૫, ની સ્વોપદ
રીકા ૧૮૧.

જગન્નાથ પંડિત ૩૦૮.

જયદેવ ૧૮૬.

જયસિદ્ધસૂરિ ૨૬.

જયંતવિજય મુનિ ૧૮૩.

જિનવિજયજી ૨૪, ૩૨, ૪૬, ૩૧૮.

જિનમંડન ૨૭૪.

જુનાગઢ ૪.

જીવિયન હસલિ ૨૧૮, ૨૨૧.

‘જૂના શુન્દરાતી કુટુંબ’ ૧૩૧.

જેસલમેર ૩૧૮; નો ભંડાર ૩૧૮.

‘જૈન મૂર્તિ કવિઓ’ ૧૩૧.

‘જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિ-
હાસ’ ૧૬, ૭૫.

‘જૈનેન્દ્ર વ્યાકરણ’ ૪૨.

જૈમિનિ ૨૭૦.

જોર્જનુ ૧૬૧.

જાનદેવ ૧૬.

જ્યોત્સ્ના ચિયરસન ૧૨૧, ૧૩૦,
૧૪૭.

જ્યોત્તરી પ્રોફેસર ૮૪.

ટસિટોરી ૧૨૮.

‘તત્ત્વાર્થસૂત્ર’ ૨૦૮-૨૧૦.

ત્રિલોચન ૭૨.

ત્રિવિક્રમ ૧૨૨.

‘ત્રિવેન્દ્રમ્ સંસ્કૃત સિરીઝ’ ૪૬.

‘ત્રિપિરિશાલાકાપુરુષચરિત’ ૧૭૧,

૨૬૬-૭, ૨૭૫-૭, ૨૮૩-૬,

૩૨૩; ગુજરાતી ભાષાંતર ૨૮૧,

૨૮૭.

‘દશરૂપક’ ૭૨,

દંડનાથ નારાયણ ૪૬.

દંડી ૧૨૩, ૧૨૭, ૧૩૭, ૧૮૦.

દુર્ગ ૭૨.

દુર્ગાશંકર સાસ્ત્રી ૧૫, ૨૦.

દેવચંદ્રાચાર્ય ૧૬૦, ૩૧૮.

દેવન દિન ૪૨.

દ્વિશીનામમાલા ૧૩૫-૬. ૧૩૮-

૧૪૪, ૧૪૬-૭.

દ્વિમિત્ર ૭૨

‘દ્વિપાત્રય કાવ્ય’. (સંસ્કૃત) ૬૦,

૬૧, ૬૭, ૧૦૫-૬, ૧૭૨:-

અભયતિલકમણિની ટીકા, ૬૦,

ગુજરાતી ભાષાંતર ૬૦, ૬૨.

‘દ્વિપાત્રય કાવ્ય’ (પ્રાકૃત) ૧૫૮,

૧૬૧-૪; વૃત્તિ ૧૬૪.

‘દ્વાત્રિસદ્-દ્વાત્રિસિકા’ ૧૬૭-૮.

ધનપાલ ૭૨.

‘ધનુર્વેદ’ ૭૨,

ધનવન્તરિ ૭૨.

ધરસેન ત્રોથો ૬.

ધૂમકેતુ ૧૬૩.

‘ધાતુપાસાયણ’ ૫૬-૬૦, ૬૩, ૬૫,

‘વન્યાલોક’ ૧૬૬.

‘નન્દીસૂત્ર’ ૪૩.

‘નાટ્યદર્પણ’ ૧૧૮.

‘નિધુરોષ’ ૮૫

‘નિરૂક્ત’ ૫૨, ૮૫.

‘ન્યાયસાર સમુદ્ધાર’ ૪૫.

‘ન્યાયસૂત્ર’, ૧૬૭, ૨૧૨.

‘ન્યાયાવતાર’, ૨૦૪.

પતન્જલિ ૪૫, ૧૧૬, ૨૫૩.

‘પરમાત્મ પ્રકાશ’ ૧૩૧, ૧૬૧.

‘પરિશિષ્ટપર્વ’ ૨૭૫, ૨૬૧-૫,

૨૬૭, ૩૦૫-૬.

‘પાર્થિવચચિન્તામમાલા’. ૧૩૬.

પાકક પ્રોફેસર ૪૨-૩. ૪૫.

પાણિનિ ૪૦, ૪૬.

‘પાતન્જલ યોગસૂત્ર’ ૨૭૨.

પાશુપત સંપ્રદાય ૭.

પી. એવ. વૈષ ડૉ. ૧૪૬, ૨૪૬.

પી. વી. કાણે ૧૬૮, ૧૭૪, ૧૭૬.

પીરસ ૧૨૨-૩, ૧૨૬, ૧૩૮, ૧૪૪.

પુણ્યવિનયજી મુનિ ૭૫, ૨૨૫,

૧૭૪, ૧૬૩, ૩૧૨, ૩૧૬-૭;-
 નો લેખ 'ભગવાન શ્રી હેમ-
 ચંદ્રાચાર્ય' ૭૫, ૨૨૫, ૨૭૪.

'પુરાતત્ત્વ' ૧૯, ૪૦.

'પુરાતન પ્રબંધ સંગ્રહ' ૩૨.

પુષ્પદંત ૨૪૬.

પૂર્ણકલ્પરામણિ ૧૫૦-૧.

'પ્રબંધચિંતામણિ' ૧૧, ૧૪-૭,
 ૩૧-૪, ૧૩૧, ૨૦૧, ૨૨૭,
 ૨૪૫, ૨૫૪, ૨૫૬, ૩૧૩.

પ્રભાચંદ્ર ૩૧૦.

'પ્રભાવક ચરિત' ૧૯, ૨૬-૭,
 ૨૯, ૩૨-૬, ૪૮, ૫૦-૧, ૯૦,
 ૨૨૭, ૨૪૫, ૨૮૨, ૩૧૦, ૩૧૯.

'પ્રભાસુભીમાંસા' ૧૯૬-૨૦૨,
 ૨૦૪-૫, ૨૦૯-૨૧૦, ૨૧૨,
 ૨૨૬, ૨૩૮.

'પ્રસ્થાન' ૨૧૩, ૨૮૯.

'પ્રાકૃતબાકસ્થ' ૨૧૭.

'પ્રાચીન સાહિત્યોદ્ધાર અંધાવણિ'
 ૨૩.

'પ્રાચ્યા' ૭૨.

'ફાર્બસ સભા ત્રૈમાસિક' ૩૧૭,
 ૩૧૯,

બર્બરક ૧૩૭.

'બિસ્લિઆયેકા ઇન્ડિયા સીરીઝ'
 ૨૨૭, ૨૧૭, ૨૯૧.

'બુદ્ધિપ્રધાન' ૩૧, ૧૩૧.

બુદ્ધિસાગર ૧૯, ૩૨.

બુલ્લર ટા. ૩૪, ૪૬-૭, ૮૬-૭, ૯૧,
 ૧૩૯, ૨૭૪-૫, ૨૭૭.

'બૃહદ્વૈતિ' ૫૯.

'બૃહદ્દાતૃપકોપનિષદ' ૨૭૧.

'બૃહદ્વ્યાસ' ૪૫.

બેચરદાસ પંડિત ૧૯, ૪૦-૧,
 ૪૩, ૪૫-૬, ૪૮.

બેનરજ પ્રોફેસર ૧૩૫, ૧૩૮, ૧૪૧.

બોટલિક ૭૦, ૩૨.

બ્લૉક પ્રોફેસર ૧૧૭.

'ભગવદ્ગીતા' ૨૬૪.

ભગવાનદાસ પંડિત ૪૫.

'ભગવાન શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય' ૭૫,
 ભટ્ટિ ૯

'ભટ્ટિમંથ' ૯.

ભટ્ટોજ દીક્ષિત ૪૦.

ભદ્રેશ્વરસૂરિ ૪૩.

ભરત ૭૨, ૧૬૯, ૧૮૫.

ભવભૂતિ ૨૩૦.

'ભવિષ્યત્કલા' ૨૨, ૧૧૬, ૧૩૧,
 ૧૩૯.

ભાઈ દાજ ડોક્ટર ૨૨.

ભાગુરિ ૭૨.

'ભારત નાટ્યસાહ્ય' ૧૧૯.

'ભારતીય જૈન ગ્રંથો સંસ્કૃતિ
 અને લેખનકલા' ૨૮૩.

'ભારતીય વિદ્યા' ૧૬, ૧૮૬, ૧૯૦,

૨૪૬.

ભાસ્કર ૭૨.

ભોળીલાલ સાહેસરા ૩૧૮.

ભોજ ૩૩. ૪૬, ૧૨૭-૮; -નું

બ્યાકરણ ૩૩.

‘ભોજબ્યાકરણ’ ૪૬; જુઓ ‘ભોજ’

મણિલાલ નભુભાઈ દિવેદી ૬૦-૧.

મધુસૂદન મોદી ૧૧૭, ૧૨૦,

૧૨૬, ૧૩૧, ૧૮૬, ૧૯૦, ૨૪૬.

મનુ ૭૨.

‘મનુસ્મૃતિ’ ૧૧૮, ૨૭૦.

મગમદ ૧૬૮, ૧૭૦-૨, ૧૭૮.

મલ્લવાહી ૬.

મલ્લપેણુ ૨૨૮-૯.

‘મહાન આચાર્ય હેમચંદ્રસૂરિ’ ૩૧૬.

‘મહાપુરાણ’ ૨૪૬.

‘મહાભારત’ ૨૭૧, ૨૭૪, ૩૦૬.

મહેન્દ્રસૂરિ ૮૪.

મહેશ્વર ૭૨.

માર્કેટ ૧૨૧.

માલવિકામિમિત્ર’ ૧૯૭.

માળવા ૧-૮.

‘મુદ્રારાક્ષસ’ ૨૭૧.

‘મુદિતકુમુદચંદ્ર પ્રકરણ’ ૨૮.

મેડિન ૭૨.

મેરુતુગ ૨૦૧, ૨૨૭, ૨૪૫;

૨૫૬, ૩૧૩.

મૈત્રકો ૭.

મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડિયા

૨૧૩, ૨૮૬, ૩૧૭, ૩૨૦.

‘મોહનપરાજય’ ૬૩, ૨૨૫,

૨૩૪, ૨૫૫.

મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈ ૧૬,

૭૫, ૧૩૧.

ચરાચંદ્ર ૨૮.

ચરોવર્મા ૩૨.

ચરોવિનય હપા‘આય ૨૭૨.

‘ચરોવિનયનૈનઅંચમાલા’ ૨૮, ૭૨.

ચરાપાલ ૬૩, ૨૨૫, ૨૩૪, ૨૫૫;

ચાકોળી પ્રોફેસર ૨૨, ૧૨૨,

૨૭૩-૪, ૨૯૦, ૨૬૪-૫,

૨૬૭, ૩૦૬.

ચાસ્ક ૫૨, ૮૫

યુવાનઆમ ૬.

‘યોગશાસ્ત્ર’ ૨૨૭, ૨૪૮-૨૫૦,

૨૫૨-૩, ૨૫૬, ૨૬૨-૨૭૧;

-ગુજરાતી ૨૬૫ -ની વૃત્તિ

૨૫૦-૧.

‘યોગસાર’ ૧૬૧.

‘યોગસૂત્ર’ ૨૫૩.

‘ચિન્તાવતી’ ૧૩૮.

‘ચલુવસ’ ૨૪૦.

‘સમગ્રાધર’ ૩૦૮.

સસિકલાલ ખરીબ ૧૬, ૧૭૨-૪,

૧૭૭-૮.

‘રાજચક્ર જૈન ગ્રંથમાળા’ ૨૩૨.
 ‘રાજપૂતાનેકા ઈતિહાસ’ ૩૧.
 રાજશેખર ૧૨૭-૮, ૧૬૮-૯.
 રામચક્ર ૧૧૮.
 રામાનુજ સ્વામી પ્રોફેસર ૧૩૮,
 ૧૪૪, ૧૪૭;
 રૂદ્ર ૬૪, ૧૬૫;—નો કાવ્યાલકાર
 ૬૪.
 રૂદ્રદામા ૪;—નો શિલાલેખ ૪.
 લક્ષ્મીધર ૧૨૨.
 લક્ષ્મી ૧૨૧.
 ‘લિંગાનુસાસન’ ૫૭, ૩૧૨;—ની
 અવચૂરિ ૫૭.
 ‘લોકતત્ત્વનિર્ણય’ ૧૯૬.
 ‘લોચન’ ૧૬૯.
 વક્રોક્તિચિત્રકાર ૧૧૮.
 વડનગર ૬;—જુઓ ‘આનન્દપુર’.
 વરકચ્છ ૧૨૧.
 વર્ધમાન ૪૨-૩.
 વલ્લભી ૬, ૮, ૫૨ માલવાની
 સંસ્કૃતિની ગણ ૬.
 વસુબધુ આચાર્ય ૬.
 વાકરનેગલ પ્રોફેસર ૧૧૭.
 વાચસ્પતિ ૭૨.
 ‘વિજયધર્મ સૂરિ જૈન ગ્રંથમાળા’
 ૨૪૬, ૨૮૩.
 વિન્સેન્ટ સ્મિથ ૧૧.

‘વિવેકવૃત્તિ’ ૧૭૧.
 ‘વિષ્ણુપુરાણ’ ૭૨.
 વિશ્વનાથ ૧૧૯, ૧૬૮-૯.
 વિંદરનીચ પ્રોફેસર ૬૧, ૩૧૮
 ‘વીતરાગ-મહાદેવસ્તોત્ર’ ૨૫૪.
 ‘વીતરાગસ્તવ’ ૨૩૪-૬, ૨૩૮
 ૨૪૩, ૩૨૨.
 ‘વીતરાગસ્તુતિ’ ૨૧૦, ૨૧૨.
 ‘વીતનિર્વાણ સવન ઔર જૈન
 કાવ્યગણના’ ૬.
 ‘વૈજયન્તી’ ૭૨.
 વૈજયન્તીકાર ૭૨
 વોટર્સ ડી. ૪, ૬, ૧૦.
 ‘વ્યાકરણ મહાશાખ્ય’ ૧૧૬.
 વ્યાક્રિ ૭૨.
 રાહીકુલ્તા ૧૨૧; ૧૬૧.
 ‘રાષ્ટ્રાયન સહિતા’ ૭૨.
 ‘રોષાખ્યાન નામમાલા’ ૭૦
 ‘શ્લોકવાર્તિક’ ૨૦૭.
 શ્વેતાશ્વરોપનિષદ્ ૧૯૮.
 ‘સકલાર્દત્ની મહત્તા અને આ
 લોચના’ ૨૪૬.
 સચ્ચન ડૉક્ટર ૧૬૬.
 ‘સમસાદિત્ય કથા’ ૨૭૧.
 ‘સરસ્વતી કંઠાભરણ’ ૪૬, ૧૨૭-
 ૮, ૧૩૧.

સારાભાઈ નવાળ ૨૩.

‘સાહિત્ય દર્પણ’ ૧૧૯, ૧૧૮-૯,
૧૭૪, ૧૭૨.

‘સિદ્ધરાજ’ ૩૧-૩, ૧૩૫, ૧૩૭,
૧૭૨, ૨૧૭.

‘સિદ્ધસેન દિવાકર’ ૧૯૭-૮, ૨૦૪

‘સિદ્ધ હેમચંદ્ર’ ૯૧, ૧૭૨,
૧૯૨, ૩૧૩.

‘સિદ્ધહેમચંદ્રની બૃહદ્વૃત્તિ’ ૪૫

‘સિદ્ધ હેમચંદ્ર વ્યાકરણનો રચના
સવત્’ ૩૧.

‘સિદ્ધહેમ વ્યાકરણ’ ૪૧-૨, ૪૪,
૪૬, ૧૨૬, ૧૩૧.

‘સિદ્ધહેમરાખાનુશાસન’ ૯, ૧૧૭,
૧૧૬.

‘સિદ્ધ હેમચંદ્રાભિધાન સ્વોપન-
રાખાનુશાસન’ ૩૬.

‘સિદ્ધાંતકૌમુદી’ ૪૦.

‘સિદ્ધી સીરીઝ’ ૩૨, ૩૪, ૪૬,
૪૭, ૭૦, ૯૧, ૨૦૧, ૨૧૬

૨૪૫, ૩૧૦, ૩૧૩.

‘સિદ્ધરાજ’ ૧૨૨.

‘સુખલાલજી પંડિત’ ૨૦૨, ૨૦૯,
૨૭૨.

‘સુવૃત્તતિલક’ ૧૧૩.

સૈતવ ૧૮૬.

સોમપ્રભ ૨૩, ૨૫૫, ૩૧૦.

સ્તંભતીર્થ ૨૬.

‘સ્થવિરાવલિચરિત’ ૨૭૩, ૨૯૧,
૨૯૩.

‘સ્વાધ્યાદમંજરી’ ૨૨૮-૯, ૨૩૨.

સ્વયંભૂ ૧૮૬.

‘સ્વોપન વૃત્તિયુક્ત ચાર્તાર્થકાવ્ય’ ૨૩

સ્થિરમતિ ૮-૯.

‘હરિદાસ સસ્કૃતમંથમાલા’ ૧૦૪,
૧૧૩.

‘હરિમદ્સૂરિ’ ૧૯૬.

હલાયુધ’ ૭૨.

હલાયુધ કીર્તી ૭૨.

દિમાંશુવિનય ૩૧, ૪૧-૨, ૩૪૬;

ના લેખો, ૨૪૬.

હીરાલાલ કાપડિયા ૩૧૭-૯.

‘હેમચંદ્ર વચનામૃત’ ૨૮૩.

હેમચંદ્રાચાર્ય ૯, ૨૬, ૩૬, ૪૦,

૪૪, ૪૮, ૫૦, ૬૩, ૬૯, ૭૨,

૯૦, ૧૨૨-૩, ૧૨૮, ૧૩૫,

૧૩૮, ૧૬૬, ૧૬૮-૧૩૨, ૧૭૪,

૧૭૭-૮, ૧૯૧, ૧૯૭, ૨૦૪.

‘૨૦૯-૨૧૦, ૨૧૨, ૨૨૬-૭,

૨૩૮, ૨૪૩, ૨૪૫. ૪૦

‘હેમચંદ્રાચાર્ય’ ૧૯૩.

‘હેમચંદ્રાચાર્યની કૃતિઓ’ ૨૧૩,

૨૮૯, ૩૧૭, ૩૨૦.

‘હેમચંદ્રાચાર્યનું શિષ્યમંડળ’ ૩૧૮

‘હેમસમીક્ષા’ ૮૯, ૧૬૭. ૧૭૬,

૧૯૨, ૨૩૭, ૨૬૪, ૨૭૫, ૩૧૦.

‘હેમસારસ્વ સત્રઃ અદેવાલ’ ૩૧૬-૭

‘હેમલયુવૃત્તિ’ ૪૮.

અંગ્રેજી પુસ્તકો ધૃં: દિપ્પણ

- Alboruni's India ૧૬૬.
 Altindiche Grammatik ૧૧૭
 Ancient Geography of India ૪.
 Bombay Gazetteer ૭, ૧૧.
 Dravidian Element in Prakrit ૧૪૭.
 Early History of India ૧૧
 Edition de la Premiere Sakha du Prakrit kalpataru de Ramasarma ૧૯૩૮ ૧૨૨.
 Essays of a Biologist ૨૧૮, ૨૨૧.
 Gesta Romanorum ૩૦૬.
 Grammatik der Prakrit Sprachen ૧૨૨-૩. ૧૨૬.
 History of Gujarata ૧૧.
 History of Indian Literature ૨૧૮.
 Ideals of Religion ૨૧૬.
 Indian Antiquary ૪૨-૪, ૧૨
 Introduction to comparative Philology ૧૩૬.
 Kanarese words in Desi Lexicons ૧૪૭.
 Langue de la Marathe ૧૧૭.
 Le Prakritanushasana de Purushottama ૧૨૨.
 Les Chants Mystiques de Kanha et de Saraha ૧૨૨, ૧૬૧.
 Les Grammairiens Prakrits ૧૨૨.
 Life of Hemchandra ૩૪, ૪૬, ૪૭, ૭૦, ૭૬, ૮૭, ૯૧, ૨૭૪-૫, ૨૭૭. ૪૦
 Memoirs of the Asiatic Society of Bengal ૧૩૦
 Metres of English Poetry ૧૮૦.
 Notes on the Grammar of the Old Western Rajasthani ૧૨૫.
 Observations on Hemchandra's Desinama-mala ૧૪૬.
 Sanatkumara-caritam ૧૨૨.
 Sanskrit Poetics ૧૬૮.
 Syadvada-Manjari ૨૨૨.
 Systems of Sanskrit Grammar ૩૬, ૪૬.
 Vaiyanti of Yadav-Prakasha ૭૦.
 Yuan Chwang's Travels ૪, ૬-૮-૧૦.